

TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİNİN KİTABLARI

SÖZÜN AYDINI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA
TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİ
BAKİ – 2015

Tərtib edən və nəşrə hazırlayan:

Nəriman Əbdülrəhmanlı

Redaktorlar:

Zahid Sarıtorpaq, Tamilla Rüstəмова

Sözün Aydını

(məqalələr, tərcümələr və müsahibələr toplusu)

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi. Bakı: 2015. – 528 səh.

Bu kitabda görkəmli alim, ictimai-siyasi xadim, tənqidçi, ədəbiyyatşünas Aydın Məmmədovun əsərləri – elmi məqalələri, esseləri, müsahibələri, müxtəlif mövzularda etdiyi çıxışları toplanmış, alim haqqında tanınmış sənət adamlarının yazıları yer almışdır.

ISBN 978-9952-503-02-9

© Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi,

Bakı-2015

AYDINI TÜRK XALQLARINA YAXINLAŞDIRAN ONUN QAN
YADDAŞIDIR. BU QAN YADDAŞINDAN SÜZÜLÜB
GƏLƏNLƏRSƏ RÖYA DEYİL. AYDIN HƏQİQƏTDİR.

LEV QUMİLYOV,
türkoloq-alim

TÜRK XALQLARININ ÖNÜNDƏ GEDƏN AZƏRBAYCAN
OLACAQ. AZƏRBAYCAN XALQININ ÖNÜNDƏ
GEDƏNLƏRDƏN BİRİ DƏ AYDIN!

OLJAS SÜLEYMƏNOV,
yazıçı-publisist, siyasi xadim

BU DÜNYANIN AYDIN HƏDİSƏSİ

*Neçə vaxtdan bəri həsrətlə gözləsəm
də, heç cür yağmaq istəməyən qar, Aydın-
nın doğum gününün səbh çağı yağdı.
Narın zərrəciklərlə çilənib, ətrafın bozlu-
ğunu – torpağın, yolların, damların üstünü
ağappaq örtüyə bürüdü...*

Aydının həyatı həmişə nədənsə, mənə, nə vaxtsa oxuyub təsirləndiyim və bu günəcən də xatırladıqca kövrəldiyim bədii əsəri, bir çox məqamlarıyla XIX əsrin inqilabçı ruhlu maarifçilərinin – Dobrolyubovun, Çernişevskinin, Belinskinin mübarizələr, qələbələr və məğlubiyətlər dolu əfsanəvi həyat hekayətlərini andırır.

Doğulduğu sıldırımlı Kiş kəndi, ana bətnitək ilıq Şəki məhrəmliyindən sonra üzləşdiyi cod qanunlu, amansız şəhər həyatı, enişli–yoxuşlu ədəbiyyat və elm mücadilələri, maddi sıxıntılar və ehtiyaclar dolu yuxusuz gecələrlə yazıb–yaratdığı dəyərli əsərləri, ölkənin ağır müstəqillik dönəmində qalxana çevirdiyi parlaq alim zəkası, barışmaz vətəndaş mövqeyi, pak, insansevər qəlbi, iztirablar və qəzalar dolu keşməkeşli həyatı, faciəvi ölümü, dəfn olunduğu qədim Kiş qəbiristanlığı...

Aydının kədərli həyat hekayətini sona çatdıran müəmmalar dolu sirli ölümü də, sanki, bədii əsər sonluğudur. Lev Tolstoyun məşhur “Sevostopol hekayələri”indən birinin axırını – döyüş zamanı yaxınlıqda partlayan qumbaradan həyatını itirmiş əsgər yoldaşının, hərəsi bir tərəfə ucan qopuq əzalarına baxdıqca, öz ölümündən xəbərsiz beyninin son, ani çıxıntısıyla: “nə yaxşı, mən ölmədim” düşünən Kozeltsovun həyat finalını xatırladır. Fərq bircə bundadır ki, yaxınlıqda partlayan qumbaradan ölən də, bu ölümü öz gözləriylə müşahidə edib, öz ölümündən xəbərsiz həyat eşqi ilə ölən də Aydın özüdü...

* * *

Adətən, dünyasını dəyişmiş böyük şəxsiyyətlər ölkəsinin, xalqının, millətinin gələcəyi üçün miras qoyub getdiyi əsərləri və əməlləri ilə xatırlanır. Azərbaycanın ictimai-siyasi, elm və ədəbiyyat tarixinə öz məxsusi imzasını atmış Aydın Məmmədov da beləcə xatırlanır. “Görkəmli türkoloq-alim”, “ictimai xadim”, “müstəqil Azərbaycanın ilk xalq deputatı” və sair və ilaxır. Lakin bir qədər aramlı olub, bütün bu titulların arxasında gizlənən əsl Aydın – balaca uşaq qəlblə Aydın keçdiyi həyat yoluna nəzər salsaq, onun bu dünyaya həm də, daha ali və çətin bir işdən ötrü – sanki, qırx yeddi illik ömrünü Ölümlə həyat arasında əlbəyaxa çarpışmalarda yaşamaq, bu qəzalar və iztirablar dolu ölüm-dirim savaşılarında mövcudluğun ən gizli sirrini – sirli Ölüm Həqiqətini dərk edib anlamaqdan ötrü gəldiyini, bütün ömrünü əsərlərinin, çıxışlarının alt qatında közərən ağrılar və iztirablar dolu qorxunc, yad həqiqət tapıntılarının vahi-məsində yaşadığını anlarıq...

* * *

Həqiqi ölümünəcən Aydın həyatını bir dəfə də heç bir qəzaya uğramadan itirmişdi. Bu, onun sinə dolusu həyat eşqi, qaynar alim şövqü ilə yazıb–yaratdığı illərdə – 42 yaşlı Aydının saf, incə qəlbini amansız kobudluqla zədələmiş müdhiş həyat qəzalarında baş vermişdi... Aydın özündən, qələmindən, müqəddəs tutiya kimi inanıb tapındığı elm yolundan sapıb, bir müddət heç bir qaydaların işləmədiyi, ədəbiyyat, elm havasından uzaq məchulluqlarda – onu, hansısa, ayrı növ ölümlərdən xilas edən ayrı ərazilərdə yoxa çıxmışdusa da, bir müddətdən sonra oralardan, dərin dəryaların dibindən təkan almış kimi, sıçrayıb ayağa qalxmışdı. Bu dəfə geriyə çallaşib ağarmış saçlarla, içi pəşmanlıq və iztirab dolu gözlərlə qayıtmışdı... Nəfəsini dərib, qüvvəsini toplayıb yenidən yaşamağa, elmə, ədəbiyyata susamış ac həvəslə yazıb–yaratmağa başlamışdı. 1988–ci ildən, 1991–ci ilin aprel qəzasınacan uzanan bu natamam üç ilin ərzində o, neçə–neçə dəyərli əsərlər yazıb tərcümələr etməyə, müstəqil Azərbaycanın ilk xalq deputatı seçilib, ölkənin aparıcı liderliyini qazanmağa, ilk ölkə əhəmiyyətli tərcümə qurumunun – milli ədəbiyyatımızı dünyaya çıxaracaq Respublika Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin təməlini qoymağa müvəffəq olmuşdusa da, bu xoşməramlı günlərin ömrü uzun çəkməmişdi. Aydını, taleyinə yazılmış növbəti qəzalar təqib etməyə başlamışdı...

* * *

1991–ci ilin mart ayında (Şuşadan Bakıya uçduğu zaman) uğradığı vertolyot qəzasından sonra Aydının, həyatı bir ayrı cür sevməyə başladığı, bu vaxta qədər yaşayıb, yazıb–yaratdıqlarınının, yaşaya və yaza biləcəklərinin ən cüzi və maraqsız

hissəsi olduğunu anladığı onun, həmin o məşum qəzadan sonra Mərkəzə qəribə ruh yüksəkliyi ilə, yeni ideyalar və planlarla gəlməsindən, başına gələnlərdən, keçirdiyi hiss-həyəcandan, ayrı bir adamla baş vermiş macəralardan danışmış kimi, həvəslə söhbət açmasından bilinirdi. Danışdıqca, qəribə, yeniyetmə şövqüylə allanan yanaqları, gözlərinin dərinliyində fəvvarələr vuran gizli həyat atəş-fəşanlığı, onun Ölümü hiss etdiyindən, Ölümlə çarpışmada Ona qalib gəldiyinə əminliyindən, bu əminliyin, onun həyat eşqini gücləndirdiyindən xəbər verirdisə də, axşamayaxın hər şey dəyişirdi. Günəş Qüruba endikcə, halı çönür, gözlərinin dərinliyindəki atəşfəşanlıqlar yoxa çıxır, yerində əvvəlki, tanış çıxılmazlıqlar vahiməsi işarmağa başlayırdı... Günəşin batmağı, havanın qaralmağı, sanki, otağın ha tərəfindənsə yaxınlaşmaqda, baş verməkdə olan, qarşısızalmaz nəyinsə – taleyinə yazılmış üçüncü, ən keçilməz qəzanın labüdlüyünü sızdırmağa başlayır, Aydın kürəyinə sancılan zəhərli oxdan yaralanmış kimi, susub dayanır, gözlərinin qəmi üzünə yayıla-yayıla:

- Bu dəfə ölmədim. Amma bilirəm, ölməyimə az qalıb...
- deyib, ayağa qalxır, kor-peşman addımlarla otağını tərk edirdi...

1991-ci ilin fevralından başlayaraq, Mərkəzin həndəvərində, Aydının ətrafında Ölümün dolanmağa başladığını, onu addımbaaddım izləyə-izləyə, ardınca qara matəm kəlağayıstək süründüyünü, aradabir çirmələnib, üstünə şığıyıb, zərbə almış kimi geriye çəkilsə də, ondan əl götürmədiyini, o dövrlər, elə bil, biz də, necəsə, hiss edirdik. Aydınla bağlı hər sözdən, hər xəbərdən diksindir, işdə olduğu saatlar onu nədənsə qoruyurmuş kimi, otağına yığışır, nə baş verdiyini, yaxınlaşmaqda və baş verməkdə olanların nə olduğunu

ayırd eləməyə çalışdıqsa da, o, heç nə demirdi. Bircə burda – Mərkəzdə dinc rahatlıq tapdığını deyib, deyiləsi, dilə gətiriləsi mümkün olmayan qalan nələrinsə üstünü örtbasdır edirmiş kimi uzun-uzadı pauzalarla susurdu. Sonra peşman-peşman gülümsəyə-gülümsəyə:

– Həyat, şirinmiş... – deyir, canındakı narahatlığı gizləməyə çalışdığı bilinirdi.

O dövrlər Ölümlə əlbəyaxa çarpışmada olan Aydını nələrdənsə, hansı təhlükələrdənsə xilas etdiyimizi düşünsək də, sadələvh qəlbimizlə, ayrı-ayrılıqda və birlikdə nələrəsə qadir olduğumuzu, özümüzü aşılmaz qala divarları bilib, Aydını içimizdə gizlədiyimizi zənn etsək də, gözlənilən həmin o labüd qəza baş verdi...

Aydın həlak oldu... Biz isə, öz qüdrətsizliyimizi, adi insan miskinliyimizi, Ölüm qarşısında acizliyimizi anlayıb susduq. Ölümün, axşamüstülər Aydının həyat eşqinə xələl yetirən Qürub çağı qədər əlçatmaz və aşılmaz olduğunu, bizlərə ev, məişət, yazı-pozu qayğılarından ibarət doğma diyar görünən bu dünyanınsa, sıldırımlı uçurumlar və təhlükələr dolu qorxunc sirlər aləmi olduğunu dərk eləməyə başladıq...

* * *

Aydın kimi insanlar, həmkarım Aqil Abbasın Aydın barədə dediyi kimi, «peyğəmbər olmaq istəyən, lakin ola bilməyən» insanlar Yer üzünə öz möcüzələri, ərməganları və əlamətləri ilə gəlirlər. İnsanlığı nələrdənsə agah etməkdən, yeni İNSAN nümunəsi nümayiş etdirməkdən ötrü gəlirlər.

Aydın da Azərbaycanca bundan ötrü gəlmişdi. Möcüzəvi fikirləri, adi insan təfəkkürünə sığışmayan, hansısa, ayrı növ həqiqətləri ilə gəlmişdi. Digər “qalan peyğəmbərlər” və

peyğəmbər olmaq istəyənlər kimi gəlib, onlar kimi də getdi. Qədim dövrlərin, həmin kütlə cəhalətinin, ruh maarifsizliyinin, yoxsa, öhdəsinə düşən gizli, ilahi missiyanın qurbanı oldu...

Bu gün Belinskinin profilini andıran Aydının uzun saçlı, dalğın üzlü barelyefi, onun bir vaxtlar böyük həvəslə, özəl yaradıcı stixiyasıyla qurub-yaratdığı Tərcümə Mərkəzinin giriş hissəsindəki bürünc xatirə lövhəsinə həkk olunub. Binanın qarşısından ötənlər, zaman-zaman önünə qərənfillər düzülən, payız, yaz ayları yağış-çiskinin nəmindən islanıb qaralan bu barelyefin kimə məxsus olduğundan bəlkə də xəbərsizdilər. Şəhərin bu gözdən-nəzərdən uzaq məhəlləsinə, xırda dükanların, yamaqlı evlərin arasına, uzaq, qədim qərənələrin dəniz döyüşlərindən düşmüş qəzalılıq gəmi duruşuyla dayanıb duran bu ədəbiyyat ocağının, Aydının işığını yaşatmağa davam edən Müqəddəs Ocağa çevrildiyindən xəbərsizdilər...

Bura gələnlər isə, tərcümə, nəşr materiallarıyla içəri daxil olanlar, bu ocağın dəhlizlərini, otaqlarını, ilin bütün fəsiləri bürüyən sirli havanı – divarların uçuqlarını, tavanların yağış ləkələrini anlaşılmaz doğmalığa, rəhm və mərhəmət dolu, mübhəm məhrəmiyə qərq edən İlahi axıntını hər zaman hiss edirlər.

Bu, Aydının işığıdı... Özü ilə uzaq Kiş sıldırımlarının saf ucalıqlarından gətirib gəldiyi müqəddəs Aydın işığı. Mərkəzi qanlı-qadalı illərin ölüm-dirim yoxuşlarından salamat keçirib çıxaran, uzun illərin bol yağışları, qar-tufanı altında çökməyə qoymayan, yenilməz, dəfədiməz, zərif işıq...

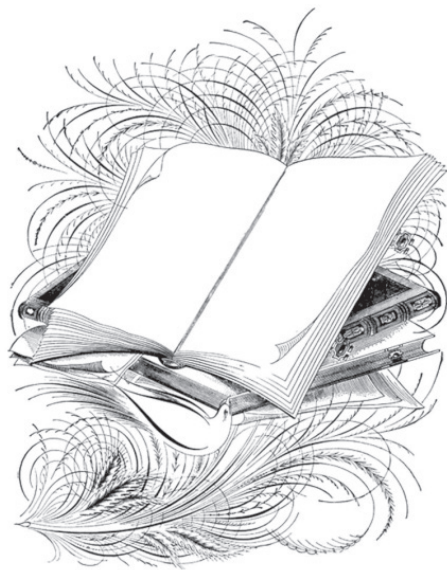
Aydının, yarımçıq qalmış həyat eşqinin işığı...

Zaman gələcək, Mərkəz var gücünü toplayıb Aydının, bir vaxtlar beynəlxalq fikir müstəvisinə çıxarmaq arzusunda

olduğu əsərləri dünyanın bütün dillərinə çevirəcək, Yer üzünə yayacaq... Aydının işığında yoğrulan bu əsərlər onun yarımçıq qalmış həyat eşqini də zərrə-zərrə dünyaya daşıyacaq, insanlığa paylayacaq... Bu işiq xalqları, millətləri bir-birinə sevirəcək, yeni növ xalqlararası, millətlərarası doğmaları yaradacaq... Yer üzünü qarşıda gələn təhlükələrdən xilas edəcək, yeni növ Mərhəmətin təməlini qoyacaq... Və mütləq Aydından, onun yarımçıq qalmış qəmli həyat hekayətindən danışacaq.

A.MƏSUD

**AYDIN VƏ
EŞİDİLƏN SÖZ**

EŞİDİLƏN SÖZLƏR...

Özünütəsdıq asan başa gəlmlr. Mənlıyınə, şəxslıyyətınə hörmət edən yaradıcının mübarızəsi ilk növbədə... özünə qarşı yönəlır. Əqıdə, məslək, ınam cılız ıstəklərə, xırda umacaqlara qurban verıləndə, daxıldəkı vıcdan adlı hakımin harayı, etirazı məqsədli şəkıldə eşıdılməyəndə, söz urvatını da ıtırır, ləyaqətını də. Namuslu və məsulıyyətli söz şəxslıyyətdən həmlşə cəsərət, fədakarlıq tələb edır. Sözüün şərafı və şərafılı sözüün keşıyındə dayanmaq üçün, həqıqəti deməkdən ötrü tənqıdçı də yazıcı kimi Nəsımı hünərını ömür yolu seçməlıdır. Yalnız və yalnız bugünkü ıtkınin, qurbanın xofundan azad olan tənqıdçının yaradıcılıq axtarışları böyük sənətin yolyoldaşına çevrılə bılır. Aydın Məmmədovun “Sözümüz eşıdılənədək” kitabını fərqləndırən cəhətlərdən bırı, mənəcə, məqalələrin özünün özü ilə mübarızəsındə qalıb gəlmlş tənqıdçının qələmindən çıxmasıdır.

Kıtabdakı məqalələrin hamısı tanış və məlumdur. Fıkırləşəndə kı, tənqıdçının yaradıcılıq axtarışlarının böyük əksəriyyəti kıtaba toplanmış məqalələrdən ıbarətdır, ıstər-ıstəməz, bırı neçə cəhətə dıqqət yetırmək lazım gəlır. Bırncısı, tənqıdçı kimi Aydın çox ısləyır, az yazır. Onun ədəbı ıctımaıyyətə çatdırdıqları, amma yazmadıqları yazdıqlarından qat-qat artıqdır. Televızıyada və radıodakı hər bırı çıxışı, ədəbı məclıslərdəkı söhbətləri yazılmamış və bəlkə də heç vaxt yazılmayacaq müstəqıl, orıjınal məqalələrdır... “Qətl günü” romanının yeni nəşr olunduğı vaxtlarda onun Ədəbıyyat ınsıtıtutunda müzakırəsi keçırıldı. Müzakırədə Aydının çıxışı da maraqla qarşılandı. Təəssüf kı, həmin çıxışı bırı nə

dövri mətbuatda oxuduq, nə də “Sözümüz eşidilənədək” kitabında görə bilirik. Məncə, tənqidçi kimi Aydının fəaliyyətini ancaq yazdıqlarının deyil, eyni zamanda yazmadıqlarının – məqalələrə çevrilməyən çıxışlarının, söhbətlərinin... əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Yazılı və ya şifahiliyindən asılı olmayaraq, məqsəd böyük ədəbiyyata xidmət etməkdir.

İkincisi, Aydının məqalələri asan, biroturuma və birnəfəsə yazılan əsərlərdən deyildir. Görkəmli rus yazıçısı A.Bitov tənqidçilərin Timur Pulatov kimi yazıçıya biganəliklərindən güylənir. Səbibini yalnız tənqidçilərin yazmadıqları məqaləyə özü girişəndən və həmin məqalənin üzərində üç il işlədikdən sonra başa düşür: “Bu məqalə mənə yeni bir povestin bahasına başa gələcək”. Mən deyə bilmərəm Aydın məqalələrini neçə günə yazır: bir günəmi, bir ayamı, bir iləmi? Neçə günə yazmasından asılı olmayaraq, hiss olunur ki, o, məqalələrində qaldırdığı mətləbi, problemi uzun müddət yaşayır. Təsadüfi deyildir ki, onun yazılarının ömrü uzun olur: qızğın mübahisələrin, sənətlə bağlı yaradıcılıq diskussiyalarının obyektinə çevrilir. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin müasir Azərbaycan nəsrinin inkişaf qayğıları ilə əlaqədar müzakirəyə Aydının “Drujba narodov” jurnalında dərc edilmiş “Altmışıncılar səksəninci illərdə” məqaləsi ilə başlaması məhz bu mənada qanunauyğundur.

Doğru deyiblər ki, şəxsiyyətin vətəndaş kimi də, sənətkar kimi də, alim kimi də hamı tərəfindən təsdiq və etiraf olunması faciədirsə, heç kəs tərəfindən təsdiq və etiraf olunmaması komediyadır... Aydını tənqidçi kimi hamı tanıyır, təsdiq və etiraf edir, amma onun fikirlərini, müşahidələrini, nəzəri-estetik yozumlarını qəbul etməyənlər də az deyildilər. Yazıçılar arasında da, ziyalılar arasında da, müxtəlif zövqlü, mütalibli oxucular arasında da onun tənqidi fikirlərinə etiraz etməyə meyil həmişə güclüdür. Bütün hallarda ədəbi tənqidin və ictimaiyyətin Aydını tənqidçi kimi etiraf etməsi onun məqalələri ilə mübahisədə, necə deyərlər, mübarizədə rəyə çevrilibdir. Çünki bu tənqid itaətkar, xidmətkar, sığal tənqidi deyil, nə mükafat, nə nüfuz, nə titul, nə də vəzifə tələbi və diktəsi tanıyır, həqiqi ədəbiyyatın marağında, mənafeyində və

keşiyində dayanır. Şübhəsi olanlar oxumağa başladıkları kitabı diqqətlə nəzərdən keçirirlər: tənqidçi uğurlarından, nailiyyətlərindən sevindiyi, təqdir etdiyi yazıçıların, şairlərin yaradıcılıq axtarışlarının konkret bir mərhələsində ortaya çıxan nöqsanlardan danışır və elə sənətkarların əsərlərinə müraciət edir ki, onların böyük əksəriyyəti sözün həqiqi mənasında ünvanlarına ya tənqid görməyiblər, ya da nadir hallarda tənqid olunublar. Tənqiddən sonra bəzən təkə sənətkar narazı qalmır, vurğunu olduğu yazıçı (şair, tənqidçi) haqqında sabitləşmiş qənaətlərinə şübhə toxumu səpilən oxucu da, müraciət edilən problemin, mətləbin, mövzunun nəzəri-estetik şərhində öz fikir və mülahizələrini görmək, oxumaq istəyən ziyalı da narazı qalır. Məncə, ilk təəssüratdan başlayan narazılıq sonra tədricən aydınlaşmağa doğru gedir, istər-istəməz fikirləşməli olursan: sənə doğma olan, daha doğrusu, sənənin də bildiyin, amma heç də həmişə fərqi varmıdığı bir sıra polemikaların daha dərin qatlarına nüfuz edirsən, sənə yeni mülahizələr yaranır, deməyə yeni, oxuduğundan tam fərqli sözün olur. Aydın Məmmədovun məqalələrinin böyük əksəriyyəti məhz bu cəhətinə görə əhəmiyyətli və qiymətli – onun məqalələri düşündürən, fikirləşməyə vadar edən məqalələrdir. “Sözümüz eşidilənədək” kitabında irəli sürülmüş bir sıra müşahidələr, mülahizələr mənə də etiraz doğurur. Amma razılaşdığım və razılaşmadığım fikirlərin hamısı mənin üçün eyni dərəcədə doğma və əzizdir; hətta qəbul etmədiyim mülahizələr qəbul etdiyim mülahizələrdən daha əhəmiyyətlidir, ona görə ki, razılaşdıklarım Aydının düşüncələridir, razılaşmadığım və bununla əlaqədar yaranan mülahizələr mənim öz fikirlərimdir.

Sənət heyrətdən yaranır. Müxtəlif yazılara “boz” ədəbiyyat adını isə onlara heyrətsizlik verir. Aydının məqalələri məhz heyrət və heyrətsizlik üzərində qurulur. R.Rövşən nəsrinin heyrəti “Şeirdən gələn notlar” məqaləsinin yazılmasına səbəb olur. Tənqidçi hadisələrin zahirə tərəfinin fəvqündə durmağa, mətnin ikinci qatının seyrini açmağa çalışır: Onu yazıçının bütün zamanların və məkanların insan taleyini göstərmək bacarığı heyrətə salır. İnsan bəzən elə bir adi, adi olduğu

qədər də müqəddəs arzusunun şövqü ilə yaşayır ki, bütün başqa istəkləri, sültaqlıqları həyatının mənasına çevrilən bu arzuda cəmləşir. Bu arzu real xarakter qazanır, çünki ondan sonra arzusuzluq, boşluq başlanır. İnsanın bu arzusu ilə başlayan mənalı ömür-gün, həyata inam, yaşamağa həvəs arzusu ilə də qurtarır. Yaxın keçmişimizdəki babamızın – Məhəmməd həsən əminin uzunqulağı adı uzunqulaq deyil, ziyarət uzunqulağıdır, onun üçün ziyarət həyatın ən müşkül mətləblərinin belə, aydınlıq qazanacağı yerdir, irili-xırdalı bütün arzuların həyata keçməsi mümkünləşən müqəddəs məkandır. Eşşəyin itməkliliyi Məhəmməd həsən əminin faciəsini qabaqlayır – ziyarətdə puça çıxacaq inam onun mənəvi məhvində səbəb olardı. İndi isə, yəni eşşəyi ütrəndən sonra onda inam qalır, yaşamağa ümid qalır... Ziyarət var və ziyarətdə adamın arzuları həyata keçir... Tənqidçinin R.Rövşən nəsrinin C.Məmmədquluzadə nəstri ilə müqayisədə təhlili (xüsusən, uzunqulaqla atın müqayisəsi), ustad-şagird kimi lazımsız bir problemi yox, həqiqi istedadlar arasındakı qan, yaddaş qohumluğunun zəruriliyini aşkarlayır.

Sənət heyrətdən yaranır. Aydın bu heyrəti həm ideyada, fikirdə, problemdə, həm də öz ifadəsi ilə desək, “Əlahəzrət” sözündə axtarır, tapır və göstərməyə çalışır. Dolça taleyində tənqidçi bizim yaşaya bilmədiyimiz, amma əslində yaşamağa borclu olduğumuz itən ömrümüzü görür. Dolçanın satılması bizim faciəmizdir (“Dəniz”, “Dolça və cüllüt”). Heyrətin ideya aspektindən təhlili “Tək güldürmək azdır”, “Yaşadan söz, yandıran söz” məqalələrində, poetik sistem özünəməxsusluğunun araşdırılması isə “Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi” məqaləsində qabarıqdır.

“Sözümüz eşidilənədək” kitabında heyrətsizlik heyrətindən yaranmış məqalələr üstünlük təşkil edir. Tənqidçi Vətən, torpaq, qəhrəmanlıq, ən məhrəm, ən səmimi, həmişə bizimlə yaşayan Araz dərdimiz kimi mövzularda yazılmış şeirlərdəki cılızlığa, sözün sözçülüyə çevrilməsinə, soyuqluğa, yanğısızlığa, ağrısızlığa və süniliyə heyrət edir. (“Zamanla səsələnən şeirlər soracağında”, I, II məqalə). Yaşayan və yandıran sözün sönlüklüyü, ucuzlaşması tənqidçinin heyrətini qəzəbə çevirir. Yəqin elə buna görədir ki, “Nəsrin çətin yolları və tənqidin dolanbacları”,

“Prinsipiallıq və xeyirxahlıq”, “Problemdir, qayğılar”, “Sözümüz eşidilənədək”, “Gəlin açıq danışaq” məqalələrində əsəbilik nəzərə çarpır və bu əsəbilik bəzən soyuqqanlılığı, təmkinliyi müəyyən qədər üstələyir, həqiqətən tənqidə dözməz nümunələr sırasında lazım olduğundan artıq sərtliyə məruz qalan ədəbi-bədii nümunələr də diqqəti çəkir.

Kitabdakı “Eynşteyn və Dostoyevski” məsələsi görkəmli sovet fiziki və filosofu B.Kuznetsovun “Eynşteyn” kitabından tərcümədir. Tərcümənin orijinal elmi-tənqidi məqalələr toplanmış kitaba salınması bəlkə də yerinə düşür. Lakin bu tərcümənin özü də Aydının maraq dairəsini, bədii əsərlərə və nüfuzlu ədəbi simalara özünəməxsus yanaşma və təhlil prinsiplərini anlamaq baxımından maraq doğurur.

Bir cəhəti də qeyd etməyə bilmərəm. Görkəmli sənətkarlardan birinin dediyi kimi, orijinal şəxsiyyət heç kəsi təqlid etməyən deyil, heç kəsin təqlid edə bilmədiyi orijinal şəxsiyyətdir. Aydını təqlid etmək (qəbul etdiyimiz mülahizələrində də, razılaşmadığımız qeydlərində də) çətinidir. Yalnız ona görə yox ki, o, müasirlərindən və ya sələflərindən seçilməyi qarşısına məqsəd qoyur, daha çox ona görə ki, tənqidçi özündə özünü tapmağa cəhd göstərir, özü ilə yarışa girir, özünü qabaqlamağa çalışır, nəticədə hər bir məqaləsində Aydının özü görünür. Bir tərəfdən elmi səviyyəsi, ədəbi duyumu, mütaliəsi, faktları və ədəbi hadisələri qiymətləndirmək bacarığı, fikri ifadə prinsipləri, dil və üslubu, zəruri kontekst genişliyi və dəqiq meyarlar sistemi aşkar nəzərə çarpır, digər tərəfdən, onun hər bir məqaləsi elə bil söhbətdir, onun əksər məqalələrində danışmaq ahəngi, tərz, ədəlləri qabarıq şəkildə duyulur; çünki Aydın danışdığı kimi yazır və yazdığı kimi danışır.

Xoşbəxtlik yazmaqda deyil, xoşbəxtlik yaratmaqdadır. Gərgin, faydalı yaradıcılıq axtarışlarına ömür həsr etmək, sabah bu ömrün yeganə şahidinə çevriləcək “Sözümüz eşidilənədək” kimi kitab yaratdığına inanmaq həm xoşbəxtlikdir, həm də təskinlik. Romen Rollan demişkən: “Yaratmaq ölümü öldürmək deməkdir...”

*Arif MƏMMƏDOV,
filologiya elmləri namizədi*

POEZİYA HAQQINDA

ZAMANLA SƏSLƏŞƏN ŞEİRLƏR SORAĞINDA

I MƏQALƏ

Ey yeni əsrimiz!

Sözüm var sənə...

Bəsitdir nə qədər yanında şeirim.

Sənin idrakının zirvələrinə

Uçub yetişməyir fəhlə sözlərim.

Əli Kərim

Poeziya nə elmdir, nə də peşə. O, sadəcə olaraq poeziyadır. Elmin əsasını dəqiq bilik, peşənikini isə əl zəhməti təşkil edir. Poeziyaya gəldikdə onun konkret hüdudu yoxdur, ən xırda hissələrlə ən adi hökmlər, müddəalar, ən adi həqiqətlərlə ən qəribə xəyallar poeziyaya çevrilə bilər. Elmin aldığı nəticələri beş-on il tez-gecliyi ilə təcrübədə sınamaq olur, bu və ya digər peşə sahibinin əl işinin keyfiyyətini və yararlılığını yoxlamaq isə daha asandır. Lakin poeziyanın təcrübə laboratoriyası insan qəribəlikləridir, çox vaxt

konkret şəkildə təzahür olunmayan, çətin duyulan, gözdən, qulaqdan yayınan hiss və fikir qəribəlikləri. Elmin dəqiq zəka baxımından məntiqi, peşəkarın öz peşəsi səviyyəsində qanuni saydığı şeylərdə poeziya məntiqsizlik, qeyri-qanunilik görə bilər, çünki poeziyanın öz məntiqi, öz qanunları var və bəzi hallarda onlar dünyanın və cəmiyyətin təbii axını ilə üz-üzə dayanmalı olur.

Köksüz, ənənəsiz poeziya olmadığı kimi, öz mövcudiyətini hansı bir dövrdə başa vurub qurtaran, gələcəyə yönəlməyən poeziya da təsəvvür olunmazdır. Hətta bu və ya başqa bir dil tədricən öz geniş ictimai ünsiyyət funksiyasını itirdikdə belə, həmin dildə yaradılan zəngin poetik irs, poetik ənənə özünü uzun müddət qoruyub saxlayır, mənsub olduğu xalqın, başqa xalqların poetik dünyagörüşünün formalaşma yollarını və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, bugünkü Azərbaycan ədəbi dili öz leksik tərkibinə və qrammatik normalarına görə qədim türk dilindən uzaqlaşmadığı halda, 60-70-ci illər Azərbaycan şeirinin forma və üslub axtarışlarında türkdilli xalq şeirinin ən qədim ənənələri ilə səsləşən, uzlaşan istiqamətlər özünü büruzə verir. Bu, qanunauyğun haldır: ənənə ilə novatorluğun dialektik təması bütün xalqların, bütün dövrlərin poeziyası üçün enerji mənbəyi, hərəkətverici qüvvə olmuşdur. “Çünki heç nə boşluqda bitmir. Hər şey torpaqdan, novatorluq isə ənənədən göyərir. Elmi-texniki inqilab dövründə ən müxtəlif ənənələrin perspektiv və imkanlarından vəhdətdə bəhrələnmək vəzifəsi daha aktual kəskinliklə qarşıda durur və klassik irsi müasir vəzifələrin xeyrinə daha fəal səfərbər etməyə ehtiyac yaranır”. (*Y.Qarayev*). Şübhə yoxdur ki, poeziyanın ölməzliyini və irsiliyini təşkil edən bu arasıkəsilməzlik, ənənədən qidalanan və ənənəyə çevrilən novatorluğun dalğavarı inkişafı eyni dəyərin, eyni estetik ölçülərin ardıcıl təkrarına əsaslanır: hər dövr poeziyaya öz havasını, öz

tələblərini, öz qayğı və arzularını “yükləyir”. Sonrakı nəsil öz sələflərinin inam və dünyagörüşlərini qəbul etməklə bərabər, gerçəklə öz xüsusi münasibətini də formalaşdırır və ictimai şüurun formalarından biri olan ədəbiyyat nəsilərin dəyişmə və əlaqəsi, xalqın mənəvi inkişaf prosesini və nəhayət, hər fərdin mənəvi həyatını əks etdirir. Əgər dünənin şeiri öz sələflərinin zəngin təcrübəsinə əsaslanaraq daha çox dünənin dünyasını, dünənin adamlarını, münasibətlərini və psixologiyasını ifadə etməyə və bu günün gözlənilməzliklərindən xəbər verməyə can atırdısa, bu günün poeziyası da dünənin forma və məzmun potensialından qidalanaraq, zamanəmizin ictimai-siyasi, fəlsəfi və fərdi-psixoloji prosesləri ilə səsleşir, sabahın qayğılarından soraq verir. Çay coşduqca yatağı genişləndiyi kimi, zamanın tələbləri kəskinleşib sərtleşdikcə poeziyanın ictimai-siyasi və bədii-estetik çəkisi, onun qarşısında duran problemlər də get-gedə mürəkkəbləşir. Yeni fikrin ölçü-biçisinə, dinamikasına və mənəvi enerjisinə davam gətirən dözümlü ifadə və söz çərçivələrinin tapılması, dərinleşmiş biliyin mürəkkəb anlayışlarını oxucu hafizəsində həkk etmək üçün poetik rəmzlərin seçilib sabitləşdirilməsi, milli xətt boyu ən incə nöqtələrə qədər dərinleşmə və ümumbəşəri, beynəlmiləl xətt boyu ən ali, ən ümumi məzmun çalarlarına doğru genişlənmə şairin də, şeirin də məsuliyyətini dəfələrlə artırır. Bu mühüm vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün isə şair mütləq “öz dövrünün oğlu olmalı” (*V.Belinski*), “həm siyasətçi, həm filosof, həm də tarixçi, bir sözlə, hərtərəfli və geniş məlumatlı adam, özgə qəlbinin bilicisi, fəhmlı, tam hazırlıqlı xadim kimi yetkinleşməlidir. Özü də, o, belə bir xadim olduğunu şüarlarda deyil, şeirlərinin özündə, onların daxilində, mətnə əks etdirməlidir” (*İ.Antakolski*).

“Şüarlarda deyil, şeirlərin özündə, onların daxilində, mətnində!” Lakin hansı şeirin, hansı mətnin? Müasirlərini əhatə edən

sosial və mənəvi burulğanlardan yan keçən, ətrafını soyuq he-sabdar məntiqi ilə çeşidləyən, baş verən narahatlıqları, ziddiyyətləri “görməyib” işıqlı, xoşbəxt sonluq, yarım-fəlsəfi, yarım-nəsihət tövsiyələrlə dolu olan son sətir xatirinə konveyr üsulu ilə “isteh-sal olunmuş bərbəzəkli, ölçü-biçili, nizamlı “şeyr” adlanan for-mullarınımı? Əlbəttə, yox. Hürküdülmüş toyuq-cücə kimi səpə-lənmiş söz və söz birləşmələrinin yersiz minnət kimi boynuna qoyulmuş “intellektual” və ya “fəlsəfi” adlarını daşıyan, beyin-dən də, ürəkdən də əli üzülmüş absurd mətnlərinimi? Əlbəttə, yox. Səkkiz saatlıq iş günü, üç dəfə yemək, pəhriz, axşam gəzin-tisi, ad günlərini təbrik etmək və s. kimi səliqə-sahmanla, vaxtlı-vaxtında icra edilən, dəbdə olan mövzulara, intimlikdən çıxıb “kütləviləşmiş” hisslərə həsr olunan, tanış ibarələrlə, yorulmuş bənzətmələrlə, çapılıb əhdi kəsilmiş məcazlarla haşiyələşib qafi-yələrlə “mıxlanmış” sətir və bənd qutularınınımı? Qətiyyəyən yox. Poeziyamızda belə şeyirlər çoxdur, onlar dövrü mətbuatda da çap olunur, külliyyatlara da daxil edilir, seçilmiş əsərlərə də düşür. Həmin şeyirləri poetik irsimizə, şeyir ənənəmizə göz yumaraq təhlil etsək, ola bilsin ki, hər şeyirdə nə isə yeni bir şey “tapırıq”, lakin elə ki, biz onları, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeyiri kontekstində araşdırırıq (*əsl təhlil də məhz bu yolla aparılmalıdır*) şeyir nova-torluğunun, şeyir orijinallığının əksər hallarda heçə endiyinin şahidi oluruq. Onlarla şeyirin obrazlar sistemini demirik, adi lüğət tərkiblərini qarşılaşdırdıqda adama elə gəlir ki, Azərbaycan dilinin sözləri tükənib, şeyirlər isə “yorulub” əldən düşüblər. Şübhə yox-dur ki, doğma dilimizin poetik ehtiyatı zəngin və çoxşaxəli oldu-ğu kimi, qürdətli sənətkarın söz axtarışlarının, mənəli tapıntılarının sərhədi də yoxdur. “Yorğunluq” ortabab, standart şeyirə xas olan əlamətdir. Belə şeyirlərin isə əsas ölçüsü poetik novatorluq yox, bir növ borcdur, dəb və axındır. Onlarda təkrarlanan ifadə vasitə-ləri fikri zəiflədir, həmin vasitələri şeyir özününümü, özgənini

fərqi yoxdur, yaratdığı nümunəyə oxşadaraq ştamplayır. Tənqidçi Y.Qarayev Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayındakı məruzəsində bu tipli “poetik tənbəlliyə”, “şeyr konveyerinə” toxunaraq deyirdi: “Yalnız klassik ənənəni yox, həm də bir-birini və öz-özünü təqlid bugünkü poeziyada versifikasiya əlamətlərinin, şeyr axınının digər əsas zəminini təşkil edir. Həqiqi Vətəndaşlıq və vətənpərvərlik poeziyası ilə yanaşı, həmin ad altında saxta, yalançı dəb xarakteri daşıyan çoxlu şeyrlər də özünə yol tapır. Dayaz, süni fəlsəfilik də bizi narahat etməlidir. Son zamanlar bu problem haqlı olaraq ədəbi tənqidin diqqət mərkəzindədir. Təkrar, yekrənglik, bədii fərdiliyin, zəngin daxili “mən”in yoxluğu “axın” şeyrlərinin əsas əlamətləri kimi doğru göstərilir. Şeyrdə hazır hökmlər və kəlamlar narahat axtarışı və düşüncələri üstələyir, arzu hərəkətdən, bəyanat, xəyal bəsləmək işdən çox yer tutur. Bəzi şairlər çox sadə həqiqətləri ağılagələn ilk variantda qələmə alırlar. Belə şeyrlərdəki ideya və obrazların heç biri məhz varlığa fərdi münasibətin təzahürü kimi yaranıb poetik kəşf səviyyəsinə qalxmır”. Bu haqlı iradlar 1976-cı ildə edilmişdir. Görəsən, sonrakı illər ərzində poeziyamız bu iradlardan müəyyən nəticələr çıxara bilibmi? Əlbəttə, tənqidçilərin və oxucuların rəyindən asılı olmayaraq, 70-ci illərin ikinci yarısında poeziyamızda sözün əsl mənasında dirçəliş, özünəqayıtma meyilləri gücləndi, həm forma, həm də məzmun rəngarəngliyi ilə seçilən şeyrlər yarandı. Lakin “ortabab”, “başını aşağı salıb öz işi ilə məşğul olan”, “söz-söhbətlə başını ağrıتماq istəməyən” mövzu dalında gizlənən şeyrlərin də arası kəsilmirdi. Bunu əyani surətdə görmək üçün son iki ildə çapdan çıxmış bəzi şeyr kitablarına daxil edilən, müxtəlif illərdə yazılan və doğma vətənin tərənnümünə həsr olunmuş şeyrləri gözdən keçirmək bəs edər. Ayırı-ayrı nəsillərə mənsub müəlliflərin eyni mövzulu şeyrlərində vətənimiz insan üçün qiymətli olan hər şeyi – çörəyə, suya, ürəyə, beyinə və s. bənzədilir, heç

bir bənzətmə də “El bilir ki, sən mənimsən!” ifadəsinin verdiyi doğmalığa, təbiiliyə, saflığa, poetikliyə yaxınlaşa bilmir. Onlarla şəirdə 30-cu illər Azərbaycan şeirinin ictimai-siyasi platformasını, partiyalılığını, mübariz əqidəsini əks etdirən poetik vasitələr təkrarlanaraq “istismar olunmuş”, boş hay-küyə, ritorikaya çevrilmişlər. “Yaşa”, “alqış”, “gözəlsən”, “mərd atalar”, “igid oğullar”, “vüqar”, “şan-şöhrət”, “şərəf”, “günəşli diyar”, “vətən eşqi”, “odlar diyarı” və s. kimi söz və ifadələr bu qəbildəndir: müxtəlif müəlliflərin şeirlərində bu sözlər tipik, ənənəvi qəliblərdə işlədilir və hər dəfə də adama elə gəlir ki, onlar “tükürpədicə səslə qışqırıb” imdad diləyirlər:

*Alqış deyim bu arzuna, niyyətinə,
Övladların qüdrətinə alqış deyim!
Ana vətən, dünya gəzən şöhrətinə
Alqış deyim, alqış deyim, alqış deyim!*

(T.Bayram. “Alqış”)

*Alqış sənin büsatına,
Şanlı Bakı, əziz Bakı.
Əzəl gündən qəlbimizdə,
Məhəbbətin dəniz Bakı.*

(Müzəffər Nəsirli. “Alqış sənin büsatına”)

*Tariximin şah vüqarı, Şamaxı,
Od yurdunun nəğməkarı, Şamaxı.
Vüqarlaşan, nəğmələşən ömrümün
İlk sevinci, ilk baharı, Şamaxı.*

(Güləli Rəsul. “Şamaxı”)

*Nurlu işdə, əməkdə
Artan şöhrətim-şanımlı.
Adı dillərdə gəzən
Doğma Azərbaycanım!*

(Davud Ordubadlı. “Azərbaycanım”)

*Mənim doğma respublikam azadlıq diyarıdır
Bayraq edib başı üstə günəşli gündüzü o.
Xəzər onun şan-şöhrəti, Şah dağı vüqarıdır,
Göy çəmənə çevirmişdir dərəni o, düzü o.*

(A.Zeynallı. “Qələmimin əvvəl-axır sözü o”)

Bəzən şairlər öz pafoslarında, patetikalarında “ekstaz” mərhələsinə çatdırır, sözlər qurtarır, fikirlər tükənir və tragikomik bir vəziyyətə düşən “qurban olum”, “başına dönüm”, “canım-gözüm”, “baş əyirəm”, “sevirəm”, “sənsiz neynərəm” ifadələri “tər tökə-tökə” mətnə gətirilir:

*Neçə qoç igitin yurdu, torpağı,
Yenilməz səngərlər, qalalar mənim,
Qurbanı olduğum ana Vətənim!*

(Mövlud Qonaq. “Vətənim”)

*Səndən ayrı düşsəm, Azərbaycanım,
Onda vay halıma! Onda vay canım!*

(Rüfət Zəbioğlu. “Mənə elə gəlir”)

*Ömrüm boyu hazıram
can fəda edim sənə.
Heç kəs bu məhəbbəti
ala bilməz əlimdən.*

(Abbasəğa. “Vətən”)

N.Ağayev “Poeziya kimə və nəyə lazımdır?” adlı əsərində yazır: “Şeir xidməti başlanğıca, praktik məzmun daşıyıcısına çevrildikdə poeziyanın oxucuya təsiri azalır. Şeir izah edir, məzmun danışır, başqa mənbələrdən artıq bizə məlum olan, eşidilən, qavranılan şeylər haqqında məlumat verir, özgələrin fikri ilə yaradılanları təkrarlayır. Belə bəsit şeir də, öz növbəsində, cılız, yarımçıq təsir bağışlayır. Bu şeirlər əksər hallarda hələ qabaqlar oxuduqlarımız haqqında təkrar məlumatdır, hətta müəllifin özününkü kimi ifadə etmək istədiyi hissələrin də başqalarının dediklərinin təkrarı olduğu məlum olur. Bütün bunlar ahəngdarlıqla, deklarativ şəkildə yamanır və müəllifin həqiqətən arzuladığı fikrin səmimiyyəti səviyyəsinə qaldırıla bilmir”. Belə bir özlü əsasında yaradılan, poetiklikdən daha çox əvvəlcədən planlaşdırılmış haqq-hesabı, “isti-soyuğu”, mövzu gerçəkliyini güdən şeirlər demək olar ki, yadda qalmır, onlar ancaq çap olunduqları səhifələrdə yaşayırlar. Onlarla, yüzlərlə oxucudan Vətən haqqında bir şeir söyləməyi xahiş etsək, yaşından, savadından, peşəsindən və ədəbiyyata münasibətindən asılı olmayaraq, hamı bir ağızdan S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirini xatırlayar. Söhbət cənub mövzusuna həsr olunmuş şeirlərdən getsə, yəqin ki, oxucuların əksəriyyəti S.Rüstəmin cənub şeirlərini yada salar. Böyük Lenin haqqında da şairlərimiz xeyli şeir yazıblar və yazmaqdadırlar. Lakin R.Rzanın “Mən hansı bir insana bənzədim ki, Lenini, Məzarının başında cahən ağlamış olsun” sətirləri bütün yerdə qalan şeirlərdən daha əbədi və qüdrətli görünür. Bəs eyni vaxtda yaranan və eyni mövzulara həsr olunan başqa şeirlərin, başqa sətirlərin belə geniş oxucu rəğbəti qazanmamasının səbəbi nədir? Axı ayrı-ayrı rayonlara, əmək qəhrəmanlarına, tarixi şəxsiyyətlərə, mədəniyyət abidələrimizə yüzlərlə şeirlər ithaf olunub, lakin bu şeirlərin ancaq bir hissəsi geniş oxucu marağına səbəb olur, qalanları isə müəlliflərinin külliyyatını genişləndirir. Şübhə yoxdur ki, hər şeir zəhmətdir, ona zehni və hissi qüvvə sərf olunur. Bəs bu zəhmətin öz bəhrəsinə

– oxucu hafizəsində layiqli yer tutmağa nail olmamasına bais kimdir – şair, yoxsa oxucu? Lakin əfsuslar olsun ki, hər kəs öz səviyyəsində səmimi, ürəkdən gələn, sadə və ehtiraslı şeirə həmişə həssasdır. Əgər eyni mövzuya həsr olunan şeirlərin hər birisi orijinal obrazlar sistemi və poetik özünəməxsusluqla fərqlənsəydi, onda heç bir şübhə yoxdur ki, onlara olan oxucu marağı da güclənərdi. Lakin əfsuslar olsun ki, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik “iddiası” ilə yazılmış şeirlərin çoxusunda müəllifdən müəllifə keçdikcə dəyişən, ancaq sadalanan fikirlərin, sadalanan predmetlərin sayı olur. Azərbaycanın böyüklüyünü, zənginliyini göstərmək üçün bir şair Kürə, Araza, Xəzərə müraciət edirsə, digər şair üzünü Kəpəzə, Qoşqara, Şahdağa tutur. Söhbət müharibədən, igidlikdən getdikdə təkrar-təkrar Koroğlunun, Babəkin, Həzinin, İsrailin adı çəkilir, yox, əgər şair öz xalqının müdrikiyini, sənətkar qüdrətini nəzərə çarpdırmaq istəyirsə, onda mütləq Füzulinin, Vaqifin, Vurğunun, Üzeyirin “yada salınması” lazım gəlir. Baxır qafiyənin tələbinə, şeirin hecasına, hətta şairin hansı rayondan olmasına və ya hansı rayona üz tutmasına! Bu sadalanmanın konkret sərhədi yoxdur, istənilən şeiri nə qədər desən, aşağı-yuxarı dartıb uzatmaq, genişləndirmək mümkündür. Nə qədər rayonlarımız var, nə qədər mədəni, tarixi abidələrimiz, tarixi şəxsiyyətlərimiz var, o qədər də cümlə qurmaq, sətir yaratmaq mümkündür. Bəs poetiklik? Bəs əsl şeiriyyət dəyəri?

Konkret şeirlərdən götürülən misallara müraciət edək:

...Mən Vətənə Füzuli,

Abbas Səhhət deyirəm.

Mən Vətənə Sabiri

Doğan qeyrət deyirəm.

Mən Vətənə Üzeyir

Müsfiq, Səməd deyirəm...

(T.Bayram. “Azərbaycan deyəndə”)

*Füzuli atəşi, nuru var onda,
Üzeyir həvəsi, şuru var onda.
Ondadır Sabirin qəhqəhələri,
Kəsəri kəsilmir o vaxtdan bəri.*

(R.Zəbioğlu. “Azərbaycan”)

*Himndə ucaldı Bəstinin səsi,
Sevilin ürəyi döyündü yenə.
Tankın üzərində general Həzi
Qayıtdı Xəzərin sahillərinə.*

(T.Mütəllibov. “Azərbaycan himni”)

*Baş əyib ehtiramla
Keçdi gözüm önündən
Tankıyla igid Həzi,
“Salam, general!” – dedim.
“Məni sənin yanına
Uçurdu xəyal” – dedim.
Gülümsəyib göstərdi
İsrafil, Mehdini...*

(D.Ordubadlı. “Nəsillər”)

*...Şirvan yolu – alnındakı qırışlarıdır,
Mingəçevir – sevinc ilə
yanan gözləri,
Şah dağının silsiləsi –
sıx qaşlarıdır...*

(Q.Qasımzadə. “Azərbaycan”)

*Daşkəsən – qabarlı əl,
Mingəçevir – bir məşəl.
Məni yaşadan əməl
Bu gün Bakıdadır, ölkəm,
O, düşüncəm... o, fikrim,
O, idrakımdır... ölkəm...*

(A.Zeynallı. “Ölkəm”)

Və sairə və sairə. Şeirlərdən-şeyrlərə, kitablardan-kitablara, külliyyatlardan-külliyyatlara. Hər şeirin müəllifi öz-özlüyündə doğma Vətəni haqqında nə isə yeni bir söz deməyə, öz hiss və həyəcanlarını daha səmimi, daha təsirli, daha poetik ifadə etməyə çalışsa da, nisbətən parlaq, isti və ya nisbətən sönük, soyuq variantlarda bir-birini təkrarlayan misallardan, mübaliğə və gurultudan başqa bir şey alınmamışdır. Əlbəttə, bu təkrarlar bir-birindən köçürmənin və ya bir-birinə təsirin nəticəsi deyildir. Bu, sadəcə olaraq, ənənəyə passiv münasibətdir, poetik təcrübəni mühafizəkarcasına yamsılaya-yamsılaya kortəbii axına çevirməkdir. Belə hallarda hər bir müəllif dəbdə olan, ənənəvi şəkildə bütün şairlər tərəfindən toxunulan mövzulara öz şeirini ithaf edir, özü də bu zaman təkcə mövzunu deyil, həmin mövzunu poetik təcrübəni yolunu da ənənə ilə uyuşdurur, orijinallıq və novatorluq isə, sadəcə olaraq, yeni bənzətmələr, təmtəraqlı və gurultulu ibarələr “yaratmaqdan” ibarət olur: guya ki, müqayisə nə qədər təntənəli, müqayisə edilən anlayışlar nə qədər ali olsa, Vətənin nəhəngliyi, doğmalığı, əzizliyi də bir o qədər inandırıcı olar. Məhz buna görə də ənənəvi mövzulara həsr olunan şeirlərdə eyniləşmə, bərabərləşmə ayrı-ayrı vasitələri də əhatə edir, təmtəraqlı ibarələr axtarırlarında “yorulan” müəlliflər son həddə illər boyu işlənmiş epitetləri təkrarlamaq məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Ayrı-ayrı

şairlərin təkrar-təkrar Aya və Günəşə müraciət etməsi məhz belə bir “poetik yorğunluğun” formalarından biridir. Şairin lirik “mən-”i ilə təbiət arasındakı əlaqələrdən bəhs edərək, tənqidçi Y.Qarayev yazır: “Elmi-texniki inqilab dövrü Aya və Günəşə poetik müflislik gətirmir, onlarda poetik potensialın yeni imkanlarını üzə çıxarır”. Bu fikir ümumiyyətlə doğru olsa da, bir şeyi dəqiqləşdirmək, xüsusi nəzərə almaq lazımdır: elmi-texniki tərəqqi dövründə Ayın və Günəşin, eləcə də başqa təbiət anlayışlarının əsl poetik imkanları bütün şeirlərdə deyil, yüksək novatorluqla işlənən, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşan şeirlərdə üzə çıxa bilər. Çünki ənənəvi mövzulara həsr olunan, ənənəvi ifadə vasitələrindən mühafizəkarcasına istifadə edilən onlarla şeirdə işlədilər Ay və Günəş anlayışları elmi-texniki tərəqqi dövrünün ruhuna uyğun poetiklik qazanmaq əvəzinə, 30-cu və 40-50-ci illər şeirimizdəki effekti də itirərək içiboş şablona çevrilmişlər:

*Sözümüz dolaşır dildə, ağızda,
Şövkə gətiririk Ayı, Günəşi...*

(Abbasğa. “Ölməz nəğmələr”)

*Düşdü bu gün, bəxti gülən hər kəndin, hər şəhərin
Şövkü Ulduza, Aya.*

(Q.Qasımzadə. “Yer üzünün baharı”)

*Ömrümüz, günümüz nurla doludu,
Biz onu səpirik geniş səmaya.
Yolumuz işıqlı ulduz yoludu,
Adımız nəğməylə yazılıb Aya.*

(İ.Göyçaylı. “İnsan”)

*Göllər cilvələnər Günəşlə, Ayla,
Şeirini necə də aydın yazıbdır...*

(M.Kazım. "Astara")

*...Bu yollarda ürəyimlə
Gündüz Günəş, gecə Ayam...*

(R.Zəbioğlu. "Azərbaycan")

*Düşünür ki, kaş Ayda da
Yer olaydı əkin üçün.*

(R.Zəbioğlu. "Sərdar")

*Qəbrin üstündəki qırmızı bayraq,
Demirəm yellənir – dəmirdəndir o.
Gəl, onun hüsnündə cazibəyə bax,
Şəfəqdə Günəşlə, Ayla təndir o.*

(D.Ordubadlı. "Adsız məzar")

*Çünki sənin əlinlə çatdı insan əli
Günəşə, Aya.
Çünki sənin gözünlə baxdı bəşər
Göydəki dünyadan yerdəki dünyaya.*

(Qabil. "Yer oğlu, SSRİ oğlu")

Göründüyü kimi, gətirilən misallarda Ay və Günəş məfhum-ları xüsusi, özünəməxsus orijinal poetik siqləti olan, detal və ya ştrix səviyyəsinə yüksələn ifadələrlə deyil, "Günəş kimi şölə vurmaq", "Günəş, Ay kimi şəfəq saçmaq", "Günəşə, Aya ucalmaq" və s. kimi deklarativ, konkret məzmunu olmayan təmtəraqlı

ibarələrin tərkibində işlədilir. Nəticədə isə Ay və Günəş məfhumları ilə müəllifin lirik “mən”inin nəzərə çarpdırmaq istədiyi məfhumlar arasında nəinki yeni poetik assosiasiya yaranır, əksinə, Ay və Günəşin kosmik bir cism kimi daşdığı xüsusiyyətlərin özlərini inkar edən, adi məntiqi olmayan belə absurd nəticələr alınır. Məsələn, şair RUFƏT ZƏBİOĞLUNUN qəhrəmanının “Ayda əkin üçün yer axtarması”, MÜZƏFFƏR NƏSİRLİNİN qəhrəmanının “nəfəsinin Veneradan və Aydan gəlməsi” bu qəbildəndir. Artıq burada söhbət poeziyadan, poetik təəssüratdan və obrazlı təfəkkürdən deyil, təbii əşya və hadisələrin real məziyyətlərini, real əlaqələrini nəzərə alan, yəni heç olmazsa dünyanın adi qanunlarını “inkar etməyən” normal məntiqin olub-olmamasından gedə bilər.

Şeirlərin bu şəkildə ortaqlaşması başqa mövzulara da aiddir. Y. Qarayev artıq bir neçə dəfə müraciət etdiyimiz məruzəsində yazır: “Tuncdan şinel geyərək qayıdan və əbədiyyət təməli üzərində dayanan əsgər-heykəl sonrakı nəsillərin “müharibə poeziyası” üçün səciyyəvi obrazdır. Sərt, ekspressiv rənglər, qeyri-standart, orijinal epitet və təşbehlər işlətməyi sevən İsa İsmayılzadə bu obraza daha tez-tez müraciət edir:

*Bir gün heykəl kimi qayıdanda sən
Sükut heykəlinə döndü qardaşın –
“Qardaş əvəzinə heykəl qayıtdı”...
Qranit geyimli təsəlli kimi...
Gecələr ananı uyudanda sən
Kədər heykəlinə döndü o qadın:
“Oğul əvəzinə heykəl qayıtdı”.*

Əlbəttə, gözəl və orijinal şairimiz İsa İsmayılzadənin özünə-məxsus poetik şərhilə “heykəl” məfhumunun bu şəkildə, yəni qardaşı “sükut heykəlinə”, ananı isə “kədər heykəlinə” çevirən

təsəlli kimi yozulması yenidir, yadda qalandır. Lakin bununla belə, bu şeirin özündə də poetiklik “əsl İsa şeiri” səviyyəsində deyildir. Çünki əsas diqqət assosiasiya və təzadların yeniliyinə, mövzunun bir növ “ənənəvi açılışına” yönəldiyindən hissi bütövlük, təbiilik azalmış

*...Sevinc küləyindən, fərəh mehindən
Köksüm körük kimi genişləndə -
Divar sinəmin çatlamasından
Qumbara ürəyimin partlamasından
bir az qorxuram... –*

misralarında olduğu kimi, göynədən və düşündürən, ağıladan və ovudan “İsa İsmayılzadə potensialı” hələlik tam istifadə olunmamışdır... Başqa şairlərin yaradıcılığına gəldikdə isə Vətən mövzuna həsr olunmuş şeirlərdə olduğu kimi, burada da “poetik ortaqlaşma ilə, ənənəvi poetik stereotiplərin təkrarlanması ilə rastlaşırıq:

*...Evlərinə çatmamış
Həmin qayalar üstə.
Sanki heyruətlərindən
Heykələ çevrildilər.*

(F.Mehdi. “Heykələ çevrildilər”)

*...Postament üstündə bir heykəl oldu
Bizim Qafurumuz, Gərayımız da.*

(T.Mütəllibov. “Azərbaycan himni”)

Qərribə burasıdır ki, bu tipli “poetik ortaqlıq” təkə müharibə qəhrəmanlarının heykəllərinə ithaf olunan şeirlərlə bitib-tükənmiş,

şairlərimizin, əmək qəhrəmanlarımızın abidələrinə, əbədi məşəllərə yazılan şeirlərində də eyni ifadə vasitələri, eyni yozmalar, eyni ruh və nəhayət, eyni “poeziya quramaçılığı” təkrarlanır: belə şeirlərin əksəriyyətində poetik demirəm, adi məlumat yeniliyi belə yoxdur. Hər şeir digərinin surətidir, özü də daha zəif, daha tutqun surəti:

*Görürəm Vurğunu, dönüb heykələ
Dayanıb o, məğrur bir qartal kimi.
Elə bil canlıdır, düşünür hələ...*

(M.Nəsiri. “Səməd Vurğun heykəli önündə”)

*O məzar heç kimə adsız gəlməsin,
Bu, nakam ərlərə sevgi rəmzidir.*

(D.Ordubadlı. “Adsız məzar”)

*Bu əbədi məşəlin ölməzlikdir
mənəsi...*

(Abbasəğa. “Ana abidəsi”)

*Özü bir heykələ dönən şairin
Sazı da əbədi heykəl olarmış.*

(T.Mütəllibov. “Heykəlləşmiş saz”)

*Heykəlini seyrə daldım,
Elə bil ki, öz pərişan
Saçlarını darayırsan.*

(T.Mütəllibov. “Salam, Puşkin”)

Bu konveyerin təsiri altında şair T.Mütəllibov “Abidə” şeirində meşədəki qırılmış ağaclara kötükləri əbədiyyət abidəsi kimi yozur

və bu zaman müharibə qəhrəmanlarına, görkəmli sənətkarlara müraciətlə işlədilən ifadə vasitələrindən istifadə edir:

*...Meşələrin sinəsində
Həlak olan ağaclara
Abidədir bu kötöklər.*

Gətirdiyimiz və ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında istənilən qədər tapa biləcəyimiz misallar göstərir ki, ənənə təkcə hər hansı bir forma və ya köklü mövzu ətrafında deyil, müxtəlif mövzular daxilində izah olunan adi, gündəlik məzmunlara münasibətdə də yaranır. Belə hallarda şeirin əsasını hər hansı bir məfhum, hiss və ya fikir təşkil edir: mahiyyət etibarilə hamıya bəlli olan bu məfhum, hiss və fikirlərin şübhə yoxdur ki, orijinal, özünəməxsus poetik şərhini verməyi planlaşdıran şair son həddə kortəbii, şüurlumu demək çox çətindir, vahid, standart şəkil almış təcrübədən çıxış edir, təcrübənin təzyiqi altında artıq başqaları tərəfindən dəfələrlə təkrarlanmış məlum “həqiqətlərə” gəlib çıxır və beləliklə də ənənəvi mövzuların ənənəvi şərhini poetik orijinallığı heçə endirir. Şairlərin ənənəvi mövzulara bu tipli, yəni soyuqqanlı və passiv münasibəti riyaziyyatçının sübuta ehtiyacı olmayan aksiomlara və balta düzəldən dəmirçinin metala münasibətini xatırladır. Tənlik həll edən riyaziyyatçı “beş dəfə beşin iyirmi beşə bərabər” olduğunu, dəmirçi isə baltanın hansı metaldan və necə düzəldiyini uzun illərin təcrübəsindən bildiyi kimi, vətən, müharibə, təbiət və ya məhəbbət mövzusunda toxunan şair də ayrı-ayrı məfhumlara münasibətdə hansı epitetlərdən, hansı bən-zətmələrdən istifadə edəcəyini mövcud ənənə ilə uzlaşdırır, dünyaya öz evinin, öz poeziya daxmasının pəncərəsindən deyil, hamının baxdığı tərədən baxır. Təbiidir ki, eyni predmeti hamının

baxdığı hündürlükdən, özü də hamının baxdığı səmtdən müşahidə edən şairin gəldiyi nəticələr də hamının gördüyü şeylərin və aldığı təəssüratların təkrar təsdiqindən ibarət olur. Ona görə də ayrı-ayrı şeirlərdə qabarıq şəkildə özünü göstərən fikir və ifadə eyniliyini araşdırarkən, zamanın tələblərindən doğan motivləşmə ilə ənənə mühafizəkarlığını aydın cizgilərlə fərqləndirmək lazım gəlir. Çünki dövrün ümumi təfəkkürü, dünyagörüşü ilə uzlaşan və fərdi təkrarolunmazlığa malik obrazlarla canlandırılan motiv səsleşməsi poeziyanın yüksələn xətt boyu inkişaf etdiyini göstərsə, ənənəni ifadə vasitələrinin ənənəvi qalibləri daxilində təkrar-təkrar yad edilən təəssüratlar təbii və doğmaları baxmayaraq, şeir axarının hansı bir nöqtədəsə durğunlaşdığını, necə deyərlər, gölləşdiyini nümayiş etdirir. C.Novruzun “Görəndə təmkinli, uca dağları, unudum dünyada xırdaqları”, M.Arazın “Şair, qayalara, dağlara söykən!”, H.Hüseynzadənin “Zirvədən zirvəyə çoxalır işıq... Zirvədə daha çox yaxınlaşırsın”, M.Yaqubun “Dağlar, məni qəbul edin”, D.Nəsinin “Özüm də bilmirəm bu sirr nədəndir, Dağların qoynunda ucalır insan” misralarından çıxış edən tənqidçi Y.Qarayev belə bir fikrə gəlir ki, “görünür, xüsusən indi dünyanın dağ vüqarını insan vüqarının simvolu kimi yada salmaq lazımdır və poeziya bu vəzifəni həvəslə öz öhdəsinə götürür”. Cəmiyyətimizdə insan hüquqlarına, şəxsiyyət azadlığına xüsusi qayğı və ehtiram göstərildiyi bir vaxtda insan vüqarını poetik boyalarla əks etdirmək zəruriliyi baxımından bu sözlərdə böyük həqiqət olsa da, ayrı-ayrı şairlərin hər dəfə “dağ”, “zirvə”, “ucalıq” kimi məfhumlara üz tutması 30-cu illərin ənənəsini passiv şəkildə təkrarlamaqdan başqa bir şey deyildir. Axı insan vüqarı ilə dağın ucalığı arasındakı assosiativ paralellik təkcə yuxarıda sadalanan misralara aid deyildir: müxtəlif illərdə yazılmış onlarla şeirdə “dağ-zirvə-qartal-insan qüdrəti” paralelləri təkrar-təkrar yada salınır, hər dəfə də yaşından,

istedadından və şeirinin formasından asılı olmayaraq ayrı-ayrı şairlərdə tamamilə eyni və ya oxşar təəssüratlar yaranır:

*Bəzən sağsağan da, sərçə də qonar,
Ancaq dağ zirvəsi qartal üçündür.*

(R.Kərimli. “Qartal üçündür”)

*...Qartalı qartaltək tanıtdıran da,
Mən indi bildim ki, dağlar olubdur.*

(R.Kərimli. “Dağ üstündə dağ”)

...Dağ dedi:

– Mənimtək vüqarlı olmaq

Dünyada hər kəsin öz əlindədir.

*(F.Mehdi. “Dedim gör necə də
vüqarlıdır dağ”)*

*...Havalı qartala qanad çaldıran
Əzəmətli dağlar, vüqarlı dağlar.*

(Qabil. “Dağlar”)

Çexoslovakiya sənətkarı Yozef Rıbak yazır ki, “şair bütün həyatı boyu hər dəfə yenidən başlayır. Onun hər şeiri, hər kitabı özünün və başqalarının yazdıqlarından heç nəyi təkrarlamadan yeni bir şey başlamaq, yeni bir şeyin əsasını qoymaq cəhdidir”. Bu olduqca doğru fikirdir, poeziyanın əsl yaradıcılıq ruhundan, orijinallıq və novatorluğundan irəli gəlir. Lakin bu fikri vətən, müharibə və dağ mövzularına həsr olunmuş şeirlərdən gətirdiyimiz misallara aid

etmək olarmı? Əlbəttə, yox! Çünki onların həm məzmununu, həm də ifadə tərzlərini bir-birlərindən ayıran məsafə olduqca cüzdür, demək olar ki, yoxdur. Digər tərəfdən S.Vurğunun aşağıdakı sətirlerini oxuyan hər kəs açıq-aşkar görür ki, ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında azacıq fərqlərlə təkrar-təkrar “peyda olan” və “yeni söz” kimi qələmə verilən belə misraların çoxusu artıq çoxdan, özü də zəmanəsi üçün olduqca orijinal şəkildə deyilib:

*Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər.
Əlin qələm, sinən dəftər,
De gəlsin hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadigardır.*

(S.Vurğun. “Azərbaycan”)

*...Açıb qucağını “gəl – dedi bizə, –
Ürəklə can deyən Vətənimizə!”*

(S.Vurğun. “Ürək”)

*...O, məclisə can verəcək ayın, günün
camalilə,
Azərbaycan torpağının dərya boyda kamalilə.*

(S.Vurğun. “Gələcəyin toy-bayramı”)

*Hər türbədən bir qəhrəman
Sanki baxıb deyir bizə:
“Alovların arasından
Yollar açdım eşqinizə”.*

(S.Vurğun. “Unudulmuş tək məzar”)

*Laçın qopar yuvasından öz sürətilə,
Qoca dağlar baş qaldırıb boylanır göyə:
Kim uçmayı öz qəlbinin şeiriyyətilə?
Kim baxmayı bu aləmə – yüksəliş deyə?*

(S.Vurğun. “Düşüncələr”)

*...Baş-başa çatılmış bu qoca dağlar,
Vüqarlı qəlbimtək bu uca dağlar...*

(S.Vurğun. “Təzə il”)

Ola bilsin ki, şeirlərinə müraciət etdiyimiz şairlər irad tutaraq deyə bilərlər ki, biz onların əsərlərindən ancaq bir-biri ilə və ya S.Vurğunun şeirləri ilə səsleşən misraları “kəsib götürmüşük”, halbuki onlar bu misralara ayrı-ayrı yollarla gəlirlər, yəni “Amerikanı müxtəlif tərəflərdən kəşf ediblər”. Belə hallar mümkündür və ola bilər. Lakin bizim gətirdiyimiz misralar götürüldükləri şeirlərin, demək olar ki, mahiyyətini, məğzini təşkil edir və deməli, həmin şeirlərin poeziyamıza gətirmək istədikləri yeniliklər də məhz bu misralarda cəmlənib. Digər tərəfdən, axı bu misralarda bir-birinə uyğun gələn təkcə fikir deyil, həm də həmin fikrin ifadə formalarıdır; belə hallarda həm şair, həm də oxucu üçün bir növ “avtomatizm” fəaliyyət göstərir – sərlövhə şeirin bütün mahiyyətini, bütün poetik balansını qabaqcadan ehtimal etməyə imkan yaradır. Bu isə öz növbəsində poeziyanın başlıca əlaməti olan təkrarolunmazlıq və gözlənilməzlik üçün öldürücü zərbədir.

Şeir qafiyələndirməyi, təkrirləməyi öyrənmək olar, lakin bir-birindən ayrılıqda yaşayan sözlərin qeyri-adi qonşuluğu, birləşməsi ilə son dərəcədə təsirli psixoloji effekt yaratmağı kimdənsə öyrənmək mümkün deyildir: bunun üçün sözün əsl mənasında şair olmaq, Dekart demişkən, “sözlərin məna qatının incəliklərinə

enmək lazımdır”. Mənaca heç bir yaxınlığı olmayan söz və ifadələrin qarşılaşdırılmasındakı anilik və gözlənilməzlik şeirin əsas təsir vasitəsidir və xalq şeirimizin nümunələri buna gözəl misaldır:

*Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.*

“Vətən yaxşı” ifadəsi ilə “Geyməyə kətan yaxşı” ifadəsini ayrı-ayrılıqda götürsək, vətənin yaxşılığının təsdiqindən başqa bir ümumi məzmun yoxdur. Lakin iki qonşu misra daxilində həmin ifadələrin qarşılaşdırılması yeni, əlavə assosiasiyalar doğurur, köynəklə kətan parça arasındakı vəhdət, insanla vətən arasındakı bağlılığın, ayrılmazlığın eyniliyi bədii obraz şəklində konkretləşdirilir. Köynəklə kətan parça arasındakı əşyavi əlaqə insanla vətən arasındakı mücərrəd, yəni gözlə görülüb, əllə tutula bilməyən, ancaq daxili bir hissin varlığı ilə duyulan münasibəti əyaniləşdirir. Duyulan, hiss olunan şey görülənlərin münasibətilə canlandırılır. Ən əsası isə budur ki, birinci misradan ikinciyə və ikinci misradan üçüncüyə keçid anidir, gözlənilməzdir və bu aniliyə görə də ilk iki misra arasındakı eyniyyət əlaqəsi ilə son iki misradakı ziddiyyət vahid, bölünməz bir şey kimi qavranılır. Məhz bu assosiasiya bütövlüyünə görə də ilk misra yada düşən kimi, növbəti misraların, daha doğrusu, həmin misraları bağlayan əlaqələrin ani olaraq “dillənməsinə” imkan yaranır.

Göründüyü kimi, təhlil olunan bayatıda Vətən məhəbbətini ifadə etmək üçün təntənəli, gurultulu ibarələr yox, adi danışmaq dilinin adi sözləri işlədilir, lakin buna baxmayaraq, bayatı bütövlüyü daxilindəki hər misra yeni, olduqca dolğun ifadəlilik qazanır. Ayrı-ayrı sözlər

arasında belə gözlənilməz, lakin yüksək dərəcədə ifadəliliyə malik, adi şeylərin qeyri-adi dəyərini üzə çıxaran poetik əlaqələrin yaradılması əsl şairin yaradıcılığının mayası, şeir novatorluğunun bünövrəsidir. Ənənəni mühafizəkarcasına yamsılamaq əvəzinə ona müdaxilə etmək, hazır assosiasiya və paralelliklərdən imtina edib yenilərini yaratmaq, ilk baxışda heç bir əlaqəsi, yaxınlığı olmayan predmet və hadisələr arasında qeyri-adi bağlılığı görə bilmək, şeirin oxucu hafizəsində birdəfəlik və həmişəlik həkk olunması üçün geniş imkanlar yaradır, illərlə təkrarlanmış mövzuların özlərini belə yenidən kəşf edir, yenidən “dirildir”.

Azərbaycan – mayası nur

qayəsi nur ki...

Hər daşından alov dilli ox ola bilər.

“Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki,

Füzulinin ürəyinə toxuna bilər.

Vətən haqqında onlarla şeir təcrübəsinə malik olan oxucu Məmməd Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim” şeirinin sərlövhəsinə baxdıqda, yəqin ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz avtomatizmin təsiri ilə öz birbaşa, lüğəti mənalarında işlədilən “şan-şöhrət”, “əzəmət”, “vüqar” və s. kimi təmtəraqlı sözlərlə qarşılaşacağını güman edəcəkdir. Lakin şeir ilə tanışlıq onu hər dəfə gözlənilməz assosiasiyalarla, sözlərin təkrar olunmaz ifadə paralellikləri ilə rastlaşdırır. Göstərdiyimiz bənddəki “Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bilər” misralarında iki böyüklük, iki doğmalığ arasında qəribə vəhdət yaradılır və bu vəhdət olduqca təbii görünür: adama elə gəlir ki, Füzulinin ölü-mündən neçə il keçməsinə baxmayaraq, o yaşayır və əgər “Azərbaycan” kəlməsi çəkiləndə ayağa durmasan, böyük şairin doğrudan

da qəlbinə dəyə bilərsən. Füzulinin adı Vətən məfhumu ilə yanaşı dəfələrlə çəkilib və hər dəfə də bu ad Vətən böyüklüyünü, müdrikliyini, sübut etmək üçün gətirilən böyük siyahının bir üzvü kimi səslənib. Lakin burada, bu mətn daxilində Füzuli təkcə böyük sənətkar deyil, həm də Vətəninin sadıq övladıdır; onun “ürəyinə toxuna biləcək” şey isə dünyanın ən müdhiş qəbahətlərindən biri kimi görünür. Öz vətənpərvərlik hissini böyük sənətkarın vətənpərvər və müdrik qəlbinə köçürən şair həm bu hissi daha ali, daha qüdrətli edir, həm də Vətəndən uzaqda ölmüş bir şairin öz torpağına olan məhəbbətini yada salmaqla, tamamilə yeni, ürəkağrıdan bir təəssürat yaradır.

Poeziya “Amerikanı dəfələrlə kəşf edə bilər” və hər dəfə də bizə elə gəlir ki, biz “yeni Amerikanın” şahidi oluruq. Bu, gözəl şeirin qarşısında duran əsas şərtidir. Şeir üçün tamamilə tükənmiş mövzu yoxdur. Haqqında nə qədər şeir yazılmasından asılı olmayaraq hər mövzuda nə isə qalır, nə isə görmək olur. Məsələn, S.Rüstəmxanlının 1970-ci ildə buraxılmış “Tanımaq istəsən...” kitabına daxil edilən “Vətən” adlı şeiri var. Bu şeirdə də həmin səpkidə olan başqa şeirlər kimi, yurdumuzun təbiətinə, tarixinə, sənət və sənətkarlarına müraciət edilir. Lakin necə:

*Hadinin şeir bazarıdı,
Füzulinin qürbətdəki məzarıdı.
Taleyin ələnən ələyidi,
Durna lələyidi.
Araz hörüyündən
Kəməndə tutulmuş Sevildi,
“Ənəlhəqq” harayıdı.
Ələsgərin sazıdı,
Qədim əlyazmasıdı –*

Dahilər boylanır sətirlərindən
Vətən... Vətən...

Əsl poeziyanın sirlərinə tam bələd olmayan oxucu bu şeiri oxuyarkən yəqin ki, “şeir bazarı”, “taleyin ələnən ələyi”, “durna lələyi” və s. ifadələrə təəccüb edəcək, təkrar-təkrar onların üzərinə qayıdacaqdır. Bəlkə heç nə başa düşməyib, başını yırğalayan da tapılacaqdır. Bu, təbiidir. Təbiidir ona görə ki, gətirdiyimiz parçadakı misraların hər biri ilk baxışda duyulan, qavranılan və şeirin həsr olduğu mövzuya görə qəribə təsir bağışlayan, üzdəki məzmunun əlavə də geniş və daha dərinədə gizlənən metaforik mənə da daşıyır. Burada “Vətən” sözü konkret coğrafi məkan deyil, ümumiləşdirilmiş metafora, hər misra isə öz-özlüyündə bu ümumi metaforanın mərtəbə-mərtəbə açılışına xidmət edən metaforadır. Buna görə də biz misradan-misraya getdikcə bir metaforadan başqasına adlayır və ardıcıl surətdə yerləşdirilən və əlaqələndirilən metaforalar silsiləsini dərk etməklə daha ümumi metaforanın – Vətənin daşdığı mahiyyəti panoram şəklində qavrayırıq. Göründüyü kimi, ayrı-ayrı misralar arasında normal qrammatik uzlaşma və qafiyələnmə olsa da, konkret məntiqi əlaqə görünmür, yəni hər əvvəlki misradan sonra hansı misranın və nəyin gələcəyini qabaqcadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Halbuki bütün misralar arasında çox möhkəm və qırılmaz məntiqi ardıcılıq və bağlılıq vardır ki, bu ardıcılıq və bağlılıq da ancaq və ancaq metaforik Vətən anlayışının daşdığı məzmun genişliyində cəmlənir. Metaforik Vətən anlayışından kənarında götürüldükdə isə hər misranın daşdığı poetik məzmun havadan asılı qalır və yarımcıq təsir bağışlayır. Məsələn, “Hadinin şeir bazarı” metaforik ifadəsi Hadi taleyini obrazlı şəkildə hafizəmizdə canlandırır, sənətkarın faciəli taleyini yadımıza salır. Lakin Vətən metaforasına münasibətdə, yəni “Hadinin şeir bazarı Vətən” qarşılaşdırılması

sayəsində bu ifadə özünün birinci, daha konkret metaforik məzmunu ilə yanaşı yeni bir vəzifə də daşıyır, vətənimizin Hadi şeiri kimi bazara qoyulduğu vaxtlara işarə edir, Hadinin taleyini xalqımızın əsarət illərinin simvoluna çevirir.

“Durna lələyidi Vətən” qarşılaşdırılmasının yaratdığı məzmun genişliyi də olduqca dolğun və müxtəlif mənalıdır. Folklor nümunələrimizdə, xüsusən nağıllarımızda durna lələyi tapan adamın xoşbəxtliyə qovuşacağı göstərilir. Bu mənada “Durna” lələyidi Vətən” qarşılaşdırılması Vətəni xoşbəxtlik yolu kimi konkretləşdirir. Metaforik obraz səviyyəsinə yüksəlmiş “durna lələyi” ifadəsi klassik ədəbi əsrimizə də işarədir, axı bizim ədəbiyyatımızın ən nadir inciləri şam işığında və durna lələyi ilə yaradılmışdır. Buradan da “Durna lələyidi Vətən” qarşılaşdırılmasının ikinci məzmunu – nəhəng və qədim ədəbiyyatın yuvası mənası konkretləşir. “Ənəlhəq harayıdı” ifadəsinin Vətən məfhumuna münasibətində qazandığı metaforik məzmun isə belədir: Nəsiminin axtardığı allah elə Vətənin özündədir. Ayırı-ayrı misralardan aşkarlanan məzmunu nəzərə alsaq, gətirdiyimiz şeir parçasında Vətən metaforasının mərtəbə-mərtəbə konkretləşən, açılan məzmunu belədir: Vətən Hadi taleyidi, Hadi şeiri kimi bazara çıxarılıb, əldən-ələ keçib, qürbətdəki Füzuli məzarıdır. Füzulinin qürbəti həsrətidi, tarixin keşməkeşlərinə tab gətirə-gətirə dözən, yaşayan xoşbəxtlik yoludu, qədim sənət yuvasıdır. Araz çayının ikiyə böldüyü vətəni kimi hörüklərindən “kəməndə düşən” Sevil Qazıyevadı, onun rəşadətlə dolu qəlbidi, Nəsiminin axtardığı Allahdı, Ələsgər kimi peyğəmbəri olan zəngin folklor çeşməsi, sərtirlərindən dahilər boylanan qədim əlyazmasıdır.

İrad tutub deyə bilərlər ki, elə həmin məzmunları birbaşa, yəni sözlərin daha tez qavranılan ilkin mənaları və bu mənalara qarşılaşmasına kömək göstərən bənzətmə və epitetlərlə vermək

olmazdımı (məsələn, Nəsiminin Allahı da elə Vətəndir və s.)?! Əlbəttə, olar və bizim Vətən mövzusunda aid şeirlərdən gətirdiyimiz misallarda məhz bu yola üstünlük verilib. Şairlərə əvvəlcədən resept vermək olmaz və seçdiyi məzmunun poetik “yeni-dənyaranışına” can atan sənətkarın hansı yolla gedəcəyini əvvəlcədən planlaşdırmaq da doğru deyildir. Lakin bununla yanaşı, poetik sözə münasibət, daha doğrusu, dilin adı sözlərini poeziya səviyyəsinə qaldıra bilmək bacarığı, istedadı da vardır ki, tənqidçi və ya adi oxucu bu amildən yan keçə bilməz və keçməməlidir. Poetik söz konkret məfhum, hərəkət və əlaməti bildirməkdən daha çox ətraf mühitin ayrı-ayrı prosesləri, insanla insanlar və insanlarla dünya arasındakı münasibətləri bağlayan, motivləşdirən mürəkkəb əlaqələri ifadə edir. Çox vaxt qəribə görünən, qeyri-adi sayılan, yəni zəkanın dəqiq məntiqi ölçülərindən kənara çıxan və əksər hallardan xaricən heç uyusuzluğu olmayan məfhum və hadisələr arasında yaradılan bu əlaqələr insanın özü və ətrafı haqqında yeni təsəvvür, yeni dünyagörüşü yaradır. Doğma dilimizin özündə artıq çoxdan formalaşan və ilkin dünya təsəvvürlərinin məhsulu olan belə poetikləşmələr olduqca çoxdur. Məsələn, belə bir ifadə var: “Su verdikcə ağaclar dirilirdilər”. Məlumdu ki, “ölmək” və “dirilmək” bütün canlılara şamil edilən əlamətlər kimi daha genişdir. Lakin bununla yanaşı, qədim, mifoloji təsəvvürlərə görə təbiətin özü də insanlar kimi doğulur, yaşayır və ölür. Məhz buna görə də mifoloji mətn daxilində insana xas olan bir sıra atributlar çox vaxt təbii varlıqlara da köçürülür və bununla da həm canlı, həm də cansız aləmi ehtiva edən vahid mifoloji dünya təsəvvürü yaranmış olur. Yuxarıda gətirdiyimiz “ağacların dirilməsi” ifadəsi də məfhumla (ağac) prosesin (dirilmək) təbii, real əlaqəsindən daha çox insanlara xas olan və ya şamil edilən, prosesin metaforik şəkildə ağaca köçürülməsindən yaranan məzmunu ifadə edir. Mifoloji təsəvvürlərlə

metaforik təsəvvür arasında daxili bağlılıq var, daha doğrusu, metaforik dünyagörüşü mifoloji dünyagörüşünün təbii davamıdır. Məhz buna görə də hər bir dilin, eləcə də Azərbaycan dilinin leksik tərkibində mifoloji dünyagörüşün məhsulu olan ifadələrlə yanaşı sonralar yaranan, yəni poetik təxəyyülün məhsulu olan, amma mifoloji təsəvvürlərə bənzəyən metaforik ifadələr də mövcuddur ki, bu ifadələr öz-özlüyündə artıq poeziya deməkdir. Həmin amildən çıxış edərək, N.Aseyev yazır ki, “poeziya tam mənada ədəbiyyat və onun müəyyən növü də deyildir, çünki poeziya ədəbiyyatdan kənardadır – atmacalarda, atalar sözü və məsəllərdə də mövcuddur”. “Nə əkərsən, onu da biçərsən” ifadəsinin konkret, ilkin məzmunu adamların uzun illər boyu müşahidə etdikləri bir həqiqətdir, buğda əkəndə buğda göyərir, arpa əkəndə isə arpa. Lakin uşağın tərbiyəsinə aid edildikdə, yəni adamlara şamil olunduqda bu ifadə yeni, metaforik məzmun qazanır, bitkilərə xas olan təbii proses insanlar arasında əlaqənin üzərinə köçürülür, poetikləşir. Göründüyü kimi, “Nə əkərsən, onu da biçərsən” ifadəsinin ilkin məzmunundan metaforik məzmunu keçdiyi yol “adamın doğulması” ilə “günəşin doğulması” arasında eyniyyət görünən mifoloji yolla uyğun gəlir. Fərq yalnız bundadır ki, ikinci yol hadisələr arasında eyniyyət yaratdığı halda, birinci yol oxşarlıqdan çıxış edir, təbii varlığa xas olan xüsusiyyəti insanların üzərinə köçürür, konkret şəkildə müşahidə olunan şeyi əyani tutmaq, olmayan mücərrəd bir şeyin (tərbiyə və onun nəticəsi) obrazlı ifadəsinə çevirir. “Mifik təfəkkür obyektiv mahiyyət daşıyır, bilavasitə dünyanın real hadisələrinə əsaslanır və obyektlər arasında həqiqi, gerçək qohumluğun olduğunu güman edir. Metaforaya gəldikdə o, obyektlərin eyniliyini oxşarlıq kimi canlandırır. Bəzi hallarda metaforada konkretləşdirmə meyilləri də üzə çıxır. Metaforadakı obyektlər arasında əlaqə olduqca şərtidir və təkcə daxil olduğu mətnin daxilində mövcuddur” (V.İ.Yeryomina). Mifoloji və metaforik düşüncə tərzini şifahi

xalq yaradıcılığının mayasını təşkil edir və bu baxımdan son zamanlarda Azərbaycan şeirinin inkişafında folklor motivlərinin yeni gücdə, yeni qüvvədə üzə çıxmasının əsasını bənzətmə və epitetlərdən canlı metaforalara keçiddə də görmək lazımdır. Çünki metaforik düşüncə, bir tərəfdən, poeziyanın “dərketmə” qüvvəsini çoxaldırsa, digər tərəfdən də şeir orijinallığı, ifadə bənzərsizliyi və təkrarolunmazlığı üçün möhkəm baza yaradır.

Fərdi təkrarolunmazlıq, ifadə gözlənilməzliyi ayrı-ayrı şairlərdə və yaxud bir şairin müxtəlif şeirlərində müxtəlif şəkildə reallaşır. Əksər hallarda orijinallıq və novatorluq, “yeni söz” tapmaq, “yeni fikir” söyləmək bacarığı səviyyəsində dərk olunur və buradan da bu vaxta kimi işlədilməyən (əlbəttə, poeziyamızda) və ya az işlədilən ifadələri tez-tez şeirə gətirmək, az-az müraciət edilən mövzulara qaçmaq, məfhum və hadisələri “başqa cür yozmaq” halları irəli gəlir. Əlbəttə, poetik leksikon durmadan zənginləşməlidir, lakin bu zənginləşmə qədim yazılı abidələrin və folklor nümunələrinin dil, üslub xüsusiyyətləri ilə uzlaşma xatirinə gətirilən, ya da ki, şeirdə “kənd havası” yaradan sözlər hesabına deyil, mənə əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi hesabına olmalıdır. Əks halda şeir ötəri, ani təsir bağışlayır, öz leksik tərkibinin, ifadə tərzinin, formasının yeniliyinə, təbiiliyinə və səmimiyyətinə baxmayaraq, əsl novatorluq səviyyəsinə yüksələ bilmir. Məsələn, V.Nəsibin “Seneqal balıqçısı və Lenin” adlı şeirində tamamilə yeni ifadə tərzini, orijinal poetik interpretasiya yolu vardır. Bununla belə, həmin şeirin özündə də hiss və ağılın dialektik vəhdətindən yaranan dinamik və canlı obrazlılıq əldə olunmamış, obrazların aniliyi və gözlənilməzliyi lazımi səviyyəyə qaldırılmamışdır:

*Vətənin dünənində
buğa yıxır,
ox atır, at çapır oğullar.*

*Boy boylayıb, söz ballayıb,
xalı xallayıb,
çöl bəzəyir,
dil bəzəyir,
ev bəzəyir
oğullar, qızlar.
Bu günündə
min ağıllı beyinlə
çalınır əsrin simfoniyası...*

Şeir boş pafosdan uzaqdır, artıq söz və ibarələrdən imkan daxilində təmizlənilib, adi danışığı ritmi üstündə köklənib, saf, səmimi bir axardadır. Lakin burada şeiriyyətdən daha çox prozaiklik var, “vətinin dünənində” ifadəsinin açılışına, panoramlaşmasına xidmət edən növbəti ifadələr (“ox atmaq, at çapmaq”) bədii obraz səviyyəsinə qalxa bilmir, şeiriyyət gözlənilməzliyi də ilk misradan zəifləyib “ox atır, at çapır oğuzlar” ifadəsindən sonra sönür. Məhz buna görə də növbəti ifadələr nə qədər təbii olsa da, bədii yükü olmayan sadalamaya çevrilir. Əlavə etmək lazımdır ki, “dünən-bu gün” qarşılığını əyaniləşdirmək xatirinə yaradılan assosiasiyalar arasındakı bağlılıq da poetik təəssürat bütövlüyündən daha çox konkret faktlar siyahısını xatırladır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, düşünülmüş orijinallıq, yəni məlum şeylərlə tamamilə qeyri-adi, bu vaxta qədər poeziyanın nəzər salmadığı məfhumlar arasında assosiativ paralellik yaratmaq cəhdləri 60-70-ci illərin şeirində tez-tez nəzərə çarpır. Belə hallarda şeir orijinal bir assosiasiyanın üzərində qurulur, şair bütün diqqətini həmin assosiasiyaya yönəldir və buna görə də poetik gərginlik, emosionallıq ikinci plana çəkilir:

*Birisi acığımı tutdurub,
ürəyimə qəzəb minası basdırmışdı,
Bir himə bənd idi,
partlayacaqdı...
Sən gəldin, əzizim,
minaaxtaran kimi.
Təbəssümün qəzəb minasını zərərsizləşdirdi.
Kimisə nahaq təhqirdən,
Mənisə
sonrakı xəcalətdən qurtardın.
Mənim minaaxtaranım...*

Təbiət etibarilə emosional, hiss və ağılın ayrılmaz vəhdətindən yoğrulmuş şeirlərin müəllifi olan Nüsrət Kəsəmənli “Minaaxtaran” adlanan bu şeirində bütün diqqətini lirik qəhrəmanın sevgilisi ilə minaaxtaran arasında oxşarlıq yaratmağa yönəltdiyindən emosional başlanğıcı zəhnə tabe eləmiş, ürəyin deyil, beynin məhsulu olan bir məsələni həll etmişdir. Belə düşünülmüslük, fikrin məhsulu olan assosiasiyalara qaçmaq halları 60-70-ci illərin orijinalıq axtarışlarında tez-tez müşahidə olunur.

Poeziyamızın təkamül tarixində bir-birini tamamlayan üç mərhələni fərqləndirmək olar. Birinci mərhələ xalq təxəyyülünü qıcıqlandıran canlı təəssürat və obrazların birbaşa ifadəsi olan xalq şeiridir. Bu şeirin sabitləşmiş standart formaları yoxdur. İstək və arzu rəngarəngliyindən asılı olaraq, hər forma yenidən yaradılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şeir parçaları, ağuların, sayaçı sözlərinin, bayatıların forma dinamikası buna əyani misaldır. Ümumiyyətlə, yazı ilə bağlı olan ikinci mərhələ şeirin müəyyən qanunlarını sabitləşdirir, onlara şərti zərurilik verir. Azərbaycan poeziyasının bu mərhələsi klassik şərq əruzü və xalqımızın şifahi yaradıcılıq formalarından olan heca vəzninin qanunlaşdırılması

ilə bağlıdır. Poeziyanın üçüncü mərhələsində şeirin hissi və zehni dolğunluğu, genişliyi o səviyyəyə qalxır ki, sabitləşmiş qayda-qanunlara riayət edərək yazmaq “təzə başlayanların öhdəsinə buraxılır”. Hiss və fikrin qol-qanad açmasına imkan yaratmaq, poetik təxəyyülün enerjisini müəyyən sədlər daxilində qapamamaq, ifadəliliyin bütün imkanlarından maksimum istifadə etmək, asosiasiyaların aniliyini, təbii axarını saxlamaq bu mərhələnin əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Poeziyanın bu mərhələsini birinci mərhələ ilə bağlayan, daha doğrusu, poeziyanın yenidən folklorla qayıtmasını fərqləndirən əsas amil də məhz bu təbiilikdir. Fet nə vaxtsa deyib: “Burada insan yanıb kül olub”. Folklor təbiiliyinə, mifoloji və metaforik obrazlar canlılığına qayıdan şeirdə insan fikrinin, dünyagörüşünün mürəkkəb çırıntıları ilə yanaşı, dünyanın bədənin bütün hissi kanalları ilə duyulmasından yaranan, elektrik kimi bir göz qırpımında oxucunun ruhunu, bədənini çulğalayan təəssürat təbiiliyi vardır.

*Dünya səndən bezəndə
Sən də dünyadan bezib,
Endirərsən başını
yorğun-yorğun dizinə.
Bir uşaq əlləri
toxunacaq üzünə.*

(V.Cəbrayılzadə)

Adidən də adi danışq ritmi üzərində qurulan, insanın təbii əhvali-ruhiyyəindən törənən bu şeir parçasında şairin lirik “mən”i heç bir çərçivə, planlaşdırılmış tendensiya güdmədən dünya və obrazın ruhi vəziyyəti arasındakı münasibətlə təbii real bir faktı xüsusi görümlülüyü və təsir qüvvəsi olan lövhədə qarşılaşdırır.

Mətnə gözlənilmədən daxil edilən “uşaq əlləri” detalı şərtidir, lakin bu şərtilik şeirin ümumi ruhundan törəyir, panoramanın zəruri amili kimi görünür.

*Söykəyərsən başını,
qırış-qırış üzünü,
qıyma-qıyma gözünü
itdən-qurddan,
qəmdən, dərddən,
dostdan-tanışdan
dastan-dastan alın yazını
bir uşaq əllərinə.*

Artıq bu misralarda söz və ifadələr adi poetik detallıqdan çıxıb təbii hadisələrə mifoloji yön verən, mifoloji xarakter daşıyan simvollara çevrilir. Dünyanın öz mənğənəsində sıxdığı tale ilə taleyin xilaskarı qarşılaşdırılır. “Uşaq əlləri” metaforik obrazı dünyanın bütün qüvvələrini bəlkə də sınımış müasir insanın mifi, ibadətگاهی kimi səciyyələndirilir.

Qədim xalq şeirinin, nağıl, rəvayət və əfsanələrin təhkiyə to-nunda, müasir dünya ilə müasir insanın arasındakı qorxu və ümid dolu münasibətlərdən doğan əhvali-ruhiyyə ilə deyilmiş (yazılmış yox, məhz deyilmiş) bu şeirdə şairin birbaşa məqsədi nə forma yeniliyidir, nə orijinal obrazlar tapıntısı, nə də müəyyən bir fəlsəfi fikir yaratmaq. Şeir özünün yaratdığı qüvvələrin hədəfinə çevrilməkdə olan müasir insanın ibtidai, saf və əbədi bəşəri duy-gular qarşısında ehtiramı kimi səslənir. İnsan özünə dayaq nöqtəsi tapır, yaşamağın əsasını dünyanın bu ilkin duyğularında görür.

*Ancaq yenə
dünya sənnən bezəndə,
sən də dünyadan bezib,*

*endirərsən başını
bir uşaq əllərinə,
saxlarsan göz yaşını
bir uşaq əllərindən.*

Bəzən Azərbaycan poeziyasının son iki onillikdəki əsas inkişaf xəttini sərbəst vəznə bağlayırlar. Əlbəttə, bu illər ərzində ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında forma və üslub axtarışları qabarıq şəkildə üzə çıxır. Lakin bununla belə, qeyd etdiyimiz dövrün şeir prosesini təkcə forma zəmini ilə qapamaq dövrü deyildir. 60-cı illərdə başlayan və 70-ci illərin ikinci yarısında yeni-yeni forma və məzmun çalarlarında üzə çıxan şeir axtarışlarının əsasını yuxarıda gətirdiyimiz misallarda olduğu kimi, ənənəvi poetik vasitələrlə şərhəndirmək nəticəsində yaranmış “şeyriyyəət durğunluğu”nu hərəkətə gətirmək, obrazlı təxəyyülü dərinləşdirərək şeir fərdiyyətini, şeir orijinallığını, şeir bənzərsizliyini poeziyanın aparıcı amilinə çevirmək təşkil edir. 60-70-ci illər Azərbaycan şeiri fərdi bənzərsizlik və orijinallıq, poetik obrazların gözlənilməz və təkrarolunmazlığı, bənzətmə və epitetlərdən yuxarı qalxmayan poetik təxəyyülün daha dərin, daha ümumiləşdirici, lakin daha tutumlu ifadə vasitələri hesabına zənginləşdirilməsi kimi mühüm cəhətlərə diqqət verməyə başladı və heç şübhəsiz ki, özünün novatorluq fəaliyyətində Ümumittifaq poeziyasında baş verən ciddi canlanmalardan da qidalandı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şeirimizdə əmələ gələn bu qabarma təkcə 60-70-ci illərin öz nəslini deyil, həm də müharibədən sonrakı ilk nəslin yaradıcılığını da əhatə edirdi.

1980

ZAMANLA SƏSLƏŞƏN ŞEİRLƏR SORAĞINDA

II MƏQALƏ

İstər bugünkü

sərbəst meylinlə

sərməst ol.

İstərsə dünənki

fərmanla məst ol,

istərsən ağ ol.

Bircə ürəksiz başlardan,

Bircə başsız ürəklərdən

Uzaq ol,

Poeziya, uzaq ol!

M.Araz

V.Q.Belinski yazır ki, “biz ədəbiyyatın inkişafını istedadlarda, onların sayında deyil, həmin istedadların istiqamətində, yazı manerasında görürük”. Dobrolyubov bu fikri daha da genişləndirir: “Bizə belə gəlir ki, həm tənqid, həm ədəbiyyat, həm də cəmiyyətin özü üçün sənətkar istedadının nəyə sərf edilməsi və nədə üzə çıxması məsələsi həmin istedadın öz-özlüyündə daşdığı ölçü, keyfiyyət və imkanlardan daha vacibdir”. Hər iki söhbət istedadı məqsədyönlü fəaliyyətə, kortəbii deyil, amal və inamla idarə olunan qüvvəyə çevirməkdən gedir. Bu bir faktdır ki, əsl novator şair olmaq, poeziyanın inkişaf axarında öz sözü ilə seçilmək üçün tək təbii istedadın və şeir yazmaq bacarığının olması azdır. Təbii istedadın və şeir yazmaq bacarığının hesabına, ümumiyyətlə, poeziyaya görə deyil, ancaq müəllifin öz yaradıcılığı

üçün “yaxşı” hesab ediləcək şeirlər yazmaq olar: lakin istedadı zəngin və hərtərəfli biliklə, geniş dünyagörüşü və düzgün müəyyənləşdirilmiş həyat mövqeyi ilə birləşdirdikdə, həm müəllifin öz yaradıcılığı daxilində “yaxşı”, həm də, ümumiyyətlə, poeziya konteksti üçün olduqca orijinal, təkrarolunmaz və bənzərsiz poetik nümunələr yaratmaq mümkündür. Bəzən təbii istedadın yoxluğunu məlumatlılığının, bilik və savadının, gündəlik hadisələrə az-çox bələdliliyinin hesabına ört-basdır etmək istəyənlərə də rast gəlmək olur. Belələrinin əsərlərində dünya və sovet şeirinin ən qabaqcıl nümunələrinin izlərinə, müasir ədəbiyyatın əsas meyllərinin təsirinə, dəb aludəçiliyinə, guya ki, mənaaltı gizliliyə malik müəmmalı fikirlərə, bir sözlə, yarımçıq və birtərəfli “intellektualizmin” bütün hallarına rast gəlmək olar, təkcə qanla qaynayıb, təbii nəfəslə yaşayan şeiriyyətdən başqa! Əsl şeir nə ayrılıqda götürülmüş istedadla yaranır, nə də ki, təbii istedadla arxalanmayan biliklə. Əsl şeir o yerdə yaranır ki, həmin yerdə təbii istedadla zəngin biliyin münbit sintezi, yaradıcı vəhdəti var. Belə sintez, belə vəhdət isə günaşırı yaranmır, iyirmi-otuz ildə bir yetişir və iyirmi-otuz illik bir poeziya mərhələsi üçün həm aparıcı qüvvə, həm də keçmişin zəngin irsi ilə gələcəyin cüvətiləri arasında körpü rolunu oynayır.

Bir sıra tənqidçilərimizin məqalələrindəki əsaslı iradları çıxsaq, ədəbi tənqidimizin ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığına həsr etdiyi rəy-məqalələr belə bir təsir doğurur ki, guya ədəbiyyatımızda hamı sözün əsl mənasında yüksək poeziya “yaratmaq”la məşğuldur və bir-iki “xırda qüsurları” nəzərə almasaq, bütün şeirlər “tam uğurlu”dur. Əlbəttə, bu, inkaredilməz həqiqətdir ki, illər keçdikcə ədəbiyyatımıza təbii istedadlı olan, savadlı və şeirin bütün filoloji qayda-qanunlarını bilən qüvvələr gəlir, həm yaşlı, həm də gənc qüvvələrin hesabına öz-özlüyündə “yaxşı” təsir bağışlayan şeirlərin də sayı çoxalır. Lakin həmin şeirlərin poetik

gücü, orijinallığı və fərdi təkrarolunmazlığı eyni səviyyədədir-mi? Rəyçi-tənqidçi məsələnin bu tərəfinə fikir vermir: o, “yaxşı” şeirlərdəki məzmunndan, poetik ifadələrdən danışır və hər dəfə də “gördüklərini” haqqında yazdığı müəllifin “kəşfi” kimi qələmə verir. Bəs belədirsə, görəsən M.Şoloxov, A.Tvardovski, L.Leonov kimi sənətkarların çıxışlarındakı həyəcan, M.İsakovskinin poeziyanın ucuzlaşdırılmasına qarşı yazdığı “Nə vaxta kimi?” məqaləsindəki şair fəryadı nə idi? Tanınmış şairin məqaləsi ilə əlaqədar çıxış edən tənqidçilərin və şairlərin bütün sənətkarları tələbkarlığa, ideya-estetik ölçülərin aşağı düşməsinə qarşı barışmazlığa çağırması görəsən boş-boşuna idi? Yox və yenə də yox! Tənqidçi Feliks Kuznetsovun yazdığı kimi, “bu çıxışlarda bir elə kəşf-filan yox idi, uğurlarla yanaşı, meşşan belletristikasının və peşəkar versifikatorluğunun mövcudluğu o dərəcədə adi və şəkk-şübhəsizdi ki, tənqidçilər mövzunun “çeynənməsinə” görə oxucudan üzr istəməli olurdular. Belə bir şəraitdə yeni şey bir bu idi ki, boz, ortabab ədəbiyyat rahat, qayğısız və əziyyətsiz mövcudiyət hüququ qazanmağa can atır, qarşısı alınmaz və labüd bir bəla kimi tənqidçiləri də özlərinə “alırdırdı”. İş o dərəcəyə çatmışdı ki, bədii cəhətdən açıq-aşkar zəif olan əsərlər haqlı tənqid olunduqda, onlara havadar çıxanlar da tapılırdı”. Əminik ki, belə bir halın poeziyamızla tənqidimizin əməkdaşlığına, ədəbiyyatımızın inkişafı naminə gördükləri əsl yaradıcılıq əlaqələrinə nə qədər ziyan vurduğunu uzun-uzadı izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Tənqidçinin obyektivlikdən, poetik nümunələrin əsl dəyərini, ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyasında tutduğu yeri dəqiq müəyyənləşdirməkdən yayındıran nədir? Təcrübə göstərir ki, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa bir şeirin öz-özlüyündə yaxşı görünməsi, yəni qafiyələrin yerli-yerində işlənməsi, vəznin normallığı, bir-iki bənzətmə və nəhayət, az və ya çox dərəcədə hikmətli görünən fikir. Son dərəcə şairlərin şairlər və tənqidçilərin şairlər

haqqında yazdıqları rəy-məqalələrin əksəriyyətində sonuncu amil, yəni fikir məsələsi xüsusi yer tutur və adətən belə bir qəlib ifadə işlədilir: “Burada şair öz fikrini fəlsəfi ümumiləşdirib”.

Müdrliklik, dünyanın, cəmiyyətin və insanın qarşılıqlı əlaqələrinə dalmaq, fikrin dolğun çalarlarından istifadə etmək bütün Şərq, eləcə də Azərbaycan poeziyasının tarixi ənənələrindəndir. Biz Şərq fəlsəfəsinin tarixi köklərini, inkişaf axarını Nizami, Firdovsi, Füzuli, Rumi, Nəvai, Nəsimi kimi dahilərin, poeziya və fəlsəfi fikir korifeylərinin yaradıcılığından öyrənirik və bu təbii-dür. Lakin çox vaxt söz oyunundan, fikir rebuslarından, fəlsəfi görünmək naminə deyilən “sənsiz mənsizləşirəm”, “özüm özgüləşirəm”, “təkrarlana-təkrarlana təkrar oluruq” və s. kimi kalamburlardan ibarət olan müasir misralarla rəyçi-tənqidçilərin əsl fəlsəfi ümumiləşdirmə adına ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən götürdükləri yarıməsihət, yarıhikmət dolu sətirlərin bəzilərini daha geniş miqyasda, yəni Azərbaycan şeiri və xalq müdrikliyi fonunda təhlil etsək görərik ki, bu ümumiləşdirmələr tarix boyu deyilə-deyilə, təkrarlana-təkrarlana gəlir və bir xalq ifadəsi – atalar sözü və ya məsəlləri şəklində daha geniş, daha fəal yayılırlar. Digər tərəfdən isə, Belinskinin sözləri ilə desək, “şeyr gözəl fikirlərlə nə qədər doludursa da, müasir hadisələrlə möhkəm səsleşsə də, əgər onda poeziya yoxdursa, orada nə gözəl fikir, nə də müəyyən bir mahiyyət ola bilər: bu şeyrdə olsa-olsa, pis icra olunan xeyirxah məqsəd nəzərə çarpar”. Böyük tənqidçinin sözlərindəki həqiqət uzun illərin sınağında öz əsaslılığını möhkəm qoruyub saxladığı kimi, bu gün də yerinə düşür, özünə haqq qazandırır...

...Hər kəs öz səadətini, xoşbəxtliyini realist dəqiqliklə başqasına danışa bilər, lakin təsvirin bütün bu realisti, dəqiqliyi ilə yanaşı, danışanın qəlbində, hafizəsində həmin səadətlə bağlı sehr, cazibə, çılğınlıq, ehtiras qalır ki, dinləyən şəxs bu amilləri duyub öz içində canlandırır, yaşada bilməz. Poeziya baxımından

səadətin, xoşbəxtliyin bütün təfəsilatı deyil, məhz həmin gizli nöqtələri görmək, bu nöqtələri oxucuya açmaq və oxucunun hafizəsində, duyğu kanallarında canlandırmaq maraqlıdır.

*De, niyə aradan küləklər əsir?
Aramız de, niyə belə sərindir?
İçdiyim o su da səadət imiş,
İşə getməyim də, qayıtmağım da,
Ona baxdığım da xoşbəxtlik imiş,
Onu yuxusundan ayılmağım da,
Dünya başdan-başa səadət imiş
Mənsə bu dünyanın qoynundayammuş.
Dünya fırlanmış sevinc gücüylə,
Bəs indi nə olub, belə dayanmış?*

Bu sətirlər mərhum şairimiz Əli Kərimin “Nə xoşbəxt imişəm bir zaman, Allah” şeirindəndir. Bu şeirdə nə səadətin təfəsilatı var, nə də ki, səadət haqqında filosofluq, lakin burada səadətin özü, onun istisi, ömründə bir dəqiqə, bir saat və ya bir gün səadəti dadmış adamların hamısının duya biləcəyi səadət işığı var. Bir günümü, beş günümü və ya birillikmi ayrılıqdan sonra insan birdən-birə ayılır, onun hafizəsində, damarlarında, bədəninin bütün hüceyrələrində vaxtilə yaşanmış səadətin çılgınlığı dillənir və bu çılgınlıq ritmə, sözlərə və sətirlərə çevrilir. İnsan səadətin yaxşılığı, aliliyi haqqında heç nə demir: sadəcə olaraq boynuna alır ki, “bir vaxt dünya başdan-başa səadət imiş”, o “özü də bu səadətin qoynunda imiş” və onun gördüyü iş, içdiyi bir damla su, yatdığı gecələr, oyandığı səhərlər də səadətdən ibarət imiş. Şeir səadəti tərənnüm etmir, lakin onu hissə-hissə, pillə-pillə oxucusunun ömrünə hopdurur, hər oxucu öz səadətini, bu səadətlə bağlı olan anlarını, xatirələrini yada salır: yüksək bədiilik, təbiilik hissi

şeyri bütöv bir səadət dünyasına, hər sözü, hər sətiri isə bu səadətin ləzzətini yaşayan canlı toxumlara çevirir, mücərrəd bir anlayış olan “səadət” adi, gündəlik davranış və təəssüratlarda öz konkret, psixoloji cəhətdən inandırıcı təcəssümünü tapır.

Əsl poeziya nümunəsi məxsus olduğu xalqın, dövrün, müəlifin və eləcə də saysız-hesabsız oxucuların amal, istək və duyğularını bəzən bir obrazın və ya poetik detalın maqnit sahəsində cəmləşdirməyi bacarır və məhz elə bu cəmləşdirmə qüdrətinə görə də, əsl söz ustalarının poetik sətirləri dillənəndə hərə öz həyatını səhifələyir, öz yatırındaki yaxşını-pisi təzədən dadır, həmin sətirlərdə qoyulan fikri öz yaşayışının axarına uyğun şəkildə yozur və bundan da əsl şeyir öz dinləyicilərinin sayı qədər açılış, izah tapır. Əgər şeyir və eləcə də bütünlükdə hər hansı poetik yaradıcılıq ilhamlı bir istedadın, təbii çılğınlığın, qüdrətin, yanğının məhsuludursa, o zaman onda (yəni şeyirdə və ya kiminsə poetik yaradıcılığında) hamının görə və duya biləcəyi forma və məzmun keyfiyyətləri ilə yanaşı, təkcə bir oxucunun və ya bir tənqidçinin sezmə biləcəyi xüsusi incə məqamlar da gizlənməlidir. Poetik həssaslığa malik oxucuların sayı nə qədər çoxdursa, əsl şeyirdə tutula, sezilə biləcək belə incə məqamların sayı da bir o qədər çoxalır, çünki bu incə məqamlar ayrılıqda şeyirin özündə deyil, şeyirlə konkret bir oxucunun fərdi dünyasının toqquşmasında, poetik ünsiyyətindən törənir: şeyirdə potensial şəkildə əks olunan, şeyir sətirləri və sözləri arasındakı poetik boşluqlarda gizlənən hissə və ya duyğu oxucu və tənqidçinin fərdi qəribəliyində “sınaraq”, “süzülərək” tamamilə yeni, orijinal bir “əks-səda” verir:

*Atəş öz-özündən
Birdən-birə yanmır
Bir şey bu cahanda
İzsiz və səbəbsiz
Bihudə yaranmır.*

*Vardırsa, yaranmış
Mütləq yaradan var.
Varsansa...*

*özündən
əvvəlcə atan var.
Dünya quru bir səs,
Qəm çəkməyə dəyməz
Yüz-yüz itən olsun,
Min-min də bitən var.
Şükür eyliyəlim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra Vətən var.*

Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətən var” şeirindən gətirdiyimiz parçaya diqqət edək: ilk baxışda o qədər də böyük poetik çəkiyə malik olmayan “şükür eyliyəlim ki” ifadəsi mətn daxilində qərribə bir təlqin gücü qazanır, nisbətən mücərrəd səciyyə daşıyan vətənpərvərlik məfhumunu sanki göylərdən yerə endirərək, dünyanın bir parçasını, bir küncünü doğma yurd, Vətən deyib əzizləyən hər kəsin gündəlik və əbədi sevincinə, həyat enerjisinə çevirir. Şükür edirsən ki, ayağının altında Vətən torpağı, başının üstündə Vətən göyü var... Şükür edirsən ki, qədim tarixə, xoşbəxt bu günə və möhtəşəm gələcəyə malik xalqın var... Ağsaçlı babaların əqlindən, kamalından yaranan ana dilin var, keçmişdən asta-asta söhbət açan səs muzeyin – muğamın var, eşqi-xeyrixahlıq, qəsd – məhəbbət, tanrısı isə Vətən olan vətənpərvərlərin var... Şükür edirsən ki, dünyanın bütün çayları kimi, bu başdan o başa axan, lakin dünyanın heç bir çayının qismətinə düşməyən acı bir taleyi daşıyan Arazın var və bu Arazın Cənub adlanan o tayında dərdin və sənətin Heydərbaba zirvəsinə yüksələn Şəhriyar, Şimal adlanan bu tayında isə sinəsi Şəhriyar dağlı Bəxtiyar var!

N.V.Qoqolda belə bir fikir var: “Həqiqətlər nə qədər alidirsə, onlarla o qədər də ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki onlar birdən-birə ümumi hala çevrilə bilər: ümumi hala isə inanmırlar”. Poeziyanın vəzifəsi nəyin ali, nəyin isə naqis olduğunu qeydə almaq, aliləri təsdiq, naqisləri isə inkar etməklə bitmir. Poeziya həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri konkret davranışlarda, əşya və hadisələrin konkret əlaqələrində, özü də, hər şeydən əvvəl, psixoloji inandırıcılıqla əks etdirməyi bacarmalıdır. Məsələn, Məmməd Arazın “Qoca əmin belə dedi” şeirini götürək. Poetik əlvanlıq, “Məmməd Araz zirvəsinə” xas olan obrazlılıq baxımından o qədər də seçilməyən bu şeirdə kişilikdən, onun tarixi və mənəvi köklərindən danışılır. Lakin M.Araz bircə dəfə də olsun “kişilik yaxşı şeydir”, “kişilərə bel bağlayın” kimi ümumi deklarativ, psixoloji təsir gücü olmayan ifadələrə qaçmır, sadəcə olaraq, el arasında, xalq ruhunda əsl kişiliyin, mərdliyin, ləyaqətin konkret təzahürü olan adi davranış normalarını yada salmaqla kifayətlənir:

*Söz çəkməyə sözdən düzgün tərəzi yoxsa,
Etibarın “para”, “bütün” çeşidi yoxsa,
Dul arvadın çəpərinə daş atan yoxsa.
“Üçayaqlı uşaqlara” sataşan yoxsa,
Bulaqları övlad kimi qoruyan varsa,
Dağ çayını nənə kimi qoruyan varsa,
Demək, burda qoca əmin yaşayır hələ,
Demək burda kişi ölür, kişilik ölmür.*

Hiss olunur ki, bu sətirləri öz xalqının tarixinə, bu gününə və gələcəyinə inanan, adamlarımızın qanına, nəfəsinə bələd olan bir şair yazıb. Və bu sətirləri oxuyanda tanıdığın, gündə rastlaşdığın adamları yadına salır, inanırsan ki, əlillərə, şikəstlərə sataşmayan, “dul arvadların çəpərinə daş atmayan” oğullarımız var və

ara-sıra baş qaldıran tör-töküntülərə baxmayaraq, mərdlik, kişilik bizim xalqımız üçün əbədidir, ölməzdir. Bu əbədilik ümumi deklarasiya ilə deyil, canlı, konkret inandırıcı həyat faktları ilə təsdiq olunur. Lakin M.Şükürün “Kişilərə arxalanın” (“Yazıçı”, 1980) şeirində isə məqsədin aliliyindən asılı olmayaraq, poetik söz özünün adı ünsiyyət funksiyasından yuxarı qalxa bilmir, şeir pafosla deyilən, “zorlanan” məlumatlar təkrarına çevrilir:

*Kişilərə arxalanın, kişilərə,
Kişilərin bir üzü var bu dünyada.
Mərd kişilər yaşamayıb hədə yerə,
Mərd kişilər dost sözünü verməz bada.*

*Yaşayırsa alnıaçıq, başıuca,
Çəkinməyin kişilərin ötkəmindən.
Mərd kişilər, kişi kimi yaşadıqca
Saflıq yağır, vüqar yağır görkəmindən, –*

və s...

Bu sətirlərdə obrazlığın tamamilə yoxluğu bir yana, hər növbəti bənd “kişi” və “kişilik” anlayışlarının əvvəlki bənddə daşdığı məzmunu yeni heç bir şey əlavə etmir. Kişilik, mərdlik, etibar haqqında xalq hikmətlərindən, klassik ədəbiyyatımızdan, orta məktəbdə, ali məktəbdə, işdə, evdə, küçədə ağsaqqallardan, tanış-bilişlərdən eşitdiyimiz daha məzmunlu, daha inandırıcı tövsiyələri süst, soyuq ifadələrlə sadalayan şairin “kişi ol, kişi kimi yaşa” xalq ifadəsində yığcam şəkildə cəmləşmiş məzmunu ifadə etmək üçün bir neçə bənd sərf etməsinə və hər bənddə də “kişilər”, “mərd kişi” sözlərini dəfələrlə təkrarlamasına görəsən nə ehtiyac varmış?

Bədii əsər daxilindəki söz poetik bütövlüyün ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun dəyəri yalnız bu bütövlüyə görə, həmin

bütövlüyə gətirdiyi və onun tərkibində qazandığı effektlərlə ölçülür. Dil vahidi, yəni ünsiyyət vasitəsi olan hər bir söz ayrılıqda işləndikdə gözəli və çirkini, hörməti və nifrəti, məhəbbəti və məkri, yaxşını və yamanı ifadə edə bilər və bu onun, yəni sözün işarələndirmə vəzifəsidir. Eyni zamanda, bu işarələndirmə ilə yanaşı, hər hansı bir sözdə müəyyən təlqin, psixoloji təsir, təəssürat – yaradıcı əfsun da gizlənə bilər. Bunun yazır: “Səkkiz yaşım olanda, məndə birdən-birə təcili olaraq şeir və ya nağıl kimi bir şey quraşdırmaq ehtirası baş qaldırdı ki, buna da səbəb təsadüfi rast gəldiyim şəkilli kitabda gördüyüm rəsm oldu. Rəsmi altında xoşbəxtlikdən o vaxt mənasını hələ bilmədiyim sözlə qurtaran və bu sözlə də məni heyrləndirən ad vardı: “Məşədə kretinlə görüş”. Kretin! Əgər bu söz olmasaydı rəsmdəki cırtdandan şübhəsiz zəhləm gedərdi. Amma kretin! Həmin sözdə mən dəhşətli, qeyri-adi, hətta sehrlı bir şey görürdüm. Hər halda həmin rəsmə rast gəlməyimdə nə isə ilahi, peyğəmbərlik kimi bir şey vardı”. Burada biz adi bir sözün aid olduğu şəraitdə motivləşərək xüsusi psixoloji effekt yaratmasının şahidi oluruq. Mənfı və ya müsbət məzmun çalarından asılı olmayaraq hər hansı bir söz bədii mətnə gətirildikdə istər-istəməz həmin mətnin ümumi ruhu, ideyası və psixoloji yönü ilə uzlaşır, adi dil vahidliyindən çıxıb poetik bütövlüyün bədii-estetik vasitəsinə çevrilir. Poetik bütövlüyün ümumi ruhundan kənar qalan söz özünün lüğəti mənasının nə qədər təmtəraqlı, əlvan və yüksək olmasına baxmayaraq, yenə də bədii effekt yaratmır. Həmin mətnin daxilində, bir növ “yadlıq çəkir”. Öz yerinə düşməyən söz mahiyyəti etibarilə kökündən yanlış olan məzmun effektinə də gətirib çıxara bilər. Məsələn, şair Y.Həsənbəyin “Çağırır sabaha bizi” adlı bir şeiri var, bu şeirdə Oktyabr inqilabının Azərbaycan torpağına, xalqımıza gətirdiyi böyük xoşbəxtlikdən, səadət və azadlıqdan bəhs olunur. Lakin şeirin bir bəndində öz fikirlərini daha geniş, daha tutarlı və

təmtəraqlı etməyə can atan şair “namus” sözünü işlədir və xaricən bu söz sanki yerinə düşür:

*Namus da, şöhrət də, şərəf də, şan da,
Sizin əlinizlə verildi mənə.
Ağ günlər açıldı Azərbaycanda,
Qovuşdum bu yerdə ana Vətənə!*

Əlbəttə, torpağımızın, xalqımızın bugünkü yüksəlişi, geridə qalmış bir feodal məmləkətinin ilbəlil öz şöhrətini artıran qabaqcıl sosialist respublikasına çevrilməsi Böyük Oktyabrın tarixi qələbəsinin, Lenin milli siyasətinin dialektik bəhrəsidir. Tarix boyu öz fiziki və mənəvi qüvvəsinin böyük bir hissəsini yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə sərf edən, öz şərəfini qanı bahasına qoruyan Azərbaycan xalqına əsl dünya şöhrəti gətirən, onun milli ləyaqətini təsdiqləyən də Oktyabr günləri oldu. Lakin “namus” anlayışını hər hansı bir xalqın müəyyən bir dövrü ilə, özü də birbaşa bağlamaq o qədər də doğru deyil. Şübhəsiz ki, sosializmdən əvvəlki formasiyalarda, əzilənlərlə əzənlərin antaqonizmi üzərində yüksələn cəmiyyətlərdə hakim siniflər məhkum siniflərin təkə əl zəhmətinə, ağına deyil, bütün mənəvi keyfiyyətlərinə, o cümlədən, namus və ləyaqətlərinə də sahib olmağa can atıblar. Lakin həmişə və hər yerdə də böyük müqavimətə rast gəliblər. Azərbaycan xalqı tarixinin bugünkü elmə məlum olan ən qədim səhifələrindən başlayaraq öz ləyaqəti, izzəti-nəfsi, namusu uğrunda vuruşmuş, bu vuruşmalarda qoruyub saxladığı, hər şeydən üstün tutduğu namus və ləyaqətinə görə də Böyük Oktyabrın tarixi missiyasına ilk qoşulanlardan olmuşdur. Torpağımızın, xalqımızın tarixində zülm və işgəncələrlə yazılmış səhifələr saysız-hesabsızdır, lakin bu tarixdə namusun hardasa, nə vaxtsa olmayıb, hardasa, nə vaxtdansa başladığı sərhəd yoxdur və bu həqiqət “namus” sözünü xüsusi ehtiyat və tarixi gerçəkliklə işlətməyi tələb edir.

L.N.Tolstoyun fikrincə “sözləri elə işlətmək lazımdır ki, hər söz hamıda uyğun və dəqiq anlayışlar yaratsın”. Bu, bədii ədəbiyyatın ən çətin vəzifələrindəndir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, bədii yaradıcılıq istedad, bilik və gündəlik zəhmətlə qazanılan həyat təcrübəsinin bəhrəsidir, hər bir sənət adamı kimi şair də ömrü boyu qazandığı həyat təcrübəsinə, biliyinə və təbii istedadına arxalanaraq yaşadığı dövrün, dolaşdığı mühitin və bu mühitdə gördüyü, eşitdiyi hadisələrin bədii təcəssümünü verir. Sənətkarın qeyri-sənətkarlardan fərqi obyektiv gerçəkliyin bəzən heç kəsin görmədiyi və məkan etibarilə heç bir “əlaqəsi olmayan” əşya və hadisələri arasında oxşarlıq tapmaq və nəhayət, dünyanın harmoniya və disharmoniyası ilə öz şəxsi aləminin, ruhi potensialının anları, təbəddülatları arasında birbaşa vəhdət yaratmaq bacarığındadır. Məhz bu bacarığa görə də əsl şair öz daxili sevinc və göynəmələri ilə dünyanın yaxşı-yaman çalarları arasında körpü yaradır, öz fərdi təəssüratları ilə dünya hadisələrinin toqquşmasından alınan effekti bir sözün məna orbitində cəmləyə bilir. Poetik sözün sanki üç qolu var, bu qolun biri həmin sözün aid olduğu dilə uzanır, əsrlərdən-əsrlərə həmin dilin lüğət fondunda bu sözün qazandığı məzmun çalarlarından qidalanır; ikinci qol şair qəlbinə, onun fərdi dünyasına gedir, bu dünyada tamamilə yeni, heç vaxt, heç kəsə məlum olmayan təəssürat da şairə dünyaya başqa gözlə baxmağa, əşya və hadisələr arasındakı assosiasiyaları duymağa imkan verir. Poetik sözün üçüncü qolu təkrar olunmaz şair təəssüratı ilə real gerçəklik arasında yaradılan assosiasiyaları əhatə edir, sözə yeni məna əlvanlığı gətirir və bu yeni məna əlvanlığı da təzədən birinci qolla axıb sözün beşiyində, yəni dilin lüğət fondunda təsbitləşir. Bu üçüncü qol fərdi yaradıcılığın, şair sənətkarlığının bəhrəsidir və o zaman uğurlu olur ki, oxucuya öz müəllifinin keçirdiyi təəssüratı və duyduğu

assosiasiyaları aşılaya bilsin. Belə olduqda şairin obyektiv gerçəkliyə münasibətilə oxucunun obyektiv gerçəkliyə münasibəti bir sözün, bir ifadənin maqnit sahəsində eyniləşir, oxucu dünyaya şairin gözü ilə baxır, onun gördüklərinin və duyduqlarının doğruluğuna inanır. Burada bir şeyi də qeyd etmək lazımdır. Doğma dilinə, bu dildə yaradılan bədii irsə az-çox bələdliyi olan oxucu bu və ya başqa bir sözün məna tutumu haqqında müəyyən məlumatla malikdir və əgər hər yeni şeir daxilində bu söz oxucu üçün gözlənilməyən, orijinal təəssürat yaratmırsa, sözün bu yeni şeirdə daşdığı məlumat oxucunun həmin söz haqqında əvvəldən bildiyi məlumatı üstələmirsə, deməli, şeirin müəllifi öz fərdi təkrarolunmazlığını lazımi səviyyədə ifadə edə bilməmişdir. Axı “palıd nəhəngdir” deməklə oxucunu heyrtləndirmək olmaz, çünki bu həqiqət oxucuya əvvəldən də bəllidir. Eləcə də adamları “kişi” və “qeyrətsiz” deməklə iki yerə bölməklə də oxucunu cəlb etmək mümkün deyil: öz həyat təcrübəsindən hər kəs kimə “kişi”, kimə isə “qeyrətsiz” deyildiyini onsuz da bilir. Lakin bir “qeyrətsiz” sözünü elə şəraitdə, elə qonşuluqda işlətmək olar ki, bu sözün arxasında canlı insanlar, onların boy-buxunu, psixologiyası, məişəti görünsün. Şair Qabil məhz bu yolla gedib: onun “Səhv düşəndə yerimiz” şeirinin bir yerində “qeyrətsiz” sözü işlənir və bu söz elə qonşuluqda, elə yaddaqalan qarşılaşmada verilir ki, biz bu sözün lüğəti mənasına fikir vermir, həmin keyfiyyəti, yəni gözümüzün qarşısına gətirərək:

*Ağ biləklər, gül əllər
Tarlada qabar
Bir qeyrətsiz yekəpər
Qızılgül satar
Qeyrətsiz oluruq biz
Səhv düşəndə yerimiz.*

“Müasirimizin tarixi” əsərinin qaralamasında V.İ.Korolenko belə bir qeyd verib: “Söz mexaniki səs deyil, o, nitqin canlı orqanizmidir. Onun birbaşa mənadan əlavə, ikinci dərəcəli, heyvanların caynaqlarına bənzər canlı dalğaları vardır. Söz həmin caynaqlar vasitəsilə qonşu sözlərin beynində həkk olunur, onlarla birikir, daha canlı beyinə hoparaq orada möhkəm kök atır”. Eynilə bədii mətn daxilində hər söz yaxın və uzaq qonşuları ilə əlaqəyə girir, mətnin ümumi ideyasından, hissi-emosional və fərdi-psioloji palitrasından asılı olaraq, yeni məzmun çalarları qazandır. “Öz-özlüyündə bədii əsərin bütün əlamətlərinə malik olan” (*A.Potebiya*) söz, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan başqa bir bədii əsərlə (*sözlə*) qarşılaşır və bu qarşılaşmada hər iki tərəf labüd şəkildə dəyişir, yeniləşir. Öz xatirələri, ehtirasları, ziddiyyətləri, şəxsi dramı olan söz ya çoxdan gözləyirmiş kimi bu əlaqələri məmnuniyyətlə qəbul edir, ya da ki, açıq-aşkar müqavimət göstərərək, üsyan qaldırır. Mətn daxilində bu söz bəzən özünü taparaq aydınlaşır, yeni ahəng qazandır, bəzən də “öz yerinə düşmür”, qurcalanır və narahatçılıq keçirir. Hər bir söz özünə yeni bir əlavə etməyə icazə verə də bilər, verməyə də, öz daxili ziddiyyətlərin başqa sözlərlə bölüşdürmək istəyə də bilər, istəməyə də. Sözlərin öz xarakteri var və bu xarakter çox vaxt olduqca qapalıdır. Məhz bədii mətndə, xüsusən şeirdə hər sözlərin, hər ifadənin belə mürəkkəb, çoxcəhətli, həm sözlərin “fərdi psixologiyasından”, “həyat tərzi”ndən, həm də bədii əsərin tələblərindən doğan davranışlarını nəzərdə tutan Əli Kərim öz yerində, öz yuvasında işlədilən söz haqqında deyirdi:

*Yerinə düşdüyündən
Bu söz nə qədər gözəl,
Əzəmətli və nəhəng*

Yorulmuşdum...

Uzandım

Bu sözün yamacına

Başımı söykəyərək.

Xalqda belə bir ifadə var: “Sözün ucundan tutub ucuzluğa getmək”. Bu ifadə mətləb uzadılanda, müəyyən bir həyat faktı haqqında uzun-uzadı izah verib xırdaçılıq edəndə işlədilir. Poeziyamızda belə bir “xəstəlik” mövcuddur və bu “xəstəliyi” törədən əsas səbəb də rəyçi-tənqidçilərin “fəlsəfi ümumiləşmə” adlandırdıqları sonluqdur. Dünya, insan və təbiət haqqında müəyyən bir fikrə gələn şair bu fikri konkret bir obraz, misra və ya bəndlə ifadə etməklə kifayətlənmək əvəzinə, “düzxətli genişləndirmə”yə uyur, rastlaşdığı həyat faktını, mahiyyətini açmağa çalışdığı müəmmarı, cavabını axtardığı sualı ümumi şəkildə nəzərə çarpdıran ilk bəndlə (*və ya ilk misra ilə*) şeirin “zirvə”sini təşkil edən və şairin “fikir axtarışlarını” yekunlaşdıran son bəndin (*və ya misranın*) arasına az və ya çox sayda aralıq bəndlər (*misralar*) doldurur. Şeirin başlanğıcı ilə sonluğu arasında “təfərrüatlı keçid” rolu oynayan bu aralıq bəndlərdə və misralarda müəllif öz düşüncələrini, çırpıntılarını, hiss və həyəcanlarını ətraflı təsvir edir, qələmə aldığı faktla əlaqədar olan hər cür şərh və yozmalarını ümumi şəkildə sadalayır. Belə bəndlər və misralar adətən dolğun, şeir qayda-qanunları baxımından “qüsursuz” görünsələr də, “A” bəndindən sonra “B” bəndinin və “B” bəndindən sonra “S” bəndinin gəlməsi heç bir zərurətdə, yəni şeirin daxili bütövlüyündən, arxitektoniki tamlığından doğan vacibliklə şərtlənmir, bəndlərin bir-biri ilə əvəz olunması, eləcə də bir və ya bir neçə bəndin ixtisar edilməsi şeirin forma və məzmununa xələl gətirir. Həmin şeirlər çoxvariantlı cəbr misallarını xatırladır: hər bənddə məsələni bir variantla həll edən şair axırda daha düzgün

hesab etdiyi variantın verdiyi nəticəni “yekun qiymət” kimi götürür. Konkret şeir nümunəsinə müraciət edək. Ağa Laçınlının “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış “Aşırımlar qarşısında” kitabında “Bermud üçbucağı” adlı bir şeir vardır. Bu şeir dünya mətbuatına sensasiya kimi yayılan və sovet mətbuatında da şərh olunan “Bermud üçbucağı” hadisəsi ilə imperialist fitnəkarlığının hər dəfə təhlükə qarşısında qoyduğu dünyanın taleyi arasında oxşarlıq, yaxınlıq tapmış və həm “Bermud üçbucağı” hadisəsi, həm də dünyada hökm sürən müharibə təhlükəsi baxımından olduqca aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Lakin mövzunun aktuallığı hələ heç də poeziya deyildir. “Bermud üçbucağı” şeirində Ağa Laçınlının dünyanın taleyinə yanması, “Əgər belə çoxalarsa insanın fəndi, Dünya özü dəyişilib Bermud olacaq” deyə Yer kürəsini bürüyən müharibə təhlükəsinə qarşı mübarizəyə çağırması, əlbəttə, olduqca təbiidir, ətrafda baş verən hadisələrə bığanə qalmağı bacarmayan şair səsidir. Lakin bu xeyirxah məqsəddə gələnə qədər Ağa Laçınlının qələmə aldığı bütün bəndləri, bütün misraları əsl poetik fikir nümunəsi saymağa bizim haqqımız varmı? Əlbəttə, yox. Ona görə ki, geniş oxucu kütləsinin rəsmi mətbuat orqanlarının səhifələrindən “Bermud üçbucağı” ətrafında geniş mübahisələr, şərhlər və gümanlar haqqında aldığı məlumatlarla müqayisədə:

*...Bəlkə suya bürünmüşdür Bermudun odu,
Bəlkə bir div daldalanmış hər bucağında.
Bəlkə orda qüllə var ki, uca boyludu,
O qüllə də maşın tutmuş gen qucağında, –*

bəndi şeir, obrazlılıq, poetiklik bir yana, adi məntiq kimi də çox primitiv görünür. Axı, poetik təxəyyül, şeir simvolikası həddindən artıq sərbəstliyə, genişliyə malik olsa da, “Bermud üçbucağı”

kimi az-çox konkret təbii hadisəni (*əgər deyilənlər və yazılanlar doğrudursa*) “daldalanmış div” və “gen qucağında maşın tutmuş (?) qüllə” kimi qeyri-müəyyən, inandırıcılıq gücünə malik olmayan təsəvvürlərlə qarşılaşdırmaq nə şairə, nə də oxucuya heç nə verə bilməz. Eynilə:

*Bəlkə nəhəng bir ağızdır “Bermud qəbiri”,
Bəlkə bizi o tərəfə gur nəfəs çəkir.
Bəlkə udub tel-tel ötən səsi, xəbəri,
Gəmiləri qıjov adlı bir qəfəs çəkir, –*

bəndindəki “bizi o tərəfə çəkən nəfəs”, “qıjov adlı qəfəs” anlayışlarının da məzmunu olduqca mücərrəd və qaranlıqdır, yaqin ki, müəllifin özünə də bəlli deyildir.

Sözün poetik gücündən qənaətlə ifadə etmək əvəzinə lüzumsuz təfərrüatlara qaçmaq baxımından “Bermud üçbucağı”ndan dünya hadisələrinə keçid mərhələsini təşkil edən:

*Dostlar, Bermud tək olsaydı darıxmazdım mən,
Soruşun ki, şeirim niyə Bermud haqqadır.
Fikrimiz hələ onun birində ikən,
Yer üzünün Bermudları çoxalmaqdadır, –*

bəndi xüsusilə “maraqlıdır”. Bir halda ki, sonrakı bəndlərdə söhbət dünyanı bürüyən fəlakətlərdən, başqa “Bermudlar”dan gedir və oxucu həmin keçidi şairin yönəltməsi olmadan da başa düşür, bu əlavə bəndə ehtiyac varmı? Şeirin vəzifəsi hər şeyi xırdalamaq, yada düşən hər şeyi sadalamaq, sətirlə sətir arasındakı məzmun bağlılığını nöqtəbənöqtə izah etmək deyil, yadda qalan predmet haqqında geniş təsəvvür yaratmağa imkan verən assosiasiya və keçidlərlə oxucunun emosiyasını, hafizə və dünyagörüşünü

dilləndirməyi bacarmaqdır. Xalq şairi R.Rzanın “Məhəmməd Hadi” adlı şeirini yadımıza salaq:

*Şeir yazı bilmirəm,
Nə ürəyim göynəyir,
Nə sözlər yandırır dodaqlarımı.
Ağrısız, köynəksiz,
Şeir olarmı?*

Bu şeir həcmcə kiçikliyinə baxmayaraq, poetik yönünə görə Azərbaycan şeirinin müasirlik axtarıqlarının müəyyən bir mərhələsini səciyyələndirmək gücünə malikdir. Burada poetik qənaətcilliklə şeir simvolizmi üzvi şəkildə əlaqələndirilmiş, sənətin mahiyyəti, məğzi sənətkarın ömür kitabı səviyyəsinə qaldırılmışdır. Müqayisəyə müraciət edək. Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsini əbədləşdirmək üçün əksər hallarda əllərini qoynuna qoymuş ana obrazından istifadə edilir. Bu təbiidir. İtkilərin, özgə diyarlarda basdırılanların, nəslə kəsilib yurdlarına qıfıl vurulanların dərdini ana yanğısından, ana həsrətindən daha çox cəmləşdirən, yaşadan başqa bir şey tapmaq mümkünmüdür? Şübhəsiz ki, yox! Eynilə böyük-böyük kitablarda, damla-damla, gün-gün açılmağa “şeir olarmı?” sözlərindən dəqiq, əhatəli və dolğun qiymət vermək mümkün deyildir. Bu misralar poeziya ilə Hadi ömrünü eyniləşdirir, Hadi taleyini poeziyanın nəhəng daşına, əsl şeiri isə Məhəmməd Hadiyə qoyulmuş möhtəşəm heykələ çevirir. Ən başlıcası isə bu dialektik vəhdəti duyub, yaşamağı oxucunun öz öhdəsinə buraxır.

Əsrimizin böyük nasirlərindən biri olan Qabriel Qarsia Markes öz yaradıcılıq prinsipi haqqında danışarkən deyir ki, “mənim bütün əsərlərimin əsasını sadə obraz təşkil edir... “Yüz il tənhalıq” romanı haqqında uzun müddət mənim bildiyim yeganə şey kiçik

bir uşağı sirk nömrəsi kimi nümayiş etdirilən buza baxmağa gətirən qoca obrazı idi. Bu ilkin obrazlar mənim üçün vacib olan yeganə şeydir. Qalan şeylər isə gündəlik zəhmətin nəticəsidir”. Burada söhbət nəsr əsərindən getsə də, toxunulan problem mahiyyət etibarilə poeziyaya da aiddir. Ə.Salahzadənin “13 fevral” adlı bir şeiri var. Bu şeir böyük bir panoramı, həmin panoramın arxasında gizlənən adamları, onların fərdi sarsıntılarını duymağa və görməyə təkan verir: kəndin içi ilə bir nənə cənazəsi aparırlar. Asta-asta qar yağır və bu qar çarşabların qara rənginə qarışaraq qaralır. Kənardə isə neçə illərdir ki, nənə istisi ilə qızınıb, nənə nağılları ilə yuxuya gedən bir körpə dayanıb, yazıq-yazıq cənazənin arxasınca baxır. İllər keçib gedəcək, həmin körpə böyüyüb ata, daha sonra baba olacaq, lakin hər il fevral ayının 13-də panoram yenidən onun hafizəsində canlanacaq, yenə də kəndin içi ilə həmin cənazəni aparacaqlar və həmin körpə yenə də məlul-məlul, yazıq-yazıq boynunu büküb cənazənin arxasınca baxacaqdır:

*13 ildən çox olar,
13 fevral
mənim üçün qarlıdır,
çiyində bir nənə keçir,
çarşablardan qaradır qar,
mən qıraqda kövrək uşaq,
qırıq bir sözə bəndəm –
13 fevral.*

Ə.Salahzadənin “13 fevral” şeirində sözlərin özündən çox sözlər və sətirlər arasındakı boşluqların emosional təsir gücündən istifadə olunur. Kamerton adlı bir alət var. Hər hansı bir zərbə onu səsləndirir və bu səslənmə zərbə kəsildikdən sonra da müəyyən müddət davam edir. Eynilə şeir daxilində sözlərə və sətirlərə

verilən sərbəstlik, onların ətrafında yaradılan “poetik boşluq” da hər sözün, hər sətirin açıq və gizli, dərinədəki məna çalarının tam açılmasına imkan yaradır. Bəzən şairlər bu və ya başqa bir həyat faktını qələmə alarkən həmin faktla bağlı olan məkanı detalları və zaman dəyişmələrini tam ardıcillıq və dəqiqliklə real gerçəklikdən “köçürürlər”. Bu, müşahidə genişliyidir, amma poetik bacarıq deyildir, çünki hər bir həyat faktını oxucuya aşılamaq, ona çatdırmaq, onun haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün həmin faktın məğzini, mahiyyətini təşkil edən əsas amilləri görmək və onları heç bir zaman-məkan ardıcılığına uymadan gözlənilməz rakurslardan ələqələndirmək kifayətdir.

Hər sözü, hər sətiri gerçəkliyin müəyyən bir səhnəsini canlandıran obrazlara çevirmək şairlik, böyük qənaətcillik tələb edir. Əfsuslar olsun ki, bu qənaətcillik ayrı-ayrı şairlərdə və ya bir şairin ayrı-ayrı şeirlərində eyni dərəcədə üzə çıxmır. Məsələn, N.Həsənzadənin “Məni nə gözləyir?” şeirində səfərdən doğma şəhərinə qayıdan bir adamın hissləri vəğzal mühitini görümlü edən detallar təbii və inandırıcı şəkildə verilmiş, sözün panoramlaşdırma gücündən yüksək qənaətlə istifadə olunmuşdur.

Bakıya dönürəm uzaq səfərdən

məni nə gözləyir?

Sevincmi, qəmmi?

Eh, bilirəmmi?

Bir şeyi indidən bilirəm ancaq,

yüyürüb yaxamı külək açacaq,

məndən icazəsiz bu dəli külək,

başımın papağı alıb gedəcək.

Əgər yerə qoysam çamadanımı

bir az gücü çatsa,

itələyəcək,

hava vuracaq,

*günəş pencəyimi soyunduracaq,
Hambal tanıyacaq məni o saat,
Gedəcək cibimdən sonuncu manat...*

Lakin “Badam” şeirində isə “saxta təbəssümləri xatırladır erkən açan badam” fikrini ifadə etmək üçün N.Həsənzadə on üç misralıq giriş izahatı verir, bir poetik bənzətməyə bütöv bir mətn sərf edir.

*Gün qızdı mart ayında
bir az buğlandı torpaq,
Yenə tumurcuqladı,
sonra açdı,
elə bil
çətir oldu ağappaq.
Aldandı mart ayına;
Günəşin istisinə,
xoş keçən havalara.
Sonra dəyişdi rüzgar,
düşdü küləyə, qara.
Ağaclar gül açanda
çiçəksiz qaldı badam.
Saxta təbəssümləri,
yalançı qayğıları
görəndə ayılıram
yadıma düşür
badam.*

Göründüyü kimi, bütün şeirin planlaşdırdığı məzmun effekti bir qarşılaşdırmanın (“*erkən açan badamı xatırladır saxta təbəssüm*”) ifadə etdiyi məna dairəsinə tam yerləşir, əlavə izahatlar isə söz bədxərcliyindən, məlumat sıxlığından başqa bir şey vermir.

Bəzən şeirdəki bir və ya bir neçə obrazla öz məqsədini tam dəqiqliklə verən şair həmin obrazlarla kifayətlənmir, realist dəqiqliyimi, yoxsa nəyə görə əlavə izahatlara, ikinci dərəcəli detallara müraciət edir. Hörmətli şairimiz B.Vahabzadənin poetik sözə, məzmun orijinallığına, fikir dolğunluğuna və nəhayət, bədii sözə nə qədər həssas olduğu hamıya bəllidir. Sözə qənaət, az sözlə çox fikir ifadə etmək onun poeziyasının mayasıdır. Lakin bununla belə “Babamın koması” adlı şeirində B.Vahabzadə:

*Babamın beli kimi
Daş-divarı əyilmiş
Ay atamın koması!..
Uçuq barılarından
Kərpiclərin qum kimi
Göyərən vəhşi güllər
Çağırən arzu kimi, –*

misralarının oxucuya verdiyi təəssüratlarla kifayətlənməyərək:

*Sənə salam verən yox,
Nə gələn, nə gedən var.
İndi uçuq qapını
Taqqıldadır yağışlar.
Şəhərlərə uçalı
Bəyənmədik biz səni
Qoymuşuq yalnız səni,
Ay babamın koması –
Mənim ilk nağıllarım.
Məşəldə qurtaran,
Ay mənim ilk yollarım,
Kölgəli, bənövşəli
Ay böyürkən kollarım... –*

kimi, təxminən qırxsətirlilik izahat verir və bu izahatla da şeirin aniliyini, təsir bütövlüyünü azaldır, oxucu duyumunu, oxucu təəssüratını isə passivləşdirir. Axı şeir tək-cə müşahidə genişliyinə, hər şeyi görməyinə görə deyil, müxtəlif adamların həyatında-kı oxşar anları canlandırdığına görə də şeirdir. “Baba beli kimi əyilmiş ata koması” və “barılarında qum kimi bitmiş, vəhşi güllər kimi çağırən arzu” qarşılaşmaları şairin üz tutduğu predmet haqqında həm tam təsəvvür yaradır, həm də öz oxucularını gəldikləri yolla geri-yə qaytarır, ömürlərinin nə vaxtında-sa tər-k etdikləri doğma yerləri yada salmağa vadar edir. Kimi sevdiyi çayı, kimi itirdiyi ayaqqabıları, kimi isə uzun qış gecələrindəki nağılları xatırlaya bilər. Şeirin vəzifəsi yadda qalan əşya və hadisələri sadalamaq deyil, insanları ömrün istənilən anına, istənilən gününə qaytarmağı bacarmaqdır. Bunun üçün isə yerində deyilmiş bir söz, sərrast işlənmiş bir ifadə kifayətdir. Məsələn, “Ana gözləyir” şeirində B.Vahabzadə məhz bu yolla getmiş, müharibədən qayıtmayan oğullarını gözləyən anaların həsrət dolu ömürlərini təbii obrazların və sətirlər arasındakı “poetik boşluqların” hesabına böyük miqyasda səsləndirməyə nail olmuşdur:

*Həsrət gözlərini yollara dikmiş
Gəlinlər yorulur, ana gözləyir.
Qapıda illərlə saxlanan quzu
Böyüyür, qoç olur, ana gözləyir...
Ana əldən düşür,
yənə gözləyir,
Nəvə əsgər gedir,
nənə gözləyir.*

Şeir vahid bir orqanizmdir və insan bədənində bir yerin ağrısını bütün bədən hiss etdiyi kimi, şeirdə də bir sözün, bir sətirin

və ya bir bəndin uğursuzluğu bütövlükdə şeirin uğursuzluğu deməkdir. Vəznindən, formasından asılı olmayaraq, əsl şeirdə hər sətir, hər bənd nəinki özündən əvvəl gələn sətir və ya bəndlərlə, eləcə də məkan etibarilə özündən daha uzaqda yerləşən sətir və bəndlərlə də bağlıdır. Bu daxili bağlılıq o vaxt yüksək səviyyədə olur ki, hər növbəti sətir (və ya bənd) özündən əvvəl gələn sətirə (və ya bəndə) yeni məzmun əlavə edir, onun emosional təsir qüvvəsini daha da artırır. Belə olduqda şeirin ümumi ruhu, vahid məzmunu mütənasib şəkildə bütün sətirlərə (və ya bəndlərə) paylanır, hər bənd, hər sətir şeirin ümumi çəkisinin müəyyən hissəsini daşıyır: bir sətirin ixtisar olunması şeirin tamlığını pozur, onda məzmun və ya intonasiya natamamlığı yaranır.

C.Novruzun “Bir ana qucağında bir körpə aparırdı” misraları ilə başlayan şeirində hər növbəti parça əvvəlki parçada qoyulan məzmunu daha da genişləndirir, şeir parçalarının sayı artdıqca ana qucağındakı körpəni səciyyələndirən keyfiyyətlər də dərinləşir, fərdi, lokal faktdan çıxıb böyük ictimai hadisəyə çevrilir. Birinci və ikinci parçalarda “ana qucağında gedən körpə” nisbətən lokal dairədə, bir ailənin, bir şəhərin mənəvi timsalında götürülür:

*Büsbütün arzuları uşaq təzələmişdi,
Uşaq nə eləmişdi, tamam düz eləmişdi.
Nə qədər istək, murad gətirmişdi özüylə,
Baba kimi fəxri ad gətirmişdi özüylə,
Nənə kimi fəxri ad gətirmişdi özüylə,
Ata istəyi üçün, ana harayı üçün
Qaynar, gur təlatümlü ailə çayı üçün,
Bir dayaq aparırdı, bir körpü aparırdı,
Bir ana qucağında bir körpə aparırdı.*

Üçüncü və dördüncü parçada şeirin pafosu və “ana qucağındakı körpə” detallı yeni ictimai sanbal qazanır, “zülmət-zülmət

ölkələri işıqlandıran”, “orduları azaldan”, “hərbi bazaları yumşaldan” mənəvi enerji kimi qiymətləndirilir. Şeirinin son parçası fərdi ilə ictimainin vəhdətini yaradan məzmun effektini yüksək sənətkarlıqla düyünləyir:

*Demə balaca idi, demə ki, kiçik idi,
O mənim yurdum üçün lap əsl kişi idi.
Böyük bir nəsil idi o mənim xalqım üçün,
Əsl bünövrə idi yeddi min arxam üçün,
O bir bərəkət idi süfrəmdə, ocağında,
Mənə elə gəlirdi, o ana qucağında
Bir ordu aparırdı, bir ölkə aparırdı,
Bir ana qucağında bir körpə aparırdı.*

Əfsuslar olsun ki, belə hallarla yanaşı C.Novruz poeziyasında standart ritm və intonasiyadan (belə hallarda hər misra bir müstəqil cümlədir) irəli gələn misra və bənd israfçılığına, poetik dubletlərə, bəzən maksimuma çıxan sözcülüyə tez-tez rast gəlinir.

Poeziyamızda elə nümunələr var ki, onlarda şeir bəndlərinin sayı artdıqca, bəndlər bir-birindən uzaqlaşdıqca şeirin bütövlüyü də zəifləyir, fikir dolaşır, nisbətən sonrakı bənddə irəli sürülən hökm əvvəlki bəndlərdə deyilən mülahizələri təkzib edir. Bu cəhət bizim şeirimizdə çox tez-tez nəzərə çarpır. Məsələn, “Uşaqlıq xatirəsi” adlı şeirində öz uşaqlığını yada salan Şəmşad Rza əvvəlki bənddə:

*Ömrümüzün gözəl çağı – uşaqlığımız,
Nə biləydik az qalacaq, az yaşayacaq?!
Elə bil ki, borc almışdıq o günləri biz –
Kimə verdik, harda saldıq – bilmirəm ancaq, –*

deyə gileyləndiyi halda sonuncu bənddə “fikrini dəyişir” və öz uşaqlıq illərini ürəyində böyütdüyünü bildirir:

*Unudulmaz həmin illər bir xatirətək
Yaşayrlar istəyimdə, məhəbbətimdə.
İldən-ilə yaşa dolub böyüdükcə mən,
Ürəyimdə böyüdürəm o illəri mən.*

Qeyd etmək lazımdır ki, istər ayrı-ayrı şeir kitablarında, istərsə də dövrü mətbuat səhifələrindən kəndə müraciətlə deyilmiş bu tipli misallar çoxdur. Belə şeir nümunələrini oxuyanda istər-istəməz ürək sıxıntısı keçirməli olursan. Axı şəhərdən bir saatlıq, uzaq başı yarım-günlük məsafədə olan doğma kəndi görə bilmədiyinə, anası ilə çoxdan görüşmədiyinə görə şairi uzun-uzadı gileyilməyə məcbur edən nədir? Bu sualın cavabı ayrı-ayrı fərdi səbəblərdən asılı olsa da bir fakt ümumidir: şeiri əsası olmayan hisslərlə uzatmaq, kövrəltmək, müasir, “kənd-şəhər” problemini geniş idrak planında deyil, dar sözcülük səviyyəsində götürmək!

Bəndlər və misralar arasındakı məntiqi əlaqələrin pozulması, orijinal fikir axtarışlarında müqayisə edilən predmetlərin real, maddi əlamətlərini yaddan çıxarmaq sözün bədii dəyərini azaltmaqda da az rol oynamır. Şəkər Aslanın “Sevgi günü” kitabında “Talış meşələri alışıb yanır” misraları ilə başlayan bir şeir var:

*Talış meşələri alışıb yanır –
Yenə təbiətin xəzən çağıdır.
Hər yarpaq bir qızıl rəngə boyanır,
Külək “qızılları” vurub dağıdır.*

*Dəcəl bir uşağam elə bil ki, mən,
Qaçıram, hər tərəf yenə sarıdır.
Ayağım altında bu cingildəyən
Dəmirağacının “qızıllarıdır...”*

Əlbəttə, payız yarpaqlarını qızıla bənzətmək poeziya təcrübəsi baxımından təbiidir, lakin bu bənzətmə xatirinə yarpağı cingildəməyə vadar etmək üçün heç bir maddi və məntiqi əsas yoxdur. Eyni məntiqsizlik Şəkər Aslanın Rəsul Həmzətova həsr edilən “Dağlı” şeirində də özünü göstərir:

*Bu dağlar, aullar necə oldu bəs,
Dünyanı dolaşıb gəzir şeirdə?!
O coşğun nağıllar, o haray, o səs
Bu uca dağları ucaltdı bir də.*

*Gör indi hardadır dağlının yeri,
Onundur tərifin üzü, qaymağı.
Böyük şahərlərin neçə şairi
Bu gün arzulayır dağlı olmağı.*

Rəsul Həmzətov poeziyasına şairlər də, qeyri-şairlər də böyük hörmət bəsləyirlər, lakin bu hörmət və məhəbbət naminə oxuculara “dağlı olmaq arzusunu” həvalə etməyə heç bir məntiqi əsas yoxdur.

Poetik sözün və poetik mənanın hüdudları çox genişdir. Lakin genişliyin özündə də müəyyən sərhədlər, həm sözün, həm mənanın doğulub ərsəyə gəldiyi, kamilləşib müdrükləşdiyi guşələr mövcuddur. Elə ki, şair qələmi bu guşələrə hörmət etmir, sözü və mənanı öz yurdundan, öz “qohum-qardaşı”ndan didərgin salır, o yerdə poeziya öz səlahiyyətini yerə qoyur, söz isə sürtülüb yeyilmiş sikkə kimi dəyərsizləşir. Məhz buna görə də hər şeir nümunəsini misra-misra, söz-söz təhlil etmək, bədiiliklə sözçülü-yün nisbətini obyektiv meyarlarla müəyyənləşdirmək tənqidi yazıların əsas vəzifəsi olaraq qalır. Eləcə də rəy-məqalələrin...

1981

NƏSR HƏQQINDA

BUGÜNKÜ NƏSRİMİZİN POETİK MƏNZƏRƏSİ

Bədii dil musiqi ilə eyni yönlü, eyni səpkili tərənnüm formasıdır.

Musiqi təbiətlə yaşıddır, vulkan püskürtüsündən tutmuş xırda yarpaqların xışıltısına qədər hər bir səs hələ “təmizlənməmiş”, “saflaşmamış” musiqi qammasıdır. Elə ki, insan idrakı təbiət işlərinə müdaxilə etdi, rəngarəng təbii səsləri də yaddan çıxarmadı, onları mənalandırdı, kədərini öz musiqi motivi yarandı, sevincin öz motivi. Kədər və sevinc ümumbəşəri olduğu kimi, qəmli və şad musiqi də ümumbəşəri oldu.

Hər xalq, hər bəstəkar, hər ifaçı və nəhayət, hər alət musiqiyə öz məlahətini, öz fərdi keyfiyyətlərini əlavə edir və bu amillərin bütövlüyü insan dünyasının rəngarəng məziyyətlərini ifadə edə biləcək saysız-hesabsız çalarlar yaradır. Eləcə də, hər hansı bir musiqi əsəri səslənəndə hər fərd öz həyatını səhifələyir, öz yatağındakı yaxşını-pisi təzədən dadır, musiqini öz yaşayışının axarına uyğun şəkildə yozur və buradan da hər musiqi əsəri öz dinləyicilərinin sayı qədər yozum, izah tapır.

Bədii dil səviyyəsinə yüksəldilməmiş nitq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi – fikir çatdırıb fikir almaq vasitəsidir. Lakin elə ki, insan idrakı həmin nitqi bədii təcəssüm səviyyəsinə qaldırdı, səsələr, sözlər, cümlələr, vurğu növləri və intonasiya yeni, daha yüksək yaşayış forması əldə etdi, cəmiyyət və ətraf aləmin müxtəlif hadisələri, cəhətləri ilə motivləşib şərtləşdi və beləliklə də, təkcə fikir çatdırıb fikir almaqla kifayətlənməyib, daha mürəkkəb, daha incə, daha rəngarəng vəzifələri icra etməyə başladı. Bədii dil insanların danışıqında onların qayəsini, amalını, dünyagörüşünü, istək və arzularını əks etdirməyə qadir oldu və buna görə də bu və ya başqa bir dildə yazılmış bədii əsərdəki obrazlar təkcə mövqe və məqsədləri ilə deyil, məhdud mənada dilləri ilə də fərqləndilər.

Bədii dil ali ünsiyyət vasitələrindən fərqli, daha yüksək imkanlarla eyni bir dövrdə yazan yazıçıların dilində müxtəlif çalarlarla əks olunur – hər yazıçı öz beyin-qəlb tutumuna, qayəsinə, mövzusuna, obrazlarına uyğun ifadə yolu tapır. Hər yazıçı, hər obraz, hər situasiya dilə öz məlahətini, öz fərdi koloritini, təkrar olunmazlığını gətirdiyi kimi, hər oxucu, dinləyici də bədii əsəri oxuyarkən (*və ya dinləyərkən*), hər sözdə, hər ifadədə, hər intonasiyada öz daxilinə, öz təfəkkürünə, öz həyatına uyğun nə isə “bir şey” tapır, onu öz “duyduğu, başa düşdüyü” kimi şərh edir. Deməli, bədii dil təkcə yazıçıdan yazıçıya, əsərdən əsərə deyil, oxucudan oxucuya, oxunuşdan oxunuşa da rəngarəng çalarlar qazanır – musiqidə olduğu kimi.

Bədii dil irsidir və buna görə də onun hər sonrakı dövrünün poetik dünyası əvvəlki dövrlərdən qidalanır, onun yeni şəraitdə, yeni hadisələrə və insan xasiyyətlərinə uyğun şəkildə yetkinləşmiş davamı kimi ortaya çıxır. Eləcə də, hər konkret yazıçı öz milli ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən çıxış edir və öz fərdi keyfiyyətlərini də əlavə etməklə, gələcək nəsillərin faydalanması üçün yeni poetik irs yaradır.

Bu qeydlərimizdə biz bugünkü nəsrimizin dörd nümayəndəsinin (Əkrəm Əylisi, Elçin, Anar və İsi Məlikzadə) yaradıcılığı üzərində apardığımız müşahidələri ümumiləşdirməyə çalışmışıq.

Əkrəmin dilinin poetik dünyası çox genişdir, işıqlıdır, burada sözlər və onların təkrarı xüsusi situativ məziyyət daşıyır, psixoloji effekt yaradır, obrazın daxili aləmində qatbaqat sıralanmış gizli hiss və duyumları ifadə edir. Yazıçı geniş təfərrüata varmır, xarici təsvirlərdən çox qənaətlə istifadə edir: adi sözlər bu və ya başqa psixoloji halın monolit işarəsinə çevrilir və buna görə də onların hər biri öz birbaşa və əlaqə mənalari ilə yanaşı, üçüncü, dördüncü dərəcəli psixoloji effektlər də kəsb edir. Əkrəmin əsərlərində hər cümlə təsvir və məlumatdan daha çox təhlil vasitəsi kimi çıxış edir. Hər cümlə ancaq başqaları ilə vəhdətdə yaşayır, bu cümlələrin yükü, gizli məzmunu ancaq növbəti cümlələrdə, bəzən hətta məsafəcə çox aralı olan parçalarda pillə-pillə açılır. İlk baxışda insanlar və onların konfliktli çox cılız görünür, çünki hadisələr adidir, ideya birdən-birə tutulmur, bir sözlə, mürəkkəb psixoloji vəziyyətləri görmək üçün parlaq şəkildə ön plana çəkilən, panoram halını alan söz silsilələrinin daxilən qavranılması lazım gəlir. Bu diqqətəlayiqdir. Əsərdə qüvvətli psixologizm var, lakin bu psixologizm süni deyildir, təbiidir, insanidir. Povest dilimizin yüksək poetik imkanlarını, insan qəlbinə dərin köklərlə bağlılığını parlaq şəkildə nümayiş etdirən əsərlərdəndir.

Adətən deyirik ki, “şeyrin intonasiyası və ritmi daha çox əyani və dinamikdir: mizanlı, ölçülü, səf-səf sıralı”, nəsr isə “daha çox ünsiyyət vasitəsi olan dildir, təbii danışığa yaxındır” (*K. Vəliyev*), yəni daha çox məntiqi-sillogistik quruluşa malikdir və s. Bütün bunlar doğrudur. Lakin şeyir və nəsr haqqında fikir söyləyərək, bir şeyi yadda saxlamaq gərəkdir ki, hər iki növdən olan əsərlər oxucuya xidmət edir və bu baxımdan da şeyirlə nəsrin əsas fərqlərindən başlıcası onlardan alınan effekt, təəssüratdır. Şeyrdən əksər hallarda

poetik, lirik-psixoloji çarpıntı, ruhi təlatüm qalırsa, nəsr əsərindən bunlardan əlavə daha çox yadda qalan mövzu, danışılan hadisələr olur. Məhz bu cəhətdən Əkrəm Əylislinin “Kür qırağının meşələri” povestindən və eləcə də başqa əsərlərindən alınan effekt daha çox poetik təəssüratdır, burada nağıl olunası şey azdır, adidir. Lakin bu adi, gündəlik hadisədən bəhs edən cümlələrin mübtəda və xəbərlərində insan ürəkləri döyünür, onlara insan ruhu, insan düşüncəsi, insan yangısı verilib və sözlər bir növ insaniləşibdir. Bu insaniləşmiş sözlər adi ünsiyyətdən yüksək mərtəbəyə qalxıb, onlar musiqi sədalarına çevrilib ki, nəyinsə haqqında xəbər verməkdən daha çox dinləyicini və ya oxucunu obrazların beyin-qəlb təlatümlərinə yaxınlaşdırmaq və onların keçirdikləri ruhi hallara yaxın vəziyyətlər yaratmağa sövq etmək məqsədi güdür. Bu isə prozadan daha çox poeziyadır, poetik açılışdır. İntonasiya və ritmin nizamlılığına, ahəngdarlığına gəldikdə isə, nəsrin öz sırası, öz intonasiya qəlibləri var. Ancaq bütövlükdə nəsr əsərinə müvafiq şəkildə intonasiya monolit və simmetrikdir, ayrı-ayrı situasiyalarda bu monolit intonasiyanın bir komponenti çıxış edir ki, həmin komponent də əvvəlliklərdən və sonunculardan asılıdır və onun mövcudiyyəti də məhz bu asılılıqdadır.

“Kür qırağının meşələri”ndə bütün psixoloji mübarizə, hisslər çarpışması “Salaməleyküm, Səltənət, – dedi. – Mənəm, Səltənət, gəlmişəm...” və “Bah, – dedi, – əleyküməssalam! Yəni gəlmisənmi, gözümüz aydın” dialoqlarında qütbləşmiş iki intonasiya rəngarəngliyinin təzadı, açıla-açıla inkişafı kimi davam edir. Qədirin bu ilk kəlməsindən pənah, ümid, güzəşt, günahkarlıq, üzrxahlıq keyfiyyətlərini hiss edirik, lakin bu hiss hələ ümumdür, dumanlıdır, onlar əsər boyu açılır, öz izahını, yozumunu tapır. Hardandır bu “gəlmişəm” xəbərindəki üzqaralıq, əfv? “Döymüşəm səni, çox döymüşəm, bilirəm, yadımdan çıxmayıb. Gecələr bu evə piyan gəlmişəm, yediyini burnundan gətirmişəm,

yuxunu zəhər eləmişəm. Sənə bir ağ gün verməmişəm. Səltənət, elə bilmə ki, yadımdan çıxıb...” Əgər arvadı adlanan, bəlkə də qəlbən sevib aldığı Səltənət adlı zəif və incə yaranışa etdiyi əsas-sız zülmələr yadımdan çıxmayıbsa, hardandır Qədirin dilindən ürək qanı kimi qopan “gəlmişəm” xəbərindəki ümid, axı o, nəyə bel bağlayır? “Bir əməlli üzümə də baxmadın, bəlkə mən dəyişmişdim, Səltənət, axı mən dəyişmişəm, Səltənət, mən tamam dəyişmişəm, dərdin alım, gör o vaxtdan neçə il keçir...” Deməli, Qədir öz dəyişməyinə illərin axarında və çək-çevirində uğradığı təbəddülata, Qasım demişkən “birtəhərliyinə”, “çastlarının dəyişməsinə” pənahlanır. O, özünə əmindir, o heç kəsə izah etmir, heç kəsi vasitəçi salmır, axı “o bu adamları çox söymüşdü, çox incitmişdi, hətta döymüşdü də...” Ancaq altı il bundan qabaq! “Altı il, altı il, altı il”. Bu sözlər sadəcə zaman fərqi qeydə almır, vaxtı göstərmir, onlar insanın keçirdiyi beyin-qəlb metamorfozasının ağrısı kimi nalə çəkir. Bəs bu imdad, pənah, ümid, güzəşt nalələri o biri qütbə çatırmı, orada da illərin təbəddülatı baş veribmi? Səltənətin “gəlmisənmi” intonasiası güzəştə cüzi də olsa yol-riz verirmi? “Özün də, Qədir, insafın olsun, düzünü də, belə ərdən qurtaran sevinər, ya sevinməz?” Yox, bu altı il Səltənətin qəlbinə sərinlik gətirməyib, orada hər şey əvvəlki kimidir, qatı, qanlı “Kürə getmişdim, – dedi. – Özümü öldürməyə getmişdim. Sən niyə gəldin, Qədir, niyə gəldin?!” Bir qütbün “gəlmişəm”indəki pənah, ümid, güzəşt o biri qütbün “gəlməsin”ində dəhşət-fəlakət kimi əks-səda verir, ən cüzi barışığa belə imkan qalmır. İkinci qütb daşlaşıb, lallaşmış, sevincə, istiyə bağlanıb, oraya ağır qıfıl vurulub. “Ancaq o gün ki, sancım tutdu, məni qara basdı, o gün ki, sən gəldin, uşağı boğdun, öldürdün, ondan sonra sidqim sıyrıldı, Qədir. Onda da, ondan neçə il sonra da, lap bildirəcəm, inşiləcəm Allaha yalvarırdım ki, sən davadan gəlmə-yəsən!” Burada hər şey əvvəlki kimidir, burada heç bir güzəşt

yoxdur, burada ürək illər boyu eyni dərddi yada sala-sala qatılaşıb, daşa döndərib. İndi Qədirə bəllidi, bəllidi ki, “Qədirin dəyişdiyini Səltənət hiss etməyəcəkdi, çünki onun özü dəyişməmişdi. Çünki burda altı il keçməmişdi, altı il orda keçmişdi: səngərlərdə, tankların qabağında, şəhərlərdən şəhərlərə, meşələrdən meşələrə...” Bütün bunlar ancaq Qədirə, onun dünyasına aiddir və buna görə də o başa düşür ki, qovuşmağa olan ümidi cavabsızdır, pənahı havayıdır, gəlişi məqsədsizdir. Bəlkə az vaxt keçib, bəlkə gələcəkdə ümid yeri var? – “Bir adam sözü de. Deynən yaxşı yol, sağ-salamat gələsən”. Səltənət dedi: “Yaxşı yol, sağ-salamat qalasan!” Ancaq “gələsən” demədi. “Gəlmişəm...” – “Gəlmisənmi?..” qütblərində qoyulan düşüncələr, hisslər qəlbədən gəlib beyinləri düşündürən çarpışmalar öz həllini tapır, “qalasan” sözü hər şeyə nöqtə qoyur. Səltənət dünyasının dəyişməzliyini, Qədir dünyasının isə bu dünya müqabilində gücsüzlüyünü təsdiq edir. İlk dialoqda dumanlı şəkildə qoyulan intonasiyalar qarşılaşması parça-parça açılır, düynələnir və yenə də ayrılır, bu dəfə görünür ki, əbədilik. Bu əbədiliyin ağırlığı, reallığı, mütləqliyi əsərin son cümləsi olan “Qədir, ay Qədir, ay Qədir!..” parçasında zilə qalxır və bu zildə də sönüb itir. Bu, gecikmiş peşmançılıqmıdır, daşlaşmış ürəyin qalın qatlarının harasındansa, cadarlar arasında qan kimi sızıb üzə çıxan ilk məhəbbət naləsidir, demək çətinidir, lakin onu demək olar ki, burada əsərin intonativ bütövlüyü tamamlanır.

Əkrəmin hər obrazı yazıçı ömrünün bir parçasını yaşayır, obrazla yaradıcı arasında sərhəd yoxdur, obraz sənətkardır, sənətkar da obraz – bir həyatlı, bir düşüncəli, bir hissiyyatlı.

Elçin isə Əkrəmdən fərqli olaraq, öz obrazlarına daha çox kənardan baxmağa, onların həyatını yaşamaqdan daha çox təhlil etməyə üstünlük verir. O, insanların ən “şəxsi” sirlərini belə xırda-lamağı xoşlayır. Elçinin əsərlərində hər situasiya obrazın bir

şakərini açır və buna görə də onun qəhrəmanları Əkrəminkilərdən fərqli olaraq, öz daxili intonasiyalarından daha çox ətrafdakılarla ünsiyyətdən doğan əks-səadalarla səciyyələnirlər. Obrazı tam, hərtərəfli açmaq üçün yazıçı (*Elçin*) bir sıra hallarda qəribə – qeyri-adi detallara müraciət edir ki, mahiyyət etibarilə əsərin ümumi axını ilə o qədər də möhkəm bağlı olmayan bu detallar (*onları kəsib atmaq, əvəz etmək də olar*) obrazın bizim üçün bağlı qalan ən fərdi, ən gizli cəhətlərini tutmağa imkan verir.

“Sənin ulduzun var göydə? – Bunu da Məsməxanım soruşdu. – Mənim ulduzum yoxdu göydə. Abşeron yollarında Məmmədəğanın çoxlu avtoinspektor tanışı vardı, amma Abşeron göylərində öz ulduzu yox idi”. Sonuncu cümlədəki “Abşeron yollarında Məmmədəğanın çoxlu avtoinspektor tanışı vardı” detallı gözlənilməzdi, lakin bu gözlənilməzlik Məmmədəğanın həyatı ilə birtərəfli vəhdətdədir və onun dünyagörüşünün bir üzünü əks etdirir. Obrazın mənəviyyatına mərtəbə-mərtəbə, addım-addım yanaşmaq yolu yazıçının dilinin zəncirvari sintaksisində öz əksini tapır; Elçində cümlələr karvana qoşulmuş dəvə yerişi ilə, əruzun rəməl bəhrinin ahəngi üstə yeriylər, onun əsərlərində qrammatik cümlənin çiyinə ağır yük qoyulub, məndən kəsib götürmək, demək olar ki, mümkün deyildir, çünki bu cümlə əvvəlki ilə sonrakı arasında körpüdür. Elçinin hər bir əsəri hörmə corab, onların dili isə qırıqsız, düyünsüz sapdır ki, corab başdan-başa tək-cə bir sapdan hörülmüşdür. “Məsməxanım bilə-bilə özünə bu cür uzaq bir ulduz seçmişdi, işığı güclə sezilən bir ulduz, çünki hərdən axşamlar pəncərələrinin qabağındakı böyük əncir ağacına baxa-baxa fikirləşirdi ki, göydə ulduzu olanların içində qisməti elə bu ulduzdu, çünki dünyada bəxti elə bu cür uzaq işıqlıdı, amma sonralar, o vaxtlar ki, Məsməxanımın sehrli nağıl aləmi dünyaya gəldi, bu ulduzun uzaqlığı əlçatmazlığından çıxıb həmin sehrli nağıl aləminə aparən bir məsafə oldu”. Elçinin bədi

sintaksisini təhlil etmək istəsək, cümlə və onun klassik tipləri haqqında bildiklərimiz bizə az kömək edə bilər. Mühafizəkar dilçi Elçinin “Bir görüşün tarixçəsi” povestindən gətirdiyimiz parçanın təqribən aşağıdakı şəkildə olmasını tələb edərdi: “Məsməxanım bilə-bilə özünə bu cür – işığı güclə sezilən uzaq bir ulduz seçmişdi. Çünki hərdən axşamlar pəncərələrinin qabağındakı böyük əncir ağacına baxa-baxa fikirləşirdi ki, göydə ulduzu olanların içində elə bu cür uzaq işıqlıqdı. Amma sonralar, Məsməxanımın sehrlı nağıl aləmi dünyaya gəldikdən sonra, bu ulduzun uzaqlığı öz əlçatmazlığından çıxıb həmin sehrlı aləminə aparan bir məsafə oldu”. Verilən, çatdırılan informasiya birqiymətli olsa da, birinci halda olan monolitlik, bədii bütövlük ikinci halda tam əks olunmayıb və məhz buna görə də kanon və qəlibləri mühafizə edən sonuncu vəziyyətdə bədii detal gözəgörünməz dərəcədə olsa da parçalanıb xırdalanır, nəyi isə itirir.

Elçinin nəsr dili üçün fərqləndirilməsi, seçilməsi mümkün olan ən kiçik – minimal parça əlaqəli mətnidir. Bu mətn iki, üç, daha çox cümlələrdən ibarətdir və bu cümlələrdən hər biri öz konkret ünsiyyət məzmunlarından əlavə bir sıra situativ məqamlar – obrazın, hadisənin mahiyyətindən doğan əlavə çalarlar əldə etmişdir ki, həmin çalarlar ancaq və ancaq reallaşdıqları əlaqəli mətnlə motivləşiblər. Elçinin əsərlərini təhlil edərkən, burada müstəqil (mütləq müstəqil!) cümlə axtarmaq həmin cümləni ölgünləşdirməyə, əlilləşdirməyə bərabərdir. “Həmin qərribə yay gecəsi Məsməxanım birdən-birə başa düşdü ki, Zuğulbanın bu kimsəsiz dəniz sahilində bu ulduz oyununun axırı yaxşı qurtarmayacaq, əlbəttə, pis bir şey olmayacaq, amma acısı qalacaq bu ulduz oyununun: bu acı heç vaxt Məsməxanımın ürəyindən çıxıb getməyəcək – Məsməxanım yaxşı bələd idi öz ürəyinə; alüminium örtüyü Ay işığında gümüş kimi ağaran bu furqon Zuğulbanın bu dəniz sahilindən çıxıb gedəcək və o zaman Məsməxanımın ulduzunun yanındakı bu ulduz

onun sehrli nağıl aləmini də bir heç edəcək”. Göründüyü kimi, bu əlaqəli mətndə parçalanıb ayrılan, qabarıq şəkildə seçilən elementlər cümlələr deyil, “həmin qəribə yay gecəsi”, “ulduz oyunu”, “Məsməxanımın ürəyi”, “alüminium örtüklü oyunu”, “Zuğulbanın bu dəniz aləmi” və “Məsməxanımın sehrli nağıl aləmi” fiqurlarıdır. Bu fiqurlar konkret situasiya, konkret şəxslər və həmin konkret situasiyalar konkret şəkildə yaşayan, deyən, gülən, danışan, susan adamların mənəviyyatının çal-çəpərli, sandıq-boxçalı guşələrini işıqlandırır, kibernetiklər demişkən, “modelləşir”. Bir-biri ilə möhkəm, bir vahidin tərkibləri kimi bağlı olan həmin fiqurların işarəsi rolunda çıxış edən cümlələrin əsas vəzifəsi öz sırasını, mübtədə, xəbər, təyin və tamamlığının qrammatikada müəyyən-ləşmiş yerini saxlamaq deyil, bu fiqurları bir-biri ilə bağlamaq, elə əlaqələndirməkdir ki, həmin bədii fiqurların yaratdığı təəssürat tam olsun, kamil olsun, onların vəhdəti, monolitliyi təmin edilsin.

Tretyakov qalereyasında “İsanın zühuru” rəsmi də, həmin rəsmi ayrı-ayrı etüdləri də vardır. Eyni vaxtda biz həm rəsmə, həm də ayrı-ayrı etüdlərə tamaşa etsək və aldığımız təəssüratları qarşılaşdırsaq görürük ki, etüdlərdən (hətta onlar rəsmi ayrı-ayrı detallarının tam surəti olsalar belə) alınan təəssürat həmin detalların bütöv rəsm daxilində verdiyi təəssüratla eyniləşmir! Eyni şəkildə hər hansı bir muğamın ayrı-ayrı parçalarından alınan təəssürat onların muğam bütövlüyü daxilində ifasından alınan təəssürata bərabər deyildir. Həm detallar, həm də parçalar rəsm və muğam bütövlüyü daxilində yeni əlavə əlamətlər kəsb edir, başqa detal və parçalarla ikitərəfli (düz və əks) əlaqələrə girir və öz müstəqilliklərini itirərək yeni, daha mükəmməl, daha kamil mövcudiyət qazanırlar. Elçinin nəsr dilinin poetikasının ən seçilən, üzdə olan cəhəti də cümlənin ikinci yaşayış forması qazanıb bədii fiqur səviyyəsində yüksəlməsi və buna müvazi şəkildə də həmin cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin – söz sırasının, ara

sözlərin, tərkiblərin, söz birləşmələrinin, intonasıyanın adi ünsiyyət vasitələrindən ali poetik rənglərə çevrilməsidir.

Yüksək duyumda böyük güc kimi anladığımız “İnsan” konkret fərdlərdə – məndə, səndə, o birilərində müxtəlif xasiyyətlərdə, müxtəlif sifətlərdə, rəngarəng mənəviyyatlarda təcəssüm olunur. İnsan beyninin də, insan ürəyinin də min cür yönü, yolu, istəyi, məqsədi, axar-baxarı: qəm-sevinc, şirin-acı, sərt-yumşaq, təmiz-murdar qütbləri dürlü-dürlü çalarlarda üzə çıxır. Bu rəngarənglikdən, çoxüzlülükdən, istək və arzuların qovuşub birləşmə və parçalanıb ayrılma dialektikasından asılı olaraq, insanın təbiətə, təbii varlıqlara və eləcə də özü kimilərə, yəni başqa insanlara olan həssaslığı, istiqanlılığı, nifrəti, hörməti və s. meydana gəlir. Hər kəs müəyyən bir kollektivdə yaşayır və bu kollektiv daxilində də müəyyən bir dəyər kəsb edir – pulun, geyimin dəyəri kimi, lakin daha ali, daha yüksək, bir növ, fetişləşdirilmiş dəyər. Əksər hallarda bu və ya başqa bir nəfərin dəyəri kollektivin rəyi, münasibəti, rəğbəti, ehtiramı, alqışı və ya lənəti ilə ölçülür. Bununla yanaşı, hər fərdin ikinci bir dəyəri də var, bu, onun öz gözündə, öz-özünə münasibətində olan dəyərdir.

Anar yaradıcılığının ən qüvvətli cəhəti məhz bu insan dəyərlərini açmaq, özü də o insanların öz gözləri, öz ölçüləri ilə açmaqdır. Onun əsərlərində müxtəlif dəyərlə, müxtəlif keyfiyyətli adamlar var, hər adama öz səsi, öz istəyi, öz mənəviyyəti, öz məqsədlər dünyası xasdır və heç kəs də öz həqiqi dəyəri haqqında obyektivcəsinə düşünmür. Anarın obrazları mənfilik, müsbətlik və təmtəraqlı konfliktlər xatirinə qəlibə salınan ekzotik nümunələr deyillər, onlar sırf real insanlardır və hər konkret situasiyada öz real insan xislətləri ilə çıxış edirlər. Qərribə burasıdır ki, Anarın əsərlərində “rəvan talelər” yoxdur, biri nəsə itirib, birinin nəyi isə çatışmır, biri kimdənsə qorxur, kimi isə tapdalayır və s. Bu nata-mamlıq, kəm-kəsirlik yazıçının şüurlu müdaxiləsinin nəticəsi

deyildir, bu, real fərdlərin təbiətindən doğan, hətta bəzi hallarda naturalizmə qədər genişlənən realizmin aşkar etdiyi həqiqətdir.

Anar polifonik yazıçıdır. Onun əsərlərindəki hər bir obrazın, hətta ən xırdasının, gözə çarpmayanın belə özünəməxsus həyat amalı, dünyabaxışı, adamlar içərisində yeri, səslər içində səsi var. Yazıcının hər bir əsəri çoxsəsli, çoxüzlü şəhəri xatırladır, burada insanlar yaşayırlar, işləyirlər, kinoya, teatra gedirlər, görüş təyin edirlər, qeybət qırır, vəzifə nərdivanı ilə ya yuxarıya dırmanır, ya yeddi arşın dərinliyində quyuya düşürlər. Gündəlik həyatın ayrı-ayrı detalları, dərdi-səri, tələbatı ilə əlaqədar olaraq qarşılaşan insanlar bir-birlərini ancaq öz həyat platformalarına uyğun şəkildə qavrayır və qiymətləndirirlər. Hər kəs başqasını özünün durduğu yüksəklikdən görür: kimi lap zirvədədir, öz yüksəkliyindən başqalarını görmür, həyata onların başı üstündən baxır, kimisi insanlar içərisində təsadüflərdən təsadüflərə hiss olunur, o təkdir və bu təkliyindən istifadə edərək başqalarını istədiyi kimi müşahidə edib qiymətləndirə bilir, başqaları isə onu “görə bilmirlər”, çünki onun mövcudiyətinin heç bir faydası yoxdur, çünki o, “nə ətdir, nə balıq”. Anarın əsərlərində böyük bir mühit – insan mühiti ayrı-ayrı mikromühitlərə – konkret fərdlər mühitinə parçalanır və hər yeni əsərində yazıçı yeni bir mikromühit kəşf edir, gündə rast gəldiyimiz, lakin fərqi nə varmadığımız yeni insan üzə çıxarır. Qərībā burasındadır ki, Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev ənənələrini xüsusi ehtiram və ehtirasla davam etdirərək, ümumdanişiq dilində yazan Anarın obrazlarının fərdi dili də bir-birindən fərqlənir – hər mikromühitin öz mikrodili ilə səciyyələnir. İlk baxışda bu dil fərqləri diqqəti cəlb etmir, çünki hadisələrin və obrazların qəribəliyi bizi aludə edir və biz gündəlik həyatımızdan tanıdığımız, gördüyümüz adamlara rast gəlib, kimi harada gördüyümüzü yada salmağa çalışırıq. Və bu yadasalma prosesində də biz nəinki həmin adamları xatirimizdə canlandırırıq, eyni zamanda onların səsini də eşidirik,

danışıq tərzlərini, sevdikləri ibarələri, tələffüz xüsusiyyətlərini apaydın fərqləndiririk. Anarın əsərlərini oxuduqda bir daha hiss edirsən ki, sözün, ibarənin böyük-küçü, qüvvətli-səif, varlısı-yoxsulu, sağlamı-xəstəsi, vəzifəli-səif, arxalısı-kimsəsizi, kökü-arığı var. Deyilən hər söz sanki öz sahibinin mövqeyini, imtiyazını əks etdirən vasitə kimi çıxış edir. “– Balam, səndən yaxşı pinəçi olar, çayçı, aşbaz olar, mən nə bilim cumadar, məs-ciddə mürdəşir olar, amma daha aktyor yox, atam – aktyor yox”. Bu, aktyorluq haqqında fikir yürütməyə özünü imtiyazlı sayan, səifin səifliyini birbaşa deməyə adət etmiş adamın səsidir (“Dantenin yubileyi”). “A vı işite tipaj. Vot vam pəjaluysta, otliçnyı tipaj. Prekrasnaya tupaya morda. – Da, no krome mordı nujen emu xotya bı minimalny talant”. Bu da özü kölgədə qalan, öz gözündə tiri görməyib, başqalarında saman çöpü axtaran, döyülmüşə daş tullayan obivatel səsidir. “– Gəl bura, Kəbirinski, – dedi, – bu saat səninçün bir şey düzəldərəm. Tülkü olmasın, çaqqal olsun, nə eybi var, hə? Təki on bir manat gəlsin, ay zalım”. Bu da növbəti dedi-qodu üçün mövzu axtaran, təsadüfün üstünlük verdiyi, güclülər yanında gücsüz, gücsüzlər yanında “diqqət mərkəzi”, səmt küləyi hələlik uğurlu olan “mənim”in səsidir. “– Ye də. Görüm heç yediyin boğazından keçməsin. Hamı ərə gedir, ağ günə çıxır, bu da adını ər qoyub”. Nəhayət, bu da başqalarının təmtərağını müzakirə etməkdən tənqə gələn və əlçatmazlığının hayırını arvadı olmaq imtiyazından istifadə edərək, öz ərindən alan qadın səsidir. “Dantenin yubileyi”ndə belə səslər çoxdur və hər kəs öz gücünü göstərmək, üstünə qışqırmaq və ya gülmək üçün başqa bir səs – özü də məhz nisbətən səif səs axtarır, bu səs həmişə güclülərə qoşulur və başqalarının səfində verdiyi əks-sədadən özü üçün pənah, kömək axtarır. Ən səif səs bu mürəkkəb kakofoniyada özünü itirmək istəmir, hansı yolla olur-olsun öz mövcudiyətini saxlamaq, cüzi də olsa seçilmək, nəzərə çarpılmaq

istəyir. Bu səs qışqırmır, gülmür, sadəcə olaraq imkan düşəndə, şərait olanda qarşısındakıların güc və mövqeyinə, istək və arzusuna uyğun şəkildə, tələb etmədən, fağır-fağır öz mövcudiyətini saxlamaq, özünü tanıtmmaq, özünün də nəyə isə gərək olduğunu bildirmək istəyir. “– Deyirəm, bəlkə zvanıyadan-zaddan... Mən elə şeyin düşkünü deyiləm, özün bilirsən, amma görürsən dünənki uşaqlar gəlib olub əməkdar artist, amma biz də özümüzdə görə azdan-çoxdan neçə ildir külüng vururuq. Bir balaca...” Burada Feyzulla özündən güclünün, “xeyirxahlığı” ilə zəiflər yanında barmaqla göstərilməyə cəhd edən “mənəm”in qarşısındadır. “– Bəsdı. Sən dedin, mən dinmədim, amma daha cızıqdan çıxdın, ağ elədin. Mənim də özümə görə mənlıyım, heysiyyətım var”. Burada Feyzulla öz qanuni arvadı qarşısındadır və bu şəraitdə onun az da olsa imtiyazı var. “– Əşi, – dedi, – lap başımı dəng eləyiblər, gündə çağırırlar. Televiziyaya, radioya, kinoya, çoxundan otkaz eləyirəm. Deyirəm, yaxşı deyil, başqaları da var axı...” Burada Feyzulla özündən aşağı hesab etdiklərinin qarşısındadır və bircə saniyəlik də olsa televizorda görünməyi adi bir şey sayan adamlar içərisində müəyyən bir effekt qazanmağa azca da olsa, imkanı var. “– Amma mənim altmış yaşım var. Ailə saxlayıram, əlimdə də ayrı heç bir sənətim yoxdur. Olsaydı, gedib pinəçi, ya qalayçı, ya dəllək olardım. Amma neyləyim, deyir, altmışında öyrənən gərunda çalar. İndi pis-yaxşı mənimki də bu artistlikdir. Çıxardıb atsalar, acından ölərəm”. Burada biz artıq Feyzullanın həyat məramnaməsinin, mövqeyinin uzun illər boyu mübahisələrdən, təbəddülatdan, inkişaf və metamorfozadan yan keçirərək sakit-sakit, ehtiyatla, birtəhərlə sürüyüb apardığı ömrünün labüd fəlakət qarşısındakı pənah, imdad səsini eşidirik.

Anarın əsərlərində obrazların həqiqi dəyəri ilə mövcud olan yaşayış tərzləri, mövqeləri, danışıqları, hərəkətləri arasında bəzən uyğunsuzluq var və məhz buna görə də hər obraz zərurət ilə

təsadüfün, əslində olası ilə hal-hazırda olanın, daxildəki ilə üzdəkinin kəskin antaqonizmi arasında qalır. Yazıçının dilinin əsas poetik amilləri də həmin antaqonizmdən irəli gələn gizli məna dərinliyi və daxili səs qüdrəti ilə səciyyələnir. Anarın obrazlarının iki səsi var – biri başqaları ilə ünsiyyətdə meydana çıxır, obrazın kollektivdəki yerini müəyyənləşdirir və bu mənada nisbidir, yəni hər kəslə onun öz dəyəri çərçivəsində danışır, o biri səs isə obrazın daxilindədir, onun öz məninə aiddir və buna görə də mütləqdir – həmin obrazı ölənin gününədək izləyən səsdir. Daxili məzmun genişliyi, gizli mənanın əksər hallarda sözün üzdəki mənasından geniş olması və nəhayət, daxili səsin addımabaşı obrazın təfəkküründə, davranışında, ruhunda əks-səda verməsi Anar dilinin aparıcı xəttidir. Bəzən bir söz, bir cümlə və bir epizod insan həyatının bu antaqonizmini tam ehtiva etmək dərəcəsinə yüksəlir və bununla da Anar yaradıcılığının ən qüvvətli cəhətlərindən olan poetik simvolizm əldə edilir. “Gürcü familiası” hekayəsindəki Əsmər “cavan və gözəldir”, “saçının qərribə burumu, paltarının qeyri-adiliyi dərhal onu başqalarından ayırır”, onun əri “diplomattır”, “Avropanın bütün ölkələrində işləyib”, Əsmər “əladan da əla yaşayır – Moskvada yeni binada üçotaqlı mənzilləri, telefonu, qarajı var, vannada qara kafeli, döşəməsi plastik, əsas etibarilə xaricdə ömür keçirir, yoq sistemi ilə arıqlayır” və s. Demək olar ki, yaşayışın bütün müasir tələblərini ödəyən, istəklərin əlçatmazlığından uzaq, xoş, rahat, rəngarəng bir həyat. Lakin bu həyatın arxasında nə isə qərribə bir həsrət var, nisgil var və bu nisgil ancaq Əsmərin özünə bəllidir. “Uşaqlıqdan biz daima nə isə itiririk. Bəzən adam lap mat qalır. Adam harda, haçan bu qədər şey yığıb ki, elə hey itirə-itirə yenə də nə isə saxlayır”. Görünür ki, illərin axar-baxarında fətişləşdirdiyimiz, ilahiləşdirdiyimiz həyat təmtəraqlarına ömrümüzün ən gözəl parçalarını həsr edə-edə, yaşımıza xərcləyə-xərcləyə yeridikcə həmin saxladığımız ilkin,

başlanğıc, körpə və təmiz hisslər də bizimlə sürünür, izləşir və ancaq ömrün müəyyən bir nöqtəsində ayılıb görürük ki, bu ilkin şey yaşadıklarımızdan və əldə etdiklərimizdən qüvvətli imiş, ali imiş. Bu nöqtədə bizim ayılmamız, özünüdərkətməmiz baş verir və bu gizləndə olanla ixtiyarımızda olanın təzadında hiss edirik ki, daxili səsımız qüvvətliymiş, amma o elə daxili səs olaraq da qalacaq, çünki geriyyə yol yoxdur, olanlar isə olasının müqabilində heç nədir. Bu özünüdərkətmənin, ayılmanın baş verdiyi epizod qüvvətliliyi Anarın əsərlərinin leytmotivi, poetik zirvəsidir. “Görəsən, onlar havaya qalxanda nə düşünürlər? – deyə Əsmər soruşdu. – Fikirlərini dəyişməzlər ki? Ona diktör cavab verdi: – Kamikadzelər yerdən qalxan kimi həyatla əbədi vidalaşırlar. Geri qayıtmaqçün onların təyyarələrinə benzin tökmürlər. Sağ əlimdə Əsmərin barmaqlarının əsəbi titrəyişini duydum”. Bu açılış, özünüdərkətmə epizodunda bir sözün – “kamikadze” sözünün ifadə etdiyi məna Əsmərin təzadlı həyatının, narahatlığının, bir sözlə, “mən”inin mahiyyəti ilə səsleşir. Əsmər öz ömrünün interpretasiyasını tapır, qəti surətdə əminleşir ki, Beyrut aerodromunda da, zəngin Qərb şəhərlərində də, hər yerdə, həmişə İçərişəhərin dar küçələrini, “buferlər”ini yada salacaq, “anadan olduğu, böyüdüüyü, yaşadığı ev onunçün tarixi əhəmiyyətli bina olaraq qalacaq”, hər il aprel ayının 29-da daxili bir səs onun varlığını qıcıqlandıracaq, o, keçmişə qayıtmaq istəyəcək, lakin geriyyə yol olmayacaq ki, olmayacaq...

Qüvvətli simvolizmin gücü ilə Anar əksər hallarda bu daxili səsin ifadəsini insanların üstündən götürüb əşyalara, rəqəmlərə həvalə edir. İnsan dəyərlərinin müxtəlifliyi, çoxüzlü insan xislətləri və qəribə insan münasibətləri əşyaların hərəkətlərində, yerləşində əks olunur. Belə məqamlarda yazıçı şeiriyyət məcazlarından, rəmzlərindən də qüvvətli poetik rəmzlər yaradır. “Dünən sənin telefonun öldü. Ölən yalnız adamlar olmur ki...” (*“Mən, sən, o və te-*

lefon”). “Telefon öldü”də bəlkə də qəribəlik, cüzi məntiqsizlik var, lakin əslində bu ölüm insan ölümündən də ağır görünür, bu ölüm bütöv bir insan idealının, arzu uçarının, xəyal dərinliyinin ölümü, daşlaşması, qeybə çəkilməsi kimi səslənir. Təbii ölüm ideal bir şeyin itməsindən, öz rəngini, öz səsini itirməsindən yüngül təsir bağışlayır. İdeal arzu, xəyal sonsuzdur, o, hərəkətdə olmalıdır, zaman və məkandan kənardadır, insan ömründən uzundur, əbədidir, lakin telefonun ölümü bu zamandan kənar hərəkətə müdaxilə etməklə hissə tragizm gətirir, insan ölümündən də ağır tragizm “Birdən başa düşdüm ki, Mədinə nəyə qulaq verir. Mədinə telefonu dinləyirdi. Bu vaxtlar o zəng edirdi. O, yəni mən. Bilirdim ki, o daha zəng eləməyəcək, daha heç bir vaxt, amma bir an mən də şübhələndim, mən də gözlədim və mən də möcüzə arzuladım – istədim, telefon səslənsin. Telefon susmuşdu”.

“Gürcü familiası” hekayəsində “kamikadze” sözüne qoyulmuş daxili məzmun və səs burada telefonun susmasına şamil edilir, lakin bu susmaq mexaniki bir hadisə kimi susmaqdır, əslində isə o, həmişə danışacaq, Mədinənin və Seymurun daxilində yatıb qalan sirr kimi lazım olandan-olana dillənəcək, yada salacaq: susmuş telefon təyyarə uğultusuna qarışaraq ancaq Mədinə ilə Seymura bəlli olan bir daxili səsə motivinə çevriləcək, bütün ömürləri boyu onları izləyəcək və qəribə burasıdır ki, heç vaxt, heç vaxt əvvəlki kimi səslənməyəcəkdir.

Beləliklə, Anar nəsrinin ən üzdə olan poetik amillərini polifonizm, mətnaltı məzmun və daxili səs dinamikliyi, simvolizm və nəhayət, əsərdən əsərə, obrazdan obraza şaxələnmə, özünü-dərketmə, öz-özünü anlama situasiyası kimi reallaşmış poetik zirvə yaradan epizodun, nəsr əsərinin əsas elementinə çevrilməsi təşkil edir.

İsi Məlikzadə bu dördlükdə həm mövzu, həm mövzunun açılışı, həm də dil vasitələrinin bu mövzu və açılışa qovuşmaq şəkildə

işlədilməsi baxımından özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilən yazıçıdır.

Yazıçının əsərlərində qabarıq şəkildə ön plana çəkilmiş mərkəzi obraz var və yazıçının məni, dünyagörüşü bu obrazın dili ilə danışır. Bu obraz öz-özlüyündə ətrafda baş verən hadisələrin, insan fərqlərinin və müxtəlif yaşayış tərzlərinin dərkidir: bu obrazın mühitindən kənar qalan yad, əlçatmaz, nağıllardakı kimi əfsanəvi bir mühit var, bu obraz bütün ruhu və qəlbi ilə bu əlçatmazlığın sirrinə vaqif olmağa çalışır. Qərribə burasıdır ki, həmin mərkəzi obrazın istək və arzularının böyük qismi, hətta məhəbbəti də bu kənardakı əlçatmaz mühitdədir. Buna görə də o, hansı vəchlə olur-olsun bu mühitə müdaxilə etməyə, onunla ünsiyyət yaratmağa, orada baş verən hadisələrlə yaxından tanış olmağa can atır və çox vaxt təsadüfən meydana atılıb get-gedə zəruriyyətə çevrilən bir detal bu əlçatmazlığa son qoyur, bu müəmmalı mühit öz qanunlarını taybatay açır və həmin qapıların arxasında baş verənlər obrazın öz saysız-hesabsız suallarına cavab tapmasına imkan yaradır. Əgər Elçinin obrazları daha çox özünüanalizə meyl edirlərsə, İsi Məlikzadənin qabarıq şəkildə ön plana çəkilən obrazları (*hər əsərdə bir mərkəzi obraz olmaqla*) daha çox başqalarını və buradan da dolayısı ilə yaşayış tərzlərinin, mövqelərin süni şəkildə yaratdığı təbəqə fərqlərini dərk etməyə can atır. Buna görə də obraz öz saysız-hesabsız suallarına cavabı kənar – təbiət lövhələrindən tutmuş başqa adamların danışığına, yerisinə, duruşuna və sairə qədər hər şeydə axtarır. Elçin başqalarının verdiyi suallarla həmin sualın yönəldiyi obrazın daxili sirrini açırsa, İsi Məlikzadənin əsərlərində suallar mərkəzi obrazın özündə yaranır, cavab isə kənar adamlarda, özü də həmin obraz üçün tamamilə yad olan mühitə məxsus adamlarla axtarırlar. İsi Məlikzadənin əsərlərində də daxili səs var, lakin bu səs Anarın əsərlərindəki kimi deyil, konkret suallar şəklində qoyulur, cavab tələb edir və

bu cavabı da tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, Anarın obrazlarının daxilində yatıb qalan səs isə cavabsızdır, onun cavabı obrazların əbədi iztirabıdır, səksəkəsi, bir növ, tale, bəxt ilə barışıqdır.

İsi Məlikzadənin hər bir əsəri daxili poetik quruluş etibarilə üç mərhələdən ibarətdir: narahatçılıq (*şəxsin öz-özü ilə münəqişəsi*) – sarsıntı (*ictimai təzad*) – rahatlıq (*şəxsin ruhi tarazlığı*). Narahatçılıq mərhələsi qabarıq şəkildə ön plana çəkilən, bir sözlə, ətraf mühitə qarşı qoyulan obrazın ruhi çırpıntılarında, öz-özü ilə və ətraf mühitdən aldığı təəssüratlarla münəqişəsindən ibarətdir: o, nəyi isə həll etməyə can atır, onun qarşısında çoxlu suallar durur və hər sual da cavab tələb edir. Lakin bu sualların cavabı obraz üçün əlçatmaz bir məsafədədir, çünki onlar başqalarının həyat-bacasında, iş-gücündə, həyat tərzindədir və oraya yol yoxdur. Məhz buna görə də birinci mərhələ obrazın xatirələri, təəssüratları, onun üçün yad görünən adamlar və hadisələr haqqında dumanlı təəvvürləri ilə qapanır, onun (*yəni mərkəzi obrazın*) mikromühitini, beyin-qəlb dünyasını təşkil edir. Bu mərhələdə İsinin obrazları Əkrəmin obrazları ilə səsləşirlər, lakin Əkrəmin obrazlarının ətrafdan aldığı təəssüratlar daha emosional, daha hissi, daha parlaq olduqları halda, İsinin obrazlarının təəssüratı məntiqliyi, fikri nəticəliliyə, mühakimə və müqayisəliliyə meyl edir. Elə buna görə ki, Əkrəmin əsərlərində obrazların xüsusi emosiya ilə yüklənmiş monoloqları ön plana çəkildiyi halda, İsinin əsərlərində cavabsız qalmış saysız-hesabsız suallar, özü də məntiqi həll tələb edən suallar ön plana çəkilir, obrazın öz-özü ilə dialoqu bədii təhlil vasitəsinə çevrilir.

İsi Məlikzadənin əsərlərinin ikinci mərhələsində müəyyən bir təsadüf şəklində reallaşan gündəlik həyat tələbi mərkəzi obrazı başqalarının mühitinə daxil edir, bu mühitin ayrı-ayrı sirlərini ona açır və onun öz suallarına cavab tapmasına şərait yaradır. Bu mərhələdə dialoq şəxsilikdən çıxıb ictimai keyfiyyət kəsb edir və

elə bir an yetişir ki, bu anda hər hansı bir detal obrazın gözlədikləri, görmək istədikləri, arzuladıqları ilə kontrastlaşır və bu kontrastdan da obrazın axtardığı cavablar, hadisələrin məntiqi həlli törəyir. Şəxsi təəssürat və xülyalarla real həyatın faktı obrazda dərin ruhi sarsıntı yaradır və bu sarsıntı içərisində o öz müəmmalar dünyünü açır, onun psixoloji tarazlığı və həyat mövqeyinin düzgün axarı müəyyənləşir.

Üçüncü mərhələ əsərin ümumi ahənginin yavaş-yavaş enməsi, obrazın ruhi tarazlıq, fikri təminat mərhələsi, daha doğrusu, əsər boyu axtarılan cavablardır.

Dediklərimiz baxımından İsi Məlikzadənin “Quyu” povestinin təhlili xüsusilə yerinə düşərdi. “Quyu” simvolik addır, o, sadəcə olaraq beş-on metr dərinlikdə qazılan kəhriz deyildir: bu quyu eyni zamanda Umudun bələd olmaq istədiyi sirli bir aləmdir, “quyunun dibindən səs çıxmadığı kimi” oradan da bir səs-səmir yoxdur. Digər tərəfdən, quyu Umudu bələd olmaq istədiyi “həmin sirlər aləmi”nə aparan, öz suallarına cavab tapmağa gətirib çıxaran simvolik bir yoldur, bəhanədir, axı bu quyu məsələsi olmasa idi, Umud da heç vaxt Xalığ kişigilin həyatına belə yaxından bələd ola bilməyəcək və bəlkə də ömrünün axırına qədər öz sualları ilə təkliddə, qovrula-qovrula qalacaq, həyatının düzgün axarını müəyyənləşdirəcək bir cavab tapa bilməyəcəkdi. Lakin Məcid kişiylə belə bir quyunu qazmaq təklif olunur. Umud da ona köməkçi təyin edilir, o sirli aləmin qarlıları Umudun üzünə açılır və quyu qatbaqat, metr-metr dərinləşdikcə sirlər quyusu da dillənir, addım-addım açılır.

Povestinin ilk sətirlərindən biz Umudun müəmmalı suallar aləminə daxil oluruq, o özü sual verir, özü də cavab axtarır, əsərləndirir, şübhələnir, qəzəblənir, qarşılaşdırır, sevir, əzab çəkir, itirir, yada salır. Lakin bütün bu müəmmalar içərisində nə isə başqa bir hiss, sövqi-təbii də var və bu sövqi-təbiinin gücü ilə Umud

başə düşür ki, “o bu işıqlı dünyaya kartof-soğan doğramaq, borş bişirmək üçün gəlməyib. Onu daha böyük, daha vacib işlər gözləyir. Umud nəyə güvəndiyini hələ anlamırdı, ancaq inanırdı ki, gözlədiyi gün uzaqda deyil”. Doğrudan da, Umudun narahət dünyasının qəribə suallarına cavab tapılacaq gün uzaqda deyildi, çünki Əlincə qalasını xatırladan “Xalıq evi”nin darvazası Umudun üzünə açılmış, kankan Məcid quyunun ilk qarışlarını qazmış və sirlər quyusunun da ağzı açılmışdı. Əsli ilə Pirinin münasibətlərini öz gözləri ilə gördüyü epizoddan başlayaraq Umudun gözlədiyi an gəlir və onun şəxsi müəmmalarının tədricən açılışı başlayır. Umud konkret həyat təzadları ilə rastlaşır, “onun qulaqlarında dünən gecə Əslinin canıyananlıqla dediyi “Xalıq... xörəyi soyutma. Ye! Ye! Ye!” sözləri guruldayır və bu sözlərlə Əslinin öz ərinin namusuna, qeyrətinə bu şəkildə ləkə gətirməsi arasındakı uyğunsuzluq Umudun gözlərini böyüdür və o əmin olur ki, “bu həyat, bu barı onun təsvir elədiyi qədər də zəhmli deyil”. Umud böyük bir sarsıntı aləminə daxil olur, indi o, “Uçmaq istəyirdi! Lap uzaqlara! Bax göyün yerlə birləşdiyi o üfüqə. Orada nə Porsuq Piri var, nə də saçları hənəl, bənizi solğun Əsli”. İndi Umud hər dəfə: “Dədə, hələ çox qazacağım?” – soruşanda hiss edirsən ki, o bu quyunun qazılmasını istəmir, çünki hiss edir ki, quyu qazıldıqca sirlər quyusunda olanlar da aşkara çıxacaq, hər şey ona bəlli olacaq və o, xüsusi bir ehtiyatla xatırladığı, daldığı müəmmalı hissələrini də itirib konkret həyat dəhşəti ilə rastlaşacaqdır. Lakin hadisələrin dialektik inkişafı Umuddan asılı deyil, artıq iş başlanıb, deməli, quyu qazılmalıdır. Quyu dərinləşdikcə Umudun müəmmaları da alt-üst olur, indi “Umud gördü ki, Xalıqın da bənizi Əslinin bənizi kimi solğundur. Gördü ki, Xalıqın saçları ağarıb, seyrəlib, Xalıq vaxtından tez qocalır”. İndi ona bəlli oldu ki, “Patron bu yaxınlarda öləcək. Çünki Patron hündür daş hasarı aşa bilmir. Dərdini həmcinslərinə danışa bilmir”. Və

nəhayət, Umud qəti surətdə başa düşmüşdü ki, quyu qazılıb başa çatmış və onun bu hündür hasar arxasında əlçatmaz bir şey kimi ucaltdığı xülyalar aləmi yerlə-yeksan olmuşdu, o, “Solmazı itirmişdi, Solmaza olan məhəbbətini itirmişdi; birdən-birə, qəflətən. Daha onu qarşıda böyük, xoş əzablar gözləmirdi”. İnsanın qarşısına çıxan həqiqət çox sərt, dəhşətli və qorxunc olur. Müəmmalı suallarına cavab tapan Umud üçün bu həqiqət ağırdır və bəlkə də o bu həqiqətin aşkarlanmasını, özü də bu şəkildə aşkarlanmasını istəməzdi, axı o, əlçatmaz hesab etdiyi aləmdən bunu gözləmir. “Əgər o quyu olmasaydı, dədəm o quyunu qazmasaydı... Quyunu doldurmaq lazımdır!.. Elə bu gecə... Bu saat”. Lakin bu mümkündürmü, məgər quyunu doldurmaqla həqiqətin dialektik doğuluşunu geri qaytarmaq, açılmış sirri yenidən quyuya doldurub susdurmaq mümkündürmü? Əlbəttə, yox. “Atasının sözlərini xatırlayanda Umud qərarından əl çəkdi: “Bu quyu məndən yadigar qalar. Dədəm yadına düşəndə gəlib baxarsan. Balalarına da göstərərsən. Deyərsən, bu quyunu babanız qazıb”. Bu nöqtədən başlayaraq Umudun ruhi tarazlaşması başlanır, əsər boyu çarpışan dialoqların axtardığı cavab tapılır – quyu qalmalıdır, lakin dəhşətli sirlər quyusu kimi yox, xeyirxah bir zəhmətin yadigarı, qoca kəndin son sənət əsəri kimi. Əsərin “Deyərsən, Patron qayıtmışdı” son cümləsi də məhz bu tarazlığı, hadisələrin normal axarını, Umudun ruhi özünəqayıtmasını ifadə edən motiv kimi səslənir.

Beləliklə, İsi Məlikzadə nəsrinin aparıcı poetik amili dialoqların geniş məntiqi təhlil platformasına çıxarılması, daxili dialoqlarla xarici dialoqların müəyyən bir mövzunun açılışına uyğun şəkildə qovuşması və nəhayət, dil vasitələrinin xarici effekt və təəssürat yaratmaqdan daha çox xüsusi məntiqi gücü olan dəlil və əsaslara çevrilməsidir...

Heç bir musiqi aləti, heç bir ifaçı, heç bir bəstəkar insanın mü-rəkkəb aləmini tam ehtiva etməyə qadir deyil. Çünki “Panta-Rey”

– “Hər şey axır, hər şey dəyişir” – qəm də, sevinc də, məhəbbət də, ümid də, qayğı da. Məhz buna görə də biz hər yeni musiqi əsərində, hər yeni ifadədə öz ələmimizə yaxın yeni bir şey tapırıq, qərribə insan dünyamızın cüzi bir hissəsinin tərənnümünü görürük. İllər keçdikcə insan da, musiqi də yaşlaşır. Amma yenə də zamanın hər nöqtəsində onların hər biri digərində yeni uyusluqluq tapır və onlar belə birgə təmasda, bir-birini öyrənə-öyrənə, yamsılaya-yamsılaya bizdən də, bizdən sonra gələnlərdən də çox-çox uzaqlara gedirlər.

Poetiklik də belədir. O, hər hansı bir dilin xidmət etdiyi xalqın əsrlər boyu yaratdığı, üzə çıxardığı rəngarəng məzmun çalarlarını, ətraf mühətdən və öz-özünü dərkətmədən aldığı təəssüratları daşıya-daşıya, yadda saxlaya-saxlaya kamilləşməkdə, yaşa dolmaqdadır. Hər yazıçı, hər şair özünün və başqalarının istək və arzularını qələmə alarkən doğma dilinin nəhəng xəzinəsindəki ayrı-ayrı vasitələrə əl atır və bu vasitələrdən öz qayəsinə, öz dünya tutumuna uyğun şəkildə istifadə edir. Şübhə yoxdur ki, dil vasitələrindən bədii istifadə yolları nə qədər rəngarəng olsa, bir o qədər diqqətəlayiqdir. Çünki bu, bir tərəfdən dilin öz daxili zənginliyini üzə çıxarır, digər tərəfdən də dilin mövcud imkanlarının daha da çoxalıb şaxələnməsinə, müxtəlif mövzu və qayələrlə qovuşuqluqla yeni keyfiyyətlər qazanmasına imkan yaradır. Vəzifəmizi nə dərəcədə yerinə yetirməyimizdən asılı olmayaraq, dörd nasirin yaradıcılığı üzərində apardığımız müşahidələr əyani surətdə göstərir ki, eyni bir dilin vasitələrindən, müxtəlif insan xislətlərinə və insan qərribliklərinə qovuşuq şəkildə dörd müxtəlif səpkidə istifadə etmək – özü də şüurən, zorla seçilmək xatirinə deyil, daxilən, sövq-təbii ilə, məzmun və formanın dialektik vəhdətindən doğan bir zəruriliklə istifadə etmək, bir tərəfdən ulu dilimizin və ədəbiyyatımızın həmişəcavanlığına xidmət edir, digər tərəfdən isə insana dünyamızı müxtəlif yönərdən,

müxtəlif rənglərdə, müxtəlif səpkilərdə görüb duymağa imkan yaradır. Poetiklik də musiqi kimi ruhdan törəyir, ruhun ikinci yaşayış forması kimi reallaşır. Əgər doğma dilimiz ruhumuzun hər üzünü, hər istəyini dilləndirə bilirsə və əgər yazıçılarımız dilimizlə ruhumuzun bu qovuşuğunu tuta bilərlərsə və hər dəfə də həm dilimizin, həm də ruhumuzun yeni çalarını üzə çıxarırlarsa, deməli, dilimiz də, ruhumuz da qədim olduqları qədər də yenidirlər, tərəvətlidirlər, gələcəklidirlər.

ŞEİRDƏN GƏLƏN NOTLAR

Azərbaycan sovet nəsrinin Əkrəm Əylisli, Anar, Elçin, Sabir Əhmədov və İsi Məlikzadə kimi həm forma, həm də məzmunca yeni nəfəs, yeni kolorit yaradan nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında konkret həyat müşahidələrinin bədii ümumiləşdirilməsi fonunda müxtəlif yönəldən, müxtəlif səpkilərdə təsvir və təhlil edilən fərdi insan problemi müasir nəsrimizin daha gənc nəslinə mənsub olan yazıçıların əsərlərində yeni ahəngdə, yeni açılışda qoyulur. Bu məqaləmizdə biz həmin nəslin professionallıq və istedad baxımından qabarıq şəkildə seçilən nümayəndəsi Ramiz Rövşənin nəsr yaradıcılığında bəhs edəcəyik.

Ramiz Rövşən bir əli şeirdə, o biri əli isə nəsrdə olan yazıçıdır. Şeir ona həyat kontrastlarından törəyən, xüsusi fərdi-psixoloji və dolayısı ilə ümumi-ictimai yük daşıyan təzadlar sistemini, güclü emosiyaya malik yığcam epizodlar monolitliyini, fikirlə hissini bölünməz vəhdətini, hər addımda oxucunu gözlənilməzlik qarşısında qoya bilmək bacarığını veribsə, onun nəsrdən əxz etdiyi məqsədə birbaşa deyil, fikir dolanbacları ilə, detal və təfərrüat sıçrayışları ilə gələn, bədii təsvirdən daha çox elmi təhlili xatırladan təhkiyə yoludur.

Ramiz Rövşənin hekayələrində obrazların fikir, düşüncə, istək və əzab aləmləri üzərində “cərrahiyyə əməliyyatı” aparılır. Söz və ifadələrin dərin psixoloji yük daşıyan kontrastlı mahiyyət

etibarilə əksliklərin vəhdətindən ibarət olan ruhun, fikrin təbəd-dülatını gözəgörünən edir, fərdin bioloji-fizioloji keyfiyyətlərini ikinci plana çəkərək, mənəvi dünyasını ülviləşdirir.

Ədəbiyyatda ənənə və bəşəri motiv davamlılığı baxımından böyük mütəfəkkir C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti ilə Ramiz Rövşənin “Belə-belə işlər” hekayəsinin struktur-tipoloji müqayisəsi çox yerinə düşərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada ənənə və davamlılıq mövzu eyniliyi, hadisələrin təkrarı və ya təhkiyə oxşarlığı kimi deyil, daha dərin mənada arzu və ideal uğrunda mübarizənin oxşar tərkib hissələrində, oxşar qütblərdə, oxşar asılılıqlarda, oxşar təkamül mərhələlərində törənməsi kimi götürülür. Bu baxımdan diqqətlə yanaşsaq görərik ki, C.Məmmədquluzadənin “Eşşəyin itməkliyi”ndəki daxili motivlə Ramiz Rövşənin “Belə-belə işlər” hekayəsinin daxili motivi funksiyaca eyni bir melodiyanın vahid milli zəminli, lakin müxtəlif zaman və ictimai münasibətlər koordinasiyyatlarında yaşayan insanlardakı əks-sədasından ibarətdir.

Hər iki halda biz gerçəkliyin adi hallarında əks olunan qeyri-adiliklə, paradoksallıqla qarşılaşırıq və hər iki halda fərdi sarsıntı ictimai problemlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. C.Məmmədquluzadə yazır: “Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd Həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu”. Eynilə Ramiz Rövşənin hekayəsindəki Həsən kişinin atının müharibəyə göndərilməsində də bir elə qeyri-adilik yoxdur, çünki müharibəyə minlərlə belə atlar gedib. Lakin əslində isə bu fakt adi fakt deyildir, qeyri-adidir və bu qeyri-adilik hekayənin adında təcəssüm olunmuşdur, yəni belə-belə işlər – qərribə işlər, qeyri-adi işlər...

Məhəmməd Həsən əmi kimdir? Məhəmməd Həsən əmi “vəqəən çox yaxşı kişidir”. Məhəmməd Həsən əminin nəyi var, nəyi

yoxdur? “Ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü”, onun ömrü əziyyət və zillətlərdən ibarət idi, amma bütün bunlara baxmaya-raq, “Məhəmmədhəsən əmi dünya malına əsla və qəti talib deyil”di. Məhəmmədhəsən əminin dünya dövlətindən bir eşşəyi vardı və bu eşşəyi o, naəlac qalıb özündən-özgəsindən beş-on manat tədarük edib almışdı ki, ziyarətə getsin.

Bəs Həsən kişinin nəyi vardı və nəyi yoxdu? “Arvadı yoxdu, uşaqları yoxdu”, “bir kəhər atı vardı” və Həsən kişi qorxurdu ki, bir gün tənha qalar. Kim bilir onda yazığın günü necə keçər?

Feodal münasibətlərin hökm sürdüyü Azərbaycan kəndlərində ailə və uşaqların yoxsul kəndli üçün əlavə izzirətdən başqa bir şey olmadığını nəzərə alsaq, belə çıxardı ki, Məhəmmədhəsən əminin yer üzündə özü vardı, izzirəti vardı və bir də eşşəyi. Eynilə Həsən kişinin də yer üzündə bir özü vardı, ailəsizlikdən, uşaqsızlıqdan doğan izzirəti olmalı idi, bir də gözünün ağı-qarası kəhər atı.

Lakin əslində belə deyildi. Məhəmmədhəsən əminin arzusu da vardı və deyirdi ki, “vaqiə görmüşəm, gərək nə tövr olmuş-olsa Kərbəlaya gedib altıguşəli qəbri ziyarət edəm”.

Bəs Həsən kişi nə deyirdi? Həsən kişi deyirdi ki, “bu küllü-ələm ibarətdi xırda-xırda dünyalardan. Yəni hər adamın öz balaca dünyası var. Özü də bu dünyalar üçtərəfli-üçtərəflidi. Bir tərəfdə adam özü durur, bir tərəfində ölüm, bir tərəfində də kəhər at. Hər kəs dünyaya gələn kimi başlayır öz kəhər atına sarı qaçmağa, o yandan da ölüm başlayır kəhər ata sarı qaçmağa. Elə ki, ölümdən qabaq çatıb atıldı kəhər atın belinə, çapıb-çapıb çoxlu özgə dünyalar görəcəksən və ölüm səni haqlayanacan ləzzət alacaqsan. Yox, elə ki, ölüm səndən qabaq çatıb atıldı kəhər atın belinə, qalacaqsan pay-piyada öz balaca dünyanda, öz balaca dünyanda dolana-dolana da axır çərləyib öləcəksən”.

Xaricən Məhəmmədhəsən əminin dünya təsəvvürləri və həyat məramnaməsi ilə Həsən kişinin “dünyalar” fəlsəfəsi və “öz

atına ölümündən qabaq çatmaq” məramnaməsi arasında eyniyət, qarşılıqlı birqiymətlik yoxdur. Lakin daxili təhlil, motiv səsləşməsi, insanın əbədiyyətə və bəşəri ahəngə qovuşma meyilləri baxımından hər iki ideal eyni komponentlərdən, eyni hərəkət enerjisindən ibarətdir. Eldə deyirlər ki, “at muraddır”. Deməli, Həsən kişinin üçbucağı ibarətdir özündən, muradından və ölümündən. Mahiyyət etibarilə Məhəmməd-həsən əminin də dünyası özündən, muradından və ölümündən ibarətdir və o, muradına – Kərbəla ziyarətinə çatmaq arzusundadır. Məhəmməd-həsən əmi öz eşşəyini də məhz bu məqsəd üçün alıb.

Beləliklə, müqayisə olunan əsərlərdə eyni milli zəminli, lakin müxtəlif dövrlərdə yaşayan adamların həyat ideallarından söhbət gedir. Həsən kişinin öz muradı var, bu yəqin ki, bəşəri ülviliyə, cismani deyil, ruhi saflığa qovuşmaqdır. Eynilə Məhəmməd-həsən əminin də muradı öz dövrünün səviyyəsində “saflığa”, “müsəlmançılığa”, “məhribanlığa”, bir sözlə, öz dünya tutumunda əbədi ahəngə qovuşmaqdır.

Həsən kişinin atında çoxlarının gözü vardı, xüsusilə cavanların, amma Həsən kişi öz atını-muradını heç kəsə verməzdi.

Heç kəsə verməzdi, amma müharibəyə verdi!

Məhəmməd-həsən əmi də öz eşşəyini heç kəsə verməzdi, amma...

...Amma Danabaş kəndinin katdasi Xudayar bəyə verdi!

Müharibə və Xudayar bəy! İki dövrün şəri, mahiyyətə eyni, lakin öz əsərlərinə görə müxtəlif gücdə, müxtəlif keyfiyyətlərdə təcəssüm olunan bəşəri fəlakətlər – insan ahənginə qarşı yönələn zorlar.

Əslində, nə Xudayar bəyin məqsədi Məhəmməd-həsən əminin eşşəyinə sahib olmaq idi, nə də müharibə təkcə Həsən kişinin kəhər atından ötrü baş vermişdi. Xudayar bəyin birbaşa məqsədi Zeynəbi ələ keçirib onun malını mənimsəməkdir və məntiqi ardıcılıqdan belə çıxırdı ki, eşşəyin itməkliyi daha böyük ictimai

fəlakətdir, Məhəmmədhəsən əminin həyat üçbucağına daxil olmayan adamların həyat faciəsi üçün fon idi.

Müharibənin də məqsədi Həsən kişinin atını aparmaqla bitib tükənmir. Müharibə minlərlə, milyonlarla ismayılların, əfrayılların, israfillərin həyatını udmaq, onların tifaqını dağıtmaq üçün idi və məntiqi vəhdətdən belə çıxır ki, kəhər atın taleyi ilə bu müdhişliklər arasında daxili bağlılıq, asılılıq var.

Müharibə İsrafil, Əfrayılı, İsmayılı bir-bir udur, öz işini görür. Həsən kişi isə öz atından xəbər gözləyirdi.

Xudayar bəy yavaş-yavaş tələni möhkəmləndirir, Zeynəbin olan-qalanını ələ keçirmək məqsədinə yaxınlaşır. Məhəmmədhəsən əmi isə eşşəyinin sorağı ilə qapı-qapı, yol-yol dolaşırdı. Məhəmmədhəsən əminin həyat üçbucağı artıq dağılmışdı, indi onun bir özü vardı, bir də ölümü. Dörd ildən sonra eşşəyin qayıtması bu dağılmış üçbucaqda heç bir şey edə bilməzdi, bu, gecikmiş səadət idi, gecikmiş səadət isə ölüm kimi bir şeydir. Məhəmmədhəsən əminin muradı yerlə-yeksan olmuşdu, o, ruhən özü idi və eşşək də indi Məhəmmədhəsən əmini Kərbəla ziyarətinə aparacaq vasitə deyildi, adi, əhəmiyyətsiz bir yük heyvanına çevrilmişdi.

Həsən kişinin də üçbucağı dağılmışdı, onun yerində bir Həsən kişi, bir də ölüm qalmışdı. Günlərin bir günü Həsən kişinin qapısına gələn at da əvvəlki kəhər – murad deyildi, bu xəyaldı və bu xəyalın üstündə uzanan əl də Həsən kişinin ölümüydü, onu aparmağa gəlmişdi, çünki bu dünyada piyadalıq – muradsızlıq Həsən kişiylə əl vermədi.

...Qəribə burası idi ki, Həsən kişinin atı heç müharibəyə də getməmişdi. Amma Əfrayıldan, İsmayıldan, İsrafilədən qara kağız gəlmişdi!

...Qəribə burasıdır ki, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyi də Xudayar bəyin əsas məqsədi deyildi. Əsas məqsəd Zeynəb idi və Xudayar bəy Zeynəbi almışdı ki, boşayırdı da!

...Belə-belə işlər...

Müharibə və onun dəhşətləri haqqında çox deyilib. Lakin Ramiz Rövşənin “Hamı oğul böyüdü” hekayəsindəki paradoksal, real həyatın ziddiyyətlərindən törəyən, eyni zamanda şəkk-şübhəsiz qəbul edilərək fərdi fəlakətlə bəşəri bəlanın vəhdətindən törəyən əks-səda kimi qavranılan melodiya, motiv müharibənin yeni elegiyasıdır, yeni qoyuluşdur. Viran qalmış kəndin xarabalıqları içərisinə atılmış beşik müharibə haqqında nə təsəvvür yaradırsa, oğulsuz-uşaqsız Qulunun ümuminin dərdinə, fəlakətinə qoşularaq poçtalyon Səməddən, daha doğrusu, onun gətirdiyi qara kağızlardan qorxması da o qədər, bəlkə də ondan da qüvvətli təsir bağışlayır.

“Davaya gedən oğul-uşaqdan, hansılarının ki, indiyəcən qara kağızı-zadı gəlib-eləməmişdi, özləri bir-bir qayıdıb gəlirdilər, bu hesabnan Qulunun oğlu da qayıdıb gələydi.

Yetim Qulu bütün kəndin gözünün qabağında həsrətnən, itizarnan oğlunun yolunu gözləyirdi və bu boyda kənddə bir nəfər adamın ağına da gəlmirdi ki, yaxşı, bu Qulu hansı oğlunun yolunu gözləyir?.. Bu Qulunun oğlu nə gəzir?!

Çünki hamı gözləyirdi, bütün kəndin gözü yoldaydı; davaya gedən oğul-uşağından qara kağız gələnlər də gözləyirdilər.

Və yetim Qulu da gözləyirdi...”

Bu xəyaldır mı? Yox, bu, xəyal deyildir, çünki Qulu da realdır, adamlar da, onların yollara dikilmiş gözləri də. Bu sarsıntıdır mı? Yox, hamı normaldır, Qulu da, adamlar da və onlar öz mühakimə qüvvələrini hələlik itirməyiblər. Bəs onda bu məntiqdir mi? Məntiqdir, lakin bizim başa düşdüyümüz mənada “beş dəfə beş iyirmi beşdir” məntiqi deyil, bu daha mücərrəd və paradoksal məntiqdir. Müharibədən 30 ildən çox keçməsinə baxmayaraq, hələ də öz itkin düşmüş oğullarını iyirmi yaşlı cavan kimi təsvir edən anaların məntiqinə bənzər məntiqdir. Kimin dəfn edildiyindən qətiyyə

xəbəri olmadan naməlum bir məzarı öz doğma oğlunun məzarı kimi ziyarət edən ananın məntiqinə bənzər məntiqdir. “Bəşəri fəlakətdən yayınan fərdi həyat yoxdur, bəşəri zəminsiz fərdi sarsıntı yoxdur” gerçəkliyinə əsaslanan bu məntiq insanın ruhi aləminin çox vaxt nəzəri cəlb etməyən, lakin çox qüvvətli daxili enerjiyə malik olan hərəkətverici amilinə çevrilir. Bəşəri fəlakətin əks-sədası kimi törəyən fərdi əzab bəzən həmin bəşəri fəlakətdən də qüvvətli olur, onu qabaqlayır və bəşəri ahəng bərpa olunandan sonra da yaşayır və öz mövcudiyətini ancaq və ancaq fərdi sarsıntının daşıyıcısı olan şəxsin cismani ölümü ilə sona vurur – hələ də öz övladlarını gözləyən analar kimi, atalarının sağ olduğuna inanan övladlar kimi: “Və poçtalyon Səməd bu dəfə lap yavaşcadan pıçıldadı: “Qulu, bir neçə il səni aldatmışam, Allah günahımdan keçsin... döşəyin ucunu qaldır, uşağın qara kağızı oradadır...”

Poçtalyon Səmədin məqsədi nə idi? Quluya təsəkinlik verib, onun intizarına son qoymaq istəyirdi, yoxsa illərlə Quludan qorxa-qorxa gələn məktublar içərisində Qulunun heç vaxt olmayan oğlunun məktubunu axtara-axtara özünə tələq etdiyi fikrə – “Qulunun oğlundan mütləq qara kağız gəlməlidir” fikrinə son qoymaqla istəyirdi – demək çox çətinidir. Bəlkə Həsən kişi bu dünyadan öz kəhər atının belində getmək istədiyi kimi, Səməd kişi də həmin qara kağızı Quluya çatdırmamış getmək istəmirdi. Lakin bir şey faktdır: döşəyin altında heç nə yox idi. Səməd kişi isə ölmüşdü. Artıq Qulunun iztirabına yekun vuracaq heç bir qüvvə qalmamış, fərdi əzab öz konkret zaman-məkan koordinatlarından çıxaraq əbədiyyət qazanmışdı.

İstənilən vaxt, əlli il, yüz il sonra insanlar nə qədər mövcudurlarsa, nə qədər ki, bəşəri ahəng var və bu bəşəri ahəngə yönəlmiş zor var – Qulunun oğlundan qara kağız gələ bilərdi!

Ramiz Rövşənin obrazları məişət detalları fonunda deyil, daha dərin mənada, müəllifin şüurlu müdaxiləsi ilə gündəlik məişət

məsələlərindən təcrid olunaraq “şüurun dialektikası”, “ruhun dialektikası” planında təhlil edilir. Gənc yazıçının hekayələrində mərhələ-mərhələ fikirdən hissə və əksinə, hisslərdən fikrə addımlayan və bu dəyişiklikdə də əzab və ruhi təminat qazanan dərkedici şüurun fəaliyyətinin dəqiq açılışı verilir. Ramiz Rövşən yaradıcılığının poetikası hissdən daha çox əqli poetikadır. Bu poetikanın aparıcı qüvvəsi mütəhərrik fikrin sərgüzəştidir. Fikrin özünün daxili – enerjisi isə insan və ətraf mühitin əlaqəsindən, hiss ilə zəkanın, müxtəlif psixoloji vəziyyətlərin kontrastından doğan təəssüratlardır: “Əlişin yekə-yekə kişilərnən söhbəti tutmurdu, çünki yekə-yekə kişiler öz işlərindən-güclərindən danışırdılar. Əlişin xırda-xırda uşaqların söhbəti tuturdu, çünki xırda-xırda uşaqların nə işləri vardı, nə gücləri”. Burada “Əlişin xırda-xırda uşaqlardan xoşu gəlirdi” müddəası fikrin konkret həyat kontrastına (“yekə-yekə kişiler”, “xırda-xırda uşaqlar”) özünəməxsus məntiqlə, daha doğrusu, fərdin həyat təcrübəsindən doğan məntiqlə yanaşmasından törənən ilkin müddəalardandır. Hər bir heykəlin struktur bütövlüyü ancaq bu bütövlükdə estetik mahiyyət daşıyan mikrostrukturlardan ibarətdir və hər belə mikrostrukturların da öz ilkin müddəası, öz yoxlanması (konkret şəxs, əşya və hadisələr) və öz nəticəsi (qərar) vardır. Sıracı əvvəl gələn mikrostrukturun nəticəsi sonrakı mikrostruktur üçün müddəə rolu oynadığından fikrin hərəkət trayektoriyası qırılmaz və əsərdən alınan təəssürat da bütöv olur.

“Yağışlı bir günün günortası” hekayəsində mütəhərrik fikrin axtardığı həqiqət birdir – “bu nemeslər həmin nemeslərdir”, ya yox?

Fikrin ilkin müddəası – “bunlar həm o nemeslərdir, həm də o nemeslər deyil” paradoksu adamların öz şəxsi həyatlarındakı əks-sədadan tanıyıb təəvvür etdikləri qüvvə ilə gördükləri zəllilərin təzadından törənir.

Artıq kənd öz yuxusunu itirir, poetik fikrin istiqaməti həmin paradoksun açılışına doğru yönəlidir. Bu fikir insanların dərdini yada salır, yaralarını təmizləyir. Mikayıl kişi saqqalı olan, lakin bığsız nemesə baxıb qəhqəhə çəkir (*bığsız saqqal Mikayıl kişinin milli koloritindən kənardır*). İbrahimin anası davada olan ərinin qara, eşmə bığını yada salıb hönkürdü, başqa arvadlar da ağlaşdılar (*müharibənin döymədiyi qapı yoxdur*). İnsanların dərdi o qədər böyük idi ki, onlar bu nemesləri parça-parça, didik-didik edirdilər, amma etmədilər, çünki bu nemeslərin top-tüfəngi, zərli paqonları, uşağa, qocaya, əlilə, qadına, hamiləyə açılan mauzerləri yoxdu, “o nemesləri qırıb qurtarmışdılar” və “bu zəlil nemesləri” də “o nemeslər” bu kökə salmışdılar. Nemeslər də bunu duydu, duydu ki, onları xilas edən məhz bugünkü zəlilliklərdir və buna görə də öz zəlilliklərində daha da dərinləşirdilər: “Saqqalı olan, bığı olmayan nemes gözü İbrahimin anasında ola-ola yavaş-yavaş qalxdı, qalxa-qalxa əlinin dalıynan şalvarının dizindəki palçığı çırpmaq istəyirdi ki, əli havada quruyub qaldı. Saqqalı olan, bığı olmayan nemes o arvadın gözündə elə bir şey gördü ki, elə bil indi dizindəki palçığı çırpırdı, bu arvad cumub onu parça-parça eləyəcəkdi, heç kəs də onu bu arvadın əlindən ala bilməyəcəkdi.

...Və o yazıq dizindəki palçığı çırpmadı”.

Yox, görünür ki, qəddar faşistlərin bu “fateh” nəvəsi sövq-təbii ilə başa düşür ki, ali irqə məxsus olduğunu bildirmək, təmizlik haqqında düşünmək vaxtı deyildir. Burada fransız xanımları deyil, oğuldağı, ərdağı fatmalar, gülsümlər, münəvverlər vardı və onların qəlbindəki rəhmi ancaq büzüşməklə, özü də daha çox büzüşməklə oyatmaq olar, çünki bura Şərq idi və Şərqi düşməne qarşı qəddarlığı ilə yanaşı, zəiflərə rəhmdilliyi də hamıya bəllidir.

Bu nöqtədə insanların rəhmədilliyi ilə onların müharibə əzablarının, sarsıntılarının kontrastı az qala rəhmədilliyin xeyrinə həll olunacaq, ilkin paradoksun mahiyyəti itəcək və sədr Şərif demişkən, “camaat bir azdan bu nemeslərnən qohum çıxacaqdırlar”. Çünki insanların öz dərdləri, öz iztirabları o qədər dərinə ki, başqalarının dərdinə biganə qala bilməzdilər. “Dərdli dərdlini daha tez tapar” el ifadəsindən bəlli olduğı kimi, dərd həmişə insanları bir-birinə qovuşdurur, onları yaxınlaşdırır. Lakin bu situasiyada da mahiyyət başqadır, bu nemeslər ancaq indi dərdli, zəlildilər, əslində isə elə o nemeslərdir və insanların dərdədən irəli gələn rəhmədilliyinə baxmayaraq, “o nemes” olaraq da qalırdılar: “– A camaat, – dedi, – qulaq asın, görün nə deyirəm! ...Bu nemeslər o nemeslərdən olmağına o nemeslərdəndir və həm də o nemeslərdən döyüllər... Bu nemeslər o vaxtəcan o nemeslərdəniydilər ki, o nemesləri bu nemeslərin gününə salmamışdırlar!..”

“Bu nemeslər – o nemeslər” mikrostrukturu daxilində ilkin paradoksun açılışı mümkün deyil və buna görə də bir yandan insanların müharibə əzabları, “o nemeslər” haqqındakı təsəvvürləri ilə hesablaşan, digər tərəfdən isə “bu nemeslərə” xilas nöqtəsi, “saman çöpü” axtaran mütəhərrik fikir narahatçılıq keçirir, gah kənd adamlarının, gah da ki, “bu nemeslərin” üstünə qayıdır. Paradoksun açılışına kömək edən, fikrin narahatçılığına son qoyan detal birdən-birə, gözlənilmədən ortaya çıxdı, “uşaqlar acdırlar, camaatın arasından çıxıb yüyürdürlər evə, bir azdan əllərində yekə-yekə dürməklər qayıdıb gəldilər və dürmək yeyən uşaqları görəni kimi nemes plənəri udqunmağına başladılar” və hamı hiss etdi ki, “bu nemeslər hər nəytilərsə adamıydılar və bu adamlar ac idilər”.

Adama elə gəlir ki, adi detalın aşkar etdiyi “bunlar da adamdır” həqiqətini anlayan kənd sinə dolusu nəfəs alır. Həmin andan başlayaraq mütəhərrik fikir “bu nemeslər – o nemeslər” mikrostrukturuna

daxil olur. Bu növbəti mikrostrukturun ilkin başlanğıcı əvvəlki mikrostrukturun nəticəsi olan “bütün adamlar kimi bu nemeslər də adamdır” hökmüdür. Mühərrik fikir həmin postulatı əsas götürərək yeni bir paradoksallığın – “bu adamların fərqi nədədir?” sualının həllinə yönəlir və beləliklə də əvvəlki mikrostrukturlardakından... bir pillə yuxarıda duran, ümumbəşəri xarakter daşıyan psixologizmlə dolğunlaşır. Artıq kənd adamlarının başını sındıran “bu nemes – o nemes” problemi nisbətən arxa plana çəkilir, söhbət adam və adamlığın üzərinə köçürülür. Hər kəsin ürəyində ulu babalarının və atalarının əbədi nəsihət kimi qoyub getdikləri “adam adama dəyməz”, “düşmən səni daş ilə, sən düşməni aş ilə”, “bir parça çörəyi düşməndən də əsirgəməzlər” tövsiyələri baş qaldırır. Eyni zamanda qoca Şərqin qədim möhtəşəmliyinin, əcdadlarımızın əyilməzliyinin rəmzi olan “düşmən qarşısında əyilməzlər” şüarı da instiktiv olaraq yada düşür: “– O ki qaldı bunlara, bunlar əslində adam döyüllər. Ancaq nə qədər adam olmasalar da, köpəyuşağı qulturu adamlardır, bir də ki, necə olsa düşməndilər, süfrəni açıraq yerdə, elə bilərlər stolumuz-zadımız yoxdu... Onsuz da musurmanın adı pis çıxıb...”

Mütəhərrik fikir, bir tərəfdən, kənd adamlarının mərdliyini, insanpərvərliyini, əyilməzliyini aşkar edirsə, digər tərəfdən də kənd adamlarının baxışlarına dolaraq bu adamlarda (nemeslərdə) nə isə qeyri-adi bir şey axtarır. Axtarır ki, başa düşsün, nə üçün bu adamlar bütün bu əməlləri törətdilər, nə üçün özlərini hamıya ağa etmək istədilər, axı onların üstünlüyü nədədir? Mütəhərrik fikir yeni narahatçılığa düşür, bütün hərəkətlər, detallar nəzərə alınır və yenə də əvvəlki mikrostrukturda olduğu kimi gözlənilməz bir fakt bu narahatçılığı sakitləşdirir: “Pirali baba baxırdı və fikirləşirdi ki, ey dadi-bidad, əgər bunların bozbaş yeməyinnən musurmanın bozbaş yeməyində bir elə təfavut-zad yoxdursa, bəs bu köpəyuşağı dünyanın yarısını nə təhər almışyımlar?!..”

Pıralı babaların öz insanlıq ölçüləri var və onların dünya tutumunda “müsəlmançılıq” – yəni özlərində gördükləri saflıq, adamayananlıq, mərhəmətlik (qeyri-iradi olaraq, C.Məmmədquluzadənin Məhəmməd həsən əmisinin dediyi müsəlmançılıq yada düşür) ən böyük insanlıq meyarıdır. Bu meyarla yanaşdıqda Pıralı baba həmin bu nemeslərdə bir elə qeyri-adilik görə bilmir, çünki onlar da bozbaşı adı adam qaydası ilə yeyirdilər. Pıralı baba kimilərin meyarı ilə mütəhərrik fikir “bu adamlar – o adamlar” kontrastını da həll edir və “həmin adamlar eynidir, nemeslər də” nəticəsinə gəlir ki, bu nəticə ilə də növbəti mikrostruktura bağlanır və mütəhərrik fikir əvvəlki mikrostrukturun nəticəsinə – “Bütün adamlar eynidir, nemeslər də” müddəasını əsas götürərək insanların dərdini, əzabını, təəvvürlərini ehtiva edən, əvvəlkiyədən daha yüksək mərtəbədə duran, əbədi və açıq qalan bəşəri problemin həllinə cavab axtarmağa çalışır: “Ancaq indi, bu nemesləri görəndən sonra o davanın olmağı da, o adamların ölməyi də bu camaata çox insafsız bir şey kimi gördü... İlahi, yəni doğurdanmı o nemes deyilən şey elə buydu?” Mütəhərrik fikrin cavab axtardığı bu sual açıqdır. Onu bir cavabla qapamaq olmaz, o sual həm dünənə, həm bu günə, həm də gələcəyə aiddir, bu sualın cavabını tapmaq təkcə Mikayıl kişi ilə Pıralı babanın işi deyil, bu, bütün bəşəriyyətin missiyasıdır və məhz buna görə də hekayənin son mikrostrukturundan və ümumiyyətlə əsər boyu dinamik inkişafdan, müddəa, yoxlanış-nəticə mərhələlərində mütəhərrik fikrin gəldiyi nəticə - paradoksallığın həlli açıq deyilmir, üstüörtülü qalır: “Pıralı baba birdən acıqlı-acıqlı qışqırdı: – Sən öl, – dedi, – bunlar nemes döyüldülər!..

Mikayıl kişi gözünü döyə-döyə qaldı, yəni ki, nemes döyüldülər, bəs nəytilər!..

Pıralı baba dinmədi, düz Mikayıl kişinin gözünün içinə baxıb mənalı-mənalı gözlərini qıydı, yəni ki, day orasın mən demirəm, özün başa düş!

...Və Mikayıl kişi başa düşdü”...

Nəyi başa düşdü? Bu cavabı konkret verməməklə müəllif haqlıdır, çünki bu, tək bir şəxsin, bir millətin missiyası deyil, bu, bəşəri və hətta fəvqəlbəşəri məsələdir. Bu cavab bütün adamların özündədir, öz insan xislətindədir. Mütəhərrik fikrin, şüurun dialektikasının gəldiyi nəticə ümumi olsa da bir şeyi başa düşmək çətin deyil. “Homo sapiens” yarımvəhşi olub və insanlar ondan nə qədər uzaqlaşsalar da, yenə də irsi olaraq nə isə saxlayıblar və əgər bəşəriyyət öz sayıqlığını itirsə, həmin vəhşi xislət istənilən vaxt üzə çıxıb bilər və yenə də insanlar öz həmcinslərinə baxıb onların adam olduğuna təəccüblənməli olurlar. Məgər insanlar tarix boyu Sezarlara, inkvizitorlara, Çingizxana, Napoleona, Hitlerə təəccüblənə-təəccüblənə gəlməyiblərmi? Yəqin ki, Mikayıl kişi də buna bənzər bir şey başa düşmüşdü!

Zaman və məkan koordinatları Ramiz Rövşənin hekayələrində haradasa, hansı bir andasa pərçimlənməyib: mütəhərrik fikrin çıxış nöqtəsi olaraq müəyyən bir fərd və ya kollektiv (məsələn, kənd) götürülsə də, yazıçının hekayələrinin süjet xətləri mücərrəd və çoxölçülü fəzada, sonsuz zamanın il, ay, gün, saat və dəqiqələrlə ölçülməyən ümumi bir nöqtəsində qurulduqlarından istənilən məkan və istənilən zaman nöqtəsində öz açıılıqlarını, real doğuluşlarını tapa bilirlər. Yazıçının tutduğu motivlər Zenon oxunu xatırladır, məkan və zamanın hər bir nöqtəsində həm dayanıblar, həm də hərəkət edirlər: məkandan kənardadırlar, çünki müxtəlif yerlərdə baş verə bilirlər, zamandan kənardadırlar, çünki hər konkret anda törəmək imkanına malikdirlər. Hekayələrin süjet və ya struktur zamanına gəldikdə isə mütəhərrik fikrin bir mikrostrukturdan başqasına keçməsi ilə əlaqədar olaraq zaman və məkan koordinatları dəyişir; bəzən hər mikrostrukturun öz zaman və məkanı olur və özünəməxsus parametrlərlə ölçülür: “Həmişə səfərdən qabaq kəhər atın beli qaşınardı, həmişə beli qaşınanda kəhər at duyardı

ki, sabah Həsən kişinin səfəri var. Və bir dəfə kəhər atın beli qaşınan axşamın sabahı dava başladı... Və deməli ki, kəhər atın beli qaşınan axşamın sabahı dava başladı. Camaatı yığdılar kəndin ortasına”. “Kəhər atın beli qaşınana qədər” mütəhərrik fikrin do-laşdığı mikrostruktur Həsən kişinin fərdi aləmi və ömrünün müəyyən anları ilə qapanırdı, lakin o günün səhərindən, yəni da-va başlayan gündən etibarən mütəhərrik fikir daha geniş zaman və məkan koordinatları ilə səciyyələnən “müharibə və adamlar” mikrostrukturuna daxil olur və yeni psixoloji effektlərlə dolğunlaşır. Mütəhərrik fikrin bir mikrostrukturdan başqa mikrostruktura da-xil olması ilə tək-cə zaman və məkan koordinatları deyil, obrazın ruhi aləmi də dəyişir ki, bu da şübhəsiz, insan psixologiyasının nisbilyi – şərait və vaxtla motivləşməsi ilə bağlıdır. “Camaat ki, bunların hamısını başa düşdü və Əliş də başa düşdü ki, camaat bunların hamısını başa düşüb – Əliş dönüb yazıq oldu. Əliş elə qəfildən dönüb yazıq oldu ki, camaatın Əlişə yazdığı gəlməyə heç macalı da olmadı.

Əliş yazıq olandan on-on beş gün sonra Əlişi poçtalyon qoy-dular: çünki poçtalyon Səməd təzə ölmüşdü, həmin poçtalyon Səməd ki, dava vaxtı evlərə məktublardan qara kağızları daşı-yardı və kənddə ən yazıq adamdı”.

“Yazıq olana qədərki” mikrostrukturda mütəhərrik fikir Əliş-lə adamlar arasında hələ nə isə ümumi cəhətlər görürdü, onlar arasında anlaşılmazlıq yox idi, lakin “Əliş yazıq olan kimi” mü-təhərrik fikir Əlişlə adamlar arasında müəyyən uçurumun əmələ gəldiyini qeydə alır və bu uçurum yeni mikrostrukturun ehtiva etdiyi məkan koordinatından – “Əlişin evindən” başlayır. Yeni mikrostrukturda mütəhərrik fikir bu mikrostruktur üçün ilkin postulat kimi götürdüyü “Əliş yazıq oldu” müddəasını Əliş və arvadının münasibəti üzərində yoxlayır və adi bir detalda – lax-lamış dişin çıxarılmasında təcəssüm olunmuş real kontrastdan

çıxış edərək qərribə nəticəyə gəlir: “O günnən arvadının da Əlişə yazığı gəlməyə başladı və o günnən arvadı day Əlişi istəmədi”. Növbəti mikrostruktur da qapanır və mütəhərrik fikir yeni struktura – yeni zaman və məkan koordinatlarına adlayır. Əliş özü ilə arvadı arasındakı uçurumun səbəblərini dərk etməyə çalışır və yenə də gözlənilməz bir detal – buğalarla dünyə arasında baş verən hadisələr mütəhərrik fikrin müəyyən bir qərara gəlməsinə zəmin yaradır: “Buğalar aralananda Mikayıl kişinin dünyəsi o buğaların dalınca bir addım atdı, o addımı görəndə Əlişin gözü qaraldı, başa düşdü ki, o buğaların qovulmağı dünyənin ürəyindən döyülmüş, o dəqiqə ürəyindən boğazınacan isti, bulanıq bir şey axdı – ağızını açsaydı qusardı.

Əliş yüyürüb velosipedinə atıldı, elə atıldı ki, at olsa beli qırılırdı, var gücünən kəndə sarı sürdü və ...o gecə Əliş arvadının yanına girdi...” Daha bir mikrostruktur – “Əliş və arvadı” mikrostrukturu qapanır və növbəti “Əliş – böyüklər və xırda uşaqlar” mikrostrukturu yaranır.

Ramiz Rövşənin hekayələrində zaman və məkan koordinatlarının dəyişmə diapazonları müxtəlif və çoxşaxəlidir. Bütün bunlar da fikrin çevikliyi, insan psixologiyasının dinamikliyi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Mütəhərrik fikir eyni bir anda müxtəlif nöqtələri və eyni bir nöqtədə ən uzaq anları qarşılaşdırmağa qadirdir: “Əliş qanlı-qanlı Səttarın üzünə baxdı. Səttar yazıq-yazıq Əlişin üzünə baxdı. Sədr Şərif heç birisinin üzünə baxmadı”. Və ya: “Elə bil quruyub qaysaqlanan qarı ayaqlaya-ayaqlaya bir dəstə adam yeri yirdi...

...Mikayıl kişi gözlərini yumdu və quruyub qaysaqlanan qarı ayaqlaya-ayaqlaya yeri yən bir dəstə adam gördü. Bu bir dəstə adam Mikayıl kişinin arvadının tabutunu aparırdı”.

Bədii əsərin tamlığını, bədii bitkinliyini təmin edən amillərdən biri daxili qayəyə, süjet xəttinin qurulma və inkişaf tərzinə

uyğun olan dil materialının seçilməsi və yerləşdirilməsi bacarığıdır. Stendal yazır: “Parm monastırı”nı yazarkən uyğun gələn tonu tapmaq üçün mən hər səhər “Vətəndaşlıq kodeksi”ndən iki və ya üç səhifə oxuyurdum”. Bədii əsərin ümumi ruhuna uyğun təhkiyə yolunun tapılması yazıçının ən uğurlu işidir. Bu baxımdan Ramiz Rövşənin təhkiyə dili toxunulan məsələnin ruhuna tamamilə uyğundur və böyük psixoloji səciyyə daşıyır. Gənc nasirin dili emosionaldan daha çox əqli-məntiqidir, burada hissi effektlər xüsusi təsir qüvvəsinə malik olan sözlərin seçilməsi ilə deyil, məntiqlə qarşılaşdırılan adi sözlərin kontrastı ilə yaranır. Ramiz Rövşənin əsərlərinin əsas dil komponenti söz, ifadə və bütöv abzasların kontrastıdır. Mütəhərrik fikrin dinamik inkişafına uyğun şəkildə ayrı-ayrı dil vahidləri də qarşı-qarşıya duraraq sıralanır və beləliklə də həm sözlərin, ifadələrin, intonasiyanın mütəmadi hərəkəti, həm də onların üz-üzə duraraq “cəbhələşməsi” yaranır. Bədii fiqurlar, epizodlar, daxilində verilmiş monoloq və dialoqlar, detal və təfərrüatlar bir-birini əvəz edir, özü də bu əvəzətmə o qədər təbiidir ki, kinofilmlərdə kadrların dəyişməsi ümumi kompozisiyaya xələl gətirmədiyi kimi, bunların da yer-dəyişməsi süjet xəttinin monolit inkişafına nəinki maneçilik törətmir, əksinə, bu monolitliyi daha da möhkəmləndirir. Mütəhərrik fikrin keçib getdiyi mikrostrukturun bir-birini təbii şəkildə tamamlaması detal və təfərrüatların da təbii vəhdətini, təbii ardıcılığını təmin edir. Arxitektionika etibarilə ayrı-ayrı mikrostrukturun kadr-kadr irəliləməsindən ibarət olan hər hekayənin dili səliqə-sahmanla kələflənmiş yumağa bənzəyir. İlk əvvəl biz qarşımızda pırtlaşq, qarmaqarışq şəkildə sərilmiş ip yığımı görürük. Biz həmin pırtlaşq yığımın içərisindən axtarıb ipin iki ucundan birini tapır, daha sonra həmin ipi barmağımıza, makaraya və ya iyə sarımağa başlayırıq. Hər növbəti dolaqdan sonra bir düyün vurur, sonra yenə də dolayıb düyün vurur və bir düyünlə bir dolağı ardıcıl

təkrar edə-edə həmin pırtlaşığı ip topasını bütöv bir yumaqda sarıyır və bir neçə düyün vurub yumağı kənara tullayıq. Pırtlaşığı düşmüş ipin ələ keçirilən ucu hekayələrin çıxışı nöqtəsində qoyulan ilkin paradoksa, iki düyünlə əhatələnmiş dolaq bir mikrostruktura, hər düyün isə həm əvvəlki mikrostrukturun nəticəsinə və həm də sonrakı mikrostrukturun əsas götürdüyü müddəaya uyğun gəlir. Hər növbəti dolaq əvvəlkinin davamı olduğundan Ramiz Rövşənin hekayələrində cümlələr, sintaktik vəcdlər arasında məntiqi sillogizmləri andıran ardıcıl səbəb-nəticə əlaqələri vardır və qəribə burasıdır ki, bir mikrostruktur nəticəyə çevrilir. Səbəb və nəticələrin belə dialektik ardıcılığı və qarşılıqlı surətdə bir-birinə çevriləbilmə xüsusiyyətləri gənc yazıçının hekayələrinin bütün hissələrini elə birləşdirir ki, onları kəsib götürmək olmur. Məhz bu mənada professor Tofiq Hacıyev öz şəxsi söhbətlərinin birində haqlı olaraq deyirdi ki, Ramiz Rövşənin hekayələrini təhlil etmək üçün konkret faktlar seçərkən hər bir hekayəni bütövlükdə götürmək lazım gəlir.

Dolaqlar həm bir-birlərinə paraleldir, həm də ki, ölçücə bərabərdir. Doğrudan da, Ramiz Rövşənin hekayələri şeir bəndlərini xatırladan ritmik qruplar ardıcılığı, ritmik proporsionallıq və nizamlı ölçü-biçi ilə səciyyələnir:

“Qulu çiçək çıxartdı, kənddəki neçə-neçə uşaq da çiçək çıxartdı. Qulu tamam sağaldı, heç o çiçəyin izi-tozu da qalmadı, ancaq kənddəki neçə-neçə uşağın sir-sifətində o çiçəkdən çöpür qaldı.

Qulunun başı yara tökdü, kənddəki neçə-neçə uşağın başı da yara tökdü. Qulu tamam sağaldı, heç o yaranın izi-tozu da qalmadı, ancaq kənddəki neçə-neçə uşağın başında o yaradan keçəllik qaldı.

Bəli, yetim Qulu böyüdü, bir cavan oğlan oldu”.

Ramiz Rövşənin hekayələrinin intonasiya bütövlüyü ağır hüznə, fərdi sarsıntılardan, başqalarının da ürək çırpıntılarını özündə cəmləşdirən şəxsi haraylardan xəbər verir. “Belə-belə işlər” hekayəsinin psixoloji deyiliş tərzinə, tonuna diqqət yetirək.

Adama elə gəlir ki, nəhəng bir sarayda tənha orqan çalınır, bu orqan insan dünyasından, bu dünyanın üçbucaqlığından və bu üçbucaq daxilində qıvrıla-qıvrıla yaşayan insan arzusundan danışır. Sonra birdən-birə həmin orqanın səsinə yaxın və uzaq zənglərin həyəcanlı səsi qoşulur, zənglərin sayı get-gedə çoxalır və onların səsi birləşərək möhtəşəm həyəcan dalğasına çevrilir. Hiss edirsən ki, bu zənglərin səsi böyük fəlakətdən xəbər verir. Bayaq insan arzularından, insanın fərdi düşüncələrindən danışan orqanın səsi də bu həyəcana qoşularaq döyüş cəbhələrində ölənlərin yarımçıq qalmış arzuları, övlad itirmiş anaların iztirab və qəhəri haqqında dərdli bir hekayət söyləyir:

*“...Sonra Əfrayılın qara kağızı gəldi,
...Sonra İsmayılın qara kağızı gəldi.
...Sonra İsrafilin qara kağızı gəldi,
Təkcə kəhər atın qara kağızı gəlmədi”.*

Get-gedə musiqinin istiqaməti dəyişir, indi təkcə orqan dilənlənir və bir də ara-sıra uzaq bir zəngin get-gedə zəifləyən, yorulub əldən düşən, sönməkdə olan səsi eşidilir. Bu zəng orqanın ifa etdiyi şəxsi əzabların, fərdi-psixoloji düşüncələrin içərisində keçmiş ömürlərin, yarımçıq qalmış duyğuların, vaxtsız itirilmiş arzuların əks-sədası kimi səslənir.

1979

NƏSRİN ÇƏTİN YOLLARI, TƏNQİDİN DOLANBACLARI¹

80-ci illər Azərbaycan nəsrinə və bu nəsrin ədəbi tənqidlə qarşılıqlı münasibəti barədə söhbət ilk baxışda çox sadə görünə bilər. Doğrudan da, adama elə gəlir ki, bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün (1980-86-cı illər arasında) jurnal səhifələrində dərc edilmiş və yaxud ayrıca kitab halında çıxmış əsərləri götürmək, bu əsərlər haqqında yazılan növbə-növbə ədəbi-tənqidi yazıları dö-nə-dönə oxumaq, müşahidələri təhlil edib ümumiləşdirmək kifayətdir... Lakin bu yerdə ilkin materialın, yəni götürülən nəsr əsərlərinin ümumi ədəbi inkişafı haqqında fikir yürütmək, ümumiləşdirmələr aparmaq üçün nə dərəcədə səlahiyyətli olması məsələsi ortaya çıxır ki, bu da təbiidir. Doğrudan da, nəşriyyatımız və ədəbi orqanlarımız tərəfindən nəsr adına çap olunan hər şeyi ciddi bədii nümunə hesab etməyə haqqımız varmı?

Çətin ki, ədəbiyyata dəxli olmayan bir sıra adamların cızma-qaraları (bu cızma-qaralar isə “Gənclik”, “Yazıçı” və başqa nəşriyyatlarımız tərəfindən buraxılmış və buraxılmaqdadır) bu ada layiq olsun: belə müəlliflərin adları heç kəsə heç nə demədiyi kimi, onların yazıb-tökdüklərinin də ədəbiyyata heç bir dəxli yoxdur.

¹ Məqalə “Voprosi literaturı” jurnalından (1987, № 7) tərcümə olunmuşdur.

Digər tərəfdən, sözsüz ki, 80-ci illər nəsrinə aid olan, lakin indiyə kimi öz nəşirini tapmayan bir sıra istedadlı nəsr nümunələrini də (əgər belələri olubsa və ya üzə çıxarsa) istər-istəməz hesaba almamaq məcburiyyətindəyik.

Bunlar müstəsna hallardır. Ancaq bu iki qütbün arasında forma və janr baxımından son dərəcə rəngarəng olan saysız-hesabsız nəsr nümunələri vardır ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi müntəzəm olaraq vaxtaşırı, heyrətverici səliqə-sahmanla bu nümunələrə öz münasibətini bildirir. Dövri mətbuatda (xüsusən “Azərbaycan” jurnalının səhifələrində), eləcə də Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun illik məcmuəsində hər hansı müəyyən bir ilin məhsulu olan nəsr əsərlərinin ümumi icmal çap olunur. Lakin tənqidçi Akif Hüseynovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu şərhlərdə əsas məqsəd “zamanın dinamikası, sürətlə dəyişilən gerçəkliyin tələbləri ilə vəhdətdə hərtərəfli izləmək”¹ olsa da, əksər hallarda məhz elə nəsrin hərəkətinin obyektiv işıqlandırılması kimi zəruri məsələ arxa plana keçirilmişdir. Adətən, bir-birinə zidd mövqe tutan müəlliflərin adlarının və əsərlərinin çox ustalıqla, necə deyirlər, işgüzarcasına sadalanmasından sonra dəlil və izahlar elə sıralandırılıb ki, hamı üçün əlverişli olsun: nəticədə hər hansı roman, yaxud povest diqqət mərkəzinə çəkilərək “nişanlanıb” və belə nümunələrdən əgər yaxşıılığa danışılıbsa, təmtəraqlı ifadələrlə ağızdolusu danışılıb, yox, əgər mənfi fikir söylənilibsə, çox ehtiyatla söylənilib: xatadan uzaq, olmadı belə, oldu elə... Çünki qələm sahiblərinin nəzərində tənqid olunmaq “yerindən laxladılmaq”, ad-san və nüfuza sui-qəsd deməkdir və buna görə də belə cəhdlərin qarşısı ən müxtəlif üsullarla alınır”². Nəticədə “nə şiş yanır, nə kabab”. Şübhə yoxdur ki, yaranmış bu vəziyyətdə - qeyri-normal münasibətlər şəraitində ədəbi prosesi tam şəkildə bütün incəlikləri

¹ A.Hüseynov. *Sənət meyarı*. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1986, səh.147.

² “Voprosi literaturı” jurnalı, 1986, № 11, səh.33.

ilə nəzərdən keçirmək həddindən artıq müşkül məsələdir, yüksək ədəbi meyarlardan isə söhbət gedə bilməz!

Azərbaycan yazıçılarının müxtəlif nəsilələrinin nümayəndələri tərəfindən 1980-ci ildən bəri yazılmış və yaxud ilk dəfə dərc edilmiş müxtəlif həcmli, müxtəlif janrlı, müxtəlif mövzulu və nəhayət, müxtəlif bədii səviyyəli əsərlərə nəzər salsaq, görürük ki, bunların içərisində 40-50-ci illərin zəif bədii nümunələri səviyyəsində olan əsərlər də var, ondan aşağı olanları da, 60-cı illərin yaxşı nümunələrini kor-koranə yamsılayanları da və nəhayət, tamamilə ölüvay, yalnız çap olunmaq xatirinə yazılanları da...

F.Kuznetsovun çox düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, bu cür cızma-qaraçılığın əsl mahiyyətini açıb göstərmək üçün “konkret, geniş və inandırıcı təhlil lazımdır, özü də ən azı ona görə lazımdır ki, belə ədəbiyyatın məddahçı tənqidi, qara ilə bozu gözqamaşdıran ağ kimi qələmə verməyə hazır olan nüfuzlu havadarları mövcuddur”.¹ Ancaq neyləyəsən ki, son on-on beş il ərzində hörmətli tənqidçilərimizin hər hansı birinin (məsələn, Y.Qarayevin, A.Hacıyevin, A.Hüseynovun, Ş.Salmanovun, S.Əsədullayevin və başqalarının) bu və ya digər nəsr kitabının cüziliyini, yararsızlığını inandırıcı sübutlar əsasında və bütün kəskinliyi ilə açıb göstərməsi hallarına, demək olar ki, təsadüf edilməyib. Hətta respublikanın tanınmış nasir və tənqidçilərinin (B.Bayramovun, Elçinin, H.Abbaszaadənin, Q.Xəlilovun, N.Cabbarovun və V.Yusiflinin) iştirak etdiyi “dəyirmi stol” (“Azərbaycan” jurnalı, 1985, №5) söhbətində də iştirakçıların hamısı bir ağızdan tənqidin və təndaşlıq borcundan, ədəbiyyat haqqında namuslu söhbət aparmaq zərurətindən odlu-alovlu danışıqlar da, zəif yazıçılardan və yararsız əsərlərdən çox mücərrəd şəkildə bəhs edir, bircə dənə də olsun konkret ad və ünvan göstərmirlər.

¹ “Voprosi literaturı” jurnalı, 1986, № 12, səh.62.

“Təkcə ad çəkməklə, konkret ünvan göstərməklə iş bitmir. Konkret təhlil, inandırıcı sübutlar gərəkdir. Olmaya, biz təhlil etməyi, dəlil göstərməyi yadırgamışıq?”¹ Yox, yadırgamamışıq, biz sadəcə olaraq yarımqaranlığa və yarımhəqiqətə alışmışıq, öz rahatlığımızın, başımızın salamatçılığının qeydinə qala-qala doğma ədəbiyyatımıza nə qədər böyük, nə qədər sağalmaz yaralar vurduğumuzun fərqinə belə varmırıq. Ağla qaranı, yaxşı ilə yamanı qarışdırmağa son qoymağın vaxtı deyilmi? Bu gün tənqidi düşündürən, onu narahat edən ən kəskin, ən vacib məsələ sözün əsl mənasında inqilabi dəyişmələrlə səciyyələnən dövrümüzün – 80-ci illərin ikinci yarısının bədii əsərlərinin dəyərinin hansı ali meyarlarla müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Və buradan da təbii surətdə tənqidimizin başqa bir qayğısı ortaya çıxır: bizim ədəbiyyatımızda ali ədəbi meyarlara cavab verən əsərlər varmı, əgər varsa, biz həmin əsərlərə bu vaxta qədər necə, hansı mülahizələrdən yanaşmış, qiymət qoymuşuq?!

Dilçilərimizdən biri zarafatla deyib ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarında elə məsələlər var ki, onları ancaq “səsvermə yolu ilə” həll etmək mümkündür. Bizim ədəbiyyatımızda da buna bənzər hadisələrə təsadüf edilir. Ədəbi tənqidimizə diqqət yetirdikdə aydınlaşır ki, ayrı-ayrı əsərlərin uğurlu, yaxud uğursuz olmasını bir çox hallarda obyektiv təhlil əsasında deyil, xüsusi “səsvermə” ilə müəyyənləşdiririk. Yəni hər hansı bir əsər çap olunan kimi dərhal, mətbəə rəngi qurumamış əsərə rəy (özü də imkan daxilində həmin vaxt üçün daha çox dəbdə olan, zəif istedadlı, istedadlı isə müəmmalı kimi əsaslandırmaqda ustalaşan “as” tənqidçilərin rəyləri) “təşkil olunur”. Müəllif nə qədər “ağırdırsa”, tənqidçi bir o qədər sanballı olmalıdır. Mənə belə gəlir ki, konkret nümunələr gətirməyə ehtiyac yoxdur. “Ədəbiyyat və incəsənət”, eləcə də respublikanın digər qəzetlərinin səhifələrində dərc edilən

¹ “Voprosi literaturi” jurnalı, 1987, № 1, səh. 72.

rəylərin əksəriyyəti belə “sövdələşmə”nin əyani nümunəsidir: bu barədə yazıçılarımız da, tənqidçilərimiz də dönə-dönə danışıqlar və danışmaqdadırlar, di gəl ki, elə danışa-danışa, gileylənə-gileylənə də hamısı bu “sövdələşmədə” iştirak edir. Təkcə belə simasız rəylərdə deyil, icmal səviyyəli bəzi məqalələrin özündə də nəsrin dinamik inkişafına, keyfiyyət dəyişikliyinə əlamətdar təsir göstərən əsərlə elə-belə əsəri, əsl nasir ilə “nəsrbazı” fərqləndirən meyar çox zəifdir. Ədəbi prosesi “kim istedadlıdır” yox, “kim güclüdür” prinsipi tənzimləyir. Belə bir şəraitdə tənqidçilər aşkar nökrəçilikdən bezikib “buyruq quluna” çevrilmək istəməyəndə yazıçılar özləri işə girişir, nəinki yazıçılar, ədəbi mühitlə yaxınlaşmaq istəyənlər, qəzet və jurnalların yan-yörəsində vurnuxan təsadüfi adamlar – riyaziyyatçı alimlər, aspirantlar, institut və orta məktəb müəllimləri sinələrini irəli verirlər. Tanınmış və yaxud təzə-təzə tanınmağa, “seçilib-sayılmamağa” başlayan müəlliflərin kitablarına naşı qələmlə yazılan rəylərin altında biz daha kimlərin, nə kimi sənət sahiblərinin imzasına rast gəlmirik! Və nə qədər ki, məlum reseptlər əsasında yazılan belə rəylərin hamısı ənənəvi olaraq “müsbətdir”, onda təriflənen əsər də müəllifin “yaradıcılıq uğuru” kimi Azərbaycan nəsrinin “nailiyyətləri” siyahısına daxil edilir. Bu tipli standart “təhlil” və qiymətləndirilmə üsulu bir çox hallarda o qədər yeknəsəq cümlələrlə müşayiət olunur ki, təəcübəlməyə bilmirsən. Bir neçə misala diqqət yetirək: “...Yaxşı tablolarla olduğu kimi, yazıçı sosial-mənəvi problemlərin məzmununu şəhər materialına müraciət edir”.¹ “Bayram Bayramovun əksər əsərlərinin qəhrəmanları, bir qayda olaraq, bizim yaxşı tanıdığımız, tez-tez təmasda olduğumuz adamlardır”.² “Sabir Əhmədovun əsərlərindəki personajlar, bir qayda olaraq, bizim tanış müasirlərimizdir, onların harada yaşadıklarını, hansı idarədə

¹ “*Literaturnı Azərbaycan*” jurnalı, 1987, № 3, səh.122.

² “*Ədəbiyyat və incəsənət*” qəzeti, 22 mart 1985-ci il.

işlədiklərini, kimlərlə dostluq etdiklərini, nələrə can atdıqlarını təkcə gümanla, fəhmlə bilmirik”.¹ Bu nümunələr vəzifə baxımından ən nüfuzlu yazıçılar tərəfindən müntəzəm şəkildə “istismar olunan” gənc və şəkk-şübhəsiz, istedadlı tənqidçi V.Quliyevin rəylərindən götürülüb. Müəllifin ciddi təhlil əvəzinə, standart stereotiplərə müraciət etməsi, mənə belə gəlir ki, təəccüb doğurmamalıdır...

Hətta özünə çoxdan nüfuz qazanmış hörmətli tənqidçilərimizin bir sıra məqalələrində də mənəşə, vəzifə, rütbə faktorunun nəzərə alınması açıqca hiss edilir. Y.Qarayevin, P.Xəlilovun, V.Yusiflinin, Ş.Salmanovun və digər aparıcı tənqidçilərimizin problem mahiyyətli məqalələrinə nəzər salanda görürsən ki, onlar, məsələn, M.İbrahimovun, B.Bayramovun, İ.Şıxlının, C.Əlibəyovun, Əfqanın kitablarına cavan müəlliflərin yaradıcılığına (həmin cavan müəlliflərin əsərlərinin bəlkə də daha istedadlı və novator xüsusiyyətləri ilə seçilməsinə baxmayaraq) olduğu qədər tələbkar, dəqiq və prinsiplial deyillər. Mötəbər şəxslərin ünvanına yazılan mədhnəmələr təbii bir hal kimi qəbul edilir, ancaq gənclər haqqında deyilən bir-iki tərif, bəlkə də lazım olduğundan bir qədər artıq ehtirasla bildirilən rəğbət özləri haqqında yazılan cild-cild “bəh-bəh”ləri kərə yağ kimi həzm edən “adlı-sanlı” qələm sahiblərinin hiddət və etirazına səbəb olur.

Hər beş ildən bir ədəbiyyatın təzə ab-havası yaranır, Yazıçılar İttifaqının və jurnalların rəhbərliyində baş verən dəyişikliklərdən, rəhbərliyə gələnlərin arzu və istəklərindən asılı olaraq, əsərləri təriflənən və ya tənqid olunan müəlliflərin siyahısı da dəyişir, təzələnir. Mərhum İmran Qasimovun dövründə “yararlı” olan tənqidçilər “Mirzə İbrahimovun katibliyi dövründə” nədənsə “yararsız” oldular. Birinci katib işləyəndə İsmayıl Şıxlının da ovqatında

¹ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 aprel 1985-ci il.

müvafiq olaraq müəyyən dəyişikliklər duyulmaqdaydı. Biri gəlir, biri gedir; öz katib və redaktor kreslolarında rahatca oturanlar isə “taxt-tacda” qalmaqda davam edirlər. Bu barədə susmaq və ədəbiyyatımızın yaman günə qalmasının bütün günahlarını təkcə tənqidçilərin boynuna yıxmaq ədalətsizlik olardı. Tənqidçi öz məqaləsini yazır, ancaq sonradan bəlli olur ki, katiblik filan müəllifin tənqid olunmasını (yaxud əksinə, tərifi-nəmsini) istəmir... Və bəcarə tənqidçi də güzəştə getmək məcburiyyətində qalır – yəni tənqidçi lazım olanı deyil, mümkün olanı tənqid edir.

Başqa cür də olur: tənqidçi yazdığı məqaləni götürüb redaksiyaya gəlir və burada məlum olur ki, ədəbi cəsarəti ilə seçilən keçmiş redaktor Əkrəm Əylislidən fərqli olaraq “Azərbaycan” jurnalının başqa redaktoru (Cabir Novruz) nisbətən “sakit”, güclülərin mənafeyinə xələl gətirməyən yazılara daha çox üstünlük verir. “Ulduz” jurnalı mübarizə ovqatı jurnalıdır, di gəl ki, həmişə “nəzarət” altındadır, üstəlik də həcmcə xeyli məhduddur... “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində isə bütün məqalələrin taleyi tənqid şöbəsinin müdiri Rəhim Əliyevin “qayçısından” asılıdır. Həmin Rəhim Əliyevin ki, Süleyman Vəliyevin son dərəcə zəif əsərlərini geninə-boluna tərifləməyə həmişə hazırdır, amma Mövlud Süleymanlının, Ramiz Rövşənin və rəğbət bəsləmədiyi bir çox başqalarının (o cümlədən, öz yaşadı olan bəzi tənqidçilərin) aşkar uğurlarını nədənsə görməzliyə vurur. O ki qaldı “Literaturny Azərbaycan” jurnalına... bunu öz təcrübəmdən bilirəm. Ukrayna tənqidçisi V.Bruykovetskinin başına gələnlər mənim də başıma gəlib!¹

80-ci illər Azərbaycan nəsrinə barədə məqalə hazırlayıb, “Literaturny Azərbaycan” jurnalına təqdim etmişdim: məqalə redaksiyada oxunub bəyənilmişdi, hətta mətbəədə yığılmışdı da. Bu

¹ *Bax: “Voprosi literaturı” jurnalı, 1987, № 3.*

zaman mənə xəbər göndərdilər ki, baş redaktor İvan Tretyakovun yanına gedim. Gəldim. Redaktor məni çox səmimi qarşıladı, sonra da xahiş elədi ki, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibliyinə toxunan yerləri məqalədən çıxarım. Onu da qeyd edim ki, məqalənin mətbəə səhifələri ilə tanış olan ittifaq rəhbərliyi də bu məsələdə baş redaktorla həmrəy oldu və vəzifə xofunu azacıq da olsa üstələmək istəyən müəllifi müdafiə etmədi. Belə çıxır ki, biz cəsarətli olmağa, heç kimdən, heç nədən çəkinmədən həqiqəti deməyə çağırırlar, biz isə özümüzü öz xofumuzla asılı vəziyyətə salırıq. Özü də necə asılılığa? Bu, tabeçiliyində olduğun adama hörmət deyil, öz yerini bilməklilik deyil, bu, sadəcə olaraq, ruhi və mənəvi asılılıqdır, köləlikdir. Və nə qədər ki, ədəbi mühitimizdə belə köləlik mövcuddur, ədəbiyyatımızın qayğıları barədə açıq söhbət aparmaq baş tutmayacaqdır!

Beləcə, mənən sarsılmış tənqidçi redaksiyalar arasında əsir-yesir qalır və axırda məcbur olub imkanlı, nüfuzlu yazıçıların “himayə limanı”na yan alır: bu nüfuzlu yazıçılar da onun yazılarını (təbii ki, yazılar onları təmin edirsə) maneəsiz-filansız cap elətdirirlər, qurtarıb gedir.

Bizdə tənqidçinin öz sözünü deyəcəyi, necə deyərlər, ürəyini boşalda biləcəyi, düşüncələrini olduğu kimi, maneəsiz-qayğısız cap etdirə biləcəyi tənqidi orqan yoxdur, ona görə ki, tənqidçi ədəbi həyatda, ədəbi prosesdə bir növ “kirayəçi” kimi iştirak edir; öz mənəvi borcunu tam yerinə yetirmək imkanından məhrumdur, addımbaş şöbə müdirlərindən, redaktorlardan, Yazıçılar İttifaqının katiblərindən, müxtəlif mərtəbələrin müxtəlif vaxtlarda irəli sürdüyü müxtəlif əhvali-ruhiyyəli qərar və göstərişlərdən asılı vəziyyətə düşür. Və belə bir şəraitdə, sözün əsl mənasında təəssüf doğuran vəziyyətdə, tənqidçidən müasir ədəbi prosesi obyektiv qiymətləndirmək, hadisələrə, təzahürlərə prinsipial yekun vurmaq kimi çətin bir iş tələb olunur! Vəziyyətin düzəlmək əvəzinə daha

da müşkülləşdiyini görən tənqidçi də ya maneəsiz çap olunmaq xatirinə öz prinsiplərindən biryolluq əl çəkir, ya da salamət, müasir ədəbi qayğılardan üz çevirib mənsəb, nüfuz, vəzifə iddialarından kənar klassiklərin yaradıcılıq aləminə baş vurur. Onun yerini isə dərhal Yazıçılar İttifaqının üzvlük biletini ədəbiyyatın mənafeyindən qat-qat üstün tutan, xidmət göstərməyə, quyruq bulamağa xüsusi “qabiliyyəti” olan təsadüfi cızma-qaraçı tutur.

Çap edilməsindən asılı olmayaraq, həqiqətçil və namuslu tənqid həmişə olub, həmişə də olacaq. Ancaq yazıçı Əkrəm Əylislinin qeyd etdiyi kimi, “mənafeyini güddüyü yuxarıların verdiyi bolluq qonorar naminə istənilən vaxt işə qarışmağa hazır olan fəvqəltəbii və canfəşan, hər dəqiqə əmrə müntəzir bir vücud – Məqam güdən Boş-bekar da mövcuddur bu dünyada!”¹

Elə buna görə də ədəbi prosesimizin obyektiv və bütöv mənzərəsinə tənqidin nöqtəyi-nəzəri ilə baxmaq, müşahidə etmək bu gün üçün çox çətin, demək olar ki, mümkün olmayan bir işdir.

Ədəbi hərəkət barədə fikir söyləmək, müəyyən qənaətlər əldə etmək üçün yazıçı qurultaylarının bu gün böyük imkanları vardır. Əfsuslar olsun ki, nəsr haqqında VII qurultayda (1981) dinlədiyimiz məruzə bizi qətiyyən razı salmadı. Təhlil çox üzdən aparılmışdı, müasir nəsrimizin ümumi mənzərəsi haqqında səthi məlumat verilmiş, son illərdə nəsrimizdə özünü göstərən keyfiyyət dəyişiklikləri öz həqiqi qiymətini almamışdı. Bu cəhətdən Yazıçılar İttifaqının axırıncı qurultayı da dumanlı təsir bağışladı: təkcə onu demək kifayətdir ki, ədəbiyyatın bütün sahələri, bütün janrları haqqında bir məruzədə danışıldı. Əlbəttə, təşkilat rəhbərinin məruzəsi qabaqcadan ölçülüb-biçilir, götür-qoy edilir, rəndələnir, hətta mən deyərdim ki, düşünülmüş şəkildə tədbirli, siyasətçil olur: bununla belə, kəskin danışmaq vaxtı çatmışsa, belə

¹ “*Drujba narodov*” jurnalı, 1987, № 3, səh.214.

bir zərurət ortaya çıxmışsa, niyə ağzımıza su almalıyıq? Qurultay bizim ali orqanımızdır və qurultayda ədəbiyyatımızın ən əsas, ən başlıca vəzifələrindən danışmaq hamımızın borcudur. Amma görünür ki, sonuncu qurultayda müzakirələrin mümkün qədər sakit, mübahisəsiz, qalmaqalsız keçməsi kimlərinsə arzusu idi və onlar ustalılıqla buna nail oldular: qurultayda nə ədəbiyyatımızın nailiyyətlərindən danışıldı, nə də onun kəsirlərinə, yaralı yerlərinə toxunuldu.

Burada mən çox mühüm, xarakterik bir cəhət üzərində xüsusi dayanmaq istəyirəm. Qurultayda çıxış edən natiqlər, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının son beşillik yekunu ilə əlaqədar qurultayqabağı müzakirələrdə iştirak eləyən yazıçı və şairlər hamısı bir nəfər kimi yazılan zəif əsərlərin baş alıb getməsindən gileylənir, əsib-coşur, geninə-boluna zəif əsər yazanların qarasına döşəyir, amma nə bir ad çəkir, nə də konkret bir ünvan göstərirdilər. İlk baxışda belə bir təsəvvür yaranırdı ki, bu natiqlərdən, bu iddialı müəlliflərdən heç birinin “boz ədəbiyyatın” yaranmasına dəxli yoxdur: sanki zəif əsərlərin baş alıb getməsində bu adamlar zərrə qədər də olsun günahkar deyillər. Hər halda qurultay iştirakçılarının hər biri məhz belə düşünürdü və “zəif əsər müəllifi” adlanan mücərrəd bir varlığın ünvanına deyilən neçə-neçə tənəni məmnuniyyət və bir az da ləzzətlə dinləyən sənətkarlarımızın üzündəki arxayınçılığı görəndə hər bir şəxsə elə gələ bilərdi ki, kitab mağazalarının anbar və rəflərini zəbt eləyən vecsiz kitabların, zay ədəbi məhsulun bu adamlara heç bir dəxli yoxdur. Əslində isə zay bədii məhsul istehsalçılarının hamısı burada – filarmoniyanın qurultay iştirakçılarının ixtiyarına verdiyi yaraşığı salonda idilər: hələ bəziləri də rəyasət heyətindəki yerlərində elə təşəxxüslə oturmuşdular ki, elə bil ömrü boyu ancaq və ancaq şah əsərlər yaradıblar və nəinki zay, hətta zəif və ya ortabab bədii əsər deyilən şeyin onlara heç bir aiddiyyəti yoxdur...

İndi isə 80-ci illərin Azərbaycan nəsrinə haqqında.

Bu illərdə yaranan nəsrin əsas mahiyyətini daha aydın, daha dərinəndən dərk etmək üçün iyirmi il geriyə qayıdaq. 50-ci illərin sonu və 60-cı illərin əvvəllərində – şəxsiyyətə pərəstiş buxovlarının qırılmasından sonra bütün sovet ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da əsaslı bir yeniləşmə yarandı. Bəzi tənqidçilərin “yeni nəsr” (mən bu istilahlə şərik deyiləm, yeni, tamamilə yeni metoda söykənən ədəbiyyatdır ki, bu da ancaq sosializm realizmi metodlu ədəbiyyata şamil edilə bilər. Bir də 60-cı illərdə yenilik kimi gələn nəsr xüsusiyyətləri 70-ci illərin sonu və xüsusilə 80-ci illərdə o qədər stereotipləşib ki, onu çətin ki, yeni kimi qiymətləndirmək mümkün olsun) adlandırdıqları keyfiyyət dəyişməsi real həqiqətdir və özü də beş-altı nəfərin arzusu ilə deyil, ümumsovet ədəbiyyatının ictimai pafosunda baş verən yeniləşmənin qanuni əks-sədası kimi yaranmışdı. Şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi sovet adamlarının bütöv bir nəslinin yaşadığı aləmi, bu aləmdəki mənəvi dəyərlər sistemini büsbütün dəyişdi. Və dərhal da həmin aləmi əks etdirən ədəbiyyatın yalan və riyadan yoxsulmuş böyük bir hissəsinin, canlı insandan daha çox müqəvvaya bənzəyən qəhrəmanlarının puç və yararsız olduğu üzə çıxdı. Bu cür gərəksiz nəsrə doğuran sosial şərait kökündən ləğv edildi, yaranan yeni şərait dərhal ədəbiyyata öz müsbət təsirini göstərdi. İlk notları Ə.Məmmədخانlı və İ.Əfəndiyevin hekayələrində səslənən və İsa Hüseynovun “Yanar ürək” romanında öz ilkin konsepsiyasını tapan bu yeniləşmə Əkrəm Əylislinin “Adamlar və ağaclar”ı, Anarın “Ağ liman”ı, Elçinin, Sabir Azərinin, İsi Məlikzadənin və bir çox başqalarının əsərləri ilə güclü bir axına çevrildi, ədəbiyyatın ab-havası dəyişdi, əvvəlki müqəvva qəhrəmanın yerini sadə və canlı insan obrazı tutdu. Bu ədəbiyyatın ifşaçı pafosu da qüvvətli idi; o, gerçəkliyin neqativ cəhətlərini çəkinmədən tənqid atəşinə tutur, müxtəlif

tipli yaramazların – yaltaq, riyakar, rüsvətxor və əliəyriilərin iç üzünü açıb göstərirdi. “Ziddiyyətsizlik nəzəriyyəsi” ətrafındakı hay-küyün vaxtı keçmiş, o, arxada qalmışdı.

Zamanın tələbi belə idi – biz bunu ucadan deyirik və bu cür düşünməklə haqlıyıq. Ona görə ki, “yeni ictimai şərait, yeni əx-laqi şüur yalnız tematik dəyişiklik tələb etmirdi. Zamanın özü yeni poetik üsullar, yeni ifadə vasitələri, yeni qəhrəmanlar tələb edirdi”.¹

Bu, bizim günlərə də aiddir. Doğrudan da, 80-ci illər ədəbiyyatından bütün mahiyyəti, bütün davranışları ilə Pavel Korçağınə bənzəyən, onu təkrarlayan qəhrəman yaratmağı tələb etmək ağılsızlıq olardı. Korçağın ruhu, mücahidlik ruhu yaşamalındır, onun yaşaması zəruridir, lakin indiki dövrdə bu, özünü tamamilə başqa şəkildə büruzə verməlidir: adamların özünü qurban verməsini tələb edən şərait həyat normasına çevrilməməlidir.

Nə isə... Yenə qayıdaq 60-70-ci illər nəsrinə. Dediymiz kimi, zamanın dalğası maraqlı yazıçıları üzə çıxarmışdı və bu yazıçıların qarşısında hələ heç kəsin toxunmadığı bir “xam” sahə, ucubacağı görünməyən problemlər vardı. Onlar da həvəslə işə girişdilər, strategiyaları ümumi olsa da, hərə öz üslubunda, öz marağ dairəsində çalışmağa başladı. Lakin artıq 70-ci illərdə aşkarca hiss olunurdu ki, yeni mövzular, yeni dönüşlər axtarışı get-gedə çətinləşmiş, necə deyərlər, bostan uralanmışdır. Bu yandan da 60-cı illər nəslinin ədəbi təcrübəsini öz yaradıcılıqları üçün nümunə götürən yeni-yeni yazıçılar ədəbiyyata qədəm qoymağa başladılar. 70-ci və 80-ci illərdə nəsrə gələn gənclərin əksəriyyəti sadəcə olaraq “altmışıncılar”ın fəth edib, çox böyük mətanət və ısrarla müdafiə etdikləri ədəbi mövqeyə qoşuldular. Daha dəqiq desək, son nəslin nümayəndələri öz müəllimlərinin – “altmışıncılar”ın tapdalanmış

¹ Anar. “Çut blije k zvezdam” Bakı, 1986, səh.281.

yolu ilə qorxusuz və hürküsz getməklə yanaşı, onların ağır və üzüntülü yaradıcılıq axtarışları hesabına əldə etdikləri uğurlara da zəhmətsiz-filansız şərik çıxdılar; axı 70-80-ci illər nəslə üçün mövzular da, üslubi priyomlar da artıq hazır idi, ədəbi mühitin müqaviməti isə əvvəlki gücünü itirmiş, “altmışıncılar”ın təzyiqli altında zəifləmişdi. Elə məhz buna görə də qrafomaniya üçün münbit zəmin yaranmışdı. Gənc tənqidçi Məti Osmanoglu demişkən, “bədi sənətkarlıq və üslub təqlidçiliyinin, üslub nümayiş etdirməyin ən tipik nümunələri nəsrimizdə məhz 70-ci illərdə yarandı”¹.

Artıq 70-ci illərin sonuna yaxın nəsrimizdə paradoksal bir vəziyyət əmələ gəldi: sənətkarlarımız yeni zirvələr fəth etmək əvəzinə yerində saymağa, özünü təkrar etməyə, ştampları və trafaretləri ətrafında vurnuxmağa başladı. Doğrudur, deyirik ki, 70-ci illərin ştampları 40-50-ci illərindən öz bədii keyfiyyəti ilə xeyli fərqlənirdi, amma nə fərqi var: ştampları elə ştamplardır...

Əlbəttə, bu proses nəzərdən yayınmadı. Əksinə, yazıçılar da, tənqidçilər də bu barədə tez-tez söz açır, müxtəlif mövqedən müxtəlif fikir söyləyirdilər. Bəziləri, xüsusilə yaşlı nəsllə mənsub olan yazıçılar bir neçə tənqidçini (əsasən ədəbiyyata 70-ci illərdə gələn K.Vəliyevi, K.Abdullayevi, N.Cabbarovu, V.Yusiflini və başqalarını) ədəbiyyatımızın son iyirmi ildəki nailiyyətlərini yalnız “altmışıncıların” adı ilə bağlamaqda günahlandırirdilər. Əsasən “neqativ stereotiplərdə” özünü bürüzə verən ştamplara isnad edərək, onlar qayda-qanun yaratmağa, bəzən də sadəcə olaraq əvəz çıxmağa, haqq-hesab çürütməyə çalışırdılar. Aşkar uğurlara, üstünlüklərə göz yuman, hətta fürsət düşüncə yolverilməz fəndlərə də əl atan bu opponenlər “altmışıncılar”ı və onların gənc sələflərini o illərin “uğur”larını, “qələbə”lərini, “coşğun vüsət”ini dolğun şəkildə təcəssüm etdirən ədəbiyyata diqqətsizlikdə,

¹ Bax. “Azərbaycan” jurnalı, 1985, № 5, səh.166.

biganəlikdə günahlandırır dılar. İndi məsələyə bu günün daha demokratik və daha realist mövqeyindən yanaşdıqda görürük ki, burada heç bir ədəbiyyat söhbəti yoxdu, bütün bu “dəlillər” və “sübutlar” ideoloji naqislikdə ittiham etmək məqsədi daşıyırdı ki, belə hallar yazıçılıq praktikası üçün nadir hadisə deyildi.

Digər tərəfdən, əsasən gənc müəlliflər və “altmışıncılar”a rəğbət bəsləyən tənqidçilər bu dövrü qiymətləndirərkən, əsas diqqəti obrazların yeniliyinə, poetik əlvanlıq və orijinallığa yönəldir, mövcud qüsurların aradan qaldırılmasında “neqativ stereotiplər”in rolu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürür və belə xəyal edirdilər ki, hələ də qarşılaşmalı olduğumuz bu qüsurlar fəal həyat mövqeyi və mənəvi tərbiyənin formalaşması prosesində tezliklə aradan qaldırılacaq. Ədəbi hadisələrə bu cür laqeyd münasibətin özü də mövcud şəraitdən, mövcud gerçəklikdən doğmuşdu və əslinə qalsa, burada da ədəbi-estetik kriterilərdən daha çox obivatel sadələşməyə özünü bürüzə verirdi. Bu obivatel sadələşməyə özünü nə qədər güclü olduğu, insanların əxlaqına necə dərin işlədiyi bu gün cəmiyyətdə özünü göstərən eybəcərlikləri tezliklə aradan qaldırmaq haqqında vaxtilə deyilmiş saysız-hesabsız sözlərin, təmtəraqlı şüarların, vəd və təkliflərin gözqamaşdırıcı pafosdan başqa bir şey olmadığını bütün acınacaqlığı ilə faş olduğu indiki şəraitdə daha aydın, daha qabarlıq nəzərə çarpır. Məsələyə hər iki münasibət real şəraiti nəzərə almır, həm həyatı, həm də ədəbi hadisələrə üzdən yanaşdı. Çünki neqativ obrazların bolluğu nəsrin günahı deyildi, bu obrazları real şərait, 70-ci illərin ab-havası yaratmışdı və onları müəyyən mənada ədəbiyyatın mühitə qarşı müqaviməti kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ədəbiyyatın neqativ obrazlar vasitəsilə cəmiyyətdəki eybəcərlikləri aradan qaldıra biləcəyi fikrinin özü də sadələşmə bir səhv idi, ona görə ki, bu eybəcərliklərin törənməsinə, inkubasiya edilməsinə real şərait yaradan 70-ci illər naqislikləri, çatışmazlıqları, sosial ədalətsizliyin

təzahürlərini məhv etməkdən daha çox onları sıgallamağın, örtbasdır etməyin, yağlı vədlər arxasında görməzliyə vurmağın qayğısına qalırdı. Belə bir şəraitdə söhbət ancaq ondan gedə bilərdi ki, 70-ci illərin sonuna yaxın kütləvi hal alan neqativ obrazlar stereotipləşmişdilər, 50-ci illərin müsbət ştampları kimi eyni qəlibdə, eyni biçimdə yaradılırdılar; həyata müdaxilə gücü get-gedə minimuma enən bu obrazlar müəllif mövqelərinin standartlığından, mövzu və rakurs eyniyyətindən xəbər verirdilər. Yazıcıların həyat təsəvvürləri “altmışıncılar”ın yaxın keçmişdə nəsr üçün açdığı ənginlikləri yavaş-yavaş itirərək bir-birinə bənzəyən “qapalı orbitlər”də dolaşmağa başlamışdı. Yaranmış vəziyyətdə nəsrin yeni keyfiyyət dəyişməsinə zəruri ehtiyac yarandı və bu zərurəti hamıdan qabaq həm həyat, həm də ədəbi məsələlərdə xüsusi sərəştəsi və təcrübəsi olan “altmışıncılar” özləri hiss etdilər. Götürək Əkrəm Əylislini. Şübhə yoxdur ki, o, yaradıcılığa başladığı dövrdə uğurla həll etdiyi mövzu və problemlərin mənəşəsindən çıxmağa can atırdısa da, bu proses çox çətin başa gəlirdi. Bu prosesdə yazıçı bəzi hallarda özünü təkrar edir, bəzi hallarda isə lazım olmayan təfərrüatlara müraciət etməli olurdu. Və yaxud Anar nəsrə əvvəlki kimi işləməyin mümkün olmadığını ilkin hiss edənlərdən biri idi və nəsrin “dünyagörüşünü” genişləndirməyin, inkişaf etdirməyin, daşlaşmış təsəvvür və kanonları dağıtmağın zəruriliyini duymuşdu. Lakin bu hərəkətin, bu yeniləşmənin hansı yollarla ediləcəyi hələlik onun özü üçün də konkret aydın deyildi və buna görə də o, nəsrədən publisistikaya, kinodramaturgiyaya və başqa janrlara üz tutdu. Çoxlarının isə heç vecinə də deyildi.

Elçinin son illərdəki əsərlərinin – “Mahmud və Məryəm”, “Dolça” və “Ağ dəvə”nin ədəbi təcrübəsi də xüsusi maraq doğurur. Bu üç əsərdə bir-birindən fərqlənən üç zaman götürülür, hər əsərdə də hadisələrə tamamilə yeni mövqedən yanaşılır. Bəzən adama elə gəlir ki, bu əsərləri üç müxtəlif yazıçı yazıb. Halbuki,

hər bir əsərində Elçin özünə seçmiş olduğu yazıçı mövqeyinə sadıq qalır. Məsələnin maraq doğuran cəhəti də bundadır ki, bütün yaradıcılığı boyu altmışıncı illər nəslinin ənənələrinə tamamilə sadıq olduğunu dəfələrlə nümayiş etdirmiş yazıçı daxili bir fəhmin və yaxud da yazıçı duyumunun təsiri altında nəsrin dirəndiyi dalandan çıxış yolu axtarmağa, necə deyərlər, donmaqda olan buzu əritməyə çalışır və təbiidir ki, hərdənbir öz-özünü təkrar edir: çünki müəllifin əsərlərinin zahirən bir-birindən xeyli fərqlənən poetikası daxili məzmun etibarilə bir çox hallarda oxşardır (təsədüfi deyildir ki, “Mahmud və Məryəm” romanındakı Mahmud bəzi vəziyyətlərdə “Gümüşü furqon”dakı Məmmədəğanı, Məryəm isə Məsməxanı xatırladır).

Mövlud Süleymanlının 80-ci illər nəsrinə üçün özünəməxsus mərhələ sayıla bilən “Dəyirman” povestinin üzərində ayrıca dayanmaq istəyirəm. Niyə məhz mərhələ sayıla bilər? Ona görə ki, yazıçı vaxtı çatmış məsələlərdən danışmaqdan, alkoqolizm kimi bir bəlanın cəmiyyətə gətirdiyi fəlakətləri açıb göstərməkdən çəkinmədi. Uçuq dəyirman kababxana edilib əsl cəhənnəmə dönmüş, camaat iki yol arasında qalmışdır: ya bu uçuq dəyirman haminin axırına çıxmalı, ya da düşüncə və xeyirxahlıq qələbə çalmalıdır. İndi belə şeylərdən danışmaq çox asandır; indi yazıçılar elə əsərlər yaradırlar ki, deyirsən daha bundan cəsarətli yazmaq mümkün deyil (ancaq mən, düzü, bu cür rəsmiləşdirilmiş cəsarətin səmimiyyətinə o qədər də inanmıram). Amma bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında “Dəyirman”ın müzakirəsi zamanı ehtiraslar necə də coşmuşdu?! Həmin müzakirəyə Yazıçılar İttifaqının o vaxtkı partiya təşkilatı katibi Xalidə Hasilovanın “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Qorxulu dəyirman” adlı məqalə səbəb olmuşdu. Yüksək titulları olan şəxslər o zaman səslərinin gur yerinə salıb bar-bar bağırırdılar ki, bu əsərdə cəmiyyətimizə qara yaxılıb, bizə böhtan atılıb, həyatımızın

kəsir cəhətləri əsassız şəkildə şişirdilib, nailiyyətlərimizə isə qəsdən göz yumulub (bu yerdə Abdulla Qəhharın sözlərini bir daha xatırlamaya bilmirsən; o deyirdi ki, “elə ki, ağzını açıb həyatımızın kəsirləri barədə iki kəlmə söz deyirsən, o saat yer-yerdən bağırışrlar ki, “bu, səciyyəvi hal deyil!”, “siyasi səhvdir!”, “düşməncilikdir!”, “böhtandır!” və sairə və ilaxır).

Gərək Sov.İKP MK-nın plenumları və partiyanın XXVII qurultayı keçiriləydi, alkoqolizmin tək-cə ayrı-ayrı şəxslərə deyil, bütövlükdə cəmiyyətə gətirdiyi böyük fəlakətlərdən acınacaqlı bir fakt kimi yüksək kürsülərdən ağızdolusu danışılırdı ki, biz bu bəlanı çoxlarından əvvəl duyan, həm də bu barədə açıq danışmaqdan qorxmayan, əsl vətəndaş mövqeyindən çıxış edən yazıçının cəsərət və uzaqgörənliyini tam şəkildə qiymətləndirməyi bacarayıd.

İndi cəsəratli olmağa nə var ki? İndi istənilən adamı tənqid eləmək olar... Lap raykom katiblərini də. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox partiya işçisinin obrazı yaradılmış, bir sıra ədəbi əsərlər məhz raykom katiblərinə həsr olunmuşdur, vəzifədən çıxardanda, rəhbər mövqelərindən sui-istifadə etdiklərinə və başqa çirkin hərəkətlərinə görə ciddi şəkildə cəzalandıranda həmin əsərlərin müəllifləri harada idilər, niyə ağızlarına su alıb durdular? Başqalarının görmədiyini, yaxud görmək istəmədiyini həqiqətləri görə, vaxtında və vətəndaş cəsəratini ilə əsərinə ucaldan Mövlud Süleymanlı bu mənada hər cür tərifi və ehtirama layiqdir!

Lakin Mövludun növbəti əsəri olan “Köç” romanı mənə ziddiyyətli təəssürat yaradır. Çünki “Dəyirman”dan fərqli olaraq ədəbi ictimaiyyət tərəfindən az qala yekdilliklə bəyənilən bu roman, mənəcə, daha formal, daha soyuqqanlıqla, bəzi məqamlarda hətta mücərrəd bayağılıqla “quraşdırılmışdır” Bu əsərdə zahirən hər şey yerli-yerində, hətta çox gözəldir, ancaq “Dəyirman” povestinin mayasını təşkil edən təbii insan ağrısı və həyat vəlvələsi burada yoxdur. “Köç” romanı zahirən bər-bəzəkli, ancaq yaşamaq üçün

əlverişli olmayan evə bənzəyir. Tənqidçi Akif Hüseynov romanın üstün cəhətlərini əsaslandırmaq üçün “Köç”ü “simvolik nəsr nümunəsi” sayır və əslində bu qənaəti ilə əsərin problematikasının mücərrədliliyini mümkün qədər yumşaltmağa cəhd edir.¹

“Dəyirman” povesti isə zahirən bir o qədər cəlbədedici olmasa da, burda hər şey səmimiliklə, ürək hərarəti ilə qızdırılıb; əsər böyük əzab-əziyyətlər bahasına başa gəlib və necə deyərlər, daxilən yaşanıb. Bu mənada “Köç” geriyə deyil, kənara atılmış addımdır; bəlkə də öz vaxtında “Dəyirman”ı qəti surətdə rədd edən adamlara qərəzsiz bir güzəştdir. Bir şeyi də qeyd etməyi lazım bilirəm: “Köç” romanı öz-özlüyündə 60-cı illərin standartlarından yaxa qurtarmaq istəyən, ancaq bunu necə, nə yolla etməyi hələ aydın şəkildə bilməyən nasirlərimizin ümumi vəziyyətindəki narahatlıqları dolğun surətdə əks etdirir.

Təxminən həmin sözləri Sabir Əhmədovun “Yasamal gölündə qayıqlar üzür” romanı və son illərdə yazdığı başqa povestləri, İsi Məlikzadənin “Gümüş göl”, Sabir Azərbaycanın “Dalanda” romanı, Seyran Səxavətin “Daş ev”, Vaqif Nəsibin və Baba Vəzir-oğlunun ədəbi axtarışları barədə də söyləmək olar...

Nasirlərimiz cidd-cəhdlə eksperimentlər edir, nəsr, necə deyərlər, yeni döyüş mövqeyinə çıxarmağa çalışırlar. Həmin vəziyyətdə yaranan əsərlərin itirdiyi şeylər belə birbaşa və ya dolayısıyla nəsrimizin müəyyən nailiyyəti, uğuru deməkdir. Çünki bu itkilər nəsrin mövcud səviyyəsi ilə razılaşmamaq deməkdir, nəsrin yeni istiqamətlərdə axtarış aparmasına zəruri ehtiyacın olması deməkdir. Və bir qayda olaraq bütün cəbhə üzrə hücum hazırlıq, adətən, cəbhənin müəyyən bir yerində yayılır. Azərbaycan nəsrinin irəliyə hərəkətində belə bir yayılma mərhələsi, bizə belə gəlir ki, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı oldu (bu barədə “Drujba

¹ A.Hüseynov. *Sənət meyarı, səh.184.*

narodov” jurnalı Valeh Rzayevin xüsusi rəyini çap etmişdi). Y.Səmədoğlu “səssiz-küysüz” yazıçılarıdır, uzun illər kölgədə qalmasına baxmayaraq, necə deyərlər, narahat olmayıb. Onun müxtəlif illərdə yazdığı hekayələrinə professional tənqidimiz, demək olar ki, lazımı diqqət yetirməyib. Halbuki, həmin hekayələrə nəzər yetirsək görürük ki, bizim hal-hazırda 60-cı illərin şampı adlandırdığımız təhlükəni Y.Səmədoğlu hiss edib, yeni nəfəs, yeni düşüncə arzusu ilə həm yaradıcılığında, həm də redaktorluq fəaliyyətində cavanlara üz tutub. Onun uzun illər rəhbərlik etdiyi “Ulduz” jurnalının xeyir-dua verdiyi cavanları saymaqla qurtarmaq olmaz.

Bu da nəticəsi.

Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı haqqında danışılarda tez-tez son illərin görkəmli əsərlərin, o cümlədən Ç.Aytmatovun “Edam kötüyü” əsərini xatırlayırlar. Adətən, hər hansı bir əsərin ümumi məzmunu onun başlığında əks olunduğundan gəlin bu əsərlərin adlarına fikir verək: “Qətl günü” və “Edam kötüyü”. Hər iki halda söhbət insanlara xidmətin böyük qurbanlar tələb etməsindən gedir. İsa Hüseynovun “Yanar ürək” romanı 60-cı illər nəsr üçün çıxış nöqtəsi olduğu kimi, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanını da 80-ci illərin nəsr üçün çıxış nöqtəsi hesab et-səm, mənəcə, səhv etməyəm. Lakin hər bir çıxış nöqtəsinin ardınca “çıxışın” özü gəlməlidir və bu mənada nəsrimizin başqa bir istiqamətinə müraciət etmək yerinə düşər.

Keçmişə müraciət müasir ədəbiyyatın, o cümlədən də müasir Azərbaycan nəsrinin mənəvi tələbatıdır. Bu baxımdan ilk növbədə Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanını qeyd etmək istərdim. Bu roman tarixi nəsrimizdə özünəməxsus, əlahiddə yer tutur və hələ uzun müddət belə əlahiddə də qalacaqdır. Çünki “Fətəli fəthi”nə bənzər əsər yaratmaq üçün arxivləri alt-üst etmək, materialı geninə-boluna öyrənmək və bütün bunları bədi

təxəyyüldən keçirmək azdır. Burada intellektual səviyyə, erudisiya və savad lazımdır ki, bu keyfiyyətlər, əfsuslar olsun, boynumuza alsaq da, almasaq da, bizdə, o cümlədən də tarixi mövzuya üz tutan bəzi yazıçılarımızda lazımi səviyyədə deyil.

Ən yaşarı insan hisslərindən biri yaddaşdır. O, proyektor şüası kimi keçmişin bu və ya başqa sahəsini işıqlandırır. Bəs bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatının yaddaşı keçmişimizin hansı sahəsinə yönəlib? Lap qədim keçmişimizə, kökümüzə olan maraq barəsində “Köç” romanı ilə əlaqədar ötəri də olsa danışdıq. Yaxın keçmişə gəldikdə isə, Azərbaycan yazıçılarının nəzər-diqqəti tez-tez 30-cu illərin hadisələrinə yönəlməyə başlayır. İlyas Əfəndiyevin “Gəriyə baxma, qoca” romanında da, haqqında danışdığımız “Qətl günü”nün özündə də bu illərin acı hadisələrindən söhbət açılır. Cəmiyyətimizin taleyindən ağırlı bir xətt kimi keçən, yaddaşlara acı xatirələr qoyub gedən 30-cu illərə qayıdış nə zamansa buraxılan səhvləri bir daha təkrar olunmağa qoymamaq kimi ulu və xeyirxah bir arzunun təcəssümüdür desək, səhv etmərik.

Ədiblərimiz xalqımızın tarixində xüsusi yer tutan görkəmli simalara tez-tez müraciət edirlər. Müasir tariximizdə söz sənətkarlarımızın daha böyük maraq və diqqətini cəlb edən ən populyar şəxsiyyət, heç şübhəsiz, Azərbaycan Kommunist Partiyasının görkəmli xadimi N.Nərimanovdur; onun haqqında müxtəlif janrlarda çoxlu əsərlər yazılmışdır. Nisbətən keçmişlərə getdikdə isə yazıçılarımız daha çox Şah İsmayıl Xətaiyə maraq göstərirlər. Xətai humanist və maarifpərvər idi, o, müstəqil və nəhəng bir dövlət yaratmışdı. Bununla belə, o, həm həyatı, həm də tarixi mənada ziddiyyətli şəxsiyyət idi və belə bir mürəkkəb şəxsiyyətin bədii təcəssümü, şübhə yoxdur ki, yazıçıdan böyük məharət və ustalıq tələb edir. Əfsuslar ki, yazıçılarımızın qaldırdığı tarixi problematika hər dəfə uğurla nəticələnir.

Bir sözlə, nəsrimizin bütün sahələrinin, bütün janrlarının nəşə başqa cür işlənməsinə, müəyyən dönüşlər yaratmasına, irəliyə doğru iri addımlar atmasına ciddi zərurət duyulur. Elə buradaca İsa Hüseynovun çox maraqlı və nəcib hadisələri özündə cəmləşdirən “İdeal” romanı barədə bir neçə söz demək istəyirəm. Mənim nəslimdən olan tənqidçilər də, yazıçılar da, oxucular da müəllifin “Yanar ürək” romanını Azərbaycan ədəbiyyatında, daha geniş götürsək, xalqımızın həyatında mühüm rol oynamış bir əsər kimi qəbul edirlər. Bəs bu romanın əsasını təşkil edən materiala yazıçının 20 il keçəndən sonra yenidən qayıtmasını necə başa düşməli? Axı bunun üçün yeni baxış bucağı, yeni ideyalar lazımdır və bu zərurəti başa düşən İsa Hüseynov hadisələrə təzə miqyasda – dövlət miqyasında müdaxilə edir, Səməd və Sultan Əmirlinin münasibətləri ilə təkcə yaxın keçmişimizin deyil, həm də ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının tarixinin qlobal məsələlərini işıqlandıрмаğa cəhd edir.

Böyük ehtirasla, əsl emosional qüvvə ilə yazılmış bu roman, hər şeydən əvvəl, 30-cu illərin faciəvi hadisələrinə təkən verən “mexanizmin” köklərinə varmaq, onu dərk etmək, anlamaq cəhdləri baxımından maraqlıdır; romanda təkcə müsbət qəhrəmanların deyil, eyni zamanda mənfəi obrazların da psixologiyasını açmağa, onların ikibaşlı mühakiməsindən məntiqi nəticə çıxarmağa səy göstərilir. Hər qəhrəmanın öz səsi var, yazıçı onların hər birinə söz verir, hadisələri onların öz ixtiyarına buraxır, müdaxiləyə tələsmir. Mürəkkəb konfliktlər, dialoqlar, mübahisələr, bir sözlə, özünəməxsus “çoxsəslilik” romanda xüsusi gərginlik sahəsi yaradır, həm əsərin intellektual başlanğıcını, həm də onun emosiya kəsrini daha da gücləndirərək təhkiyənin poetikasını dəyişdirir, oxucunun şüurunu bu fəal münasibətlərə cəlb edir. Əminəm ki, bütün bu keyfiyyətlər həm müəllifin gələcək yaradıcılığında, həm də nəsrimizin inkişafında faydalı şəkildə əks olunacaq, davam etdiriləcək.

Lakin bu gün məruz qaldığımız “tarixi küy-kələk”, elmdən uzaq olan adamların işə qarışib gündə bir tarix “kəşf” eləyib əsl “şücaət” göstərmələri faktı, çox təəssüf ki, İsa Hüseynovun novatorcasına düşünülmüş əsərində də öz kədərli izlərini qoyub. Qlobal ümumiləşdirmələrə cəhd edən müəllif milli tarixin və ümumdünya tarixinin dərinliklərinə baş vuraraq o qədər uzaqlara gedib çıxır ki, nəticədə həm 30-cu illərin, həm də ümumiyyətlə real tarixin ab-havasından ayrı düşür. Orta əsr salnaməçilərinin yolu ilə gedən yazıçı romanda dünyanın yaratıcısı, xalqların və dillərin tarixi barədə öz mifini “yaradır”, bu mifin çərçivəsi daxilində şumerlər, Midiya və Behistun yazıları, Zərdüşt və zərdüştcülük haqqındakı tarixi biliklər yazıçının romantik və əsasən uydurulmuş etimologiyalar əsasında qurduğu “qapalı dünya”nın daxili məntiqinə tabe etdirilərək tamamilə “yeni”, real, yaşanmış tarixin məntiqinə uyuşmayan məzmun qazanır. Romanın ayrı-ayrı hissələrini oxuyarkən aşkar quramaçılıq, uydurmaçılıq özünü göstərir... Adamın təsəvvüründə istər-istəməz eyni bir obraz canlanır: ipəkqurdu cidd-cəhdlə öz baramasını toxuyur: ancaq budur, barama hazırdır, di gəl bu barama dünyanı ipəkqurdunun üzünə qapayıb. Bu mənada “İdeal” əsəri qapalı dünyaya bənzəyir, belə ki, yazıçı əvvəlcədən düşünülmüş sxemin məngənəsindən çıxıbilməmiş, məhdudluğun, birtərəfliliyin qurbanına çevrilmişdir. Mənsə bir tənqidçi, həm də bir oxucu kimi kiminsə öz uydurmasını (tarixin məntiqi ilə uzlaşmayan nöqteyi-nəzərini) gerçəklik kimi mənə təlqin etməsinin əleyhinəyəm. Bu mənada mən “Ocağ”ın müəllifi Z.Balayana, “Favorit”in müəllifi V.Pikula və yaxud “Yaddaş”ın müəllifi V.Çivilixinə inanmamaqda haqlıyam. Tarixi öz ideyalarına uyğunlaşdırmaq, faktları hansı bir xalqınsa izzətinəsinin xoş olması naminə təhrif etmək yaramaz.

Əlbəttə, yazıçı tarixçi deyil və akademik Ziya Bünyadovun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “tarixi romanlarda müəllif

uydurmasına yol verilə bilər, bir şərtlə ki, həmin uydurma qəsdə, niyyətə çevrilməsin”. Bu da həqiqətdir ki, istedadlı nasirin tarixin bədii izahındakı hər hansı uğursuzluğu “kəskin” nəticələr, ittihamlar üçün bəhanə də ola bilməz. Ziya Bünyadov yazır: “Əgər bütün bu şeylər İsa Hüseynovun yuxusuna giribsə, onda heç onu oyatmaq lazım deyil, qoy yatmağında olsun. Bu cür həm ona yaxşı olar, həm onun ətrafındakılara. Yox, əgər bu cəfəngiyyat ciddi bir şey kimi qələmə verilibsə, onda mütləq bir ölçü götürmək, özü də təcili surətdə götürmək lazımdır ki, İsa Hüseynov çap olunmaq imkanından təcrid edilsin”.¹ Ziya Bünyadovun romandakı tarixi uydurmalar barəsində qeydləri nə qədər haqlıdırsa, onun son sözləri yaxın keçmişimizin amansız hadisələrinin əks-sədasından başqa bir şey deyildir. Başqa bir misal: Ç.Amirecibinin “Data Tutaşxia” əsərini və F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” romanını yada salaq. Uydurulmuş ədəbi qəhrəman olan Data Tutaşxia oxucuların təsəvvüründə gürcü xarakterindəki ən yaxşı cəhətlərin – mərdliyin, hiddətin, yumorun, ədalət hissəsinin təcəssümünə çevrilmiş, sanki real insan statusu qazanmışdır. Fərman Eyvazlı isə həyatda olan, haqqında xalqın dastan bağladığı Qaçaq Kərəm haqqında roman yazıb. Əlbəttə, yazıçının bu işə üzdən yanaşdığını iddia etmək haqsızlıq olardı. Görünür, sadəcə olaraq, yazıçının qarşısında duran vəzifənin böyüklüyü ilə onun mövcud yaradıcılıq imkanları arasında uyğunsuzluq var. Buna görə də roman çox solğun çıxıb, onun qəhrəmanını isə ancaq ədəbiyyatşünaslıq mənasında qəhrəman adlandırmaq mümkündür. Əfsuslar olsun ki, bu, bizim nəsrimizdə yeganə misal deyildir. Və istər-istəməz Mixail Svetlovun Yazıçılar İttifaqının qəbul komissiyası zəif bir şairi ittifaq üzvlüyünə qəbul etmək istədiyi vaxt dediyi sözlər yada düşür. M.Svetlova demişlər ki, bu adamı ittifaqa qəbul etmək

¹ “Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri”, 1986, № 4, səh.186.

lazımdır, çünki o, hərbi vətənpərvərlik mövzusunda, yəni vacib mövzuda yazır. M.Svetlov isə cavab verir ki, müharibə haqqında şeirlər oxuyanda mən piyadanın atəş altında sürünməsinə bütün realizmi ilə hiss etməliyəm. Burada isə atəş altında Yazıçılar İttifaqının üzvlüyünə namizəd sürünür.

Çoxdanın zarafatıdır, amma öz gücünü itirməyib. İndi bu və ya başqa əsəri qiymətləndirmək üçün adi bir müqayisəyə (xüsusilə başqa milli ədəbiyyatların nümunələri ilə) əl atanda o dəqiqə etiraz sədaları ucalır. Halbuki, Azərbaycan ədəbiyyatı ümumittifaq və dünya ədəbi kontekstindən kənarında deyil, onların tərkibində mövcuddur. Və əgər biz, doğrudan da, yaxşı ədəbiyyat yaratmaq istəyiriksə, yazıçılarımızdan, həmin yüksək ölçülər səviyyəsində əsərlər tələb etməliyik.

Roman tarixi mənbələrdən məlum olan şeylərin az və ya çox dərəcədə savadlı nağılından ibarət olmamalıdır. Y.Qarayev haqlı olaraq göstərir ki, “Seyid Əzimə, Nişat Şirvaniyə, Abbas Səhhətə həsr olunan əsərlərdə şair və sənətkar taleyi hələ üzvi bədii xəlitə, qaynaq təşkil edə bilmir. Məişətçilik, etnoqrafik təfsilat, xronikalardan gələn yanlış rəvayətlərin təsviri, bəzən hətta orta əsr təzkiyəsinin səviyyəsinə enmək halları tarixi şəxsiyyətin obrazlı abidəsinin üzərinə kölgə salır”.¹ Bu mənada Şah İsmayıl Xətai haqqında yazılmış romanlar da (Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə və Ə.Nicat) tarixin böyük qəhrəmanları haqqında, tarixi şəxsiyyətlərin həqiqi siması barədə müasir oxucuda real təsəvvür yarada bilmir.

Bir neçə kəlmə də Azərbaycan nəsrinin folklorla və miflə meylə barədə. Ədəbiyyatımızın folklor motivlərinə müraciəti 50-ci illərin quru dəftərxana üslubundan uzaqlaşmağın təbii nəticəsi idi və bu, bütün SSRİ xalqları ədəbiyyatında özünü göstərirdi. Bununla birgə, məsələn, Əkrəm Əylisli nəsrinin folklor qatı həm də kənd

¹ Y.Qarayev. *Ədəbi üfüqlər*. Bakı, 1985, səh.27.

mövzusunda doğur, bu iki amil bir-birini şərtləndirirdi. Əkrəm nəsrinin poetikasını, tutaq ki, Qara şəhərlə qarşılaşdırmaq qəribə görünür, çünki “Əkrəm üslubu”, bu üslubun lirizmi, poetikliyi, folklor çaları konkret şəkildədir və Buzbulaqla ayrılmaz əlaqədədir.

Mövlud Süleymanlının folklorla müraciəti bir qədər başqadır, mən deyərdim ki, etnoqrafik xarakter daşıyır. Və bəzən də istedadlı yazıçı ölçü hissini itirir. Çünki başqa poetik vasitələr kimi, etnoqrafizm də bədii əsərdə ancaq o zaman zəruri olur ki, o, müəyyən bir situasiyanın aydınlaşmasına xidmət etsin. Etnoqrafizm vasitəyə yox, məqsədə çevrildə bədii məzmunun ahəngdarlığı pozulur və bu, dərhal nəzərə çarpır. Etnoqrafik təfsilatlarla dolu səhifələr bər-bəzək içində itib batmış qadını yada salır, halbuki, bu bər-bəzəksiz qadın daha gözəl görünərdi...

İndi də mif yaradıcılığı barədə. Bu barədə dəfələrlə yazılıb və görünür, hələ çox yazılacaq. Elçinin “Ağ dəvə”, “Mahmud və Məryəm”, Əkrəm Əylislinin “Ağ dəvə”, xüsusən də görkəmli yazıçımız İlyas Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca” romanları haqqında danışan tənqidçilər haqlı olaraq bu əsərlərin mövzu və poetik yeniliyini, gerçəkliyin mürəkkəb və çoxplanlı aspektlərini daha yığcam, daha sərbəst əksətdirmə cəhdlərini xüsusi qeyd etmişlər. Bununla belə, bu müşahidələr pərakəndə haldadır və əsərdə baş verən dəyişikliklərin ümumi qeydiyyatı çərçivəsindən kənara çıxıb bilməyib.

Tənqidçilər Azərbaycan nəsrinin gələcəyi, cəmiyyətimizdə və ictimai şüurumuzda baş verən yenidənqurma ilə əlaqədar ədəbiyyata gedəcək geniş bərpa işləri haqqında az danışır, az yazırlar. Çox əfsuslar ki, 80-ci illər Azərbaycan nəsrinin ədəbi qəhrəmanlarının bu və ya digər üstünlüklərindən danışanda ədəbi tənqid yenə də ənənəvi meyarlardan çıxış edir, halbuki yeni şərait qəhrəmanın dünyagörüşünün, mübarizliyinin, mənəvi tələblərinin lazımı səviyyədə olmaması barədə xüsusi düşünməyi tələb edir.

Yazıçı müasir qəhrəmanın mənəvi dünyasını əks etdirmək bacarığı ilə kifayətlənməməlidir: o həm də oxucunu düşünməyə, “niyə belə oldu, bundan sonra necə yaşamaq lazımdır?” – suallarına cavab tapmağa çağırmalıdır. Məhz bu mənada mənə elə gəlir ki, müasir ədəbi qəhrəmanın taleyi olduqca faciəli də ola bilər, amma əfsuslar ki, bu məsələ ədəbi tənqidin diqqət mərkəzindən kənar qalıb. Tənqidi əsasən yazıçı axtarışları, üslub yenilikləri, eləcə də bədii əsərin hüceyrələrinə zərgər dəqiqliyi ilə daxil edilən folklor və mif ünsürlərinin “nəqslənməsi” cəlb edib... Əsər oxucunun yüksək vətəndaşlıq tərbiyəsinə necə təsir göstərə bilər, dünənki laqeydlik mexanizmindən onu necə xilas edə bilər və oxucu təfəkkürünü, oxucu şüurunu necə dəyişdirə bilər – bu barədə çox az danışılıb. Elə buna görə də müasir nəsrimizin dünənki durğunluqdan xilas olması cəhdi tənqidimizdə ədəbi inkişafın qayğı və perspektivlərini, onun sabahını, yəni 80-ci illərin ikinci yarısı və 90-cı illərin ədəbiyyatını bütün tamlığı və düzgünlüyü ilə görmək arzusu oymadı.

Son aylarda ümumittifaq mətbuatında yazıçılarımızın bir neçə məqaləsi çap olunub (“Sovetskaya kultura” qəzetində S.Azərinin, “Drujba narodov” jurnalında Ə.Əylislinin və “Literaturnaya gazeta”da F.Qocanın). Bu məqalələrdə yazıçılarımız ədəbiyyatımızın mühüm ehtiyaclarından və vəzifələrindən prinsipiallıqla, ürək ağrısıyla danışır, özü də Yazıçılar İttifaqına irad tuturlar. F.Qoca yazır: “Bu məşəqqətli yuxuda iştirak etdiyini duymaq, hərəkətsizliyimiz barədə danışmaq çox ağırdı... Ancaq bundan belə susmaq da olmaz: axı Azərbaycan ədəbiyyatının gələcəyi, hər birimizin daşdığı məsuliyyət ittifaqımızda mühitin nə dərəcədə yaradıcı olmasından, təşkilati işlərin nə dərəcədə həyati olmasından çox asılıdır”.¹

¹ F.Qodja. *İ moya vina toje. “Literaturnaya gazeta”, 22 aprel 1987.*

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının zəif, sönük fəaliyyəti, eləcə də bütünlükdə respublika ədəbi ictimaiyyətinin yarıtmaz işi bizdə, bir daha təkrar edirəm ki, həqiqi bədii nailiyyətlərin deyil, adların, titulların təbliğ edilməsinə şərait yaradır.

Bir misal çəkim. “Literaturnaya qazeta” (25 mart, 1987) öz səhifələrində “Qətl günü” romanının maraqlı müzakirəsini (A.Marçenko, R.İbrahimbəyov və V.Kunitsının iştirakı ilə) dərc edib. Respublikamızın dövrü mətbuatında isə bu roman barəsində yalnız Anar və B.Nəbiyev tutarlı söz deyiblər.

Səbəbi? Ona görə ki, roman müəllifinin ad-sanı, vəzifəsi yoxdur; onun yalnız istedadı və ədəbi cəsarəti var. Lakin istehsalat və kənd mövzusunda qələmə alınmış, raykom katiblərini mədh edən zəif əsərlər haqqında həm yazıçılarımız, həm də tənqidçilərimiz nə qədər tərifli sözlər deyiblər. Bəs niyə həmin adamlar İnsandan, onun öz Yaxındaşına olan ali və əbədi mərhəmətindən söz açan bu romana münasibətlərində belə xəsislik göstərirlər?! Axı istehsalatın yaradıcısı da, kənd sakini də, raykom katibi də, hər şeydən əvvəl, İnsandır, İnsan!

Hər bir istedadlı əsəri ciddi, hərtərəfli müzakirə etmək lazımdır. Amma müzakirə, mühakimə yox. Bir neçə il bundan qabaq müzakirə adı ilə “Azərbaycan” jurnalının yaradıcılıq fəaliyyətinin təhdidə, ittihama necə məruz qaldığının, bu zaman qərəzli vasitələrə necə əl atıldığıın biz hamımız şahidi olmuşduq. Azərbaycan ədəbiyyatına yenidənqurmanın, təzələşmənin, həqiqi demokratiyanın ab-havası lazımdır. Axı vaxtilə kəskin tənqiddə məruz qalan “Söyüdlü arx” və “Körpüsəlanlar”, “Yanar ürək”, “Adamlar və ağaclar”, “Ağ liman”, “Ondan yaxşı qardaş yox idi” və s. kimi əsərlər ədəbiyyatımızın həqiqi nailiyyətləri sırasına daxil olduğu halda, vaxtilə tərifli göylərə qaldırılan və “nailiyyət”

adlandırılan bir çox əsərlər yavaş-yavaş unudulub elə yarandığı günlərdəcə qaldılar.

Təkcə yazıçılar deyil, ədəbi təşkilatların təşkilatçıları da nəsrimizin bu günü və sabahı üçün böyük məsuliyyət daşımalıdırlar. Məsələn, nə üçün rus dilinə bir sıra hallarda bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatı üçün nailiyyət olmayan zəif əsərlər tərcümə olunur? Və yaxud “Sovetskiy pisatel” nəşriyyatında Məhəmməd Hüseyin Əliyevin zəif romanının və nüfuzlu “Drujba narodov” jurnalında Süleyman Vəliyevin əsərinin çap olunmasını nə ilə izah etmək olar? Əfsuslar olsun ki, bu siyahını daha da genişləndirmək mümkündür.

Ümumittifaq tənqidinin Azərbaycan nəsrinə haqqında “xəsislik” etməsi niyə də təəccüb doğurmasın? Ümumittifaq tənqidi ancaq yaşlı nəslin və 60-cı illər nəslinin əsərlərinə bələddir. Bu da, görünür, ondan irəli gəlir ki, həmin yazıçılar Moskva tənqidçiləri və yazıçıları ilə şəxsən tanışdırlar və necə deyərlər, “kənoldən kənölə yollar görünür”. Gəlin sidq ürəkdən cavab verək: hər şey təkcə Moskva nəşriyyatlarındanmı asılıdır? Neçə illərdir ki, moskvalı yoldaşlar böyük milli sərvətimiz “Koroğlu” eposunu çap etmək arzusundadırlar. Nəticəsi? Təşkilati hərc-mərclik, qətiyyətsizlik və yaxud hansı səbəblərdənsə biz bu eposun düz-əməlli tərcüməsini (rus dilinə) Moskva nəşriyyatına təqdim edə bilmirik. Bəs “Dədə Qorqud”un Alla Axundova tərəfindən tərcüməsinin neçə illərdir ki, “Yazıçı” nəşriyyatında yatıb qalmasını nə ilə izah etmək olar? Hamımız “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ağızdolusu danışır, ondan misallar gətirir, qızıl fondumuzun taleyindən dəm vururuq. Sözdən işə keçəndə isə çəkilib dururuq qıraqda.

Yox, Azərbaycan ədəbiyyatının əngəlləri nə Moskvadadır, nə Azərbaycan ədəbiyyatı şurasında, nə SSRİ Yazıçılar İttifaqında, nə də ki, SSRİ Yazıçılar İttifaqının katibliyində. Bu əngəlləri törədən

səbəblərin kökü bizim özümüzdə, iş üslubumuzda, münasibətlərimizdə və kiminləsə münasibətlərimizi korlamaq istəməməyimizdədir. Lazım olan anlarda güzəştə getməklə xidmətində durmalı olduğumuz ədəbiyyatın mənafeyinə xələl gətirmədiyimizi unuduruq.

Gəlin heç olmasa indi, bütün ölkədə inqilabi yeniləşmənin baş verdiyi keçid dövründə özümüz haqqında əvvəlki ölçülərlə düşünməyə, “əvvəlcə mən, sonra isə mənim ədəbiyyatım” deməyə. Gəlin hamımız bir ağızdan deyək ki, mənim mövcudiyətim də, işim də, mənafeyim də xalqımın, ədəbiyyatımın qulluğunda durmaqdan ibarətdir.

1987

DƏNİZ, DOLÇA VƏ CÜLLÜT

“Nənəm həmişə anama deyərdi ki, ev heyvanına yaxşı bax, yadımdan çıxarıb ac saxlama, əvvəla, dilsiz-ağızsızdır, sonrası da evin, eşiğin adıdır, qeyrətidir; ac qalıb qonşu həyətinə gedər, sülənər, yaxşı düşməz, deyərlər, bir evin ki öz heyvanına verməyə çörəyi olmaya, o evdən qonum-qonşuya nə xeyir? Nənəm bu dünyadan çoxdan köçüb, amma anam onun sözlərini birdəfəlik qulağında sırğa edib, bir-iki günlüyə rayondan Bakıya gələndə də sanki neştər üstündə oturur, elə hey kəndə tələsir: “Hər şey bir yana, itə yazığım gəlir, acından öləcək, qonşulara tapşırısam da bilirəm ki, onların verdiyi çörəyə yaxın duran deyil, öz təknəmizin çörəyini iyindən tanıyır”. Nə sentimental xatirədir, nə də ki, bədii priyomdur; bu, hər həyəətə, hər evə xas ola biləcək həyat həqiqətidir və bu həqiqət Elçinin “Dolça” povestində ictimai təzadlardan törəyən fərdi-psixoloji keyfiyyətlərin, amal, istək müxtəlifliklərinin əks-sədası kimi yeni, orijinal bədii interpretasiya tapmışdır.

“Dolça” povestində bu gün çoxlarını düşündürən təzadlar real həyat lövhələri fonunda, həyat tərəzisinin gözlərinə qoyulan və bu gözlərdə də öz insanlıq çəkisini artırıb-azaldan fərdlər və onların psixoloji rəngarəngliyi fonunda, fərdi keyfiyyətlərlə kənar obyektlərin – dənizin, tənha cüllütün, Alabaşın, Sarıbaşın, kakao iynin, gələcəkdə doğulası uşağın qarşılaşdırılmasından yaranan

təəssüratlar fonunda verilmişdir. Əsərdəki obrazlar ekzotik və əlvandır, hərə öz ətrafına öz həyat prizmasından baxır, onu öz ölçüsü ilə qiymətləndirir: mühit və onun detalları fərdi dünya tutumlarında, hissi qabiliyyətlərdə ayrı-ayrı, hətta bir-birinə daban-dabana zidd olan proyeksiyalar verir və bu proyeksiyalar fərdlərin şəxsi dəyərlərinə çevrilir. “Dolça” povestindəki hər obraz öz istək və arzularına, özü üçün qənaətbəxş saydığı ömür məramnaməsinə uyğun həyat sürür, havadan, sudan, torpaqdan, adamlarla ünsiyyətdən, hətta ev heyvanlarından belə öz imkanı çərçivəsində istifadə edir. Kosmik cisimlərin hər biri digərləri ilə vəhdətdə, qarşılıqlı əlaqədə mövcud olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz fərdi orbitlərində də fırlanıqları kimi, “Dolça” povestinin mühitindəki fərdlər də dərin qatlara bağlıdırlar, lakin bu bağlılıq onların fərdi keyfiyyətlərini rəndələyib hamarlamır, əksinə, yanaşı işlədilən rənglər kimi onların hər birini açıqlaşdırır, qabarıqlaşdırır; fərdi keyfiyyətlər müxtəlifliyində, psixologiyalar qəribliklərində də bir tərəfdən, mühitin təbiiliyi və koloritliyi yaranır, digər tərəfdən də həmin mühitin ictimai norma baxımından qənaətbəxş sayılan insanlıq xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən mərkəzi obrazın ön plana çəkilib seçilməsi üçün sosial fon tapılır. Ağababa zəhmətkeşdir, ailə qeyrəti çəkəndir, öz həyat mərtəbəsində, öz idealları, koloritli milli mühiti çərçivəsində safdır, cəmiyyət üçün qənaətbəxşdir. Onun arvadı Ağabacı anadır, sonra qadındır, bütün qeyrətli analar kimi öz uşaqlarını xoşbəxt, başıuca görmək istəyir, qadın kimi də öz həyat mərtəbəsinə, öz koloritli milli mühitinə uyğun şəkildə xoşbəxtədir, ismətlidir, ərcanlıdır, evdardır. Onların övladları da ata və analarının qurduqları ailə orbitində öz valideynlərinin xasiyyətlərini hələlik bölüşdürür və yəqin ki, gələcəkdə də bu orbitdən çox şeyi özləri ilə aparacaqlar. Ağababa mühitinin övladları; bu mühitin öz qəribəlikləri, öz

təkrarolunmazlıqları var və həmin qəribəliklər, təkrarolunmazlıqlar sərxoş Əmirquluda, onun arvadı Xeyransada, sözgəzdiren Zübeydədə, quşvuran Fazildə, qarovulçu Həsənullada müxtəlif xasiyyətlər, hobbilər şəklində təcəssüm olunaraq, həm koloriti bütövləşdirib panoramı tamamlayır, həm də dolayısıyla Ağababanın və onun ailəsinin qabarıqlaşmış ön plana çəkilməsi üçün bəddii rənglər rolunu oynayırlar. Ağababa və onun qonşularının hər biri haradasa, psixologiyanın hansı çalarındasa fərdidilər, hətta bu fərdilik onların itlərinə də, evlərinin divarlarına çəkdirdikləri rəsmlərə də sirayət edib: lakin bununla belə, həmin fərdilər öz həyat tərzlərinin, dünyagörüşlərinin, həyata, insanlara, ailə, qeyrət, namus, böyük-küçük kimi insani keyfiyyətlərə yanaşma bucaqlarının elə daxili qatlarında kəsişirlər ki, bu kəsişmə onların birgə yaşayışının əsasını təşkil edir. Özünəməxsus birgə yaşayışlardan kanonları olan bu mühitdə Ağababa ətrafındakılardan seçilir və şübhə yoxdur ki, xüsusi hörmətə malikdir. Onun başqalarının söz-söhbətinə səbəb olacaq bir şəkəri yoxdur, günləri əməkdə və ailədə keçir, insanlara hörmət çərçivəsində rəftar edir, xalq arasında deyildiyi kimi, “ağır adamdır”, hətta Malik kimi pulgir, öz-gə cibi hesabına öz dövlətini artıran müftəxor da həm öz mühitinin koloritinə, həm də Ağababanın şəxsi çəkisinə görə, onun (Ağababanın) öz əhli-əyalı ilə kababxanaya gəlməsini özü üçün böyük hörmət sayır, onlardan ötrü xüsusi, gözdənirəq yer düzəldirir. Ağababanın öz qeyrət ölçüləri, öz insanlıq meyarları var. Dənizdə çimən oğlanla qızı görməməsi üçün arvadının qarşısını kəsir, evini kirayəyə verməyə razı deyil, yad adamın pulunu evə xərcləmək onun heysiyyətinə sığışmır, başqasının həyatına müdaxilə etmək ağılına belə gəlmir, düşünür ki, “bu dünya ki, belə fənidir, axırı qara torpaqdı, niyə adamlar bir-biriylə dalaşır, söyüşür, yola getmir. Bir-birindən ərizə yazır, imzasız məktub yazır”.

Bəşəri ahəngi Ağababa hər kəsin öz şəxsi qeyrətində, gözütöxlüğündə, saflığındə axtarır və bu mənədə cəmiyyət üçün müsbət insan kimi yaddə qalır. “Milisioner Səfər deyirdi ki, it sahibinin xasiyyəti necədisə, itin də xasiyyəti eləcə olur”. Bu baxımdan Dolça öz hərəkəti, davranışı ilə adi bir həyət iti kimi deyil, Ağababanın insanlıq meyarlarının əks-sədası kimi səciyyələndir. Dolçanın şənbə və bazar günləri bu çimərlikdəki kolbasa falından, qutab qırağından, toyuq sümüyündən, dondurma artığından xəbəri olmurdu, çünki Dolçanın yiyəsi Ağababa öz ailəsinin ətrafında möhkəm hasar idi, kənardakılarıydı, bu hasardan içərini isə hər cür əyri təsirdən qoruyurdu. Eyni ilə Dolça da “öz işini bilərdi, dovşanları evin dalındakı bostana yaxın buraxmırdı və bu dovşanlar da daha Dolçanı tanıyırdı; dovşanlar bilirdi ki, gecə sakitlik çökəndə, adamlar yox olanda bu ağ it buralarda gəzişməyə başlayacaq və bu ağ it hirsli deyil, qorxulu deyil, hər halda bu ağ it ilə bir həyətdə yaşamaq mümkündür”. Ağababanın dünya, dəniz, adamlar, ölüm haqqında düşüncələri vardı, bu düşüncələrdən törəyən nigarançılığı, narahatlığı vardı. Eynilə Dolça da qayalarla, dənizlə, başqa işlərlə ünsiyyətdən yaranan hissi təbəddülatlarla yaşayırdı və bu cəhətdən o, tək idi, ətrafdakı həmcinslərindən təcrid olunmuşdu. Dolça Alabaşlar, Sarıbaşlar içərisində tənha cüllüt idi və məhz buna görə də Alabaşla Sarıbaşla atılan dörd gülləni tezliklə yaddan çıxartdı: “Yenə göyə, yenə dənizə baxdı, yenə sahilə baxdı və yenə həmin tək cüllütü sahildə gördü, amma Dolça daha cüllütə tərəf getmədi”.

Ağababa özünün və öz ailəsinin orbitində, Dolça da Ağababanın orbitində fırlanırdı. Onların mikromühiti hələlik heç bir başqa mikromühitlə təzad təşkil etmirdi və bu mənədə da Ağababanın həyat tərzini geniş ictimai platformaya çıxmayaraq dar mühitdə qapanıb qalırdı. Bəşir və onun ailəsinin həmin mühitə

daxil edilməsi ilə Ağababanın fərqi həyatı ziddiyyətlər tərzisinə qoyulur: əgər bayaq bu həyat başqalarından seçilməklə kifayətlənirdisə, indi artıq Ağababa – Bəşir təzadı adı fərqi kimi qiymətləndirilmir, daha dərin, daha sanballı ictimai məzmun qazanırdı. Bazar kom Bəşir, onun ailəsi və həmin ailə ilə əlaqədar olan adamlar Ağababanın koloritli mühitinə yad hava, yad nəfəs kimi daxil olurlar və bir azdan Ağababanın həyətinə Gümüş Malikin kababxanasından gətirilmiş manqaldan qalxan kabab iynə qarışaraq bütün kəndi bürüyür. Kabab da, onun iyi də öz həqiqi məzmunlarından uzaqlaşaraq yeni məna qazanır, öz iş-gücünü, əyər-əskiyyəti ilə başı qarışan adamlar üçün yad bir cəhətin, müftə çörəyin, toxluq deyil, harınlığın, dünyaya, yerə, göyə, səmimiyyətə, insafa, hörmətə, ismətə, adamlığa biganə nəfəsin, həyasızlığın rəmzinə çevrilirlər. Bəşir əliyəridir, antipoddur, onun arvadı da nə anadır, nə qadın, meşşandır, antipoddur. Ata Bəşirlə ana Əminənin övladları da öz valideynlərinin orbitindədirlər və şübhəsiz ki, gələcəkdə də bu orbitdən əliyəriyyəti, toxluğu, meşşanlılığı miras aparacaqlar. Bəşir – Əminə ailəsinin qovuşduğu adamlar da onların özünə oxşayıb. Kələntər müəllim rüsvətxordur, namus anlayışına yaddır, onunla gələn müəllimlər də eyni qəbildəndir. Beləliklə, kabab üstüsünün ayırdığı iki dünya qarşılaşır, hər dünya öz istəkləri ilə yaşamağa çalışır, lakin bu mümkün olmur, kabab iyi qatılaşdıqca beyinlər dumanlanır, suallar, müəmmalar ortaya çıxır. Ağababa – Bəşir mikromühitlərinin daxili çarpışması Dolçanın sarsıntılarında təcəssüm olunaraq xüsusi bədii effekt yaradır. Bir tərəfdən Ağababanın kiçik dünyasından aldığı həyat tərzinin, digər tərəfdən də kabab iyi ilə itiləşən instinktiv nəfəsin çarpışması Dolçanı öz məhvərindən oynadır, onda dərin ruhi metamorfoza yaradır: Dolça sözün əsl mənasında əsəb sarsıntısı keçirir, əvvəlki

rahatlığını itirir və nəhayətdə də öz nəfsinin qurbanı olur. Dolçanın öz doğma həyatindən, öyrəşdiyi adamlardan, onların yaşayış tərzindən qopması birdən-birə baş vermir. Hər iki mühit Dolça uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparır. Bir Dolçada iki dünya əlbəyaxa olur, bir Dolça da bu iki dünya arasında vurnuxur, qıvrılır, əzab çəkir. Tərəzinin Ağababa gözü basılmamaq üçün son imkanlara əl atır. Ağababa iş vaxtından artıq işləyir, evdə tez-tez Dolçanın çox sevdiyi toyuq bişirilir. Lakin tərəzinin Bəşir gözü də ağırdır, imkanlıdır və Ofeliyanın atdığı yeməklər toyuq sümüklərindən çox-çox dadlıdır. Ruhi ikiləşmə Dolçanı vəhşi səviyyəsinə çatdırır, onu sarsıdır: “Dolçanın gözləri elə bil iriləşmişdi və bu gözlərdə bir işıltı əmələ gəlmişdi, amma bu işıltı nəşə xəstə bir işıltı idi, ürək ağrısının, dərdin, qəmin işıltısı idi”. Bu daxili çəkişmələrdə Dolça sanki insaniləşir, nə isə qəribə bir şeyin – şüurunmu, instinktinmi, nəyinsə gücü ilə həm Ağababa çörəyinin qarşısında günahkarlığını, həm də kabab tikələrindən imtina etməkdə get-gedə gücsüzləşdiyini anlamağa başlayır. “Dolçanın gözlərində bir yazıqlıq, bir əlacsızlıq var idi və ən əsası, Ağababaya ən çox təsir edəni də bu idi ki, bu dəm Dolçanın gözləri həmin aydın avqust gecəsində nəyə görə sə bağışlanmasını yalvarırdı, nəyinsə əvvəlcədən xəcalətini çəkirdi”. Dolça öz zəifliyini hiss edir, bu zəiflik get-gedə biganəliyə və nəhayət, məcburiyyətə gətirir. Tərəzinin Bəşir gözü basır, Dolça öz doğma mühitindən qoşub kabab iyinə bürünmüş harınlıq və biganəlik aləminə daxil olur, həmin andan da tamamilə dəyişib öz yeni sahiblərinin xasiyyətlərini alır. Dolça ələbaxan, qarınqulu olur, yalvarmağa, yalmanmağa başlayır, heç vaxt yemədiyi təpiklərə, təhqirlərə də alışır, pişikləri tör-töküntülərə yaxın qoymur, bostanı başlı-başına buraxır, kökəlib harınlayır. Dolça heysiyyətsiz sırtığa çevrilir.

İki mühitin, iki həyat tərzinin, şüurla nəfsin çarpışmasından törənən əks-sədanı və nəfsin qələbəsini Dolçanın üzərinə keçirməklə, yazıçının sanki insanlara rəhmi gəlir, onları qorumağa çalışır və eyni zamanda da iti nəfsin qurbanı olmağı ancaq itlərə rəva görür. Amma bununla belə, Dolçanın məğlubiyyəti, eyni zamanda, Ağababanın da məğlubiyyəti idi. Dolça bunu hiss edirdi və Ağababadan qaçırdı. Digər tərəfdən isə Dolçanın yeni həyatı böyük faciənin də başlanğıcı idi və Dolça bunu da başa düşdü, saf həyatı ilə vidalaşdı və nəfsin arxasınca süründü, aysız, ulduzsuz Abşeron gecələrinin birində sonuncu dəfə olaraq “Alabaşı yadına saldı, Sarıbaşı yadına saldı, elə bil ki, o sakit, o mülayim, təmiz yay gününü yadına saldı, onunla qaç-tut oynayan cüllütü yadına saldı, o sakit, o mülayim, təmiz yay günündə açılan dörd gülləni yadına saldı”. Sövsq-təbiətinin gücü ilə Dolça hiss edir ki, nə vaxtsa dəniz sahilində, qayalıqlarda beşinci, altıncı güllə də atılacaq və bu güllənin qurbanı da məhz Dolça olacaqdı, onun nəfsin iti gücü ilə mehvərindən oyanmış ömrü olacaq, çünki Dolça Bəşirin xasiyyətlərini bölüşdürürdü. Bəşir də Dolçanın aqibətini bölüşdürməli idi.

Lakin bütün bunlar gələcəkdə olacaqdı, hələlik isə Ağababa mühiti itirmişdi. Ağababanın öz ailəsi ətrafında ucaldığı hasarda yelçəkər əmələ gəlmişdi və bu yelçəkərlə Bəşirin mühitindəki yad nəfəs, yad hava o yana dolmağa başlayırdı. Şübhə yoxdur ki, bu gizli yol çox təhlükəli idi və həmin yolu necə olur-olsun bağlamaq lazım gəlirdi. Bu nöqtədə biz bir növ qırılmış sapın düyünlənməsini hiss edirik, yazıçı sanki öz yolunda dayanıb bir-iki addım geri çəkilir və istiqamətini başqa səmtə salır. Bundan başqa, həmin nöqtədə Ağababanın uzun müddət öz mühitində qapanıb qalmasından irəli gələn adiliyi, fəal münasibət məqamındaki bəsitliyi də nəzərə çarpır. Əsərin psixoloji drammatizmlə gedən axını zəifləyib, məsələnin məntiqi həlli ilə əvəz olunur.

Əminə xanımla Kələntər müəllimin əlaqəsi Ağababanın bütün dözümlünü, heysiyyətini yerindən oynadır. O hər şeyə, hətta Dolçanın dilənçiliyinə də dözərdi, lakin Ağababanın mikromühi-tində namus ən qüvvətli dəyərlərdən biri idi və bu dəyəri alçaldan ən adi amillər Ağababanın ömür məramnaməsi ilə daban-dabana zidd idi. Ağababa Kələntər müəllimi öldürə də bilərdi, lakin öldürmür, çünki bir antipodun, beş antipodun hətta cismani məhvi belə qayəni cılızlaşdırar, ictimai paradoksun həllini qeyri-real, tezbazar edərdi. Əsərin əsas qayəsi antipodluğun özünü real hə-yat lövhələri ilə, real fərdi keyfiyyətlərlə çıpraqlaşdırmaq, onun mahiyyətini öz mühiti çərçivəsində qənaətbəxş insan ömrü ke-çirən adamların yaşayış tərzini fonunda açmaq və ətrafımızda baş verən və bizim diqqətimizi cəlb etməyən sosial təzadlar haqqın-da düşünməyə sövq etməkdir. Antipodlar çıxıb getsələr də onla-rın mirası Dolçanın qəmli gözlərində qalır, dənizin qara rəngin-də qalır, Gümüş Malikin kababxanasından çıxan tüstünün rən-gində qalır və Ağababanın bundan sonra neçə uşağı olsa da belə, onların hamısı dənizdə, Dolçanın gözlərində, kabab tüstüsündə bu paradoksun həllini axtaracaqlar və yəqin ki, nə vaxtsa bu uşaqlardan hansısa onun həllini tapacaqdır. Hələlik Ağababanın antipodlarla qarşılaşmadan itirdiyi təkcə Dolçadır, o, evin kirayə haqqını belə Gümüş Malikin kababxanasında sərf edir (bir növ antipodların özlərinə qaytarır) və bu ictimai paradoksun həllini dənizlə müqayisədə tapır: fikirləşir ki, “bu dəniz min-min ağaba-balar görüb, min-min dərdi-sərin şahidi olub, bu dəniz və adam-ların bütün dərdi-səri, bütün çatışmayan işləri bu dənizin bö-yüklüyünün, bu dənizin qocalığının müqabilində elə o balaca kü-çük kimi gülməli bir şeydi”. Burada dəniz nəhənglik, saflıq sim-volu kimi götürülür ki, heç şübhəsiz, beş-on antipodun mövcud-luğu ümumi ahəngin, ictimai saflığın müqabilində, doğrudan da,

heç bir şeydir. Dəniz sakit də olur, tufanlı da, lakin həmişə dəniz olaraq qalır. Nə qədər ki, kabab iyi yox idi, dənizin rəngi də, onun ləpələri də Ağababanın daxili təlatümlərini, ailə dərdi-sərini oxşayırdı. O vaxt “dənizdən səs gəlmirdi, dəniz uğuldamırdı və bu səssizlikdə lap xırdaca ləpələrin sahilə doğru sakitcə də ləpələnməsi arasında qəribə bir uyğunluq var idi, bu sükut ilə bu ləpələnmə bir-birini tamamlayırdı və bu dəm adama elə gəlirdi ki, dəniz elə həmişə bu cür olur, elə bil heç vaxt heç bir uğultu bu səssizliyi parçalamır, heç bir bozluq heç bir vaxt bu göylüyü boğub, tamam soldurub yox eləmir, bu sakit ləpələr heç bir vaxt dalğalar olub köpüklənə-köpüklənə çırpılmır, elə bil xəzri həmişə beləcə meh olub əsir”. Lakin kabab tüstüsü Ağababanın həyatının tarazlığını pozur və o başa düşür ki, həyat heç də onun özü, ailəsi üçün qurduğu rəngdə deyildir. Bayaq dünyanı, dənizi, qayalıqları könül toxluğu ilə seyr edən Dolçanın baxışları da Ağababanın ürəyini sıxırdı, “kişini darıxdırırdı, ürəyinə bir nigarançılıq salırdı; bu qara gözlər qara rənglərdən, qara adamlardan, qara məktublardan, qara göydən, qara dənizdən xəbər verirdi”. Dənizin öz rəngini dəyişməsi onun dəniz ahəngliyi müqabilində heç nədir və onun (dənizin) bu nəhəngliyini ancaq Ağababa kimi adamlar duya bilərlər. Dəniz genişqəlblilərə açıqdır və məhz buna görə də əsər boyu nə Bəşir, nə Əminə, nə onların övladları, nə də ki, onlara gəlib gedənlər bircə dəfə də olsun dönüb dənizə tərəf baxmırlar. Sanki bununla yazıçı dənizin saflığını, monumentallığını, əbədiliyini qoruyur və geniş ictimai mahiyyətli fikrə gəlir: “Dəniz safları cəlb edə bilər, çirkab içində üzənlərə dəniz də yaddır, yer də, göy də”. Ağababanın çox uşaq arzulaması da buradan irəli gəlir: o başa düşür ki, nə qədər çox uşağı olsa, onların hamısını öz meyarlarına uyğun tərbiyə edəcək və beləliklə də, dənizin, yerin, göyün, torpağın qədrini bilən safların sayı artacaqdır...

TƏNQİDÇİ SÖZÜNÜN KƏSƏRİ

Yetmişinci illərin sonlarında Aydın Məmmədovun tənqidə gəlişi hamının yadındadır. Çünki bu gəliş səssiz olmadı, məhz onun poeziya haqqındakı ilk məqalələrində vətənin göylərini, torpağını, daşını, vüqarlı dağlarını və ilbəlil alınan al bayraqlarını vəsf etməkdən az qala ekstaz vəziyyətinə çatmış poeziyanın doğrudan da poeziya olması şübhə altına alınmışdı. Bu mövzularda yazdıqları şeirlərin tənqid olunmasını ağıla belə gətirməyən bəzi qələm sahibləri deyirdilər: “Aydın: tənqid, yoxsa qaranlıq mülahizələr?” Onun məqalələrində cavan şair Vaqif Cəbrayılzadənin şeirlərinin maraqla təhlili çoxlarına qərribə görünmüşdü. “Bir əli şeirdə, o biri əli nəsrə olan” Ramiz Rövşənin hekayələri ilə böyük klassik Mirzə Cəlilin nəsri arasında “ənənə, bəşəri motiv” doğmalığı diqqəti cəlb etmişdi. Və nəhayət, onun yazılarında 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş nasirlərin yaradıcılığının fərdi və ümumi cəhətləri tədqiq olunurdu. Tənqidçinin yaradıcılığı mövzu və janr etibarilə sonralar daha da şaxələndi və bu şaxələnmə Aydınin imzasını əsla kəsərdən qoymadı. “Yazıçı” nəşriyyatının çap etdiyi “Sözümüz eşidilənədək” kitabı da ilk növbədə, tənqidçi sözünün kəsərini bütövlükdə duymağa imkan verir.

“Sözümüz eşidilənədək” kitabını bəlkə də Aydın Məmmədovun yaradıcılığında zaman etibarilə gecikmiş hadisə hesab etmək olar. Lakin bu “gecikmə” qətiyyən təəssüf doğurmur; çünki, gənc tənqidçi Arif Məmmədovun kitaba yazdığı ön sözdə deyildiyi kimi, “Sözümüz eşidilənədək” kitabını fərqləndirən cəhətlərdən biri, məqalələrin özünün özü ilə mübarizəsində qalib gəlmiş tənqidçinin qələmindən çıxmasıdır”.

Bəs tənqidçininin apardıği mübarizə nəyə qarşı idi?

Poeziya barədəki məqalələrdə mübarizə obyektı məlumdur: şeir adı ilə baş alıb gedən, lakin saxta pafosla yüklənən külli miqdarda nümunələr və bir də təzə, orijinal nəfəsli cavan poeziyanın özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə. Nəsr haqqındakı yazılarında isə Aydın Məmmədov sadəcə olaraq, dəyərli əsərlər barədə öz sözünü deyir, bununla da, həmin əsərlərin müdafiəçisinə çevrilir.

Kitabdakı məqalələrlə tanışlıq göstərir ki, Aydın Məmmədov poeziyanı təhlil üsulu ilə nəsrı təhlil üsulu bir-birindən fərqlənir: “nə elm, nə də peşə, sadəcə olaraq poeziya olan” şeir düzümlü örnəklərdə tənqidçini cəlb edən cəhət şairin lirik “mən”inin heç bir çərçivə və tendensiya güdmədən dünya və obrazın ruhi vəziyyəti arasındakı münasibətin dialektik əlaqəsidir. Bir tənqidçi kimi Aydının poeziyada görmək istədiyi yalnız “poetiklik”, “şeyriyyət dəyəridir”. Mövzusunun və müəlliflərinin ad-sanından asılı olmayaraq, bu keyfiyyətlərdən məhrum olan poeziya nümunələrinə verdiyi qiymətdə o, sərttir. Məhz belə sərtliklə o, müəyyən dövrdə baş alıb gedən patetik, pafoslu “vətəndaşlıq” poeziyasının, “başına dönüm”, “qurban olum”, “canım-gözüm”, “baş əyirəm”, “sevirəm”, “sənsiz neylərəm” və s. epitet və obrazların illüziyasında ilhamını cilovlaya bilməyən poeziyanın “qaynar təbinə” su səpə bildi.

A.Məmmədovun nəsrı təhlil üsulu müəyyən bir əsər haqqında ümumiləşdirici sözü əvvəlcədən deyib, sonra öz köklü mülahizələrini söyləməsi və bununla da ənənəvi təhlil çərçivəsini qırması ilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət “Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi” məqaləsində xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Bəzi misallara müraciət edək.

Əkrəm Əylislinin nəsrindən danışarkən “Əkrəmin dilinin poetik dünyası çox genişdir, işıqlıdır, burada sözlər və onların təkrarı xüsusi situativ məziyyət daşıyır, psixoloji effekt yaradır, obrazın

daxili aləmində qatbaqat sıralanmış gizli hiss və duyumları ifadə edir” – mülahizəsi ümumiləşdirici bir fikirdir, sonra bu fikir təmkinlə açıqlanır, konkret əsərə keçiddə - “Kür qırağının meşələri” povestinin təhlilində də eyni üsul hakimdir. Povestin sosial baxımdan təhlillərində Qədirlə Səltənətin sonuncu görüşündən keçən altı il zaman məsafəsinə diqqət yetirilməməsi əsərin yozulmasında qeyri-obyektiv mülahizələrə meydan açmışdı. A.Məmmədov povestin ideyasının məhz bu altı ilin sirri ilə bağlı olduğunu (axı, Qədir bu altı ildə xeyli dəyişmişdi) görür və əsərin təhlilində həmin detallı aparıcı faktor kimi götürür. Bu cür təhlil isə Qədir obrazını daha düzgün dərk etməyə imkan verir. Və ya “Elçin Əkrəmdən fərqli olaraq və obrazlarına daha çox kənardan baxmağa, onların həyatını yaşamaqdan çox təhlil etməyə üstünlük verir. O, insanların ən “şəxsi” sirlərini belə xırdalamağı xoşlayır” – kimi ümumiləşdirici mülahizədən sonra “Bir görüşün tarixçəsi” povestinin təhlili gəlir.

Aydın Məmmədov bədii materialı əvvəlcə dəridən mənimsəyən, öz duyumundan keçirən, sonra oxucuya təqdim edən tənqidçilərdəndir. Onun duyumu ilə yazıçının demək istədiyi həqiqət çox vaxt səsləşir. Poeziya və nəsr haqqındakı yazılarında bu cəhət xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır. “Şeirdən gələn notlar” məqaləsi məhz bu vəhdətdən yaranıb. On il əvvəl yazılmış həmin məqalədə tipoloji müqayisə nəticəsində o vaxtın gənc nasiri Ramiz Rövşənin “Belə-belə işlər” hekayəsi ilə Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti arasındakı ideya və poetika yaxınlığından bəhs olunması maraqlı idi. Xatırladaq ki, o illərdə Mirzə Cəlilin 60-cı illər Azərbaycan nəsrinə ideya və üslub təsirindən bəzi yazıları istisna etməklə çox vaxt ümumi söhbət gedirdi. Aydın Məmmədovun məqaləsi bu mənada vaxtında yazılmışdı.

Tənqidçinin poeziya barədə yazıları onun yaradıcılığının ilk illərinə aid idi. Sonrakı məqalə və çıxışlarında ara-sıra poeziya

haqqında söz desə də, o, nəsrdən daha ardıcıl danışdı. Və bu cür “ixtisaslaşma” ona çağdaş milli nəsrin problemləri barədə düşüncələrini, nəhayət, Azərbaycan tənqidçilərinin demək olar ki, nadir hallarda görüldüyü Ümumittifaq mətbuatına çıxarmaq imkanı verdi. “Nəsrin çətin yolları, tənqidin dolanbacları” (1988, N7) və “Altmışuncular səksəninci illərdə” (1988, N7) məqalələri nəsrimizin müxtəlif problemlərinə geniş orbitdən baxmaq nöqtəyi-nəzərindən maraqlı təşəbbüs idi. Bu yazılarda tənqidçinin yalnız hansısa yaxşı bir əsəri təhlil etmək düşündürmür; həm də “Boz ədəbiyyatın” mərkəzi nəşriyyatlardan oxucunun üstünə ayaq açması, xüsusən, tənqidin nəsrə stereotip münasibəti narahat edir. Tənqidçi bir tərəfdən, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanını 80-ci illər Azərbaycan nəsrinin çıxış nöqtəsi, Mövlud Süleymanlının “Köç” romanını “Dəyirman” povestinə nisbətən “geriyə yol, kənara atılmış addım” sayır. İsa Hüseynovun “İdeal” romanını “bacaları bağlanmış qapalı dünyaya” bənzədərək elə buradaca yazıçıya “yaxın keçmişimizin amansız hadisələrinin əks-sədasını” xatırladan ittihamları ilə hökm oxuyan nüfuzlu tarixçi alimə qarşı çıxır, nəsrə folklorə, mifə, etnoqrafiyaya müraciətin rəngarəng formalarından danışır; digər tərəfdən, tənqidin nəsrimizin layiqli nümunələrini nəinki Ümumittifaq, hətta bizim oxuculara da çox zəif təqdim etməsindən narazılığını bildirir; ədəbi orqanları, xüsusən, müəllifin (Aydın Məmmədovun) məqaləsini Yazıçılar İttifaqının rəhbərlərinə toxunduğu üçün geri qaytarmış “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalının redaktorunu tənqid edir... Və bu kimi bir sıra faktlar əsasında qətiyyətlə “bizdə tənqidçinin öz sözünü deyəcəyi, necə deyərlər; ürəyini boşalda biləcəyi, düşüncələrini olduğu kimi, maneəsiz-qayğısız çap etdirə biləcəyi tənqidi orqan yoxdur; ona görə də tənqidçi ədəbi həyatda, ədəbi prosesdə bir növ “kirayəçi” kimi iştirak edir” qənaətinə gəlir. “Nəsrin çətin yolları, tənqidin dolanbacları”

məqaləsinin “Gəlin, hamımız bir ağızdan deyək ki, mənim mövcudiyyətim də, işim də, mənafeyim də xalqımın, ədəbiyyatımın qulluğunda durmaqdan ibarətdir” – sonluğu yenidənqurma dövrü Azərbaycan tənqidində çağırış kimi səslənməlidir.

Ədəbi həyatda Aydın Məmmədov imzasını həmişə bir keyfiyyət müşayiət edib: cəsarət. Bu keyfiyyət ona milli mədəniyyətin qayğıları barədə açıq sözü həmişə vaxtında və kəskin demək imkanı verib. Kitabdakı məqalələri oxuduqca bunu hiss edirik: poeziya və nəsr problemləri barədə açıq danışmaq, müəlliflərlə dialoqa girmək, tənqid hədəfini gizlətməmək... Aydını cəsarətli bir tənqidçi kimi tanıdır. Əvvəlki yazılarında daha çox ədəbi təsərrüfatı araşdıran, fikir və mülahizələrini bilavasitə ədəbi əsərlər üzərində quran tənqidçi sonrakı məqalələrində (“Problemlər, qayğılar”, “Gəlin, açıq danışaq” – Əkrəm Əylisli ilə dialoq), (“Sözümüz eşidilənədək” – Anarla dialoq) bu sərhədləri aşır, ədəbiyyatın, mədəniyyətin ümdə məsələləri ilə yanaşı, respublikanın ekoloji vəziyyətinə, kəndlinin kənddən yayınmasına, qadağan olunmuş klassiklərin çapına, dilə, tarixə... elmlər doktorlarının “Akademkitab”dan kitab almamasına, Moskva kitabxanalarında Azərbaycan alimlərinin çoxdan “qırmızı kitab”a düşməsinə eyni ciddiyyət və yanğı ilə yanaşılır, gürcü rejissoru Tengiz Abuladzeyə istinadən xalqımızın ziyalılarını bir günəşin altına yığılmağa dəvət edir.

Yazıçı Anar “Azərbaycan” jurnalının suallarına verdiyi cavabda (1979, №12) mənsub olduğu ədəbi nəslin öz tənqidçilərinin yaranmamasından, elə bu səbəbdən nasirlərin paralel şəkildə tənqidlə məşğul olmalarından söz açmışdı. Təxminən bu dövrdə ədəbi tənqidə gələnlər – Kamil Vəliyev, Nadir Cabbarov, Kamal Abdullayev, Vaqif Yusifli, onlardan daha əvvəl isə Akif Hüseynov ardıcıl olaraq 60-cı illər ədəbi nəslinin və eyni zamanda, belə demək doğrudursa, bu ədəbiyyatın “şinelindən” çıxmış 70-80-ci

illər yazıçılarının əsərlərini təhlil etməyə başladılar. Və elə bu illərdə (söhbət 70-ci illərin sonları, 80-ci illərin əvvəllərindən gedir) ədəbiyyatda qəribə bir mənzərə müşahidə olunmağa başladı: “yeni nəsrə qarşı, bu nəsrə müdafiə və təbliğ edənlərə qarşı kəskin tənqid oxları yağdıranlar, nədənsə mübarizə meydanını tez tərk etdilər. Hər halda, burada müəyyən mənada Aydın Məmmədovun da xidməti oldu.

Hər bir kitab tənqidçinin yaradıcılığının müəyyən mərhələsinin yekunudur. “Sözümüz eşidilənədək” kitabı da A.Məmmədovun bir tənqidçi kimi 10 illik zəhmətinin, yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur. Və sevinirik ki, bu illər ərzində o, sözü eşidilən tənqidçilərdən biri olub.

Mayis ƏLİZADƏ

TƏRCÜMƏLƏR

B. KUZNETSOV

EYNŞTEYN VƏ DOSTOYEVSKI¹

*Dostoyevski mənə hər bir mütəfəkkirdən,
hətta Qaussdan da çox şey verir.*

Eynşteyn

*Dostoyevski bizə həyatı göstərmişdir, bu doğrudur;
amma onun məqsədi bizim diqqətimizi mənəvi
varlığın sirrinə yönəltmək idi...*

Eynşteyn

Nisbilik nəzəriyyəsinin banisinə Dostoyevski nə verə bilərdi? Bu suala Eynşteyn ideyaları ilə digər mütəfəkkirlərin yaradıcılıqları arasındakı uyğunluqların öyrənilməsində olduğu kimi, burada da varlıq anlayışı və onun Eynşteyn ideyalarının meydana gəlməsində, gələcək inkişaf perspektivlərindəki rolu ilə əlaqədar şəkildə baxılacaqdır. Görünür ki, başqa hallarda olduğu

¹ Məqalə B.Q.Kuznetsovun "Eynşteyn" kitabından (M., 1980) tərcümə edilib.

kimi, burada da aparılan qarşılaşdırma təkcə Eynşteyn ideyalarını aydınlaşdırmağa deyil, eyni zamanda keçmişin qiymətləndirilməsinə, bu və ya digər cizgiləri əlavə edilməsinə də imkan yaradacaqdır.

Bir faktı əvvəlcədən qeyd edək, Eynşteyn, Dostoyevski yaradıcılığından əhəmiyyətli impuls ala bilərdi, çünki bu yaradıcılığın mərkəzində intellektual münaqişələr dururdu, çünki Dostoyevskinin poetikası rəasional poetika idi, çünki onun romanının ana xəttini təşkil edən mövzu – öz ziddiyyətlərində çırpınan, təcəssüm olunmağa can atan insan fikri idi.

Fikrin gerçəkliyə münasibətdə üzə çıxan problemləri, idrak və fəaliyyət problemləri, haqq və xeyirxahlıq problemləri mədəni yüksəlişlə həmyaşdır. Lakin biz zəmanəmizdən əvvəlki üç əsrə toxunmaqla kifayətlənəcəyik. XVII əsr Hamletin öz qarşısına qoyduğu suala cavab verməli idi. Danimarka şahzadəsinin qəlbində köhnə idealın – orta əsrlərin məntiqə qüsursuz sxolastik fikir idealının yeni idealla əvəzlənməsi baş vermişdi. Fikir fəaliyyətə keçməli, fəaliyyətlə qidalanmalı və fəaliyyətdə də təcəssüm olunmalıdır. Elm buna əvvəl təcrübə, yüz il keçəndən sonra sənaye çevrilişi ilə, ictimai fikir isə iki əsrdən sonra yəko bin diktaturası ilə cavab verdi.

XVII əsrdə idrak qarşısındakı hücumlar üçün ilkin mövqeləri müəyyənləşdirdi. Qaliley özbaşına davam edən, saxlayıcı amil tələb etməyən hərəkət anlayışında varlığın yeni sxeminin əsasını tapdı. Artıq kainatın harmoniyasını təbii yerlərin Aristotel sxemi deyil, bərabər ölçülü hərəkətlər sxemi izah etməyə başlayır. Düz xətt üzrə hərəkət edən cismlərə sürətin qorunub saxlanmasını şamil etmək yolu ilə Dekart ətalət anlayışını dəqiqləşdirdi. O, elə bir fizika yaratdı ki, bu fizikada hərəkət edən maddədən başqa bir şey yox idi. Dekart metafizikasından intəhasız substansiyaları kənara atan Spinoza həmin fizikanı hər şeyi ehtiva edən dünyagörüşə

çevirdi. Nəhayət, Nyuton güc anlayışının köməyi ilə mexanikanı aksiomlaşdırdı, ümumdünya cazibə qanununu taparaq, kainatın rasionallıq sxemindəki inkişafın birinci dövrəsini başa çatdırdı. Nyuton cismə tək-cə başqa cismlərin deyil, eyni zamanda məkanın da təsir göstərməsi nəticəsinə gəlir ki, bu da müəyyən qədər elmin klassik ideallarından kənara çəkilmək idi. Lakin bunun əvəzində, dünyanın elmi mənzərəsi birqiymətli doğruluq qazanır, klassik mexanikanın kəmiyyət münasibətlərinin təcrübə ilə qarşılaşdırılmasına imkan yaranırdı.

Növbəti XVII əsr rasionallıq hücumları əsri idi. Onu İdrak əsri adlandırırlar. O, doğrudan da, öz nəticələrinin mütləq dəqiqliyinə, onların kosmosa və mikrokosmosa universal şəkildə tədbir edilməsinə ümid edən İdrakın əsri idi. O vaxt belə hesab edirdilər ki, Nyuton fizikasının məntiqi inkişafı təbiətin bütün hadisələr toplusunu izah edə bilər və kainatın bütün molekullarının koordinat və sürətlərini bilməklə, onun (kainatın) bütün gələcəyini tam dəqiqliklə qabaqcadan xəbər vermək mümkündür. Bir də belə düşündülər ki, anlayışların məntiqi tərtibatı harmonik ictimai qaydaların da qurulmasına imkan yaradacaqdır: Babefi, ondan əvvəllər isə belə qaydaların inqilaba qədərki tərənnümçülərini ruhlandırır da məhz bu ümid idi.

XIX əsrdə gördülər ki, fikir gerçəkliyi ancaq o zaman dərk edə və dəyişdirə bilər ki, o, yəni fikir iradsız formalardan, universal riyazi münasibətlərdən və donuq məntiqi qanunlardan imtina etmiş olsun. Laplas yazırdı ki, idrak üçün irəliyə getmək fikrə dalmaqdan daha asandır. Lakin sonuncu amil, yəni fikrə dalmaq labüdü, qarşısızalmaz hadisə idi. Höte gerçəkliyin məntiqi sxemlərə sığışmadığını qeyd etdi (“nəzəriyyə, ey dost, cansızdır, həyat ağacı isə daim yaşılıdır”). Alman klassik fəlsəfəsi aşkar etdi ki, öz kanonlarını dəyişdirməyən fikir olduqca çətin, həllolunmaz ziddiyyətlərə gəlib çıxır. Daha sonralar klassik fəlsəfə pozitiv

nəticə çıxardı: yalnız çevik və canlı olduqda, heç bir mütləq həqiqət qarşısında dayanmadıqda fikir sonsuz qüdrət kəsb edir. Karno, Klauzius və yüzilliyin sonunda Baltzman göstərdilər ki, malekulların iri çoxluqlarının davranış qanunları xaraktercə ayrı-ayrı molekulaların davranış qaydalarından fərqlənir. Əgər birincilər statistik xarakter daşıyır və təbiət proseslərinə dönməz şəkil verirsə, ikincilər dönən proseslərin mexanikası çərçivəsindədirlər. Analogi şəkildə Darwin da filogenezin statistik qanunların kəşf etdi: ancaq bu və ya başqa fərdi talelərin ehtimalını dəyişdirməklə, mühit bütöv bir növün taleyini, statistik çoxluğun taleyini idarə edə bilər. Lobaçevski, sonra isə Riman biri digərini inkar edən iki həndəsi sistemin – Evklid (üçbucağın bucaqlarının cəmi iki düzbucağa bərabərdir; düz xəttədən kənarında götürülən hər hansı bir nöqtədən bu düz xəttə ancaq bir paralel düz xətt keçirmək olar, düz xəttə endirilən perpendikulyarlar isə paraleldir və s.) və qeyri-Evklid (üçbucağın bucaqlarının cəmi iki düzbucaqdan böyük və ya kiçikdir; düz xəttədən kənarında götürülən hər hansı nöqtədən bu düz xəttə ya paralel xətlər çoxluğu keçirmək olar, ya da ki, heç birini keçirmək olmaz; düz xəttə endirilən perpendikulyarlar ya bir nöqtədə ayrılırlar, ya da əksinə, bu nöqtədə qovuşurlar) sistemlərinin mövcudluğu fikrinə gəldilər. Onlar həmçinin müəyyən etdilər ki, gerçəkliyin proseslərinə bu iki həndəsi tərtibatdan hansının uyğun gəlməsi fiziki proseslərdən və götürülmüş sahənin miqyaslarından asılıdır. Tez bir vaxt ərzində “qeyri-Evklid” termini təkcə riyazi-paradoksal sistemə deyil, əvvəllər qüsursuz sayılan kanonlardan imtina edən hər cür nəzəri ümumiləşdirmələrə şamil edilməyə başladı.

XIX əsrin ictimai fikri də inqilabi nəticəyə gəldi: sosial harmoniya ancaq və ancaq tam məntiqi görünən, Evklid aksiomları qədər qüsursuz hesab edilən sosial institutların xarabalıqları üzərində yaradıla bilər. Burada analogiya qurtarır. XIX əsrin ən

qabaqcıl və inqilabi mütəfəkkirlərini düşündürən sosial harmoniya dövrün ən qabaqcıl riyaziyyatçılarının, astronom və fiziklərinin fikrini cəlb edən kosmik harmoniyadan fərqlənir. Lobaçevski və Rimana görə Evklid münasibətlərinin təkzib olunması çox iri kosmik sahələrdə baş verə bilərdi. Kosmik harmoniya isə, hətta Evklid səciyyəli olmayanı belə, kosmik harmoniya olaraq qalır. Mikroskopik proseslər bu harmoniyanı pozur, həmin harmoniyaya orta statistik proseslər tabe olur, tək bir orqanizmin filogenetik təkamülü, növün məhv olması və ya inkişafı üçün nə qədər əhəmiyyətsizdirsə, ayrıca götürülmüş bir zərrəciyin taleyi də planetlərin hərəkəti üçün bir o qədər əhəmiyyətsizdir. Amma sosial harmoniyaya gəldikdə o, insanları orta statistik prosesləri idarə edən kortəbii qüvvələrin əsarətindən xilas etməyə əsaslanır. Harmonik sosial quruluş hər bir fərdin xoşbəxtliyini təmin etməlidir. Burada bütövün “həndəsəsi” həmin bütövün mikroskopik hissələrinin unudulmasından deyil, hər mikroskopik taleyin nəzərə alınmasından çıxış edir.

Beləliklə, XIX əsrin qabaqcıl təbiətşünaslıq elminin və ictimai fikrinin gəldiyi nəticələr müxtəlif idi. Təbiətşünaslıq elmi kainatın statistik harmoniyasının Evklid və qeyri-Evklid sxemlərini tərtib etdi. İctimai fikir isə statistik sosial harmoniyanın, idrakın və bəşəri vicdanın tələblərini ödəməməsi faktından çıxış edərək, belə bir uzaqgörənlik etdi: elmin və məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafı kortəbii ictimai qüvvələrin kor-koranə oyununu rədd edən ictimai quruluşa keçməyi labüdləşdirəcəkdir.

XIX əsrin elmi ideali ilə ictimai ideali arasındakı bu dərin fərq bəşər tarixini təbii qanunlara tabe etmək meyillərinə qarşı etiraz doğurdu. Belə etiraz səsləri XIX əsr elmi idealının mütləqləşdirilməsi ilə bağlı idi. XX əsrdə vəziyyət dəyişdi, qeyri-klassik elm ayrıca götürülmüş hissəciyi mikrokosmosun dinamik qanunlarının əsarətindən qurtaran, lakin klassik statistikada geniş

yayılmış insanın fərdi taleyini inkar edən ehtimali qanunlardan çıxış etməyə başladı.

Bəs bu planda götürüldükdə, XIX əsrin bədii yaradıcılığının gəldiyi nəticələr necə idi?

1866-1880-cı illər ərzində Dostoyevskinin əsas fəlsəfi romanları “Cinayət və cəza”, “Sərsəm”, “Cinlər”, “Yeniyetmə”, “Karamazov qardaşları” çapdan çıxdı və bu əsərlərdən sonra insanlıq yaşca böyüdü. Nə baş verdiyini bəşəriyyət birdən-birə anlaya bilmədi. Dostoyevskinin romanlarının ilkin motivi belə idi: “Yer kürəsi qabığından özəyinə qədər göz yaşsı içindədir”. Bu, statistik cədvəllərin gəldiyi nəticə deyildi, əksinə həmin cədvəllərə qarşı qoyulmuşdu. Bu birbaşa təəssüratlar da deyildi; söhbət ayrı-ayrı adamlar haqqında yox, insanlıqdan gedir. Lakin insanlıq özü də hər bir ayrıca şəxsə mövcuddur, sosial və mənəvi problemlər qəhrəmanların psixologiyası çərçivəsində, obrazda, estetik ümumiləşdirmələrdə açılır. Rasional fikrin yekunu – fərdi taleləri rədd edən harmoniya qənaətbəxş deyil müddəası məhz fərdi obrazın təkrarolunmazlığını, toxunulmaz dəyərini saxlayan estetik ümumiləşmədə formalaşa bilər.

Dostoyevskinin romanları gecənin bağrını dələn dəhşətli qışqırıqdı və bu qışqırıqdan sonra hamı öz yuxusunu itirmişdi. Burada Yer kürəsinin bütün iniltiləri, işgəncələrə məruz qalan körpələrin hıçqırıqları, dərddən ağılı itirmiş adamların sayıqlamaları, qorxunc sərsəmlik ərafəsindəki təlaşlı nidalar bir yerə çulğalaşmışdır. Bütün bunlar həm çulğalaşmış, həm də hər biri ayrı-ayrılıqda saxlanılıb və buna görə də biz dəlicəsinə fəryaddakı hər notu, körpə hönkürtüsündəki hər hıçqırtımı fərqləndiririk. Bu, ağrı fəryadı, harmoniya yangısı idi və insan mədəniyyəti tarixinə XX əsrə verilmiş sual kimi daxil olmuşdur.

Budur, qarşımızda “Karamazov qardaşları”nın zirvəsi – əyalət aşxanasındaki səhnə durur: burada İvan Karamazov öz qardaşı

Alyoşa ilə söhbət vaxtı kainatın providensial (allahdan törəyən) harmoniyasını təkzib edir. Bu harmoniya bircə nəfər xırda adamın əzablarını yumağa qadir deyil. Bütövün heç bir “makroskopik” harmoniyasında ana didik-didik edilmiş, parçalanmış körpəsinin əzablarını bağışlamaz. Əgər belədirsə, İvan Karamazov sözünə davam edir, bəs onda harmoniya haradadır? “Dünyada elə bir məxluq varmı ki, o, bağışlaya bilsin və ya bağışlamaq hüququna malik olsun? Harmoniya istəmirəm, insanlığa məhəbbətimdən istəmirəm... Onsuz da bu harmoniyaya çox baha qiymət kəsiblər, ora girmək haqqını verməyə bizim cibimizin gücü çatmaz. Ona görə də öz buraxılış biletimi geriyə qaytarmağa tələsirəm”.

İvan Karamazovun “öz buraxılış bileti geriyə qaytardığı” fəsil “Qiyam” adlanır. Dediğimiz kimi, bu fəsil “Karamazov qardaşları”nın və bəlkə də bütünlüklə Dostoyevski yaradıcılığının zirvəsidir. Bu, həmin ağır fəryadının, nisgilin, harmoniya yanğısının ən qabarıq nidasıdır ki, insan mədəniyyətinin tarixinə XX əsrə verilmiş sual kimi daxil olmuşdur və XIX əsrdə ortaya çıxan, öz-özlüyündə gələcəyə yönəlmiş suallardan başqa bir şey olmayan nəhəng elmi kəşflərlə bir sırada durur. Bu, həmin elmi kəşflərin emosional, psixoloji və estetik qarşılığıdır. Disharmoniya bəşəriyyətin həyatını parçalayıb, tikə-tikə edib, torpaq insanların qanı və göz yaşları içindədir. Əsl harmoniya ancaq “qeyri-Evklid”, paradoksal, ənənəvi “Evklid” fikrinin iqtidarı çatmayan harmoniya ola bilər. Amma bu harmoniyanın da öz çətinlikləri var, özü də ən ağır, ən ümumi çətinlikləri; əgər kainatın bu və ya digər harmoniyası, bütövlə müqayisədə hətta ən adi, lokal və fərdi disharmoniya aktını nəzərdən qaçırırsa, işgəncə verilmiş körpənin bircə damla gözyaşını belə yaddan çıxarsa, insanın mənəvi duyumu ilə rədd ediləcəkdir.

Dostoyevski yaradıcılığının obyektiv məzmunu XX əsrə yönəlmiş yalvarış və tələbdən ibarətdir: insana lokal disharmoniyayı

nəzərdən qaçıran, fərdi insan əzabları ilə barışdıran harmoniya yox, körpələrin göz yaşına, zora, zülmə, zəiflərin təhqir edilməsinə qarşı çıxan sosial və əxlaqi harmoniya lazımdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XX əsrə verilmiş sual tək-cə mücərrəd məntiqi və ya təsviri-statistik formada səslənə bilməzdi, çünki o, fərdi talelərin inkar edilməsinə qarşı yönəlmiş etiraz da aid idi. Fərdi talelər estetik ümumiləşdirmələr çərçivəsində, konkret bədii obrazlar şəklində diqqəti cəlb edə bilirdilər. Peyzajın poetikası buna gözəl misaldır. Dostoyevskinin peyzajı çox dəqiqdir, tamamilə sənədlidir, həmişə də varlığın disharmoniyasını ifadə edir. Bütün bu dəqiqliyi ilə yanaşı o (peyzaj), eyni zamanda xəyali və fantastikdir. Bu, xüsusilə Peterburqa aiddir. Peterburq həmişə Dostoyevskiyə də, onun qəhrəmanlarına da kabus, əcaib şəhər timsalında idi. Bunun səbəbini biz aşağıda verəcəyik, çünki bəzi oxşarlıqlar və qarşılıqlar hələlik əlimizdə yoxdur. Hələlik isə onu qeyd etmək olar ki, Dostoyevskiyə görə real varlıq harmoniyadan, özü də fərdi taleləri nəzərdən qaçırmayan, qeyri-statistik harmoniyadan ayrılmazdır. Əksinə, Dostoyevski üçün disharmoniya nə isə qeyri-real, fantastik bir şeydir, bir növ ağır yuxudur ki, bu vaxt adam oyanmaq istəyir, amma nə qədər çalışırsa oyana bilmir.

Belə bir hiss “Cinayət və cəza”ya da xasdır. Varlığın çıxılmaz disharmoniyası ilə kabusa çevrilmiş şəhərin fonunda Raskolnikov belə bir ideyaya gəlir ki, cinayət etmək olar. İnsanın buna nəinki hüququ var, hətta əgər qətlin qurbanı olduqca cüzidirsə və bunun əvəzində qətlin özü nəhəng işlərə yol açarsa, onda insan qatilliyə qoyulan bütün qadağaları tapdalayıb keçməlidir. Zərrəciyin, atomun, mikroorqanizmin taleyi bütövün, dünyanın taleyi üçün əhəmiyyətsizdir və əgər o (mikroorqanizm), “makroskopik” subyektin yolunu kərsirsə, əzilib yerlə-yeksan edilməlidir. Raskolnikovun öldürdüyü sələmçi qarı da belə bir mikroorqanizm idi.

“Cinayət və cəza”nın poetikası rəsonal poetikadır. Qəhrəmanların dili fikrə qərql olmuş və bu fikirlə də yaşayan adamların dili idi: həmin fikir ola bilsin ki, paradoksaldı, ziddiyyətlər doluşmuşdı, xəstə idi, amma bütün bunlara baxmayaraq, yenə də fikir olaraq qalırdı. Ehtiras fikrin akkompamenti kimi çıxış edir və əksər hallarda da fikrin təsdiqinə, yoxlanışına, sınamasına yönəlmiş cəhdi ifadə edir. Qəhrəmanların əhvali-ruhiyyələri tək-tək hallarda özlərindən asılı olmur və hətta bu hallarda belə, bunlar sürətlə açılıb fikrin kolliziyasına çevrilirlər. Peyzaj, Dostoyevskinin başqa romanları kimi, “Cinayət və cəza”ya da xas olan Peterburq peyzajı qəhrəmanlarda əhvali-ruhiyyə deyil, ya fikir, ya da ki, öz-özlüyündə fikirdən başqa bir şey olmayan əhvali-ruhiyyə yaradır. “Cinayət və cəza”nın ilk epizodlarının açılıb genişləndiyi fon, tutqun və cansıxıcı peyzaj qəhrəmanda qəfil nisgil oyadır və növbəti səhifələrdə məlum olur ki, bütün bu məsələ varlığın sonsuz mürəkkəbliyi qarşısında fikrin əzablı çırpıntısından irəli gəlir.

“Sərsəm” də eyni dərəcədə rəsonaldır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatının ən maraqlı obrazlarından olan Nastasya Filippovnanın obrazı səciyyəvidir. Son dərəcə mürəkkəb hissiyyətli və ondan daha çox mürəkkəb fikirli qadındır. Qeyd edək ki, Nastasya Filippovnanın əhvali-ruhiyyəsinin gözlənilmədən dəyişməsi və onun ən paradoksal davranışları hissiyyətin dəyişməsini deyil, fikrin dönüşlərini ifadə edir. Qəlbən sevdiyi və eynilə qəlbən də sevildiyini bilə-bilə Nastasya Filippovnanın özünü knyaz Mışkinə yaraşdırmaması fikri əsərin faciəli final dönüşüdür. Burada oxucu obrazın lətafətini hiss edir, onun qəlbənin bütün çırpıntılarının intellektual çalarlarını görür və Nastasya Filippovnanın gərdək dalından qaçmasını da, Roqozin obrazında təcəssüm olunmuş irrəsonallıq nəhayətsizliyinə yuvarlanmasını da müəmmalı olsa da, məntiqi bir şey kimi qəbul edir.

Bəlkə (yəqin Dostoyevski də belə düşünürdü). İncildəki Qolqofda olduğu kimi, burada da Qolqof mütiliyi və biganəliyi ilə seçilən Mışkin taleyi, çarmıxa çəkilmişlərin mənəvi qələbələrinin başlanğıcıdır? Bu barədə Dostoyevski nə deyir-desin, amma “Sərsəm”in poetikası başqa bir nəticə yürütməyə əsas verir: qarşımızda fikrin faciəsi durur. Bu fikir ənənə və ənənəvi anlayışları basıb keçə bilməmişdir, onun paradoksallığı və “qeyri-Evklidliyi” də hələlik lazım olan qədər deyildir. Oxucu qəhrəmanların intellektual həyat zövqünü olduqca möhkəm hiss edir ki, bu da onları əzabkeş və antiintellektual ənənələrin qəhrəmanları hesab etmək üçün qənaətbəxşdir.

Dostoyevskinin rasionallıq poetikası əsərin melodiyasını, bir-birinin ardınca gələn replikalar, səhnələr, hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqələri açıb göstərir. Bu, intellektual melodiya. Öz hissi fəallığına, düşüncə tərzinin intensivliyinə, intellektual kolliziyaların sərtliyinə, qəhrəmanın taleyinin həmin kolliziyalardan asılılığına görə rus ədəbiyyatının Nastasya Filippovna ilə rəqabətə girə bilən heç bir qadın qəhrəmanı onunla bir sıraya qoyula bilməz.

Dostoyevski poetikasının xüsusiyyətləri onun rasionallığını əks etdirir. Məsələn, peyzaj belədir. Romanların kompozisiyası da belədir. Müəllifin süjetə əsaslı dönüş vermək üçün topladığı dialoqlar da, tələsik, adda-budda, amma fikrin eynində tələsik, adda-budda, ziddiyyətli gedişi ilə müəyyənləşən nitq də eyni qəbildəndir.

Dostoyevskinin qayə etibarilə ən antirasionallıq əsərində də rasionallıq axın özünə yol açır. “Cinlər”in qəhrəmanı – heç bir əxlaqi ölçüsü olmayan, qəhrəmanlıqla cinayət arasında fərq görməyən bir adam olan Nikolay Stavrogin öz-özlüyündə əxlaqi təminatdan daha çox təcürbi mahiyyət daşıyır. “Cinlər” romanında Stavroginin iştirak etdiyi hər səhnə təcürbədir, burada qəhrəman öz qarşısına öyrənmək məqsədini qoyub, özünün və eləcə də partnyorunun çata biləcəkləri yüksəliş və yıxılma hədlərin ölçmək istəyir. Dostoyevski göstərmək

istəyir ki, fikir öz-özlüyündə, ənənəvi inam olmadan, əxlaqın əsasına çevrilə bilməz: rasionalizm özü qeyri-əxlaqidir və əxlaq sahəsində “nöqtə-vergülünə qədər dəqiqliklə” cavab verə bilər. Dostoyevski Stavroginin kölgəsini – Pyotr Verxovenskini yaradır. Verxovenskinin Stavroginə münasibəti Svidriqaylovun Raskolnikova münasibəti kimidir: mənəvi uçurumu göstərir və bu uçuruma da, Dostoyevskinin fikrincə, ənənəvi inama qarşı çıxan idrak aparır.

Dostoyevski tərəfindən romana daha bir surət – qırxıncı illərin idealist-liberallarından olan qoca Stepan Verxovenski də daxil edilir. Bununla da Dostoyevski gülcünc və yaqın ki, məğmun, ziyasız, yeni nəsil tərəfindən sıxışdırılmış Stepan Verxovenskiddən tutmuş, heybətli sui-qəsdçi Pyotr Verxovenskiyə qədər bütün liberal və radikal ziyalıların hamısını bir dairə içərisində toplamaq istəmişdir. Qeyri-əxlaqi rasionalizmin təcəssümü olan Nikolay Stavrogin isə mərkəzi fiqur olaraq qalır.

“Cinlər” romanının qayəsi belədir. Amma bu qayə həyata keçirilmir. Stepan Verxovenskinin şəxsiyyəti Dostoyevskinin həfizəsindən qırxıncı illərin düşüncəsinin real hakimlərinə xas olan əlamətləri sıxışdırıb çıxarır və axır nəhayətdə Dostoyevski öz sözləri ilə etiraf edir ki, Stepan Verxovenski o zamanın adamlarının ən təmizi olan Qranovski obrazına yaxındır. Pyotr Verxovenskiyə münasibətdə də, poetika müəllif qayəsini üstələyir. Bu obrazı konkretləşdirən, onu real cizgilərlə zənginləşdirən poetikanın məntiqi belə bir nəticəyə gətirir ki, Pyotr Verxovenski obrazı heç vaxtlə radikal ziyalıların cəmləşdirici obrazı ola bilməz: çünki Pyotr Verxovenski həmin ziyalıların düşmənidir. Nikolay Stavrogin də öz yaradıcısının düşündüyü kimi alınmır. Dostoyevski onu inqilabi hərəkətə qoşa bilmir, bədii instinktin etiraz səsi mane olur. Beləliklə də, inqilabi ziyalıları qarşı nəzərdə tutulmuş pamflet əvəzinə, nə isə başqa bir şey alınır. Bu “nə isə” gələcəyə yönəlmiş suala çevrilir: idrakın birqiymətli əxlaqi, hər

bir insan həyatının qorunmasına və saxlanmasına gətirib çıxarması üçün hansı şəraitlər lazımdır? Belə bir əxlaqa ənənənin yox, idrakin gətirib çıxaracağı isə, romanın rəasional toxumlarından bəlli olur: burada hər əxlaqi meyar fikrin ciddi-cəhdlərinin yekunudur. Özü də bu ciddi-cəhdlər bəzi hallarda son dərəcə iztirablı olsalar da, əxlaqi məsələlərin mənbəyi kimi, heç vaxt ənənə qarşısında geri çəkilmirlər.

1879-1880-cı illərdə Dostoyevski belə hesab edirdi ki, “Karamazov qardaşları” adlı yeni romanında ənənəvi inamla qiyamçı idrak arasında həlledici yarış başlanacaq və bu yarışda idrak basılacaqdır. Yazıçı bu yarışını hazırladı. İvan Karamazov idrakı təcəssüm etdirirdi. O, varlığın providensial harmoniyasına qarşı ən sərt, ən güclü dəlillərlə çıxış edir. Dostoyevski İvan Karamazova bir deyil, bir neçə interpretator verir ki, onlar qəhrəmanın məğlubiyyətini hazırlamalıdır. Birincisi və ən başlıcası Smerdyakovdur. Bu Smerdyakov, İvanın toxunulmaz idrak haqqındakı moizəsini eşitdikdən sonra, həmin moizədən praktik nəticə çıxarır: əgər “hər şeyi etmək təbiri caizdirsə”, onda, deməli, ata Karamazovu da öldürmək olar. İkinci interpret İvan Karamazovun hüsuruna gələn şeytandır ki, bu şeytan hətta Karamazovun özü üçün belə dözülməz görünən fikirlərin mayasıdır. Üçüncü interpretator İvan Karamazovun quraşdırdığı əfsanədəki “böyük inkvizitor”dur. Həmin inkvizitor katolikliyə məxsus kainat despotluğu idealını İsanın, məsum ibadətində qarşı qoyur.

Ənənəvi inam Karamazov qardaşlarından ən kiçiyi Alyoşada təcəssüm olunur. Alyoşanı qüvvətləndirmək üçün Dostoyevski onun müəllimi, müqəddəs qoca Zosimi yaradır.

“Karamazov qardaşları”nın səhifələrində baş verəcək yarış irticaçı, o cümlədən də hökumət dairələrində ümid və təlaş doğururdu. O vaxtlar Pobedonostsev tez-tez yazıçı ilə görüşür və məktublaşırdı. Yazıçı ona söz vermişdi ki, əsərin son səhifələrində

Zosimin ölümqabağı ibadətlərindəki təkziblər İvan Karamazovun providensial harmoniyanın dayaqlarına yönəlmiş dəfolunmaz və inandırıcı hücumlarına qarşı qoyulacaqdır. Dostoyevski rus inhilist fəlsəfəsinin dağıdılmasına söz vermişdi.

Dostoyevski Pobedonostsevə yazırdı ki, sarsılmaz realizmdən çıxış edəcək və İvan Karamazovu sinədolusu danışdıracaqdır. “Realizm” dedikdə Dostoyevski nəyi nəzərdə tuturdu? Sonralar bu məsələ üzərində daha geniş dayanacağıq, lakin artıq indi, qabağa qaçaraq, Dostoyevski realizminin fundamental xüsusiyyətini qeyd edək. Bu, təcürbi realizm idi. Dostoyevski qəhrəmanlarını ən mürəkkəb və son dərəcə kəskin vəziyyətlərə salaraq, öz ilkin müddəalarını yoxlayırdı. Bu yolla o, əənənəvi nəticələrdən, hətta yazıçının öz gözlədiklərindən də qəti surətdə fərqlənən paradoksal nəticələrə gəlirdi. Puşkin öz məktublarının birində şikayətlənirdi ki, “Onegin”dəki Tatyana Larinanın ərə getməsi şair üçün çox gözlənilməz oldu. Bədii yaradıcılıq üçün belə hal səciyyəvidir. Bu, ümumiyyətlə hər cür yaradıcılığa aiddir: məsələn, gözlənilməz və əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış təcürbi nəticələr elmi inkişafın zəruri komponentidir. Dostoyevskidə söhbət məhz təcürbədən gedir. Obrazın inkişafı elə şeyləri açır ki, bu şeylər müəllifdə pərdəli şəkildədir, onun özü üçün də aydın deyil və aprior gedişlərlə sıxışdırılmışdır. Ona görə də sənətkar əsərdəki obrazları, davranışları, replikaları quraşdırmaq və planlaşdırmaq əvəzinə daha çox kəşf edir. Əgər İvan Karamazovun Alyoşa ilə söhbəti və ya şeytanla dialoqu təcürbə idisə və bu təcürbə “Karamazov qardaşları”nın ictimai təsiri götür-qoy edən vaxt yazıçının Pobedonostsevə (və ya öz-özünə) verdiyi vəddən daha maraqlı, daha doğma, intim və fəci idisə, Dostoyevski İvan Karamazovun ağzını yuma bilərdimi? İctimai təsirdən asılı olmayaraq, təcürbə Dostoyevskinin özünə də lazım idi: yazıçını təcürbəyə işgəncəli şübhələr sövq edirdi, bu şübhələr heç vaxt kəsilmirdi, idrakın iradlarına qarşı qoyulan, publisist

Dostoyevski tərəfindən müdafiə edilib, sənətkar Dostoyevski tərəfindən darmadağın edilən əənəvi inamın həqiqi tanınmasına heç vaxt gətirib çıxarmırdı. Bu ziddiyyət biblioqrafik və tarixi-ədəbi tədqiqatlarda çoxdan araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Publisist Dostoyevski sadə “Evklid” sistemində rahatlanmaq istəyirdi. Sənətkar Dostoyevski isə heç bir şeydən rahatlanmaq istəmir, öyrənmək, bilmək istəyirdi. Bu cəhd, öz növbəsində, onun dühasına uyğun gələn miqyaslar əldə edir, poetikanı əlvanlaşdırır və özü də poetik vasitələrlə qidalanırdı.

Dostoyevski öz qəhrəmanlarına öyrənmək, şübhələri həll etmək, inanmaq ehtirası verirdi. İvan Karamazovla söhbətdə Zosim görür ki, həmsöhbəti xristianlığı, ruhun ölməzliyini, Allahı inkar edir. Lakin o, inkarında qəti deyil, şübhələnir, əzab çəkir. Və Zosim İvan Karamazov haqqında deyir: “Belə işgəncə ilə əzab çəkməyə qadir olan ürək...” Alyoşa da eyni şeyi qeyd edir: “Ondakı fikir ali və həllolunmazdır. O, elələrindəndir ki, onlara milyonlar deyil, fikri həll etmək yaraşır”.

Dini, mənəvi, fəlsəfi problemdən, ilkin mövqələrdən, bilik səviyyəsindən, mühitdən, əənələrdən, əlaqi prinsiplərdən asılı olmayaraq, Dostoyevski qəhrəmanlarına xas olan öyrənmə və həll etmə ehtirası o qədər qüvvətlidir ki, onun qarşısında hər şey solğunlaşır: bu ehtiras qəhrəmanları şücaət və cinayətlərə sövq edir, Dostoyevskinin romanlarını isə macərə romanlarına çevirir. Lakin elə ki, söhbət öyrənmək xatirinə edilmiş cinayətdən gedir, o yerdə Dostoyevskinin romanları dedektiv təsiri bağışlayır. Dostoyevskinin əsərləri fəaliyyətlə doludur, lakin bu fəaliyyət mahiyyətcə təcrübədir, əksər hallarda dəhşətli, qəddarcasına təcrübə.

“Qəddarcasına təcrübə”. Merejkovskinin bu ifadəsi özlüyündə Dostoyevski poetikasının mühüm səciyyəsidir. Onun qəhrəmanları fundamental fəlsəfi, dini və əlaqi problemləri həll etməyə can atırlar; bu cəhd onları şücaət və ya cinayətə məcbur edir, müəllif

öz qəhrəmanlarını olduqca sərt və qeyri-adi hallarla qarşılaşdırır. Dostoyevskinin romanları dəhşətli və qəribə təcrübələr haqqında hesabatdır. Bu təcrübələr zamanı insanların ruhi aləminin dəhşətli, qəribə, paradoksal və həm də əvvəllər məlum olmayan, inandırıcı cəhətləri üzə çıxarılır. Dostoyevskinin qəhrəmanları köklü məsələləri həll etmək, öz şəxsi psixikalarının və ya xarici aləmin sirlərini öyrənilib bilmək istəyirlər. Raskolnikov qarının öldürülməsi barədə Sonyaya belə deyir: “Mənə başqa şeyi öyrənmək lazım idi, özü də tez bir vaxtda öyrənmək, bilmək lazım idi ki, görün mən də başqaları kimi bit-birəyəm, yoxsa insanam? Mən cinayət eləyə bilərəm, ya yox? Əyilib götürməyə cəsarətim çatır, ya yox? Tirtir əsən düşüyəm, ya haqqım çatır ki...”

Dostoyevskinin digər qəhrəmanları da eynilə öz şüurlarına, mənəvi prinsiplərə və varlığın harmoniyasına aid olan əsaslı problemlərin həlli ilə məşğuldurlar.

Demək olar ki, bütün hallarda da söhbət həlledici təcrübədən, “experimentum crucis”dən gedir. Dostoyevskinin romanları qəhrəmanların ruhi aləminin təkamülünü təsvir edən klassik əsərlərdən uzaqdır. Əksinə, müəllif öz qəhrəmanlarının həyatını bir həlledici ana yönəldir. Bu anda, əyalət, aşxanasındamı, Peterburq daxmacığındamı, haradasa, kosmik kolliziyalar həll edilir, həmin kolliziyalar son dərəcə gərgin bir səhnədə cəmləşir, bu anda insanlar həm özlərini dərk edir, həm də varlığın bütün mənasını, bütün harmoniyasını və bütün disharmoniyasını aşkar edirlər.

Burada söhbət əsas etibarilə varlığın harmoniyasından, özü də ziddiyyətli, işgəncəli, paradoksal harmoniyasından gedir. Həmin harmoniya “xalis təsvirlə” aşkar edilmir, onu aprior tendensiyaların nəticəsi kimi də vermək mümkün olmur. “Qəddarcasına təcrübə” dünyanın elə paradoksal cəhətlərini aşkar edir ki, bu cəhətlər kainatın ənənədən kənara çıxan harmoniyasının vahid sxeminə sığışmır.

Paradoksal, adi hallarda üzə çıxmayan təcrübi nəticələrə gəldikdə isə, belə bir “qəddarcasına təcrübə”ni alim təbiətin özünə də tətbiq edir. Hərəkət edən cism ona işıq sürətinə yaxın bir sürət verən “qəddarcasına təcrübə” şəraitində özünü necə aparır? Son dərəcə paradoksal aparır.

Sonra fikir öz işinə başlayır və cismin paradoksal davranışını zaman və məkanın ən ümumi xüsusiyyətləri ilə bağlayır. Başlanğıc etibarilə paradoksal olan fakt kainatın harmoniyasında öz təbii yerini tapır.

Dünyanın bədii qavrayışı da analoji yol keçir. Burada da “xalis təsvir” və aprior tərtibatlar yaradıcılığın əsas məqsədindən kənarda qalır. Obrazın bütövlüyü, eyni vaxtda onu səciyyələndirən detalların harmoniyası, bir-birinin ardınca gələn səhnələrin ahəngi (buraya dissonanslar daxil ola bilər, amma təsadüfi elementlər yox), hər bir detalın zəruriliyi hadisələrin elmi təsvirinin qanunauyğun eyniyyətinə uyğun gəlir.

Dostoyevskidə hekayətin ahəngi bəzən həddən artıq sərt olur. Növbəti davranış və ya replika, hadisələrin yetişməkdə olan dönmüşü, kiminsə xəstə ruhunun növbəti çırpıntıları qabaqcadan bilinmir. Amma davranış icra ediləndən, replika deyiləndən, əhvalatlar müəyyənləşəndən sonra adama elə gəlir ki, davranış da, replika da, əhvalatlar da ancaq bu şəkildə olmalıdır. Bu paradoksalıq və onunla da birlikdə obrazın, süjetin inkişafındakı eyniyyət və təbiilik Dostoyevskinin romanlarında olduqca güclü təəsürat yaradır. Dostoyevskinin əsərlərini oxuyan hər kəsdə cismən hiss olunan, intellektual və emosional gərginlik oyadan da məhz son dərəcə paradoksal dönüşlərin bu təbiiliyidir.

Dostoyevski yaradıcılığının bu cəhəti (bu cəhət bütünlükdə incəsənətə aiddir, amma Dostoyevskidə olduqca kəskin qoyulub) varlığın elə paradoksalıqları ilə, ağılasız paradoksalıqların elə təbiiliyi ilə əlaqədardır ki, onlar Eynşteynin əsərlərində açıq şəkildə nümayiş etdirilirlər.

Portikanın paradoksallığı kimi, elmi fikrin paradoksallığı da təsəvvür və normaların ümumiliyi və dərinliyi ilə ölçülür ki, bu təsəvvür və normalar da elmi fikrin və ya bədii əsərin ahənginin hər növbəti dönüşü ilə dəyişir. Eynşteyndə təcrübədən (“experimentum crucis” rolunda çıxış edən təcrübədən) çıxarılan məntiqi nəticə ən fundamental ənənəvi təsəvvürləri dəyişdirən əsaslı dönüş deməkdir. Bu da öz növbəsində nəticənin paradoksallığıdır.

Lakin bu paradoksallıq təbii paradoksallıqdır: çıxarılan nəticə tamamilə konkret, bilavasitə duyulan, empirik şəkildə qeydə alınan prosesdə, “təcrübi əyaniliklə” təsdiq edilir. Bu xüsusiyyət bədii əsərin ideyasının və ya sxeminin paradoksal dönüşünə və qeyri-adi görünsə də, psixoloji cəhətdən inandırıcı olan səhnədə təcəssüm olunmuş dönüşə bənzəyir. Eynşteyn paradoksunun bu təcrübi, əyani inandırıcı səciyyəsinə onun poetik, bədii paradoksa yaxınlığı görünür. Belə yaxınlıq paradoks təcrübi müşahidədən səhih paradoks nəzəriyyəyə keçidin intuitiv səciyyəsi ilə də bağlıdır.

Belə keçidin yolları haqqında, bir sabitləşmiş məntiqi tərtibatdan başqasına keçməyə məcbur edən paradoks faktlar haqqında Eynşteyn tez-tez söhbət açırdı. Yeni tərtibata sıçrayış ilk əvvəl intuitiv yolla baş verir. Paradoks fakt alimin şüurunda bir sıra ötəri assosiasiyalar oyadır və alim elə bil ki, bir anın içində gələcəkdə baş verəcək ciddi, amma hələlik isə problematik sayılan nəticə və ümumiləşmələr zəncirini əhatə edir və bütövlükdə zəncirin paradoksallığı, yeniliyi, qeyri-adiliyi həmin faktın paradoksallığını aradan götürür. Məsələn, yaradıcılığın ali anını bir daha xatırlayaq, bu anda bəstəkar hələ yazılmamış simfoniyanı bütövlükdə eşidir. Elmi yaradıcılığın mexanizminə Eynşteyn münasibətində xüsusi əhəmiyyət daşıyan intuisiya anlayışı elmi və bədii yaradıcılıqları yaxınlaşdırır. Qeyd edək ki, Eynşteyn mənəvi intuisiyaya da böyük əhəmiyyət verirdi. 1953-cü ildə o, köhnə dostlarından birinə yazırdı:

“İtlər və balaca uşaqlar xeyir və şər arasındakı fərqi çox yaxşı başa düşürlər: onlar öz təəssüratlarına əsasən birincilərə inanır, ikincilərdən gizlənilir. Əksər hallarda onlar səhv etməsələr də, öz kiçik təcrübələrini toplayaraq, elmi metodikadan istifadə etmir və adamların sistematik təhlilini aparmırlar...”

Mənəvi intuisiyaya inam Don-Kixot obrazını Eynşteynə doğmalaşdırmışdır. Bütün ömrü boyu, xüsusilə son günlərdə, Eynşteyn Servantesin romanını dəfələrlə oxuyurdu. Lamançlı cəngavərin illüziyalarla dolu bəlalı başı rəasional fikrin dahisinə nəyə görə belə doğma idi? Yada salaq ki, Eynşteynin rəasionalizmə “məlum həqiqətlərdən qaçma” idi: yada salaq ki, “Don-Kixot” romanında dünya ədəbiyyatının ən ülvi insan təsviri var və bu adam üçün gərgin emosional həyat öz əldədıcılığına baxmayaraq, bütün adi, gündəlik maraqların qarşısını kəsmişdir. Xeyir və şərin intuitiv fərqləndirilməsinin rəmzi olan Don-Kixot dünya ədəbiyyatında ən təmiz mənəviyyatdır. XX əsr elminin ən təmiz mənəviyyatı da ona can atır. Eynşteyni Maks Borna yazdığı sözlər bu cazibənin sirrini başa düşmək üçün açar rolunu oynaya bilər: “Hər adam nə etməlidir: təmizlik nümunəsi olmalı və siniklər cəmiyyətində etik inamları ciddi surətdə saxlamaq üçün mərdlik göstərməlidir. Çoxdandı ki, mən özümü belə aparmaq istəyirəm. Müvəffəqiyyətlərim sabit deyil”.

Həqiqətən intuitiv sezilməsi Eynşteynin elmi axtarışlarının mühüm tərkib hissəsi idi və onun əhəmiyyəti əxlaqi kolliziyalarda xeyirlə şərin fərqləndirilməsi qədər vacib idi. Burada rəasionalizmin ziddinə gedəcək bir şey yoxdur. Yeni konsepsiya üçün “xarici özünüdoğrultma” və “daxili kamillik” əsasdır. O, son dərəcə inandırıcı təcrübə-sübut və məntiqi deduksiyanın son dərəcə ümumi və ilkin prinsiplərini tapır. Lakin yeni konsepsiyanın meydana gəlməsi belə təcrübə yoxlanışı gözləmir, konsepsiya intuitiv şəkildə yaranır. Bu mərhələdə həmin konsepsiya üçün mənəvi idealın intuitiv

dərk olunmasına və eləcə də gözəlliyin intuitiv, fərdi qavranılmasına tamamilə yaxın olan qeyri-birqiymətli həqiqət meyarları daha vacibdir. Yeni konsepsiyaya sıçrayış nə qədər dərin və radikal olsa, həmin konsepsiya birqiymətli təsdiqlərdən ilk əvvəllər nə qədər uzaqlaşsa, onun (konsepsiyanın) meydana gəlməsində intuisiyanın rolu da bir o qədər çoxalır, ümumi halda götürüldükdə isə estetik meyarlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Bədii yaradıcılıqda da, hər hansı bir situasiya nə qədər paradoksdırsa, onun estetik ifadəsi də elmi təhlilə bir o qədər yaxın olur. Elmi təhlilə belə yaxınlığı Dostoyevski Edqar Poda görür. Dostoyevski yazırdı: “O, demək olar, həmişə ən qeyri-adi gerçəkliyi götürür, öz qəhrəmanını ən qeyri-adi xarici və ya psixoloji vəziyyətə salır və son dərəcə sirayətə qüvvətlə, valehədici inandırıcılıqla həmin adamın ruhi vəziyyəti haqqında danışır”. Dostoyevskinin Edqar Po yaradıcılığında qiymətləndirdiyi cəhət onun özündə daha yüksək dərəcədədir. Dostoyevskinin romanlarında elə anlar var ki, bu anlarla müqayisədə Edqar Po hekayələrindəki ən fantastik situasiyalar da olduqca adi görünürlər. Dostoyevski qələminin yaratdığı həmin anlarda, Obvodnoy kanalın yaxınlığındakı daxmacıqdama, ya da ki, əyalət traktirindəmi, haradasa bilyard kürəciklərinin taqqıltısı və pivə şüşələrindən atılan problemlərin partıltısı altında dəlilik dərəcəsinə çatmış insanın fikri bütün kainatı, bütün kosmosun tarixini, onun bütün məzmununu, bütün harmoniyasını əhatə edən problemlər üzərində əzab çəkir və adama elə gəlir ki, məhz bu şəraitdə də bütün köklü problemlər həll olunur, olduqca real təsvir olunmuş həmin şəraitə işıq dalğası düşür və bu işıq altında da kosmik illüziyalar xəyalilikdən çıxıb əyaniləşirlər. Məhz kolliziyalarda, həqiqət axtarışlarında, öyrənmək, yoxlamaq, həll etmək ehtiraslarında da sürətli süjet dönüşlərinin, qeyri-insani əzabların, qəhrəmanın xəstə ruhunun ən gözəlilməz diləklərinin məzmunu açılır, onlara bəraət qazandırılır.

Hadisələrin, davranışların, replikaların dönüşləri nə qədər gözlənilməz, sərt və paradoksal olsalar da, hər dəfə dönüş müəyyənləşdikcə, davranış icra edildikcə, replika atıldıqca biz özümüzdə birqiymətli zərurət – əxlaqi, fəlsəfi və psixoloji məsələləri həll etmək zərurəti hiss edirik. Dostoyevskinin hər bir əsərinə ən sərt dissonansların, ən fantastik situasiyaların ahəngdarlığı və təbiiliyi xasdır.

Elmi nəticələrin və bədii yaradıcılığın melodik dönüşlərinin paradoksalılığı ilə elm və incəsənətin daha bir ümumi cəhəti də bağlıdır. Eynşteyn bu cəhəti gündəlik adilikdən qaçma adlandırdı. Böyük alimin 1918-ci ilin mayında Maks Plankın altmış illiyinə həsr etdiyi nitqinin məzmununu yada salaq. Eynşteyn, hər şeydən əvvəl, elm məbədgahına gətirən daxili-psixoloji ehtiyacları fərqləndirir. Bəziləri üçün elm əqli idmandır, insana intellektual qüvvələrin gərginliyinin sevincini bəxş edir və eyni zamanda da onların nəfsini oxşayır. Başqaları isə elmdə birbaşa təcrübi nəticələr əldə etmək istəyirlər. Elm məbədgahının daha bir növ xidmətçiləri də var. Bu adamlar elmə və ya incəsənətə gündəlik adiliklərdən qaçıb gəlmişdir. Onları gündəlik həyatın son dərəcə kobudluğu və ümitsiz boşluğu sıxır: onlar sırf şəxsi mövcudluqdan ayrılıb obyektivliyin əxz və dərk olunmasına can atırlar.

Daha sonra Eynşteyn alimin hissiyyatını şəhərini dağlara çəkən nisgillə müqayisə edir: dağlara gələn bu şəhərli “sanki ədəbiyyat üçün yaranmış həlim cizgilərdən ləzzət alır”.

Bu elmi yaradıcılığın estetik motividir. Elədirsə, onda “əbədiyyət üçün yaranmış həlim cizgiləri” kosmik harmoniyanın əzablı axtarışları ilə dolu olan Eynşteyn yaradıcılığına da tətbiq etmək olarmı? Bəs onda həmin “cizgilər” Dostoyevski yaradıcılığına da aiddirmi, axı Dostoyevski gündəlik adiliklərdən dağlara qaçmır, əksinə, gündəlik adiliklərin özündə əbədi əxlaqi harmoniya axtarır və tapmır.

Əgər birqiymətli nəticələri deyil, elmi yaradıcılığın nəzərdən yayınan və irəliyə aparın məqsədini götürsək, onda “həlim cizgilər” həm Eynşteyn, həm də Dostoyevski yaradıcılıqlarına da xasdır.

Bu baxımdan “gündəlik adilikdən qaçmaq”, üzde görünən xırdalıqlardan çıxıb əsl varlığı, əqli və buna görə də həqiqi varlığı dərk etməyə çevrilir. Hələ Hegelin vaxtından məlum olan bu sözlər (əqli və həqiqi) ümumiyyətlə Hegel fəlsəfəsindən uzaq olan Eynşteyn və bu fəlsəfəyə tamamilə yad olan Dostoyevski üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Bununla belə, məhz Eynşteyn və Dostoyevski aşkar şəkildə göstərdilər ki, bütövlə fərdi arasındakı harmoniyadan məhrum olan varlıq illüziyadır. Nə bütövdən, rasionallıqdan təcrid olunmuş fərdilik, nə də fərdini nəzərdən qaçıran bütövlük harmonik, əqli və gerçək ola bilməzlər. Eynşteynin fikri ölümlü ekzistensiyadan ölməz varlığa çevrilir. Qeyri-klassik fizika, xüsusilə onun hələlik həyata keçirilməmiş tendensiyaları üçün də “ekzistensiya”dan “varlığa” keçid xarakterikdir. Hissəciyin mövcudluğu, ekzistensiyası, makroskopik qanunlardan onun nisbi azadlığı ancaq o vaxt fiziki məzmun kəsb edir ki, varlığın başqa bir amili – makroskopik obyektə əlaqə, fərdi cizgilərin makroskopik dünya xətlərinə çevrilməsi də məlum olsun.

Eynşteyndə olduğu kimi, Dostoyevskidə də şəxsi ölməzlik problemi daha ümumi problemin tərkib hissəsinə çevrilir: şəxsinədən kənarında olan şəxsinin, lokalın, fərdinin, mikroskopikin inkar edilməsinə əsaslanan, fərdinin ən yüksək şöhrət dərəcəsinə duran kosmik və əxlaqi harmoniya mövcuddurmu? Biz Eynşteyn drammatizminin və buradan daha böyük olan Dostoyevski drammatizminin məhz bu problemə bağlı olduğunu göstərməyə çalışacağıq.

Dostoyevskinin drammatizmi sözün əsl mənasında ağır və çıxılmaz idi. O, sadə “Evklid” sistemindən, providensial harmoniyaya

ənənəvi inamdan çıxış edir, hər hansı bir paradoksal “qeyri-Evklidi” harmoniya ilə hesablaşır və onun da fərdi taleləri nəzərdən qaçırdığına inandıqdan sonra, dünyanın dərkolunmazlığı fikrinə gəlir və yenidən “Evklid” inamına və rəsmi pravoslavlığa qayıdırdı. Lakin bu, mütəfəkkir təkamülü idi. Sənətkar isə qayıda bilmirdi, yaradıcılığın məntiqi dönməz idi. Dostoyevskinin özü də qəlbinin dərinliklərində “qiyam”dan imtina edə bilmirdi.

Nəhayət, İvan Karamazovun replikası, onun “qeyri-Evklid” harmoniyasından imtina etdiyi yeri misal gətirək. Birinci müddə: insan yalnız üç məkanı ölçünü dərk etmək qabiliyyəti və “Evklid” ağılı ilə yaranıb. İvan Karamazov deyir: “Bizə tamamilə məlumdur ki, Allah əgər Yeri yaradıbsa, deməli, onu “Evklid həndəsəsi üzrə” yaradıb”. Amma bu “tamamilə məlumdur”un özü də mübahisəlidir:

“Bununla belə elə həndəsəçilər və filosoflar, hətta məşhurları belə olmuşlar və indi də tapılırlar ki, onlar bütün kainatın və ya daha geniş götürsək, bütün varlığın ancaq və ancaq Evklid həndəsəsi üzrə yaradılmasına şübhə edirlər. Hətta Evklidə görə Yer kürəsində heç cür kəsişmə bilməyən paralel xətlərin haradasa sonsuzluqda kəsişəcəyini də arzulamağa cürət edirlər. Əzizim, mən isə belə qərara gəlmişəm ki, əgər bütün bunları başa düşə bilmirəmsə, onda allahı necə başa düşə bilərəm? Acizənə surətdə boynuma alıram ki, belə məsələləri həll etmək üçün heç bir bacarığım yoxdur, mənim aqlım Evklididir, dünyəvi ağıldır, ona görə də bu dünyaya aid olmayan şeyləri həll etməyə məndə qüvvə nə gəzir? Dostum Alyoşa, elə sənə də məsləhət görürəm ki, bu barədə heç vaxt düşünməyəsən, xüsusən Allah barədə: o, var, ya yoxdur, sənə nə dəxli? Bütün bu suallar ancaq üç ölçünü dərk etmək üçün yaranan ağıla tamamilə aid deyil”.

Lakin “qeyri-Evklidi” problemlərdən və Allahın varlığı problemindən imtina edən kimi, İvan Karamazov bu mövqedə də qərar

tuta bilmir, “qeyri-Evklidi” harmoniyadan danışır (“guya ki, bizim hamımızın qovuşacağımız harmoniyaya inanıram, kainatın can atdığı “Allaha aid” və ya öz-özlüyündə Allahın özü olan sözə inanıram və sairəyə və sairəyə inanıram, nəhayət, sonsuzluğa da inanıram”), lakin onun varlığını mümkün hesab etsə də, qəbul etmir. Qeyri-Evklidi kosmik harmoniya mənəvi harmoniya deyildir.

“Boynuma alıram: bir cocuq kimi inanıram ki, əzablar sağalacaq və hamarlanacaq, insan ziddiyyətlərinin təəssüf doğurucu bütün komizmi üzülmüş sərab kimi, gücsüz və xırda bir adamın iyrenc böhtanı kimi, insanın Evklidi aqlının atomu kimi qeyb olacaq və nəhayət, dünya finalında əbədi harmoniya vaxtı elə qiymətli bir şey baş verəcək, peyda olacaqdır ki, o şey bütün ürəklərə, bütün dərdi-sərlərin yangısını yatırmağa, insanların bütün xəbisliklərinin, tökdükləri bütün qanların yuyulub təmizlənməsinə bəs edəcəkdir; bəs edəcəkdir ki, insanların başına gələnləri nəinki bağışlamaq, hətta onlara haqq qazandırmaq da mümkün olsun; qoy, qoy bütün bunlar olsun, baş versin, amma mən ki, qəbul etmirəm və qəbul etmək də istəmirəm! Qoy hətta paralel xətlər də kəsişsinlər və bunu mən özüm də görüm: görəcəyəm və deyəcəyəm ki, bəli, kəsişdilər, amma yenə də qəbul etməyəcəyəm”.

“Qeyri-Evklidi” harmoniyanı İvan Karamazov nə üçün qəbul etməyəcək? Hələlik harmoniyanın təkə “makroskopik” günahını qeyd edək: onun əsas günahı ilə, “mikroskopik” talelərin nəzərdən qaçırılması ilə bir qədər sonra tanış olacağıq.

Providensial harmoniyanın “makroskopik” günahları Dostoyevskinin bir çox əsərlərində qeyd olunsada, daha mərkəzləşdirilmiş şəkildə İvan Karamazovla söhbət edən zaman şeytanın atdığı replikalarda əks olunur. Birinci günah həmin harmoniyanın

sabitliyidir. Dönməz, təkamülsüz əbədi harmoniya, fərdi hadisələrsiz əbədi dövrən darıxdırıcı, həm də saxta, qeyri-real və xəyali görünür. Nəzərdən qaçırılmamış, bu və ya başqa fərdi hadisələrlə qeyd edilmiş hər hansı bir harmonik sxem götürək. Belə harmoniya real şəkildə mövcuddurmu, o, boş, özü də darıxdırıcı qarabasma deyilmi?

Dostoyevskidə darıxdırıcı və xəyali əbədiyyətin çox gözlənilməz və dərin obrazı var. “Cinayət və cəza”da Svidriqaylov Raskolnikova deyir:

“Budur, bizim üçün əbədiyyət dərkolunmaz, nə isə nəhəngdən də nəhəng bir ideya kimi görünür! Axı, nə üçün mütləq nəhəng? Bəlkə birdən bütün bunların əvəzinə, özünüz təsəvvür edin, orada bir balaca otaq olacaq, bir növ kənd hamamı kimi, hisli-paslı, künc-bucaqları isə hörümçəklərlə dolu, vəssalam, bu da sənin əbədiyyətin. Bilirsinizmi, mənə arabir elə belə də görünür”.

Elementləri nəzərdən qaçıran bütövlük öz reallığından çıxır. Dostoyevski həmişə bütövün, onunla əlaqədar olmayan, nəzərdən qaçırılmış elementlərə parçalanmasına və belə bir bütövün xəyaliliyinə qayıdır. Budur, həmişəki kimi dəqiq və konkret Peterburq mənzərəsi. Lakin bu parçalanma, qarşılıqlı inkar və qarşılıqlı biganəlik mənzərəsidir. “Yeniyyətlər” romanının qəhrəmanı Peterburqu dolaşır.

“Qaş tamam qaralmış, hava da dəyişmişdi: quru idi, amma zəhlətökən və sərt Peterburq küləyi qalxmışdı, toz və qum burulğanı kürəyimi döyəcləyirdi. Qaşqabaqlı qara camaat tələsə-tələsə işdən və mədənlərdən öz ev-əşiyinə qayıdırdı. Hər kəsin üzündə öz dərdi-səri əks olunub və bəlkə də bu camaatın ümumi, birçədənə də olsun birləşdirici fikri yox idi! Kraft haqlıdır: hamı eynidir. Mənə balaca bir oğlan uşağı rast gəldi, elə balaca ki, gecənin bu vaxtı küçədə tək-tənha olması adama qərribə görünür. O, deyəsən azmışdı; bir arvad onu dindirmək üçün bir dəqiqəliyə ləngidi,

amma heç nə başa düşməyib, çiyinlərini çəkdi və qaranlıq içində uşağı tək-tənha qoyaraq yoluna düzəldi”.

Kabus-şəhər kiminsə yuxusuna girəcək və birdən qeyb ola biləcək şəhər haqqındakı saysız-hesabsız qeydlər belə faktlara əsaslanır. Əsl harmoniyadan təcrid olunmuş (yəni fərdi taleləri nəzərdən qaçırmayan) bütövlük xəyalidir.

Şübhə yoxdur ki, kabus sözü burada öz adi mənasında işlənmir. Burada kabus sözü parçalanmış, təcrid olunmuş həyatın yarırtmazlığı duyğusunu ifadə edir ki, bu duyğu da Dostoyevski üçün səciyyəvidir. Bununla belə, öz spesifikliyinə baxmayaraq, bu duyğu məntiq və emosionallıq baxımından öz komponentlərinin və ya aspektlərinin birindən təcrid olunmuş varlığın özünün yarırtmazlığı barədəki çox ümumi təsəvvürlə qohumlaşır. Söhbət makroskopik və mikroskopik aspektlərdən gedir. Dostoyevskinin kabus şəhəri əsl varlığa malik deyil, çünki o, atomlara parçalanıb, onda “ümumi, birləşdirici bir fikir” yoxdur. Biz indi görəcəyik ki, tərkibindəki atomları nəzərdən qaçırılan bütövlüyü Dostoyevski əsl varlıq hesab etmir. Amma hələlik “Eynşteyn – Dostoyevski” müqayisəsinə qayıtmaq lazımdır. Hal-hazırkı qoyuluşda bu müqayisənin məzmunu varlığın fizikadakı və insanların həyatındakı ontoloji problemləri deməkdir.

Bu iki məsələ artıq Epikürlə möhkəm bağlanmışdı. İnsanların “fiziklərin qulu” olmaması, yəni fizik aləmin makroskopik determinizminin onları azadlıqdan və fərdi varlıqdan məhrum etməsi üçün Epikür fizikada atomu makroskopik qanunların tam əsarətindən xilas edən anlayışlar axtarır. Bu, antik fikrin gələcəyə yönəlmiş ideyalarından biridir. Keyfiyyət göstəricilərindən məhrum olmuş hissəcik məkanda yox olur, fiziki varlığını itirir, həndəsi anlayışa çevrilir və bu mənada da təbiət “kabuslaşır”, həndəsi təsəvvürlərin toplusu kimi çıxış edir. Həndəsi təsəvvür reallığın xüsusiyyətlərini təsvir edir, amma özü fiziki varlıqdan

məhrumdur, başqa obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girsə də, onlara təsir göstərmir, təcrübə və müşahidənin obyektinə ola bilmir. Həndəsi qarmaqarışıqları fiziki varlığa malik cisimlərə çevirmək cəhdi, başqa sözlə, “varlığın təmayülü”, dünyanı vahid, rabitəli bütövə çevirən qarşılıqlı əlaqə anlayışına gətirdi. Bu meyil qeyri-klassik fizikaya da xasdır və burada da kainatın bütövlüyü varlığın ikinci komponentini təmin edən Epikür cizgilərinin müasir ekvivalentləri ilə birləşir. Görünür ki, hissəciyin fərdi varlığının fiziki problemlər ilə insanın fərdi varlığı probleminin Epikür tərəfindən birləşdirilməsi haqqındakı təsəvvürlər müasir elmdə və insanların müasir həyatında vacib rol oynamağa başlayır.

Dostoyevski yaradıcılığında insanın fərdi varlığının müdafiəsi “ümumi, birləşdirici fikir”dən təcrid olunmuş varlığın xəyaliyyəti təsiri bağışlayır və fərdi talelərin statistik, “termodinamik” inkarına qarşı qəti etirazla çevrilir. Belə inkar kainatı həqiqi varlıqdan məhrum edir.

“Karamazov qardaşları”nda biz Dostoyevskinin “sezici rənglərlə” dolu yazısının əsrarəngizliyini görürük, rənglər açıq və sərrast, obraz və konkretliyi etibarilə olduqca dəqiqdir; lakin bərdən-birə həmin obraz tutqunlaşaraq xəyala çevrilir. İvan Karamazovun gözlərinə şeytan görünür. Bu, qarabasmadır və İvan özü də bilir ki, qarşısındakı onun öz fikirləri, həm də ən əzablı fikirləridir. Lakin həmin xəyal çox ləyaqətlə təcəssüm olunur, onu təkçə İvan Karamazov deyil, oxucu da görür, özü də ötəri yox, hətta ola bilsin ki, real surətlərdən də qabarıq görür.

Bu, Bayronun Qabilinin həmsöhbətinə oxşamalar, şərin müdhiş ruhu deyil, bu şeytan da Svidriqaylovun hamamı kimi, lakin daha adi, daha gündəlik və daha bayağı olan konkret obrazdır. Şeytan İvan Karamazova öz vəzifələrindən danışır. Onun vəzifəsi harmoniyayı inkar etməkdir. Belə inkarsız hər şey məhv olar. Əgər Yer üzündə hər şey harmonik olsa idi, heç nə baş verməzdi.

“Hadisələr” də olmazdı və deməli, hər şey dəyişməz qalardı. Həyat, varlıq, reallıq o vaxt olur ki, “makroskopik” harmoniyanın təsdiqi “şübhələr içindən keçir”. Əks təqdirdə “bir sonsuz itaət” xəyali varlığın sonsuz, müqəddəs sıxıntısına bərabərdir.

Dostoyevskidə kvazivarlığın, aldadıcı varlığın iki qütbü var ki, bu qütblər, ancaq birlikdə real mövcudiyyət qazanırlar. Qütblərdən biri birləşdirici ideyasız, ümumi “makroskopik” harmoniyası olmayan tək-tək parçalanmış fərdi həyatlardır. Bütövün parçalanmasına görə kabus təsiri bağışlayan Peterburq şəhəri məhz belədir. O biri qütb – kainatın bütün tarixini dəyişə biləcək və ona dönməz xarakter verəcək “hadisələri” nəzərə almayan bütövün harmoniyasıdır. Belə ədəbi burulğan, əbədi təkrar da “xoşagəlməz sıxıntı”dır və mahiyyətcə aldadıcı mövcudiyyətdir.

Ümumi harmonik bütövde birləşməmiş fərdi hadisələri və eləcə də fərdi taleləri rədd edən kosmik harmoniyanın aldadıcılığı haqqındakı düşüncələr Dostoyevski yaradıcılığının əsas ideyalarını ehtiva etmir. Lakin ola bilsin ki, Eynşteyni cəlb edən də məhz bu fikir olmuşdur və ola bilsin ki, “Dostoyevski mənə Qaussdan da çox şey verir” ibarəsi də müəyyən qədər həmin fikirlə bağlıdır. Belə bir güman Eynşteynin qnoseoloji mövqelərinin təhlilindən və onun fiziki nəzəriyyələrinin daxili məntiqindən doğur. Bu gümanı əsaslandırان birbaşa sübutlara gəldikdə isə, bizə Eynşteynin Merfi və Salivenlə etdiyi söhbətdən bir qeyd məlumdur.

Bu söhbət zamanı Saliven Dostoyevskini xatırlayır. Onun fikrincə, Dostoyevskinin məşğul olduğu əsas problem – əzab problemi idi. Eynşteyn belə cavab verir:

“Sizinlə razı deyiləm. Vəziyyət başqa cürdür. Dostoyevski bizə həyatı göstərmişdir, bu doğrudur; lakin onun məqsədi bizim diqqətimizi mənəvi varlığın sirrinə yönəltmək və bütün bunları izahsız, açıq şəkildə etmək idi”.

Bu replika Eynşteyn ideyaları ilə Dostoyevskinin obrazlarının ən əsas əlaqəsini işıqlandırır. Dostoyevskinin bütün əsərlərində silinməz bir sual var: insan təcrid olunduqda, bütövdən çıxarıldıqda onun real intellektual və emosional həyatı saxlanılırmı. Başqa sözlə, insanın mənəvi varlığı mütləq məzmunla malikdirmi?

Burada “mütləq məzmun” termini aşağıdakı mənada işlədilir. Hər hansı əlamət, kəmiyyət və anlayış o vaxt mütləq adlanır ki, onlar başqa əlamət, kəmiyyət və ya anlayışların mövcudluğundan asılı olmayaraq, öz mənə və əhəmiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. Əks halda onlar nisbidir, çünki ayrı-ayrı obyektlər götürüldükdə, başqa obyektlər mövcud olmadıqda və ya onların yoxluğu nəzərə alınmadıqda obyektlər arasındakı əlaqələr öz əhəmiyyətini itirir. “Koordinat sistemləri”, “istinad cismi” (burada dırnaqlar ümumiləşdirmə və həndəsi koordinatlarla fiziki istinad cismlərindən kənara çıxmaq imkanlarını bildirir) və s. olmadıqda, mütləq anlayış və ədədlər öz məzmunlarını qoruyub saxlayırlar. Nyuton mexanikasında “mütləq yer” və “mütləq hərəkət” də öz məzmunlarını yalnız koordinat sistemləri və istinad cismi (dırnaqsız) olmadıqda saxlayırlar.

Klassik elmdə daha ümumi mütləqləşdirici təmayül var idi. O, hər hansı bir cismi başqa cismlərlə qarşılıqlı əlaqəli, başqa cismlərin və habelə bütövlükdə kosmosun mövcudluğundan asılı olmayaraq (məsələn, kütləni) real, məkani və qeyri-məkani əşyalar kimi götürdü. Mütləq varlığın bu fərziyyəsi təbiətşünaslıqdan kənarda da mövcud idi. XVII-XVIII əsrlərin ictimai-fəlsəfi və iqtisadi fikri də mütləq varlıq fərziyyəsinə əsaslanırdı. Saysız-hesabsız robinzonamələrdə tək bir insan mütləq iqtisadi funksiyaların icraçısı kimi götürülür, cəmiyyətdən təcrid edilmiş insanın mənəvi varlığı isə onun mütləq predikatı hesab edilirdi.

Bu təmayülə qarşı başqa bir təmayül də vardı. Artıq XVI əsrdə Cordano Bruno cismlərin real varlığını sonsuz kosmosun

mövcudluğundan asılı hesab edirdi. Növbəti yüzillikdə bu fikir, bildiyimiz kimi, Spinoza fəlsəfəsində əks olundu. Onun təsir dairəsi təkcə natur-fəlsəfi konsepsiyalarla qurtarmır. Spinoza həqiqətən dərkini mənəvi varlığın vacib komponenti hesab edirdi.

Spinozanın fəlsəfəsi Eynşteynin dünyagörüşündə hər hansı bir başqa fəlsəfi sistemdən daha böyük dərəcədə əks olunmuşdur. Spinoza kimi Eynşteyn də həqiqət axtarışlarını fəvqəl-şəxsiyə yüksəlişin, şüurun genişlənilib həqiqi ruhi varlığa çevrilməsinin əsas amili kimi götürürdü. Spinozanın yolu ilə gedərək o, həqiqət axtarışlarının xeyirxahlıq axtarışları ilə, insanın mənəvi özünüdərkini ilə bağlayırdı.

Burada Eynşteynin dünyagörüşündə elmi və əxlaqi motivlərin əlaqəliliyi haqqında deyilmiş fikirləri bir qədər dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Əxlaqi normaların elmi nəticələrdən və elmi nəticələrin əxlaqi meyarlardan asılı olmaması haqqındakı fikirlərə qayıdaq. Eynşteynin Merfiyə söhbət zamanı dediklərinə onun Solovinə yazdığı məktubdan götürülmüş aşağıdakı sətirləri də əlavə edək:

“Elm adlandırdığımız anlayışın yeganə bir məqsədi var: əslində mövcud olan faktı müəyyənləşdirmək. Olası faktın aşkar edilməsi isə, müəyyən mənada birincidən asılı olmayan məsələdir: ardıcıl hərəkət etsək, ikinci məqsədə, ümumiyyətlə, nail ola bilmərik. Elm ancaq və ancaq mənəvi hikmətlər arasındakı məntiqi əlaqəni müəyyənləşdirməyə və mənəvi ideyaları əldə etməyə imkan yaradan vasitələri göstərməyə qadirdir. Məqsədin özünün göstərilməsi isə elmin sərhədlərindən kənarıdır”.

Bununla belə, Eynşteyn elmlə mənəviyyatın üçqat əlaqəsini görürdü. Birincisi, onlar arasında müəyyənləşdirici təsirlər olmasa da, müəyyən izomorfizm vardır: eyni məntiqi tərtibatlar məntiqi mühakimələri və mənəvi hikmətləri birləşdirirlər. Bundan əlavə, elmi müşahidələr mənəvi normaların əhəmiyyətini

müəyyənləşdirir, mənəvi normaları insanın ruhi varlığının, onun “fövqələşəxsi” ilə əlaqəsinin şərtlərindən biri kimi götürməyə imkan yaradır.

İkincisi, ayrı-ayrılıqda mənəvi meyarlardan asılı olmayan elm, söhbət elmin hərəkətverici tarixi və psixoloji qüvvətlərindən getməyə başladığında, belə bir asılılığa məruz qalır.

Üçüncüsü, elmdən asılı olmayan mənəviyyat mənəvi normaların məzmunundan söhbət getdikdə, bu normaların həyata keçirilməsi məsələsi qarşıda dayandıqda elmdən asılı olur.

Bütün bu mürəkkəb asılılıqlarının qeydə alınması da, elmi təsəvvürlərin məzmunu ilə mənəvi normaların məzmununu qarşıqlıq müstəqilliyi fikri də, insanın ruhi varlığının Spinoza tərəfindən izahı da, dünyanın bədii qavrayışının rolu da Dostoyevskidəki ruhi varlığın sirləri haqqında gedən söhbət zamanı Eynşteynin Merfiyə dediyi həmin yekun replikasında cəmləşmişdir. Bu replikada Eynşteyn deyir ki, elmi həqiqətin binası elmin öz materiallarının məntiqi əməliyyatlarla bərkidilməsi ilə tikilə bilər. Lakin belə bir tikinti üçün sənətkarın yaradıcılıq qabiliyyəti də lazımdır: axı bina təkcə daş və kirəclə tikilmir. Mənəvi özünüdərkətmə, gözəllik hissi və psixoloji ruh yüksəkliyi fikrə elmin ən yüksək nailiyyətlərinə gəlməkdə kömək edirlər.

“Məhz bunda da bizim təbiətimizin mənəvi tərəfi – Spinozanın “amor intellectualis” adı altında tez-tez yada saldığı həqiqət daxili axtarışları səyi əks olunur. Gördüyünüz kimi, – Merfiyə müraciət edərək, Eynşteyn sözünə davam edir, – mən elmin mənəvi əsasları haqqında Sizin dediklərinizlə tamamilə şərikəm. Lakin bu problemi başqa şəkildə yazmaq və mənəviyyatın elmi əsasları haqqında danışmaq mümkün deyildir”.

Sonuncu ibarədən göründüyü kimi, bədii yaradıcılıqla elmin əlaqəsi dönməzdir. “Dostoyevskidən Eynşteynə təbəddülət” adlandırdığımız proses qrup şəklində deyildir. Dostoyevski təkcə

intellektual impuls verə bilərdi. Lakin elmin özü də mənəvi normaları müəyyənləşdirməkdə gücsüzdür.

Söhbət həmin normaların həyata keçirilməsindən getdikdə isə vəziyyət dəyişir. Eynilə, elmin inkişaf qüvvələri götürülmədikdə, mənəviyyatın elmə təsiri yox olur. İndi biz elmin həmin aspektlərinə, yəni Dostoyevskinin yaradıcılığındakı mənəvi problemləri öz dövrünün elmi ilə bağlayan aspektlərə keçirik. Bu zaman Eynşteynin Dostoyevski haqqında dediyi qeydlərin izahının bioqrafik və elmi-tarixi problemləri, Eynşteynin görüşləri və Dostoyevskinin poetikası arxa plana keçir. “Eynşteyn və Dostoyevski” qarşılığı “müasir elm və insanlığın mənəvi tələbləri” probleminin rəmzi adına çevrilir. Əgər biz mənəvi tələblərin həyata keçirilməsini götürsək, o halda Dostoyevskinin yaradıcılığı Eynşteyni maraqlandıran, onun elmi fəaliyyətinə təsir edən amil kimi deyil, başqa şəkil alır. Eynilə, insanlığın mənəvi ideallarının həyata keçirilməsindən danışdıqda Eynşteynin ideyaları başqa səpkiyə keçir, əks mahiyyət daşımağa başlayır. Həmin ideyaların həyata keçirilməsi və onların müasir sivilizasiyaya təsiri təhlil obyektinə çevrilir.

İndi isə varlığın “qeyri-Evklidi” harmoniyasının rədd edilməsinə qayıdaq.

“Karamazov qardaşları”nın dördüncü kitabının sonunda Alyoşa Karamazovun ştabs-kapitan Snegiryovla görüşü təsvir olunur. Həmin görüşə qədər Snegiryovu Dmitri Karamazov təhqir etmişdi. Alyoşa Snegiryova pul verir. Snegiryov ehtiyacdən yaxa qurtarmaq arzusundadır, cürbəcür planlar qurur... Birdən hadisələrdə sərt dönüş yaranır. Ştabs-kapitan Alyoşadan aldığı pulları əzik-əzik edib yerə tullayır və tapdalayır.

Tezliklə Alyoşa bu hadisəni Lizaya danışır. Snegiryovun pulları nə üçün tapdaladığını başa salır və deyir ki, Snegiryov həmin pulları bu dəfə mütləq götürəcəkdir. Paradoksal dönüşün təbii və

zəruri şəkil almağı daxil edilən paradoksal fərziyyə ilə bağlıdır: əzgin, zəif və aciz adam özünü bürüzə verməkdən qorxur və öz zəifliyini, öz utancaqlığını bürüzə vermək qorxusu da minnətdarlığın birdən-birə təhqir edilmiş və incidilmiş qürur hissi ilə əvəzlənməsinə səbəb olur. Şübhə yoxdur ki, burada rəasional poetika vardır: paradoksal fərziyyə sillogizmlə deyil, obrazın konkretləşdirilməsi ilə (“...səs elə zəif, elə üzgün idi və elə tez-tez üyüdüdü ki...”), daha doğrusu, obrazda təcəssüm olunmuş poetik silogizmlə ifadə olunub. Əlbəttə, bu da rəasional poetikadır: axı obrazın konkretləşdirilməsi Alyoşada oyanan qavrama, başadüşmə hissi ilə əsaslandırılır, Alyoşa tək-cə “səhərisi gün ştabs-kapitan pulları götürəcə-k” nəticəsini çıxarmaqla kifayətlənmir, o, eyni zamanda irrasional səhnənin rəasional izahı mümkünlüyünə də gəlir.

Artıq burada rəasionalizmin sərt, ola bilsin ki, ən sərt probleminə dönüş başlanır. Liza soruşur ki, insanın davranışını birmənalı müəyyənləşdirən bu izahda ona (insana) qarşı nifrət hiss olunmurmu? Hər bir rəasional sxem insan davranışının müəyyən bir əyri cizgisini çəkir. Bəs bu zaman şəxsiyyətin fərdi, təkrar olunmaz varlığı saxlanılırmı? Burada təcrübi, müti varlıq səviyyəsinə endirilmiş adamın, öz taleyi ilə rəasional sxemi təsdiqləyib əyani şəkildə nümayiş etdirəcə-k şəxsiyyətin yaddan çıxarılması yoxmudur?

Fikrin ali sınağı başlanır. Müstəqil, inamdan, ənənədən xilas edilmiş, axıra qədər özünün bu nəticələrini müşayiət edən fikir ən dəhşətli qorxudan, mikroskopik taleyə biganəlikdən, həmin taleyin makroskopik harmoniyanın gözdən salınmış detalına çevrilməsindən sovuşub yan keçə bilərmi? Mənəvi və qnoseoloji problemlə yanaşı ontoloji məsələ də ortaya çıxır: bu zaman makroskopik harmoniya öz varlığını itirib kabusa çevrilmirmi? Alyoşa bu suala cavab verərkən səbir və itaətə müraciət edir. Lakin sınaq yenicə başlanmışdır. “Karamazov qardaşları”nın “Pro u contra”

(“Lehinə və əleyhinə”) adlanan beşinci kitabı Alyoşanın Liza ilə söhbəti başlanır. Həmin gün Alyoşa öz qardaşı İvan Karamazovla görüşür və onların arasında bütövün dünyəvi harmoniyası və ayrıca götürülmüş varlığın əzabları haqqında söhbət gedir.

Dünyəvi harmoniyanın qeyri-sabitliyinin birinci dəlili insanın qəddarlığı, müdafiəsiz varlığın əzilməsidir. Ştabs-kapitan Snegiryovun çırpıntıları taleyi ilə barışmaq olarmı? Bu mikroskopik qurbanlar, harmoniyadan kənar qalan tək-tək fərdlər yaddan çıxarılmamalıdır. Harmoniyanın dərkisi rəşional sxem, faktlara xəyanət etməkdir. İvan Karamazov deyir: “Əgər mən bir şeyi anlamıq istəsəm, o saat faktlara xəyanət edərdəm”. Faktlara xəyanət etməmək üçün İvan varlığın rəşional harmoniyasından – hətta ən paradoksal, “qeyri-Evklidi” harmoniyadan da imtina edir. Əvvəlcə “Evklid” harmoniyası – sadə, ənənəvi sxem süqut edir: günahkarlar yoxdur, hər şey şərtlənib. Lakin bununla belə, varlığın hər bir rəşional sxemi sınaqdan keçirilməlidir.

“Cinayət və cəza”da ümumi harmoniyanın ləkal meyarı məsələsi elə aspektdə qoyulur ki, bu aspekt həmin məsələnin “anti-statistik” məzmununu duymağa imkan yaradır. Raskolnikov bulvarda, skamyanın üstündə sərxoş, namusu ləkələnmiş qıza rast gəlir və həmin qızın taleyi haqqında düşünür. Bu qızı xəstəxana, içki, meyxanalar, yenə də xəstəxana və nəhayət, erkən ölüm gözləyir. Və Raskolnikov öldürücü kinayə ilə hər şeyi barışdırın statistika haqqında belə deyir:

“Tfu! Qoy olsun! Deyirlər ki, bu belə də olmalıdır. Deyirlər ki, hər il filan qədər faiz getməlidir... harayasa... yəqin ki, cəhənnəm; başqalarının yerini gen etmək və onlara mane olmamaq üçün! Faiz! Əlbəttə, onların bu kəlamları gözəldir, adamı sakitləşdirir, həm də elmidir. Bir halda ki, faiz deyilib, deməli, narahat olmağa dəyməz. Əgər başqa söz deyilsəydi, onda... yəqin ki, ni-garançılıq yaranırdı...”

Dostoyevskidə lokal, fərdi, təkrarolunmaz varlıqla dünyəvi harmoniyanın rəasional ümumi sxeminin bir-birini tamamlaması haqqında, başqa sözlə, bir tərəfdən fərdi taleləri nəzərdən qaçırmayan harmoniya, digər tərəfdən də bütövün eventual harmoniyasını əks etdirən fərdi talelər haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranmışdı? Bəli, yaranmışdı. Lakin bu təsəvvürün sərhədləri dəqiq müəyyən deyildi və o, pozitiv, sosial və mənəvi proqrama çevrilməmişdi. Dostoyevskinin yaradıcılığı axıra qədər həll olunmamış qalmış, gələcəyə yönəlmiş suala, harmoniya tələbinə, harmoniya yalvarışına çevrilmişdir. Dostoyevski fərdi bütövün harmoniyasının daşıyıcısı kimi götürürdü, lakin onun düşüncələrinin obrazlarda təcəssüm olunması üçün çox şey çatışmırdı. Yazıçının nəzərdə tutduğu bir fikir, bu cəhətdən çox maraqlıdır. Dostoyevski Alyoşa Karamazovun gələcək taleyi haqqında düşünmüş və onu Karakozov tərəfindən ideallaşdırılmış inqilabçı kimi təsəvvür etmişdi. Lakin əslində isə Dostoyevski daha çox Pobedonotsev və Katkov tərəfə meyil edirdi və buna görə də hətta yazıçının ölümü “Karamazov qardaşları”nı davam etdirmək fikrinə son qoymasaydı da, həmin planı icra etmək mümkün olmayacaqdı.

Fərdi bütövü dağıdan “zəncirvari reaksiya” törədir – neqativ konsepsiyası da bədii obrazlarda təcəssüm olunmamış, konkret-dən daha çox “sualeđici” səviyyədə qalmışdır. “Gülünə adamın yuxusu” hekayəsinin qəhrəmanı “dünyəvi xətti” itirir, onun həyatı sırf fərdi prosesə çevrilir. Hekayə “zəncirvari reaksiya” ilə qurtarır. Qəhrəman dünyaya biganəlikdən sağalır və onun mövcudluğu bizim dünyamızın dəyişməsinin çıxış nöqtəsinə çevrilir. Lakin inteqral harmoniyaya yönəlmiş, real, dolğun fərdi talelər haqqındakı neqativ və pozitiv gümanlar da mücərrəddir və Dostoyevskinin poetikası üçün səciyyəvi deyildir. Dostoyevskinin poetikası ancaq və ancaq nəzərdən qaçırılmayan və “dünyəvi xətlər” üçün əhəmiyyətli olan fərdi talelər məsələsini araşdırır.

Eventual “dünyəvi xətt”in daxil olduğu fərdi mövcudiyət Dostoyevskinin bədii dühasına xas olan konkretliklə göstərilmişdir. Burada təmayülün, dünyagörüşlərinin, mühitin və ətrafdakıların təsiri özünü göstərmişdir. Poetika bəzən əsərlərin daxili məntiqini yazıçının istəklərindən asılı olmayan şəkildə qurur. Eyni zamanda təmayül də poetikaya təsir göstərir. Yaradıcılığın bir tərəfinin o biri tərəfə “nəzarət edilməyən təsiri”ndə də yaradıcılığın iki komponentinin – mücərrəd-rasional və konkret, obrazlı, poetik komponentlərin olduqca dərin və ümumi vəhdəti əks olunur. Ayrı-ayrılıqda götürüldükdə hər iki komponent öz məzmun və mövcudiyətini itirir. Fərdi, “sayılmaz” talelərin konkret poetikasından təcrid olunmuş mücərrəd-məntiqi tərtibatlar boş fikir, mübtədasız xəbərlər toplusuna çevrilirlər. “Dünyəvi xətt”lərdən, “sayılmazın” eventual makroskopik mənadan təcrid olunan konkret obraz da öz növbəsində “sayılmaz” müəyyən real əlamətlər (belə əlamətlər fərdinin bütövlə əlaqəsini bildirir) vermir və deməli, öz məzmunun itirərək xəbərsiz mübtədaya çevrilir.

Dostoyevskinin yaradıcılığında biz fikrin iki istiqamətinin sintezini (bitməmiş, fəci və ona görə də gələcəyə yönəlmiş suala çevrilən) görürük. Biz onları şərti olaraq Nyutonun və Hötenin adları ilə bağlaya bilərik. Böyük şair və təbiətşünas Höte Nyuton-dan üz döndərdi, klassik elmin banisini təbiəti tutqunlaşdıran mücərrəd sxemlərin müəllifi adlandırdı. Amma bu, Hötenin nəhəng rasional poemanı yazmağına mane olmadı.

Dostoyevski də Höte kimi, hər bir dahi sənətkar kimi, “dünyanı öz dərisinin bütün toxumları ilə görürdü” və konkret duyulan dünya ona olduqca əziz idi. İvan Karamazovun Alyoşa ilə söhbətinin lap əvvəlindəki “körpə ləçəkləri” əhvalatını bir daha yadıma salaq:

“Yaşamaq istəyirəm və yaşayıram, məntiqin ziddinə olsa da. Həyatda adi, qanunauyğun, olan şeylərə inanmasam da, amma

körpə, yazda açılan ləçəklər mənə əzizdir, mavi səma əzizdir. Bəzən nə üçün xoşladığımı bilməsəm də, inan, yad bir adam mənimçün əzizdir, ola bilsin, lap çoxdan inamımı itirdiyim, buna baxmayaraq, köhnə adət üzrə sidq-ürəklə yad etdiyim insan şücaəti əzizdir”.

“Körpə ləçəklər” məntiqə sığışmır, lakin Dostoyevskinin gözləri və ürəyi onlara dikilib. Avropa Dostoyevskiyə qəbiristanlıq kimi görünür, lakin yenə də Avropanı bütün yaranmışlara, lap qeyri-məntiqisinə belə, şücaətə, insana, mavi səmaya, “körpə yaz ləçəklərinə” olan məhəbbətə bənzər bir məhəbbətlə sevir.

“Körpə ləçəklər”ə yer verən məntiq mövcuddurmu və bu məntiqdə həmin ləçəklər öz qeyri-məntiqliyini itirə bilərlərmi? Fərdi talelərə etinasızlığı rədd edən universal harmoniya mümkündürmü? Rasional poetika “körpə ləçəklər”in konkret, poetik, obrazlı qavrayışı vasitəsilə kainatın rasional məntiqini açə bilərmə?

Oxucuya çatdırmaq istədiyimiz nəticə aşağıdakı hökmlərdən ibarətdir. Əvvəla, bu sayılan suallar arasında birmənalı əlaqə var: əgər qeyri-məntiqi “körpə ləçəklər”ə haqq qazandıran məntiq mövcuddursa, deməli, universal harmoniya və rasional poetika da mövcuddur. İkinci hökm daha vacibdir: zəmanəmiz hər üç suala müsbət cavab vermək imkanına malikdir. Bəli, biz kainatın hər bir detalına emosional, lirik münasibəti inkar etməyib, həmin münasibəti mümkün sayan məntiq təsəvvür edə bilərik. Bəli, biz “bütövün elə mənəvi harmoniyasından danışə bilərik ki, bu harmoniya şəxsi taleləri nəzərdən qaçırmmır, onların ən yüksək şöhrət dərəcəsinə, əhəmiyyətini və dəyərini qiymətləndirir. Bəli, biz rasional poetikanın real timsalının və təcəssümlərinin mümkünlüyünü də qəbul edirik.

Bir hökmü də əlavə etmək lazımdır: Yer sivilizasiyasının taleyi başqa dövrlərdən fərqli olaraq indi daha çox “insanlıq mənəvi harmoniyanı əldə edəcəkmə, hər kəsin xoşbəxtliyinə və həyatına

yabançılıq göstərmədən həmin harmoniyanı təbiətdə tapa biləcəkdirmi?” sualına verilən cavabdan asılıdır.

Mənəvi harmoniyanın şərtləri haqqındakı sualı Dostoyevskinin sualı kimi adlandırmaq olar. Eynşteyn ideyalarının tətbiq və təcəssüm olunma perspektivləri bu suala cavab ola bilərmi?

İctimai bərabərsizliyin və insanın insan tərəfindən istismarının məhv edildiyi bir şəraitdə elmi-texniki tərəqqi yoxsulluğu ləğv etməyə, insanların yemək, geymək, rahatlıq və s. kimi tarixən formalaşmış ehtiyaclarının ümumiləşmiş rəmzi kimi götürülən çörəklə təmin olunmasına imkan yaradır. Xoşbəxtliyə can atan bəşəriyyət buna qane olmur, bununla kifayətlənirmi? Belə səy, camaata harmonik cəmiyyətin elmi konsepsiyalarında rasio-nal şəkildə təcəssüm olunur. Bu konsepsiyanın yaradıcıları ictimai harmoniyanı sabit tələbatlar sisteminin təmin olunması, “bir qismət çörək” kimi başa düşməmişlər. Harmonik cəmiyyət tələbatlar sisteminin dayanmadan yüksəlməsini təmin edir. İnsan tələbatlarının sürətli artımı və onların təmin olunması əməyin xarakteri, əməklə elm arasındakı fərqi götürülməsi sırf insani, şüurlu fəaliyyətin ağırlıq mərkəzinin daha fundamental və ümumi fiziki-texniki, iqtisadi-texniki prinsiplərin üzərinə köçürülməsi ilə bağlıdır. Eyni şeylər emosional və mənəvi potensialın artması ilə də əlaqədardır. Amor intellectualis olmadan, elm və fiziki əmək daha fundamental ümumiləşmələr, eləcə də radikal texniki, iqtisadi dəyişmələrə qədəm qoya bilməz. Dünyanın özünün, mənzərəsinin və eləcə də insanın daha radikal dəyişmələrə keçidi azadlığın sinonimidir. Belə yüksəliş və belə keçid insanın düşüncələrini ənənəvi, sabitləşmiş prinsiplərdən asılı olan ənənəvi sərhədlərdən xilas edir. Belə ardıcıl azadlıq – harmonik cəmiyyətdəki elmi və elmi-texniki tərəqqinin fundamental şərti və fundamental nəticəsidir. Belə azadlıq Dostoyevskinin İvan Karamazovun, daha doğrusu, Böyük inkvizitorun dili ilə dediyi “bir

qismət çörək, yoxsa azadlıq” alternativindən insanları xilas edir. Həmin alternativini və İvan Karamazovun quraşdırdığı “Böyük inkvizitor” poemasını yadımıza salaq.

XVI əsrin əvvəllərində İsa Seviliyaya gəlir. O, meydanlardan keçir, adamlar onu tanıyır və arxasınca gedirlər. Seviliya kilsəsinin səkisində onu Böyük inkvizitor – katolikliyin doxsan yaşlı fanatiki qarşılayır. İnkvizitor İsanı zindana salmağı əmr edir, gecə onun yanına gəlir və öz prodeession de foilarının – səhrada şeytanın İsayə verdiyi sualları ona xatırladır. Bu sualların biri səhranın daşlarını çörəyə çevirmək təklifidir. İncil əfsanəsinə görə İsa belə cavab verir: “İnsan təkcə çörəklə yaşamır”. Böyük inkvizitor deyir ki, kilsə on beş əsr ərzində İsanın imtina etdiyi şeyə – insanlara çörək verməyə, onları azadlıqdan məhrum edərək, kilsənin sadıq qullarına çevirməyə can atmışdır.

Elm azad insanlara çörək verə bilərmə? Bu, həmin fundamental kolliziyanın başqa aspektidir: fərdi varlıq və rəşional statistik, fərdi taleləri nəzərdən qaçıran avtoritar kainat harmoniyası.

Bu kolliziya ilə baęlı olan “Kainat harmoniyası fərdi varlığın azadlığı və çiçəklənməsi ilə birləşə bilərmə?” – sualına cavabı da başqa səciyyə alır. Müasir elm dünyanın mənzərəsini yaradır və bu mənzərədə kosmik proseslər fiziki reallıq etibarilə ultramikroskopik proseslərdən fərqlənmirlər. Müasir elmin tətbiqi ruhi varlığın çiçəklənməsi ilə, insanın fikir və praktik fəallığının ənənəvi hədlərdən xilas olması ilə, hər bir adamın fikir və fəaliyyətinin əsas obyektini olan daha ümumi, daha fundamental problem və prinsiplərə keçidlə əlaqədardır. Müasir elmdən onun tətbiqinin sosial, intellektual və mənəvi effektinə keçid zamanı daha bir “izomorfizm”, uyğunluq da görə bilərik. Makroskopik anlayışlar və hissəciyin makroskopik davranışı müəyyən olmadıqda, müasir fizika ultramikroskopik prosesləri real proseslər kimi öyrənə bilmir. Mənəvi harmoniya haqqındaki müasir təsəvvürlər

tələb edir ki, fərdi varlığı müəyyənləşdirərkən, onun kollektiv taledəki rolu əsas götürülsün. Yalnız böyük kollektivin taleyinə təsir göstərərək, fərdi varlıq məzmunlu olur, sosial və mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir fizikanın tətbiqinin iqtisadi səmərəsi fərd varlığın cəmiyyətə təsir göstərməsinə, makroskopik rezonans əldə etməsinə imkan yaradır. Planlaşdırılmış istehsalda fərdi təşəbbüs “zəncirvari reaksiya”nın başlanğıcı kimi çıxış edir. Bu həm texniki yaradıcılığa, həm sırf elmi axtarışlara, həm də fundamental tədqiqatlara aiddir. Yeri gəlmişkən, elementar hissəciklər, astrofizika haqqında da bir qədər danışaq.

İctimai və mədəni yüksəlişin məhsuldar qüvvələrin inkişafından asılılığı tarixin toxunulmaz qanunudur. Dəyişən təkcə məhsuldar qüvvələrin xarakteri və həmin anlayışın məzmunudur. Məhsuldar qüvvələr get-gedə daha fundamental tədqiqatları əhatə edirlər. Empirik texnika ictimai əməyin məhsuldarlığını və eləcə də sivilizasiyasını daha sabit (və ya guya sabit: yavaş bir nəsil üçün hiss olunmaz dərəcədə inkişaf edən) hədlərlə təmin edir. Sənaye təbiətşünaslığın tətbiqi aspektinə çevrildikdən sonra göstərilən hədd nisbətən tez yüksəlməyə başlayır, onun sürəti sıfırdan yuxarı qiymət alır, ictimai əməyin məhsuldarlıq həddindən alınan hasil isə müsbət kəmiyyət olur; möhtəşəm mərkəzlərdə cəmləşdirilmiş, əlaqələndirilmiş elm texniki yaradıcılığın real istehsalat dəzgahlarını yaxınlaşdırdığı ideal imkanları dəyişdirir. Bu dəyişikliklər əvvəlkindən böyük tezliklə baş verir və bunun nəticəsində də texniki tərəqqi nəinki sıfırdan böyük sürət alır, həm də sıfırdan böyük artım əldə edir və bununla da ictimai əməyin məhsuldarlığından zaman üzrə alınan ikinci hasil də müsbət qiymət qazanır. Belə istehsalatda elmi yaradıcılığın hər qərarı, hökmü “makroskopik” şəkildə həyata keçirilir. İstehsalla birlikdə şəxsi kütlələrə olan şəxsi impulsların münasibəti də

dəyişir. Sonuncular statistik ansambllıqdan çıxır, artıq onların davranış qanunları fərdi talelərin nəzərdən qaçırılmasına əsaslanmır.

Beləliklə də, şəxsiyyətin kor-koranə, statistik qanunlarla sıxışdırılmadığı cəmiyyətin iqtisadi bazası artır. Sosial və mənəvi harmoniya məhsuldar qüvvələrin inkişafına, xüsusilə “Eynşteyn” enerjilərinin istehsalatda tətbiq olunmasından alınan iqtisadi nəticələrə uyğun gələn harmonik ictimai formalar əsasında qurulur.

Atom əsri sosial və mənəvi harmoniya əsri ola bilər və olacaqdır. Atom nüvəsindəki enerjini azad etməyə yönəldilmiş kosmik harmoniya axtarışları bu əsrin əsas xüsusiyyətidir.

Dostoyevskinin göz yaşlarından suvarılmamış torpaq arzusu ilə Eynşteynin elmi idealları arasındakı əlaqə bu şəkildə tapılır. İndi biz rettrospektik şəkildə Dostoyevski yaradıcılığında elə sosial münasibətlərə və bu münasibətlərdən törənən elə ictimai mənəviyyətə meyil görürük ki, onlar yeni elmi-texniki inqilabın köməyi ilə tam şəkildə həyata keçirlər.

Beləliklə, XX əsrin fiziki, fiziki-texniki, sosial və mənəvi ideyalarında XIX əsrin verdiyi suala müsbət cavab vardır. Həmin sualın əsas cəhətlərini bir daha təkrar edək. Bu cəhətləri biz Dostoyevskinin poetikasında, “qəddarcasına təcrübələşdirmə”də, paradoksallıqda, eləcə də süjet təkrarlarının ahəngdarlığında, tam şəkildə xəstəhal, çırpıntılı kosmik və mənəvi harmoniya axtarışlarına tabe edilən dildə, həmişə mənəvi və intellektual kolliziya-ları qabarıqlaşdırıb nəzərə çarpdıran peyzajda görürük.

Dostoyevskinin poetikasında gələcəyə yönəlmiş fundamental sualı tapmaq problemin bir tərəfidir. Bu problemin o biri tərəfi də vardır. Həmin sual təkcə məntiqi tərzdə verilə bilməzdi, o, eyni zamanda bədii formada da səslənməli idi. Bununla da Dostoyevskinin poetikası XIX əsrin verdiyi ümumi sualın zəruri tərkib hissəsi kimi çıxış edir, əsrin ən mühüm elmi, sosial və estetik ideyalarının bütün toplusu ilə əlaqəyə girir.

QIRĞIZ XALQ EPOSU

MANAS

Yoxdu nəvələr – dedi.
İzsiz kim ölər – dedi. –
Sonsuzam, qocalmışam,
Dada kim gələr! – dedi. –
Əcəl yetişsə, bir gün
Yerimdir qəbir, – dedi.
Arxamca iz qalmasa,
Mal-dövlət nədir! – dedi.
Sonsuzluqdan zar etdi
Sonluları görəndə
Yaquba çox yer etdi.
Köşəksizdi, yanırıdı,
Köşəklini görəndə
Od tutub odlanırdı.
Qəlbi yaman söküldü,
Gözündən yaş töküldü.
Ulu tanrı, “ver” – dedi.
Fil və nər vəzir dedi.
Boynuna xurcun aldı,
Məzar görsə, Bay Yaqub

Ağlayıb şivən saldı.
“Tanrı kəssə, çaram yox,
Beş peyin mal yığmışam,
Beşcə damla haram yox.
Yəhər qoyan, at minən,
Yaxa havadarım yox,
Söykənməyə yerim yox.
Soyumdan ayrılmışam,
Yurdda məndən zəlil yox,
Yarışmağa bir əl yox.
Qanadı qırılmışam,
El içində üzüm yox.
Ölüm allah əmridir,
Möhlət üçün sözüm yox.
Gor evinə gedəndə
Ata deyib dalımca,
Ağlamağa balam yox.
Qulunlar harınlayıb,
Tutub yəhərləməyə
Bircə ciyərpəram yox.
Haqq işidir, çarəm yox.
Çöldə çapır dayçalar,
Yəhərləyib yoran yox.
Bəxtimə düşən budur,
Haqq işidir, çarəm yox.
Qırx səkkiz oldu yaşım,
Sərvətə çatdı başım.
Gor evinə üz tutsam,
Qızıl, gümüş bol qalar,
Könül yarım dul qalar.
Mal-qaramın yiyəsi

Altaylı bir qul qapar.
Atlas, ipək, darayı.
Yerimdə qalanım yox.
Bunca dövlət havayı –
Tapdım, yığdım, axırı
Qazancım əzab oldu.
Bala deyib bağırdım,
Xoş günə həsrət qaldım,
Göydə süzür ağ şonqar,
Ram etməyə adam yox.
Göz açandan mal yığdım,
Düşünmədim balam yox.
Demə, yolum yalanmış,
Dünya malı balaymış.
Yurdda qalan olmasa,
Yığdığım var-dövlətim
Viran qalmış qalaymış!..
Atam Noqay xan oldu,
Yaqub nə insan oldu!
İlxıların bilməz say,
Elim-obam coşan çay,
Zireh, silah pas atdı,
Hər yan yəhərsiz atdı.
Ürkə nədir, at nədir?
Yaqub qəm içindədir.
Oğul yox, minib çapa,
Belə xoşmuş allaha.
Oğlu olacağı
Mərd Yaqub ummur daha.
Gözünü çimir aldı,
Dərin yuxuya daldı,

Qolu yanına düşdü.
Kirpikləri yumuldu.
Gözünə yuxu doldu...

Onda Yaqub dilləndi,
Qızıb qəzəblə dedi:
“Ağılsız bir qadınsan,
Axı sən nə qanırsan?!”
Axşam-səhər mən çöldə,
Sən evdə tək qalırsan.
Böyütməyə balan yox,
Qeydinə bir qalan yox.
Bir kimsə haya gəlməz,
Dərdlərim saya gəlməz,
İstəyim var, dərman yox,
Sevib əzizləyəsi
Bir övlada güman yox,
Əvvəllər qayğısızdım,
Balam da olar dedim.
Allahdan pənah umdum,
Vaxt itirdim havayı,
Viran qalsın dünyayı,
“Sonsuz Yaqub”dur adım,
“Sonsuz qocaldı”, – derlər.
El səni də yanlayıb:
“Ərəmikdir”, – söyləyir.
Hər ağız bir söz deyir.
Dünya haqda düşündüm,
Başımda od qalandı.
Bəduğur oldu yolun,
İki arvad almışam,

Amma sonsuz qalmışam.
Tək dünyamda qapandım,
Bir allaha tapındım”.
Bay Yaqub belə dedi,
Xanımı bərk qəm yedi:
“Vaxtım keçdi, qarıdım,
Mən də belə yarıdım.
Mənim əlli yaşım var,
Bu yaşda de, kim doğar?
Bəslədiyin xatının
Bəs niyə doğmur, niyə?
Baxdövlətdir ki adı.
Varmış kimi övladı
Saymır yaxını, yadı.
İki qadın bir olub,
Sən kişiyə sığındı,
Bəslədiyin xanımın
Bəs niyə doğmur indi!
Mənimki belə düşdü,
Allahdan olan işdi.
Barsız ağac odundur,
Ən talesiz adam, bil,
Sonsuz qalan qadıdır...”
Baybikə qəm içində,
Yaqub günahkar bəndə.
Səsə gəldi Baxdövlət,
Ayaqları dolaşdı,
Qan üstündən keçəndə.
Baybikəni danladı.
O ki, var yamanladı:
“Günahım nədir! – dedi.

Nə etdin, onu etdim.
Ətəyim qanlı-qanlı,
Məndən böyük günümün
Tutduğu yolla getdim.
Nə olsun, mən ki, varam,
Evim dolu gövhər, daş,
Sonsuz ümid, cavan yaş.
Dünyanın ortasıdır
Gördüyünüz boz tərpadə.
Güc yox onu tərpadə.
Qəlbiqara Çayırdı,
Sənin kimi olmasın,
Dünyada heç bir bəndə.
Xuda versin özümə,
Mən girəndə evinə
Sanki Əzrayıl kimi
Görünürəm gözüne”.
Sözünü tamam etdi,
Baxdövlət çıxıb getdi.
Başibəla Baybikə
Söz tapmadı, lal oldu,
Duruxdu, bihal oldu.
Könül yurdu söküldü,
Gözündən yaş töküldü,
Ləngər vurub, yıxıldı:
“Allah al nə varımdı,
Dörd şey ki, öz malımdı.
Qocama aman eylə,
Məni də cavan eylə.
Ey dünyanın yiyəsi,
Eşit bu qəmli səsi.

Başa çatsa diləyim,
Qurbanlır varsa nəyim”.
Bunu deyib Baybikə
Yastığına baş qoymuş.
Baxdövlətin ürəyi
Demə kinlə doluymuş.
İçindəki oldu faş.
Baybikə gözündə yaş
Uyudu yavaş-yavaş...

Oturanlar dinmirdi,
Bir ad tapa bilmirdi.
Lap yoxa çıxmışdı ad,
Müdrüklər qalmışdı mat.
Hamı fikirli dəmdə
Ağ günahlı danəndə
Gəldi əsa əlində.
Hardan peyda oldu o,
Hiss etmədi bir bəndə.
Əsasını fırlatdı,
Qonaqlara üz tutdu:
– Əyninizdə zər-ziba,
Gəlmisiz topa-topa.
Niyə qayğısız bəs!
Oturmusuz lal-dinməz!
Nə sirdir, mənə açın,
Çəkinməyin, danışın.
Danəndə bunu sordu.
Berdike cavab verdi:
– Əcdadı Babur xandı,
Yaqub adlı bu kişi

Övladsız bir insandı,
Sürüləri leysandı.
Yaşı əllyə çatıb,
İndi bir övlad tapıb,
Qoya bilmirik bir ad,
Müşküldəyik, et imdad. –
Berdike öz sözünü
Elə ki, etdi tamam,
Danəndə:
– Razısınızsa, –
Dedi, – mən ad qoyaram,
Camaat razı qaldı.
– Tez ol bir ad qoy, – deyə
Hər yandan səs ucaldı...

Başlanğıcı “mim” olsun,
Peyğəmbərdən nişanə.
Ortada “nun” yazılsın,
Övliyəyə işarə,
Sonunda da “sin” gəlsin,
Aslanlar çəksin nərə.
Gələndə dalbadala,
“Mim”, “Nun” və “Sin” nə ola!
Hamı “Manas” söylədi.
– Adını qoydum, Manas,
Allah taala saxlasın
Qada-baladan, – dedi.

Ad ki, yaxşı ad oldu,
Ata-ana şad oldu.
Anası zər-zibalı

Gözəl bir xələt aldı,
Xeyirxah danəndənin
Gəlib çiyinə saldı.
“Nə aldım, onu verdim”, –
Söyləyərək divanə.
Zər-zibalı xələti
Qaytardı sahibinə.
Hamının ağsaqqalı
Qatakanlı Urmanbəy
Göz gəzdirib yığnağa,
Xələti bəxşiş etdi
Qaşqarlı Qapmatagul
Deyilən bir qonağa.
O yan-bu yana baxdı,
Dönəndə yoxa çıxdı.
Ad qoyuldu, toy bitdi,
Hər kəs evinə getdi...

Bəkir YILDIZ

KƏRBƏLƏ

(romandan parça)

TƏRCÜMƏÇİDƏN

Böyük xalqımızı tayfa-tayfa, zona-zona və az qala “məhlə-məhlə” bölməyə çalışan “xadimi-millətlərin” cır harayları hələ də başımızın üstündəki qara buludları sıxışdırır. Və yadımıza məşhur türk yazarı Bəkir Yıldızın “Kərbəla” romanı düşür. Bu povest “məhlə-məhlə” davasının hansı uçurumlara aparıb çıxaracağı bütünü açıqlığı ilə göstərir.

Bir zamanlar müsəlman dünyasının sünni-şiə şəklində parçalanıb, qızıl qana susamağının dözülməz ağırlarını biz indi – yüz illər ötəndən sonra ruhumuzda hiss edirik.

Böyük bir xalqın ən ağır günü onun bölündüyü, parçalanıb xırda olduğu gündür.

Ağacı içindən qurd yeyən kimi, biz də öz-özümüzü içimizdən yeyib dağıtmayaq, ulu xalqımızın ulu adını dünya durduqca ucalarda sayaq.

Gəlin “Kərbəla”-nı oxuyaq, rəhmətlik Mirzə Cəlil demişkən, papağımızı qabağımıza qoyaq fikirləşək, görək bu gedişlə hara gedirik.

Aydın MƏMMƏDOV

Atdan yeyin, atdan qıvraq olan bir dəvə Ərəbistan çöllərindən baş alıb gəlirdi. Dəvənin minicisi Mülcəm Muradı oğlu Əbdürrəhmanın ağ geyimi yavaşdan əsən səhra yeliylə yelləndikcə, elə bil Kufə şəhərinə qanadları gərilməmiş böyük bir quş yaxınlaşırdı.

Üç adam: Mülcəm Muradı oğlu Əbdürrəhman, Abdullah Təmi oğlu Bərk və Bəkir Sədi oğlu Amr Nəhrəvan döyüşündə ölənlərin intiqamını almağa and içmişdilər. Öldürüləsilərdən biri də Həzrəti Əli idi.

Əbdürrəhman Kufə şəhərinə yaxınlaşdıqca ürəyinin ikiyə bölündüyünü hiss eləyirdi. Ürəyinin bir yarısında ölüm, o biri yarısında isə Quttaməyə bəslədiyi məhəbbət vardı. Ölümlə məhəbbətin bir-biriylə başladığı yarış amansızlaşdıqca dəvə daha yeyin, Əbdürrəhman isə daha qanadlanmış kimi görünürdü.

Əvvəlcə düşündüyü qaranlıq çöküncə şəhərə girmək idi. Amma gün batmamış dar küçələrlə Quttamənin evinə doğru su kimi axmaqda olduğunu gördü. Ürəyindəki ölümlə aydınlıq əlbəyaxası məhəbbət və qaranlıq anlayışlarını alt-üst eləmişdi. Duyğu düşüncəni qabaqlayırdı. Dəvənin çökməsini gözləməyib yerə atıldı. Günəş narın-narın yağan yağışa bənzəyirdi. Geyimi, başındakı bəyaz kəfyəsi (çalması) yerdə əks olunan Günəş süialarından qırmızıya çalır.

O gün Kufə şəhərində canlı-cansız hər şey yorğun idi. Yorğun olmayan təkçə Əbdürrəhmanın öldürmək istəyi və sevda atəşi idi. Birmərtəbəli, ağ rəngə boyanmış evin qapısını döydü. Çox ehtiyatla ətrafına baxdı. Kimsə yox idi, görünmürdü. Qapını yaşlı bir adam açdı. Əbdürrəhman bu dəfə su kimi içəriyə axıb qapını örtüdü. Başını sarıdığı və üzünü örtüyü kəfyəni açdı. Göz-gözə gəldilər, aradan səhranın intəhasızlığından yenicə qurtarmış adam üçün o qədər də uzun olmayan vaxt keçdi. Bu vaxt ərzində Əbdürrəhman hasara alınmış həyətə açılan qapılara baxdı. Cavan yaşına uyğun gəlməyən üzgün səslə “Tanrı qonağıyam”, – dedi.

İllərin qocaltdığı nökrə başını tərپətdi:

“Tanrı qonağısansa, xoş gəlmisən, – dedi. – Amma gözlərin-dən görürəm ki, niyyətin başqadır”.

“Haqlısan, – Əbdürrəhman dedi. – Haqlısan... Əsl niyyətim Quttaməni görməkdir”.

Bu vaxt həyətə açılan böyük bir qapının önündə Quttamə gö-ründü. Görünməsilə göydən yağan nə qədər Günəş şüası vardısı, bir yerə toplaşib Quttamənin gözlərində parıldadı. İki ceyran gözdən saçılan işıq Əbdürrəhmanın ürəyinə doldu.

Nökər çəkilib getdi. Getdiyini heç biri görmədi.

“Hələ də gözəllər gözəlidir”, – Əbdürrəhman beynindən bunu keçirəndə Quttamə soruşdu.

“Sən Mülcəm Muradı oğlu Əbdürrəhmansan, eləmi?”

“Məni unutmadığına sevindim”, – Əbdürrəhman dilləndi.

Quttamə könülsüz-könülsüz dilləndi:

“Tanrı qonağısansa, xoş gəlmisən. Qonaq otağını nökrə gös-tərə. Yox, əgər məhəbbət üçün gəlmisənsə, küçə qapısı odur”.

Əbdürrəhman gözlərini qamaşdıran işıqdan qorunmuş kimi kirpiklərini qovuşdurdu. Sonra Quttaməni hürkütməmiş sözə başladı:

“Tanrı qonağıyam deməyim, əslində, söhbət üçün bir bəha-nədir. Gəlişim Həzrəti Əli və onun Qətlilə bağlıdır”.

Quttamənin dillərdə əzbər olan gözəlliyi bu ana qədər hiss olunmayan ehtirası ilə birləşən kimi, iki insan arasındakı məsafə bir quş qanadının kölgəsində qaldı. Elə bil əl-ələ tutub qonaq otağına tərəf uçdular.

“Deməli, belə, Allahıma şükürlər olsun ki, xəlifə Əli öldürü-ləcək”.

“Mənim tərəfimdən öldürüləcək. O biriləri də öldürüləcək. Müaviyə fəndgir və qəzəblidir. Amr ibn As zalım və ikiüzlüdür. Bu üç başçının başları kəsilmədən...”

“Əli, Əli, – Quttamə Əbdürrəhmanın sözünü kəsib qəzəblə söy-lədi. – Onu məndən xəbər alsınlar. İgidliyi igidlik, savadı savad, qılıncı qılınc! Ah, onun qılıncında atamın, ərimin, qardaşımın qanı var. Sənin, sənin qılıncında da onun qanını görmək istəyirəm.

Gətir, Əlinin isti, hələ qurumamış qanını mənə gətir. Gətir ki, yalayım, şərbət kimi yalayım...”

Əbdürrəhman əvvəlcə Quttamənin gözlərinə baxdı. O gözlərdə minlərlə şimşək çaxırdı. Sonra məhəbbətin və intiqamın sarsılmaz ehtirası ilə ayağa qalxıb qılıncını çəkdi. Otağın içində, elə bil yeni Günəş doğmuşdu.

“Ey gözəllər gözəli Quttamə, – dedi, – bu gördüyün qılıncı, yemədim, içmədim, günlərlə itilədim. Bu iş üçün bir zərbə, bircə zərbə bəs elər”.

Quttamə bir müddət atasının, ərinin, qardaşının gözlərinə baxırmış kimi, havada parıldayan qılınca baxdı. Gülümsəyib dilləndi:

“İnamın, əzmin coşqun sulara oxşayır. Amma yenə də səndə çatmayan nəşə var”.

Susdu. İndi gözlərinin içi bir qədər döyüş meydanına çevrilmişdi. Bu, Nəhrivan döyüşüydü.

“Gözlərimin içinə bax, – dedi. – Orda atamı, ərimi, qardaşımı öldürürlər. Odur bax, o parıldayan heç vaxt boşa çıxmayan Əli qılıncıdır. Görə bilirsənmi?”

Əbdürrəhman xəbər aldı:

“Məndə çatışmayan nədir axı? Sən əvvəlcə onu söylə”.

Quttamə sanki dodaqları qana boyanmış halda dilləndi:

“İntiqamdır. İntiqam almaq ehtirası... Qorxuram bu hiss səndə çatışmaya”.

Əbdürrəhman inildədi:

“İnan mənə. Güc vermək əvəzinə həvəsimi baltalayırsan. Əli kimi bir adamı öldürmək şəərəfinə nail olmaq bəlkə də sənənin intiqam ehtirasından daha güclüdür”.

Əbdürrəhman havada parıldayan qılıncı aşağı salmaq istəyəndə Quttamə çığırdı:

“Dayan, durduğun yerdə dayan, qılıncını da aşağı salma”.

Əbdürrəhman özünü itirmişdi. Xəlifə Əlini necə öldürüləcəyi barədə məsləhətləşməyə, məhəbbəti naminə göy üzündəki ulduzları ayaqları altına səpməyə gəlmişdi bu qadın, görəsən, indi neynəmək

istəyirdi? Dodaqları alışıb-yanan ocaq kimi işıq saçırdı. Hər nəfəs alanda döşləri enib-qalxır, günəşli gözlərində gecəylə gündüz bir-birinə qovuşurdu. Quttamə ucadan dilləndi:

“Qılıncını sürt. Bütün bədənimə sürt. Həzrəti Əlinin canını alacaq bu qılınc mənim kinimlə itilənməlidir. İlk zərbənin dəyə-cəyi yeri başıma, boynu isə boynuma sürt. Sürt qılıncını!”

Əbdürrəhman əmrə qarşısıalınmaz zərurət kimi əməl elədi. Havada parıldayan qılıncı Quttamənin ipəkdən yumşaq saçlarına, süddən ağ boynuna sürtməyə başladı. Hər dəfə qılınc, elə bil bülövə çəkilirdi. Sanki otağın içi qığılcımlara qərq olurdu.

Quttamə dilləndi:

“Mənimlə evlənməyin üçün min dirhəm pula, bir nökrə, bir cariyəyə ehtiyacın yoxdur, ey Əbdürrəhman. Əliyə çalacağın bir qılınc sevdamızın yeddi möhürlü fərmanı olsun. Bir yanımda sən yat, bir yanıma da qanlı qılıncını qoyum. Gözlərimi, gözlərimi unutma”.

Əbdürrəhman ibn Mülcəm Muradı oğlu qılıncın iti tərəfini kirpiklərinə sürmə çəkirmiş kimi, Quttamənin göz bəbəklərinin üstündən keçirdi.

Kufə şəhəri ikinci namazından xəbər verən azan səslərilə yavaş-yavaş qımıldanan vaxt onlar da bülövə çəkilmiş qılıncı aralarına qoyub divanda oturdular. Quttamə qatilə şirin-şirin baxanda onun sifətinin sapsarı saraldığını gördü.

“Ey Əbdürrəhman, sifətin niyə yarpaq kimi solub? – soruşdu. – Bir əndişən varsa, gizlətmə. Biz ki, artıq iki bədəndə bir can sayılırıq”.

“Düzü, əndişələndiyim bir məsələ var, – Əbdürrəhman dilləndi. – Sənin ağlına gəlməyən, amma mənim içimi gəmirən bir məsələ...”

“Danış, danış ki, əlimdən gələni bir göz qırpımında sənin üçün edirəm”.

“Bilirsən, məqsədə çatmağın bir şərti də düşmənin gücünü yaxşı-yaxşı ölçüb-biçməkdir. Necə bilirsən, Həzrəti Əlini öldürməyə bir qılınc bəs edərmi?”

“Ani bir zərbəylə... Gözlənilmədən başının üstünü kəsdirəcəksən”.
Əbdürrəhman ayağa durdu:

“Bax, – dedi, – tutaq ki, mən Əliyəm. Qarşıdan kim hücum edir-
etsin, onu yıxmaq mümkün deyil. O, döyüş meydanında basıl-
mazdır axı. Sən ki bunu bilirsən, Quttamə. Ərin, atan, qardaşın...”

Otağın içi sanki qaranlığa büründü. Yalnız kin və qəzəblə pa-
rıldayan iki göz işıldaırdı. Onlar da Quttamənin gözləriydi.

“Təkbəşimə öldürməyə gəldim, dedin. Dedin və ürəyim cən-
nətə döndü. Belə bir iş tutmağın rəvadırımı?”

“Həm Əlinin qanını istəyirsən, həm də əlavə iki adam istədi-
yimdən acıqlanırsan, – Əbdürrəhman dilləndi. – Qaranlıq azdır. Bü-
lövlənmiş, zəhərə batırılmış qılıncım azdır. Təkbətəkdə heç kəs onu
yıxa bilməz. Onda ruhun gücüylə etiqadın gücü birləşib sağdan və
soldan enəcək zərbələrlə səndələməlidir ki, mən qılıncım axırına
çıxsın. Yoxsa qanlı qılıncımın əvəzinə onun qanlı qılıncını görərsən”.

Quttamə başını aşağı saldı. Bir müddət Əbdürrəhmanın haqlı
olduğu barədə düşündü.

“Ey igidim, – dedi, – düşmənin gücünü ölçüb-biçmək barədə
sən haqlısan. Belə götür-qoy eləməsən də, niyyətinin Əlini öl-
dürmək olduğunu çox gözəl anladım. Taparam. Söz verirəm ki,
taparam. Dayan... Yaxşı, Vərdan və Şəbib... Əliyə elə qılınc zər-
bəsi endirməlisən ki, ağ saqqalından qırmızı qan axsın”.

Əbdürrəhman bağırdı:

“Ağ saqqalından qırmızı qan axsın!”

Otaq, elə bil yenidən işıqlandı. Qırmızı gül bağçasının içində
olan kimi, bir-birlərinə baxdılar. Əbdürrəhman Quttamənin əlindən
tutub özünə tərəf çəkmək istədi.

“Unutma, – Quttamə dedi, – əvvəlcə qılınc, sonra mən”.

Quttamə qara ipək çarşabına bürünüb küçəyə çıxdı. O, ikinci
namazını Əliyə yaxın bir yerdə qılmaq üçün tələsən Kufə əhlinin
arasından ilan kimi qıvrıla-qıvrıla keçirdi... Quttamə Əliyə sağdan
hücum edəcək Vərdanın yanına gedirdi...

**DÜŞÜNCƏLƏR,
SÖHBƏTLƏR,
DİALOQLAR,
MÜSAHİBƏLƏR**

BELƏ DÜŞÜNÜRƏM Kİ...

* * *

...İnsanın faciəsi o zaman başlanır ki, o, əcdadlarının qəbrini unudur. Adam ölən əzizlərindən uzaqlaşanda Vətəndən – Xalqdan uzaqlaşır. Bir də görürsən ki, biri illərlə dədəsinin qəbrinin üstünə getmir, amma tribunalardan bağırir ki, niyə Azərbaycan tarixi yazılmayıb. Bu gün başlıca borcumuz kəndin mədəni möhkəmliyini qaytarmaq, bərpa etməkdir...

* * *

Bu gün qan ocağına çevrilmiş Qarabağ fırlıdağı Mərkəz tərəfindən ortaya ona görə atılıb ki, əgər Ermənistan tərəfindən təzyiq göstərilmiş olsa, ona Azərbaycan tərəfindən təzyiq göstərilsin, ya da ki, əksinə, əgər Azərbaycanda milli qurtuluş hərəkatı güclənərsə, Ermənistandan istifadə olunsun. Məsafənin bizdən ötrü ən ağırlı cəhəti isə ondan ibarətdir ki, biz türk mənşəli xalq olduğumuz və İslam dinini təmsil elədiyimiz üçün Mərkəz bizə daha amansız yanaşır. Ona Ermənistan üçün bir çıxış yolu saxlanılır.

* * *

Mən nə KP-yə məxsusam, nə XC-nin üzvüyəm, nə də başqa bir partiyanın, adicə bir Azərbaycan vətəndaşıyam. Lakin mənim fəaliyyətimdə elə yerlər var ki, Demokrat Partiyasında da ola

bilər, eləsi var ki, “Müsavat”da da ola bilər, “Dirçəliş”də də, “Qurtuluş”da da və s. Mənim öz proqramım çox proqramlarla kəsişə bilər. Mən öz həyatımın, mənəviyyatımın təbii dialektik inkişafı nəticəsində belə bir fikrə, qərara gəlirəm ki, Azərbaycan İttifaq daxilində öz mövcudiyətini tam saxlaya bilməz.

* * *

Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli asan olmayacaq. Mənim zənnimcə, nə qədər təşkilat yaradılır yaradılsın, oraya nə qədər ordu aparılır aparılsın, bu məsələləri həll etmək mümkün olmayacaq. Yalnız ümumxalq səfərbərliyi elan edib, milli ordu yaratmaq və çətinlikləri sakitliklə, düşünölmüş halda dəf etmək olar.

* * *

Gec-tez erməni məsələsi həll ediləcək. Amma bu məsələ həll olunandan sonra keçən illərdə uğradığımız itkilər özünü göstərməyə başlayacaq və biz suveren bir dövlət kimi indi isti-isti yaralarını hiss etmədiyimiz böyük maneələrlə üzbəüz qalacağıq. Bunun qarşısını almaq üçün isə bircə şey tələb olunur: hər kəs öz yerində oturub öz bacardığı işdən yapışsın. Həmin işi yüksək səviyyədə yerinə yetirsin, vəssalam.

* * *

Azərbaycanda baş verən hadisələrdə Yerevan kimi Moskvanın da, Parisin də, Vaşinqtonun da, hərəsinin öz ayrıca mənafeyi var. Və əgər biz bu gün bütün bunları bir tam şəkildə təhlil etməsək və onların qarşısını almaq üçün öz tədbirlərimizi görməsək, əzablarımızın sonu olmayacaq. Bu mənada dünya siyasəti ilə bizim vəziyyətimizi tutuşdurub müstəqil milli siyasət aparmağa qadir adamlara bu gün bizim hədsiz ehtiyacımız var. Siyasətbazlara yox, əsl siyasi xadimlərə!

* * *

Bizim ən böyük bələmiz ondadır ki, gec ayılır, artıq baş vermiş faktla qarşılaşmalı oluruq.

Bir gün ayılıb gördük ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistana birləşmək istəyir. Qaldıq fakt qarşısında. Bir gün oyandıq ki, bəs azərbaycanlıları Ermənistandan qovub çıxarıblar. Bir gün oyandıq ki, bəs Topxanada tikinti işləri gedir. Bir gün gözümüzü açdıq ki, bütün dünya mətbuatı əleyhimizə bar-bar bağırır. İndi sual oluna bilər ki, ay Azərbaycan xalqı, sən ki, 1905-ci, 1918-ci, 1920-ci illərin təcrübəsindən çıxmış xalqsan, bəyəm indiyədək kiminlə qonşu olduğundan xəbərin yoxdur?

* * *

Dünənəcən şair xalq idik, indi də olmuşuq siyasətçi xalq. Kimi dindirirsən, siyasətdən danışır. Alimdən tutmuş bazarda göyörti satanacan. Hamı da özünü ən ağıllı siyasətçi sayır, necə ki, dünən öz cızma-qarasını hamı ən yaxşı şeir hesab eləyirdi.

* * *

Ziyalı şəxs heç bir partiyanın təəssübünə uymamalı, bütün partiyaların fəvqündə dayanaraq, öz ziyalı missiyasını yerinə yetirməlidir. Ziyalının ürəyi hamıya eyni dərəcədə açıq olmalıdır, kommunistə də, sosial demokrata da, respublikaçıya da və eyni şəkildə də onun qəlbi hər hansı bir partiya xas olur-olsun hakimlik iddiasından kənar olmalıdır. Ziyalı xalqın taleyinin yaxşı adamların əlinə tapşırılmasında iştirak etməli və hakimiyyəti belə adamlara verəndən sonra çəkilib öz ziyalı işiylə məşğul olmalıdır. Bu mənada ziyalılıq mənim üçün ilahi bir nemət, ilahi bir xoşbəxtlikdir.

* * *

Xalq istəyir ki, sevdiyi şəxslər həmişə gözünün qabağında olsunlar: tribunada, ya dar ağacında – fərqi yoxdur. Bu da eyni taxta

parçalarından istəyəndə tribuna, istəyəndə dar ağacı qurmağı bacaran adamların işini yüngülləşdirir...

* * *

Məncə, Azərbaycan parlamenti o vaxt güclü parlament olacaq ki, onun hər bir üzvü dünya praktikasını, ayrı-ayrı respublikalarda baş verən hadisələri, qanunvericilik aktlarını dərindən bilməklə yanaşı, milli gerçəkliyimizi tam dolğunluqla əks etdirən qanunlar hazırlayıb ortaya çıxara bilsin.

* * *

O xalqın taleyi xoşbəxtdir ki, onun tarixini, onun taleyini savadlı, sözün əsl mənasında vətənpərvər adamlar həll edirlər. Məncə, özünü təsdiqin ən böyük, ən kəsə yolu kitabxanalarda, arxivlərdə, əlyazmaları arasında can çürütməkdir.

* * *

...Köksüz, ənənəsiz poeziya olmadığı kimi, öz mövcudiyətini hansı bir dövrdə başa vurub qurtaran, gələcəyə yönəlməyən poeziya da təsəvvür olunmazdır. Hətta bu və ya başqa bir dil tədricən öz geniş ictimai ünsiyyət funksiyasını itirdikdə belə, həmin dildə yaradılan zəngin poetik irs, poetik ənənə özünü uzun müddət qoruyub saxlayır, mənsub olduğu xalqın, başqa xalqların poetik dünyagörüşünün formalaşma yollarını və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

* * *

...Əsl şeir nə ayrılıqda götürülmüş istedadla yaranır, nə də ki, təbii istedadla arxalanmayan biliklə. Əsl şeir o yerdə yaranır ki, həmin yerdə təbii istedadla zəngin biliyin münbit sintezi, yaradıcı vəhdəti var. Belə sintez, belə vəhdət isə günəşırı yaranmır,

iyirmi-otuz ildə bir yetişir və iyirmi-otuz illik bir poeziya mərhələsi üçün həm aparıcı qüvvə, həm də keçmişin zəngin irsi ilə gələcəyin cücərtilərini arasında körpü rolunu oynayır...

* * *

...Bədii dilin adi ünsiyyət vasitəsindən fərqi, daha yüksək imkanları eyni bir dövrdə yazan yazıçıların dilində müxtəlif çalarlıqlarda əks olunur – hər yazıçı öz beyin-qəlb tutumuna, qayəsinə, mövzusuna, obrazlarına uyğun ifadə təkrarolunmazlığını gətirdiyi kimi, hər oxucu, dinləyici də bədii əsəri oxuyarkən (və ya dinləyərkən), hər sözdə, hər ifadədə, hər intonasiyada öz daxilinə, öz təfəkkürünə, öz həyatına uyğun nə isə “bir şey” tapır, onu “duyduğu, başa düşdüyü” kimi şərh edir. Deməli, bədii dil təkcə yazıçıdan yazıçıya, əsərdən əsərə deyil, oxucudan oxucuya, oxunuşdan oxunuşa da rəngarəng çalarlıqlar qazanır – musiqidə olduğu kimi.

Bədii dil irsidir və buna görə də onun (bədii dilin) hər sonrakı dövrünün poetik dünyası əvvəlki dövrlərdən qidalanır, onun yeni şəraitdə, yeni hadisələrə və insan xasiyyətlərinə uyğun şəkildə yetkinləşmiş davamı kimi ortaya çıxır. Eləcə də hər konkret yazıçı öz milli ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən çıxış edir və öz fərdi keyfiyyətlərini də əlavə etməklə, gələcək nəsillərin faydalanması üçün yeni poetik irs yaradır...

YAŞADAN SÖZ, YANDIRAN SÖZ, YANAN SÖZ

Son on-on beş ildə Azərbaycan xalqının elmi, mədəni və ədəbi həyatında kataklizmi andıran bir canlanma, mürəkkəb və üzüntülü olduğu qədər də məhsuldar və əhəmiyyətli özünüdərketmə nəzərə çarpmaqdadır. Uzun illər uyuyan vulkan yavaş-yavaş dirçəldikcə öz ətrafını dillənməyə, hərəkətə gəlməyə vadar etdiyi kimi, tarix, mədəniyyət, elm və ədəbiyyatımızın bir sıra məsələlərinin öyrənilməsində yaxın və uzaq qonşularımızın bəzilərindən nəzərə çarpacaq dərəcədə geridə qaldığımızı və ya qala biləcəyimizi birdən-birə və bütün kəskinliyi ilə dərk etməyimiz bizi ötən illərin arxayınçılıq və biganəlik yuxusundan oyatdı, düşüncə, istək və amallarımızı lərzəyə saldı. Başa düşdük ki, möhtəşəm və zəngin klassik irsin varisi, kökü tarixin çox qədim çağlarına gedib çıxan xalqın törəməsi olmaqla qürrələnmək özünütəsdiqin ən cılız, ən kəsərsiz yoludur, əsl vətənpərvərlik babaların qələm, tişə və fırça ilə yaradıb qılınıc gücünə qoruduğu sərvəti öz böyüklüyünə, öz dəyərinə layiq şəkildə tədqiq, təbliğ və nəşr edib yaşatmaqdadır, təmsil etdiyin xalqın kökünü, tarixi keçmişini obyektiv gerçəklik və elmi inandırıcılıqla, tarixi qonşuların maddi və mədəni irsinə hörmət və etimadla öyrənib bütün tamlığı, möhtəşəmliyi və milli özünəməxsusluğu ilə nəsillərin hafizəsində

əbədiləşdirməkdədir. Aydınlığı və aktuallığı ilə dərk etdiyimiz bu həqiqət çox ciddi fəaliyyət tələb edirdi və biz bu tələbə cavab olaraq elmi, mədəni və ədəbi potensialımızın ən fəal qüvvələrini, əzm, inad və bacarığımızı cəmləşdirib qırx, əlli və bəzi hallarda hətta yüz il bundan əvvəl görülməli neçə-neçə işi çox qısa bir müddətə, özü də lazımı keyfiyyətdə həyata keçirməyə başladıq. Az vaxt ərzində bir çox klassikimizin əsərləri ilk dəfə və yaxud da yenidən və tam şəkildə çap olundu, onların həyat və yaradıcılığı haqqında sanballı tədqiqat işləri yazıldı, miniatür və xalçaçılıq kimi əsrarəngiz sənət növlərinin təbliği və dirçəldilməsi, şifahi xalq ədəbiyyatı və musiqi folkloru nümunələrinin toplanması və nəşri ilə bağlı müəyyən işlər görüldü, Azərbaycan memarlığının ənənələrindən xəbər verən neçə-neçə məscid və karvansara binası bərpa edilərək elm, mədəniyyət və istirahət mərkəzlərinin istifadəsinə verildi. Görülən bu nəhəng işi adi maarifçilik ehtiyacı, keçmişə simvolik ehtiram və yaxud da növbəti təbliğat kampaniyası kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı. Çap olunan hər əsər, bərpa edilən hər bina, “unudulmuşlar” siyahısından çıxarılıb xalqın qəlbinə, hafizəsinə və yaddaşına qaytarılan hər müəllif həm də tariximizə, milli mədəniyyətimizin keçib gəldiyi uzaq yola, mənəvi inkişafımızı sürətləndirən və ya ləngidən səbəblərə prinsipial, hər cür bədgümanlıq və eqoizmdən təmizlənmiş realist mövqedən yanaşmağı, nəyin yalan, nəyin isə həqiqət olduğunu elmi dəlil və inandırıcılıqla sübut etməyi bacarmağımızın əyani təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, “Keçmişimizdən gələn səsler” və “Əlyazmaları xəzinəsində” toplularının, “Fikrin karvanı” kitabının, M.İbrahimovun Nizami, M.Cəfərin Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbi dili, B.Vahabzadənin sənət, sənətkar və zaman haqqında məqalələrinin, Anarın “Dədə Qorqud dünyası”nın, Elçinin Üzeyir Hacıbəyov və Ömər Faiq Nemanzadə ilə bağlı yazılarının, habelə

mədəniyyət tariximizin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən dolaşq düşən, tərsinə yozulan məsələlərini yenidən sərf-nəzər edən, işıqlandıran onlarla başqa materialın ümumxalq rəğbəti qazanması, mütəxəssislərin və geniş oxucu auditoriyasının ciddi marağına səbəb olması da, hər şeydən əvvəl, onların həqiqətçiliyinə, sarsılmaz vətəndaşlıq mövqeyinə və elmi tutarlılığına olan inam və ehtiramdan irəli gəlir. Tarix, filologiya və mədəniyyətimizin əsaslı, köklü məsələlərinə münasibətdə spesifik maraq dairəsi, yazı manerası və düşüncə tərzini nümayiş etdirən, fəal bir nəslin nümayəndəsi olan Kamil Vəliyevin “Sözün sehri” (B., “Yazıçı”, 1987) kitabı da milli mədəniyyətimizin öyrənilməsi və təbliği yolunda yeni, inamlı bir addım, ədəbi-bədii, elmi və publisistik sözün əlamətdar nailiyyəti kimi düşüncələrə sirayət edir, xalqımızın sabahı olacaq nəslə yaşamağa, qanadlanmağa, dönə-dönə sevilməyə hər cür haqqı çatan Azərbaycan dilini, Azərbaycan ədəbiyyatını yaradıcı sözün daha yüksək zirvələrinə qaldırmağa çağırır.

Həyat həqiqətinə və bədii həqiqətə sədaqət, ədəbi faktın ideya-məzmun, poetik və emosional vüsətindən doğan təbii heyrət və vətəndaşlıq iftixarı ilə qələmə alınan bu kitabda həm yeni tədqiqata ilk dəfə cəlb edilən, həm də ənənəvi, müxtəlif nəsilərin diqqət mərkəzində duran məsələlər gözlənilməz rakursdan şərh olunur, eyni dərəcədə də gözlənilməz müşahidələr, nəticə və ümumiləşdirmə irəli sürülür. Toxunulan problemlər bilavasitə yaşadığımız dövrün, ədəbi-tənqidi və publisistik fikrimizin bu gününün ehtiyaclarından irəli gəlsə də, hiss olunur ki, müəllif onlara daha çox elmimizin, bədii zövq, mədəni səviyyə və düşüncə tərzimizin, bir sözlə, milli mövcudiyətimizin sabahkı qayğıları baxımından yanaşır.

Təbii olaraq “Sözün sehri” adlanan bu kitabdakı yazıları birləşdirən, onları eyni bir məqsədə, eyni axara yönəldən mərkəzi

motiv, əgər belə demək mümkündürsə, baş qəhrəman – sözdür, onun yaradıcı qüdrətidir. Əlahəzrət söz: bəşər tarixinin ərsəyə gətirdiyi elə bir sənətkar, alim, dövlət xadimi və ictimai xadim, din xadimi və yaxud hər hansı bir hazırcavab şəxs yoxdur ki, o, söz adlanan bu əfsanəvi dünyanın, insanı bütün canlılardan birdəfəlik və əbədi ayıran bu ali atributun sehr və möcüzələri qarşısında öz heyranlığını bildirməsin. Təsadüfi deyildir ki, kainatın başlanğıcı üzərində baş sındıran qədim müdriklərin fikrincə, yaşayışın ilki, bünövrəsi, təməl daşı sözdür, onun təlqin gücüdür. Bu, əlbəttə, dünyanın idealist dərkidir, qeyri-elmi dərkdir, lakin heçdən gələn dərk deyil, sözün real gücü, təbii qüdrəti və imkanları qarşısında insanın heyrətindən, intəhasız inamından irəli gələn dərkdir. Elə buna görə də bizim üçün möcüzəli, olduqca müəmmal görünən miflər, əfsunlar, alqışlar və qarğışlar dünyasında “sözün gücünə olan inamın ucu-bucağı yoxdur... Həmin qüvvələr təbiətə əmr edir, onu özünə tabe etdirir, qanunlarını pozur, öz iradəsinin əl-qolunu bağlayır... Söz fəaliyyətə, təlqinə çevrilir... ritmik söz... əfsun gücü və intəhasız qüdrət əldə edir” (A.Blok). Prometeyi od dalınca göndərən də sözdür, insanın ona olan sonsuz inamıdır. Adəmi torpaqdan yarıdan da, Tanrını səmalara qaldıran da... Nəsimi ilə edam kürsüsündə ölən də sözdür, fərmanlara çevrilib yuxarıdan aşağı gələn də, Azərbaycanı xosunlaşdırıb ikiyə bölən də! “Puşkin, Qoqol, Çexov şəxsi adlıqdan çıxıb sözə çevrilmişlər... Lakin Puşkin həm də bütöv bir sıra başqa sözlərdir, “Bürünc atlı”dır, “Yevgeni Onegin”dir, “Qaratoxmaq qadın”dır; Qoqol – xeyli yeni söz deməkdir. Nozdryev, Akaki Akakiyeviç və başqa personajlar bu qəbildəndir, hətta dildəki adı “burun” sözü Qoqoldakı “Burun”un hesabına xeyli genişləniib. Puşkin və Qoqolla müqayisədə Çexov təkcə bir sözdür, olduqca gözəl sözdür, amma təkdir. Yazıçı nə qədər böyükdürsə, yeni sözün qeyri-adi xidmətini bir o qədər də yaxşı

başə düşür. Çünki lüğətə adi şəxs adı deyil, söz gətirmək – son dərəcədə xoş bir xidmətdir” (A.Bitov). Haqqında danışdığımız kitabın əsas məqsədlərindən biri də məhz bu aspekti, yəni yaradıcı sözün, yeni sözün möcüzəsini ön plana çəkmək, insanın yer, göy, olmuş və olacaq, həqiqət və xəyal haqqındakı bilik və təsəvvürləri zaman-zaman artıb çoxaldıqca, onun arzu və emosiyalarının yeni-yeni çalarları yarandıqca, bir sözlə, tarixi adlanan ulu karvan keçmişdən gələcəyə doğru irəlilədikcə, deyilən, yazılan və yaddaşa çevrilən sözün uğradığı metamorfozanı, onun adı işarədən, addan böyük sözə, müdrik sözə, poetik sözə - Füzuliyə, Aşıq Ələsgərə, Qaracaoğlana, S.Vurğuna qədər keçdiyi yolu işıqlandırır.

Nə vaxtsa Rafael haqqında deyiblər ki, “əgər o, əlsiz doğulsaydı, fərqi yoxdur, yenə də böyük rəssam olardı”. Kamilin “Dilimizin ustaları” silsiləsindəki yazılarını oxuyanda da adama belə gəlir ki, qələmdən dodağa köçüb əbədiləşən Füzuli, dodaqdan qələmə gəlib əbədiləşən Qaracaoğlan və Aşıq Ələsgər, Azərbaycan milli təfəkkürünə Avropa düşüncə tərzinin yelçəkəri M.F.Axundov konkret ata və konkret ananın izdivacından dünyaya gələn insan övladından, uzun zəhmət və bədii təcrübə əsasında formalaşan, addım-addım yetkinləşən sənətkardan daha çox tariximizin, milli taleyimizin aqibəti, bəxti, zəruri sevinc pəyi, and yeri kimi yaranmışdır, onların kim olacağını, nə ilə məşğul olacağını tale əvvəlcədən müəyyənləşdirib və bu tale Məhəmmədə, Qaracaya, Ələsgər və Fətəliyə Füzuli, Qaracaoğlan, Aşıq Ələsgərə və Mirzə Fətəli Axundov olmaq zərurətindən başqa heç bir imtiyaz və səlahiyyət verməyib. Az və ya çox dərəcədə bu aqibət, yəni insan düşüncəsinin, insan bacarığının görməli olacağı və ya gördüyü işdən daha çox zamanın, tarixi gerçəkliyin zəruri ehtiyacı kimi yaranmaqlıq Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğarlının “Divani-luğat-it türk” əsərinə də aiddir.

Füzuli kimi, Aşıq Ələsgər kimi Orxon-Yenisey abidələri də Sözdür, Mahmud Kaşğarının cahanşümul lüğəti də. Lakin onların hər birinin öz siqləti, öz taleyi, öz tarixi yeri və rolu var. Orxon-Yenisey abidələri bütün türk dillərinin erkən mərhələsini əhatə edən, türkdilli xalqların, xüsusilə əski türklərin mifoloji dünyagörüşündən, həyat tərzindən, hərbi və siyasi quruluşundan, adət və ənənələrindən xəbər verən əvəzsiz bir xəzinə kimi türkologiya elminin müxtəlif sahələri tərəfindən çox geniş miqyasda və hərtərəfli öyrənilsə də, Azərbaycan xalqının tarixi retrospeksiya baxımından, yəni dilimizin, bədii təfəkkürümüzün və mədəniyyətimizin əcdadı, kökü, qaynağı kimi çox az öyrənilib, bir çox, özü də ədəbiyyat, folklor və etnoqrafiyamızın tarixi ilə bağlı çox ciddi məqamlar isə bəzi obyektiv və zərərli meyillərin təsiri altında nəzərdən qaçırılıb. Halbuki tarixi, etnoqrafik, mədəni və mifoloji bağlılığı, yəni içimizlə, məişətimizlə, hiss və düşüncəmizlə, məzmun və mündəricəməzlə bağlılığı görməməyimizin, bilməməyimizin və qanmamağımızın kimlərə və nə üçün həddən ziyadə gərəkli olduğu bağlılığı bir yana qoysaq, təkcə nağıl, əfsanə və dastanlarımıza, bayatı, ağı, sayaçı sözləri kimi folklor nümunələrimizə xas olan təhkiyə tərzinin, türksistemli dillərdən biri kimi dilimizin bədii tərtibatında böyük rol oynayan ritm və intonasiyanın öyrənilməsində Orxon-Yenisey abidələrinə müraciət bizə çox şey verə bilər və Kamilin həm bu kitada daxil olan, həm də başqa, bu kitaba daxil olmayan yazıları belə bir müraciətin nə dərəcədə zəruri və məhsuldar olduğunu çox əyani və ibrətamiz şəkildə nümayiş etdirir. Belə bir müraciət, belə bir etimad Mahmud Kaşğarlıya, onun ensiklopedik lüğətinə, bu lüğətə daxil olan sərəvətə – dil materialına, etnoqrafik məlumatlara və folklor nümunələrinə münasibətdə nümayiş etdirdiyimiz soyuqqanlılıq və biganəliyi aradan qaldırmaqda xüsusilə vacibdir, çünki dilimizin tarixi aqibətini, həyat yolunu öyrənməkdə “Kitabi-Dədə Qorqud” nə dərəcədə, nə səviyyədə gərəklidirsə, M.Kaşğarının

“Divani-luğat-it türk” əsəri də bir o qədər gərəklidir, əhəmiyyətlidir, əvəzsizdir. Füzuli və Mahmud Kaşğarlı adlarının bir başlıq altında dilimizin ustaları kimi yanaşı verilməsi bir nəfər rus yazıçısının Puşkin və Dal haqqında dediyi bu sözləri yadıma saldı: “Can verməkdə olan Puşkinin yatağı yanında Puşkin nəslinə və Puşkindən sonrakı nəslə məxsus yazıçılardan məhz Dalın olması, şairin güllə ilə dəlik-deşik syurtukunun məhz Dala peşkəş edilməsi mənim üçün adi rəmz deyil. Puşkinin təkcə irsini deyil, işini də, Puşkinin təkcə ədəbi təmayül və formaların inkişafındakı yerini deyil, rus dilinin özündə tutduğu mövqeyi də anlamağa cəhd etsək görərik ki, böyük şairin varisi və davamçısı heç kəs yox, məhz Daldır. Puşkin qədər dahi olmasa da, Dalın gördüyü iş dahiyəndir və bu işin öhdəsindən kiminsə, başqa bir adamın gələ biləcəyini təsəvvür etmək çox çətindir”. Eyni münasibəti, eyni tale əlaqəsini aralarındakı zaman fərqi və etnik çalar fərqi nəzərə alınmasa, M.Kaşğarlı ilə Məhəmməd Füzuliyə və yaxud M.Kaşğarlı ilə Nəvaiyə də aid etmək olar. Məhəmməd Füzuli poeziyası Azərbaycan dilinin və ya Nəvai poeziyası özbək dilinin cilalanmış zirvəsi, istedad, zəhmət və emosional vüsətin canlı, hərəkəti, yaşayan və yandıran varlığa çevirdiyi sözlərin xüsusi münasibət və məna qatlarıdırsa, M.Kaşğarlının “Divani-luğat-it türk”ü özbək, Azərbaycan, türkmən və ya türk dillərinin yaradıcısı rolunda çıxış edən neçə-neçə sözün vətəndaşlıq pasportudur, burada hər bir söz “öz kökü üstündədir”, öz qohum-qardaşı içindədir. Hər bir sözün arxasında böyük bir tarix, ulusların, oymaqların, tayfa, uruq və nəsillərin keçib-gəldikləri yol, “barbarların”, bəli, bəzi bədxahlarımızın dediyi kimi, barbarların və vəhşilərin yox, boy boylayan, söz söyləyən, ov ovlayan, qoyun qırخان, inək sağan, lazım gələndə silaha sarılıb qılınc çalan, ox atan, doğulduğu yerə yurd, mənsub olduğu birliyə el, başının üstündəki göyə Tanrı deyən, düşünən beyni, sevən qəlbi,

danişan dodağı və görən gözü olan adamların, insanların uğur və uğursuzluqları yoğrulmuş ömrü durur. Əgər Dal “rus dilini Adan İjitsıya qədər üzüb keçən Magellandırsa”, əgər “Rusiyada təbiətin mühafizəsi heç kəsdən və heç nədən yox, məhz Dal və onun lüğətindən başlanırsa”, türk dillərinin orta əsrlərini bütün tamlığı və rəngarəngliyi ilə tarix üçün əbədiləşdirən, qoruyub saxlayan da Mahmud Kaşğarlının “Divani-luğat-it türk”ü olmuşdur.

Kamil bədii sözü, yaradıcı sözü dinamik, ardıcıl inkişafda, tarixiliklə müasirliyin, ənənə ilə ənənəyə yaradıcı münasibətin qırılmaz əlaqəsi ilə şərtlənən mütəmadi kamilləşmə və dolğunlaşma prosesində götürür. Tarix dedikdə, dünən, bu gün və sabahın qırılmazlığı nəzərdə tutulduğu kimi, sözün taleyi dedikdə də biz onun dünənini, bu gününü və sabahını - yaradılan, yaşadılan və yaşayacaq sözün metamorfozasını, axtarış və tapıntılarını, gördüyü və görə biləcəyi işləri nəzərdə tuturuq. Görülən hər bir iş, xüsusilə yaradıcılıq işi müəyyən bir şəxsin düşüncə və hiss aləminin ifadəsi olsa da, minlərin, milyonların iradə və arzusunu əhatə edir, yeni fikirlərin, yeni axtarışların çıxış nöqtəsinə, təməl dəşinə çevrilərək yaradıcılığın intəhasızlığına zəmin yaradır. Bu həqiqəti ədəbiyyatımızın tarixi təcrübəsi əsasında əyaniləşdirən, M.Füzuli, M.F.Axundov, Aşıq Ələsgər kimi ustadların, “Dastani-Əhməd Harami” kimi abidələrin ənənələri ilə müasir ədəbiyyatımızın, onun ideya-məzmun və bədii-estetik axtarışlarının daxili bağlılığını dolğun detal və izahlarla aydınlaşdıran K.Vəliyev mədəni inkişafımızın daha bir xəttini – sözü bir predmet kimi, ictimai əxlaqi fikir, zövq, mədəni keyfiyyət daşıyıcısı kimi öyrənmək ənənələrini də qabarıqlaşdıraraq, bədii təfəkkür haqqında tam təsvir yaratmaqda bu ənənələrin əvəzsiz rolunu açıb göstərir. Bu baxımdan elmi fikrimizin M.Kaşğarlıya aid ədəbi-tənqidi axtarışlarının hərtərəfli elmi şərhə əyani surətdə göstərir ki, dilçi alimlərin ədəbi məsələlərin həllinə qoşulması heç də bəzi bədgümanların, filoloji

savad haqqında birtərəfli və yarımçıq baxış sahiblərinin dediyi kimi, “başqalarının torpağına müdaxilə” deyil, M.Kaşğarlı ilə M.Füzuli, yaxud da Dal və Puşkin işinin eyniliyi, vəhdəti kimi qanunidir və elmi-mədəni inkişafımızın zəruri amilidir.

“Habent sua fata libelli” – “Həqiqətən kitabların da öz taleyi vardır”. Əldən-ələ keçib müəllifinə əbədiyyət gətirən kitab da var, bircə dəfə əl dəyməyib kitabxanalara əziyyət gətirən kitab da. Kitab var ki, toz-torpaq içərisindən tapılıb, bir xalqı, bir ölkəni, bir dövləti tarixə “qaytarıb”, dirildib. Kitab da var, yüz-yüz, min-min nəşr edilərək yayılıb ki, bir xalqın, bir ölkənin, bir dövlətin üstündən xətt çəksin, toz-torpaq içərisində itirib-batırsın, tarixin hafizəsindən birdəfəlik silib atsın. Kamilin kitabı məqsədi vicdanla yaşayan fədailəri saf vicdanla yaşatmaq olan xoşbəxt taleli kitablardandır, sözə yazılmış kitablardandır, xalqına əbədiyyət, müəllifinə isə hörmət gətirən kitablardandır. Və bu kitabı oxuduqca, dilimizin və bədii təfəkkürümüzün keçib gəldiyi yolu göz önünə gətirdikcə mən təkrar-təkrar məşhur bir kəlamı yadıma salırdım: “Eks opienta luks” – “İşıq Şərqdən gəlir”. Haqq sözə nə deyəsən?

PRİNSİPIALLIQ VƏ XEYİRXAHLIQLA

Qarşıdan SSRİ və Azərbaycan yazıçılarının qurultayları gəlir. Bu qurultaylarda sosializm realizminin zənginləşdirilməsində, müasirlərimizin həyatını yüksək bədii-estetik səviyyədə işıqlandıran, humanizm və beynəlmiləçilik ruhunda yazılan əsərlərin çoxalmasında nasir, şair və dramaturqlardan heç də az məsuliyyət daşımayan tənqidçilərin son illərdə gördüyü işlər də öz qiymətini alacaq, ədəbi tənqidin daha məsuliyyətli, daha mürəkkəb vəzifələri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyəm ki, ədəbi tənqidin əsas vəzifəsi yazıçılara nədən və necə yazmağı öyrətmək, oxucuları isə hansı əsəri bəyənilib, hansını bəyənməməyə məcbur etmək deyildir. Ədəbiyyat haqqında elmin daha çevik, gündəlik ədəbi hadisələrə daha yaxın sahəsi olan tənqidin birbaşa borcu hər yeni əsəri, hər yeni müəllifin yaradıcılığını sosializm realizminin vahid və sarsılmaz platforması, gerçəkliyə sədaqət və bədii inandırıcılıq, poetik özünəməxsusluq kimi ölçülər baxımından təhlil etmək, hər konkret ədəbi faktda ədəbiyyatın ümumi mənzərəsinin arasıkəsilməz yüksəkliyinə təkan verən və ya bu yüksəlişə mane olan cəhətlər üzə çıxarmaqdır. Ayrı-ayrı milli ədəbiyyatların vahid sovet ədəbiyyatı məcrasında qaynayıb-qarıdığı, eyni məqsəd

uğrunda vuruşduğu və çox hallarda bu məqsədə eyni prinsiplərlə tənzimlənən bədii-estetik axarlarla gəldikləri bir vaxtda, dünya ədəbiyyatı səviyyəsində özünü doğruldan tərəqqipərvər bədii eksperimentlərin az bir vaxt ərzində doğulub ərsəyə gəldikləri coğrafi məntəqələrdən çox-çox uzaqlara yayılıb bədii təfəkkürlərdə əks-səda doğurduqları bir vaxtda yaradıcılıq stajından, əsərlərinin sayından asılı olmayaraq, hər hansı bir yazıçının əsərini qapalı, lokal milli çərçivədə götürüb təhlil etmək qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu mənada hər hansı bir yazıçının yaradıcılığının və ya hər hansı bir əsərin tənqid və təqdir olunması o vaxt özünü doğruldur ki, bu yaradıcılıq və ya əsər ümumi ədəbi proses fonunda təhlil edilir, həm aid olduğu milli ədəbiyyata, həm də Ümumittifaq və ümumdünya ədəbiyyatına gətirdiyi cüzi və ya böyük yeniliklə ölçülür...

Bu il “Azərbaycan” jurnalının 7-9-cu nömrələrində görkəmli nasirimiz, xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin həm öz yaradıcılığı, həm də müasir Azərbaycan nəsrinə üçün olduqca orijinal səsələnən “Geriyyə baxma, qoca” romanı dərc olundu. Bu romanda müəllifin yaradıcılığı üçün aparıcı üslubi meyil olan lirik təhkiyə tonu dastan və nağıllarımızda geniş yayılan hekayət və rəvayət elementləri ilə üzvi surətdə birləşdirilmiş, əsərin məqsədini tam əhatə etməyə imkan verən maraqlı ifadə forması tapılmışdır. Bununla yanaşı, əsərdə elə poetik məqamlar var ki, bu məqamları tək-cə yazıçının bu romana qədərki əsərləri və eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələri ilə bağlamaq, daha doğrusu, bir yaradıcılıq və bir ənənə çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Məsələn, Mahmudla xanımı öldürən Qızıyətərin sonrakı taleyinin böyük ustalılıqla, özü də əsərin realist dəqiqliyinə, bədii inandırıcılığına heç bir xələl gətirmədən mifoloji planda verilməsi yadıma-za Qabriel Markesin “Yüz il tənhalıq” romanındakı Melikiadesin qeyb olması və yenidən əsərə qayıtmasını, eləcə də N.Dumbadze

və Ç.Aytmatov əsərlərindəki mifoloji keçidləri salır. Ayrı-ayrı milli ənənələrdə yaradan bu yazıçıların əsərlərində özünü göstərən belə cəhətlər, şübhəsiz ki, bir müəllifin digərinin poetik təcrübəsinə müraciət etməsinin deyil, müasir dövrdə dünya ədəbiyyatının inkişaf istiqamətini səciyyələndirən bədii təfəkkür formalarının müxtəlif xalqların həyatı ilə bağlı əsərlərdə təzahürünün nəticəsidir. Tənqidin “yeni nəsr” adlandırdığı üslubu yaradan nasirlərimizin yaradıcılıq tərzini Ümumittifaq nəsrinin F.Abramov, V.Astafyev, V.Belov, V.Şukşin, İ.Drutse, V.Bıkov və başqa nümayəndələrinə nəzər salmadan tam görmək və qiymətləndirmək bəlkə də mümkün deyil. Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə, nəsrinin Ümumittifaq ədəbi prosesində izlənməsi xalq yazıçısı İ.Qasımovun, Anarın, Elçinin mərkəzi mətbuatdakı çıxışlarında, M.Cəfər, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, A.Hüseynov, K.Vəliyev, K.Abdullayev, N.Cabbarov, V.Yusifli, R.Əliyev və başqa yaşlı və cavan tənqidçilərin yazılarında əks olunur.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, son iki onillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişikliyinə təkcə ayrı-ayrı yazıçılar və əsərlər səviyyəsində deyil, həm də folklorla ədəbiyyatın bağlılığı, detal, təfərrüat, intonasiya, ritm, bədii tamlıq, psixologizm və daxili monoloq kimi konkret poetik amillər baxımından də təhlil edilməsi daha çox Azərbaycan tənqidinin ən yeni nəslinin adı ilə bağlıdır. Əlbəttə, bu nəslin nümayəndələrinin hamısı eyni səviyyəyə və eyni bədii zövqə malik deyillər, ayrı-ayrı yazılarda “öz yazıçısına” aludəçilik, ədəbi prosesin ümumi mənzərəsi haqqında tam əsaslanmamış nəticələr çıxarmaq kimi qəbahətlər də yox deyildir. Lakin fakt faktlığında qalır. 70-ci illər Azərbaycan tənqidinin nümayəndələri öz istedadı, öz imkanını daxilində yaşlı sələflərinin ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək ədəbiyyatımızın “təhlil ögeyliyinə” məruz qalan yazıçı və şairlərinin yaradıcılığını tədqiqata cəlb edir, həm nəsr, həm də şeirimizin gələcək inkişafını

müəyyənləşdirən bədii axtarışları qabardaraq, həqiqi əsərlərlə “qeyri əsərlər”i fərqləndirməkdən çəkinmirlər. Belə prinsipiallıq bədii əsərə öz səviyyəsində və Ümumittifaq ədəbiyyatı ölçüləri əsasında qiymət vermək cəhdi, bir yandan ədəbi tənqidə müəllif və oxucu inamını artırır, digər tərəfdən də eynitipli, soyuq, ehtirassız, çeynənmiş ştamp və stereotiplərlə qurulan rəylərin “himayədarlıq” mövqeyinə də əhəmiyyətli zərbə endirir.

“Himayədarlıq” rəyləri bugünkü tənqidimizin ən zəif yeridir və bu rəylərin obyektiv təhlil olunması, onların müəlliflərinin “qeyri-prinsipial” mövqeyinin aşkar edilməsi xüsusi tədqiqat obyekti ola bilər. Ədəbi və qeyri-ədəbi orqanlarda çap olunan yüzlərlə rəy rəsmiləşdirilmiş bir qaydanın sistematik fəaliyyətindən xəbər verir: hər növbəti kitab təcili surətdə öz rəyçisini (*bəzən bir müəllifin daimi “öz rəyçisi” olur*) tapır və həmin rəyçi bu kitabın əsl bədii məziyyətlərini obyektiv şəkildə açmaq əvəzinə, başqa bir rəydə başqa bir müəllif haqqında özünün və özgülərinin işlətdiyi ştamp ifadələri sadalamaqla kifayətlənir. Özü də, bir qayda olaraq, müəllif haqqında rəy yazdığı şairin və yazıcının ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutduğunu söyləyir. Sual olunur: bu özünəməxsusluq nədən ibarətdir və bu vaxta kimi yazılmış rəylərə hər yazıcının, hər şairin təkrarolunmazlığını, yəni onu digər həmkarlarından fərqləndirən, tək-cə onun özünəməxsus olan spesifik yaradıcılıq cizgilərini müəyyənləşdirmək nəsb olmuşdurmu? Qətiyyən yox. Məlumdur ki, artıq heç olmasa bir şeir kitabının müəllifi olan şairin bütün yerdə qalan şairlərdən fərqlənən “poetik səsi” heç də həmin müəllifin heç kəsin toxunmadığı predmetdən yazması və ya heç kəsin demədiyi “fikrə” gəlməsi deyildir. Şairin “poetik səsi”, hər şeydən əvvəl, onun dünyaya bədii baxışının yeniliyində, şair “mən”inin təkrarolunmazlığında və bu təkrarolunmazlığı məlum yollarla deyil, sözlərin oxucu hafizəsi üçün gözlənilməz qarşılığı ilə ifadə

etməsidədir. Hecada deyil, sərbəstdə yazmaq hələ orijinallıq olmadığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”ün şeir parçaları və gəraylı, bayatı üstündə köklənmək də poetik yenilik deyildir. Formadan asılı olmayaraq, əsl “poetik səs” o yerdə yaranır ki, həmin yerdə şair dünyaya heç kəsin baxmadığı bədii prizmadan baxır, dünyanı elə bil, yenidən görür və oxucuya da bu dünyanı yeni qiyafədə təqdim edir. Füzuli də, Nəsimi də, Sabir də klassik şeir vəznı əruzda yaratmışdır. Lakin eyni vəzn daxilində Füzuli dünyəvi lirizmin bədii ifadə sistemini yaratmış, Nəsimi bədii priyom və vasitələri həm də fəlsəfi konsepsiyasının ifadəçisinə çevirmişdir. Dahi şairimiz M.Ə.Sabir isə incə bir istehza aşqarı qatıb Füzuli lirizmi ilə Nəsimi fəlsəfəsini ehtiva edən bədii-estetik sistemi dövrün ictimai eybəcərliklərinə qamçı çəkən satirik silah səviyyəsinə qaldırmışdır. Azərbaycan sovet şeirinin yaratıcıları olan S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm və R.Rzanın bədii-estetik sistemlərində də yaratıcılıq metodunun və ictimai hadisələrə müəllif mövqeyinin eyniliyinə baxmayaraq, söz və ritmin hərəkətində əks olunan fərdi fərqlər açıq-aşkar seçilməkdədir. S.Vurğun şeirinə romantik əhvali-ruhiyyə, ruhun təbəddülatlarını ifadə edən şeir vasitələrinin kövrəkliyi, M.Müşfiq poeziyasına zəmanəsinin böyüklüyündən qaynayıb coşan çılğın “mən”in birbaşa fitri istedad ehtirası ilə ifadəsi, S.Rüstəm yaratıcılığında partiyalı mövqeyin birbaşa tərənnümü, R.Rzanın poetik axtarışlarına isə özünüdərk ilə dolğunlaşan fikrin “düşünən və düşündürən” deyiliş tərzı səciyyəvidir. Belə poetik sərhədlər, heç şübhəsiz ki, poeziyamızın növbəti nəsillərinə məxsus olan şairlərin yaratıcılığında da vardır. Lakin əfsuslar olsun ki, müasir rəylərdə B.Vahabzadə ilə M.Araz, F.Qoca ilə F.Sadiq, H.Arıflə M.İsmayıl, N.Həsənzadə ilə Qabil, T.Bayramla M.Əliyev arasındakı poetik fərqləri konkret və inandırıcı əsaslarla göstərmək, bununla da şeirimizin inkişafında kimin nə qədər xidməti olduğunu, kimin əsl yaratıcı, kimin isə

cızma-qaraçı rolunda çıxış etdiyini bir az zəhmət çəkib müəyyənləşdirmək həvəsi hiss olunmur. Əgər rəy müəllifləri belə fərqləndirməyə meyil etsəydilər, onda şairlərdən şairlərə adlayan, təkrarlanan, xüsusilə yaxşı şeirlər ətrafında yaranan şablon və trafaretləri aşkar edərdi, öz yazılarının təsir dairəsini əvəzsiz dərəcədə genişləndirərdilər.

Poetik orbitlər ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığı ilə yanaşı, eyni şairin yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərinə də aiddir. İstər bizim ədəbiyyatımızda, istərsə də başqa ədəbiyyatlarda bir şairin poetik orbiti bütün yaradıcılıq boyu statik şəkildə qalmır. Elə şairlər var ki, onların poetik orbiti get-gedə genişlənir və öz qüdrətini artırır, ilk mərhələdə həddindən artıq böyük potensial imkandan xəbər verib get-gedə dayazlaşan, lilləşən poetik orbitlər də var; bəzən də elə olur ki, hər hansı bir şair ömrünün bir mərhələsində əsas tutduğu poetik orbiti dəyişdirir və tamamilə zidd poetik orbitə keçir. Poetik orbitin belə dinamikliyi hər hansı bir şair haqqında müxtəlif vaxtlarda yazılan rəylərin bir-birindən qəti surətdə fərqlənməsini tələb edir. Lakin bizim tənqidimizdə (əgər 60-cı illərin poeziyası ətrafında haqlı-haqsız mübahisələrdəki dəyərli müşahidələri çıxsaq), xüsusilə tanınmış sənətkarlar haqqında ayrı-ayrı illərdə yazılmış rəylərdə poetik daralmanın mümkünüyü nəzərdə tutulmur, şairin yaradıcılığı hər cür geriləmə əlamətindən xali ədəbi fakt kimi təqdir olunur. Halbuki konkret faktlar göstərir ki, B.Vahabzadənin ayrı-ayrı şeirlərində öz-özünü təkrarlar, H.Arifin poetik orbitində məzmun kasadlığı, C.Novruz poeziyasında Müşfiqvarı bədahətənlikdən irəli gələn emosional uzunluq, Qabildə “Şofer və sükut”, “Pullar haqqında düşüncələr”, “Tramvay parka gedir”, “Səhv düşəndə yerimiz” şeirlərinə xas olan psixoloji dolğunluğun son şeirlərində zəifləməsi və s. kimi poetik ləngimələr baş verir və belə ləngimələr küll halında poeziyamızın ümumi gedişatında da əks olunur. 60-cı illərdə

ədəbiyyatda hələ təzə-təzə bərkiyəən və mübahisəli olan F.Qoca, F.Sadiq, İ.İsmayılzadə, Ə.Salahzadə və başqaları artıq “tanınmışlar” cərgəsində olsalar da, yəqin ki, öz yaradıcılıqlarında bu və ya başqa səbəblər üzündən nəyi isə itirmiş və həm yaş müdrikliyinin, həm də həyat təcrübəsinin artmasının zəruri nəticəsi kimi nə isə qazanmışlar. Hər halda bu nəslin nümayəndəsi olan İ.İsmayılzadə öz yaradıcılığındakı “çəkilmə”ni etiraf edərək yazır:

*Sözlərim özümü isitmir daha;
Havamı soyudu, mənmi soyudum...
Bir duyğu köksümü qarsalayanda,
Dostlarım hirsimi yasalayanda
İçimdən dikəlib qalxmır ayağa,
Sözlərim içimi isitmir daha...*

Şairlərin özlərinin etiraf etməsini gözləmədən, öz yeniliyi, psixoloji dərinlik və nüfuzediciliyi ilə geniş poetik orbitə çıxan 60-cı illər poeziyasının və onun hər bir nümayəndəsinin öz potensial gücünün böyük bir hissəsini get-gedə itirməsinin səbəblərini həm problem məqalələr, həm də ayrı-ayrı rəylər səviyyəsində nəzərə almaq şeirimizin inkişaf yolunu dəqiq müəyyənləşdir-məkdə böyük rol oynayır. Lakin bu amil də hələlik tənqidi yazıların “yadından çıxır”.

“Himayədarlıq” rəylərinin xeyirxahlıq göstərdiyi müəlliflərin bir qrupunu bəzi ümumiləşdirici məqalələrdən ümumi siyahılarda ara-sıra xatırlanan, lakin poeziyamıza heç bir keyfiyyət dəyişikliyi gətirməyən “şeiryazanlar” təşkil edir. Belə “şairlər” gündəlik hadisələri meteoroloq dəqiqliyi ilə “şeyirləşdirir”, öz yaradıcılıq zəhməti ilə qanuni nüfuz qazanmış sənətkarların məşhur sətirləri ətrafında bəsit yozmaların sayını çoxaltmaqla məşğul olurlar. Vaxtilə Belinski poeziyada xüsusi qat təşkil edən bu yol

haqqında çox dəqiq demişdir: “Şeir yazmağı bacarmaq hələ şair olmaq deyildir; bütün kitab mağazalarının ağzına qədər dolu olması buna sübutdur”. Qərribə burasıdır ki, hər hansı problem məqalədə poeziyaya (daha doğrusu, ciddi poeziyaya) heç bir dəxli olmayan, lakin iki ildən bir və bəzən də hər ildən bir kitabı çıxan müəlliflərin tənqid olunması “onlar ki, şeirlə elə-belə məşğul olurlar, onları tənqid etməyin nə əhəmiyyəti”, bəzi tənqidçilərin rəy-məqaləsində təqdir edilməsi isə “onsuz da belə adamların şeiriyətə dəxli yoxdur” sözləri ilə qarşılır.

Keyfiyyət, əməyə namuslu münasibət, böyük və kiçikliyin-dən asılı olmayaraq icra edilən hər hansı bir iş qarşısında vətəndaş məsuliyyəti, öz sahəsinin ustası olmaq, istedad və bacarığa hörmət kimi amillər bütün partiya sənədlərində dəfələrlə qeyd olunur. Eyni tələblər sovet adamlarının mənəvi yüksəlişinə xidmət edən yazıçılara da aiddir və bu gün keyfiyyət, istedad, öz işinin ustası olmaq kimi məsələlər ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bədii yaradıcılığın hər bir sahəsində yüksək bədii-estetik səviyyədə işlənməyən xoş məramın, aktual mövzunun keyfiyyət göstəricisi çox aşağı olduğu kimi, ictimai inkişafın dialektikasından kənar qalan məqsəd aydınlığı, sabit mövqeyi olmayan və formal dil eksperimentləri, üslub bər-bəzəkləri ilə oxucunu cəlb etməyə can atan əsərlər də qiymət cədvəlində yuxarı yerlərə qaldırıla bilməz. “İstehsalat” mövzusunda, elmin müasir nailiyyətlərindən bəhs edən nəsr əsərində bədii inandırıcılıq, psixoloji təbiilik, hadisələrə obyektiv münasibət yoxdursa və müasir dövrümüz üçün həddindən artıq aktual olan bu mövzular yüksək sənətkarlıqla işlənməyibsə, deməli, yazıçı öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Ədəbiyyatda ideyalıq bədiiilikdən ayrılmazdır. Sovet ədəbiyyatının partiyalılıq uğrunda mübarizəsi həm də bədii əsərlərin bədii-estetik kamilliyi uğrunda mübarizədir. Lunaçarski yazır ki, V.İ.Lenini Barbüsün “Alov” əsərinin rus dilinə tərcümədə

öz bədii dəyərini itirib-itirməməsi çox maraqlandırdı. Lunaçarski yazır: “Mən Vladimir İliçə belə cavab verdim:

– Əlbəttə, bədiilikdə çox şey itirəcək. Amma əsas şeyi – müharibəyə qarşı ehtiraslı nifrəti, cəbhənin dəhşətini, arxanın arsızlığını, şüurun və əsgər köksündəki nifrətin artmasını vermək mümkündür. Bu cavabın müqabilində Lenin xeyli fikrə dalmış və demişdir: “Bəli, bütün bunları vermək mümkündür, amma bədii əsərdə bu çılpaq ideya hələlik hər şey deyildir. Axı bunu sadə yolla, Barbüsün kitabı haqqında yazılmış yaxşı bir məqalədə də vermək olar. Bədii əsər üçün oxucunun burada təsvir olunan hadisələrin doğruluğuna şübhə etməməsi çox vacibdir. Məni Barbüs-də bu, hər şeydən çox maraqlandırır. Mən axı əvvəldən də bildim ki, hər şey təqribən belə olacaqdır, amma budur, Barbüs mənə deyir ki, hər şey məhz belədir. Həm də o, bütün bunları elə inandırıcılıqla danışır ki, bunu mən ancaq həmin vzvodun əsgəri olsaydım, danışılanlar mənim öz başıma gəlsəydi, edə bilərdim”. İdeyalılıqla bədiiliyi, partiyalı müəllif mövqeyi ilə yüksək sənətkarlığın ayrılmaz birliyi haqqında Lenin təlimi sovet gerçəkliyinin bütün sahələri kimi mütəmadi inkişafda olan ədəbiyyatımızın uğurlarını qiymətləndirməyin, sənətkar gücsüzlüyünün “mövzu tutağası” ilə ört-basdır edilməsi hallarına qarşı prinsipial mübarizə aparmağın vahid istinad nöqtəsidir. Və bu vahid istinad nöqtəsi bizə lazımı bədii səviyyədə işlənməyən “ideya” əsərlərinin yarımcılığını əsaslı şəkildə aşkar etməyə kömək göstərdiyi kimi, aydın mövqeyə, zamanın ruhuna, ictimai dəyərə malik olmayan bədii eksperimentlər də obyektiv ölçülərlə yanaşmağa imkan verir.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda dəfələrlə deyildiyi kimi, burjuva ideoloqlarının iradlarının əksinə olaraq, sosializm realizmi nəinki fərdi üslubların eyniliyini və hamının bir konkret problemdən yazmasını tələb edir, əksinə, hər fərdi üslubun inkişaf edib kamilləşməsini, həyata müxtəlif yönərdən və müxtəlif bədii ifadə

vasitələri ilə yanaşılmasını ədəbiyyatın inkişafı üçün zəruri amil sayır. Son iki onillikdə Ümumittifaq ədəbi prosesində fəaliyyət göstərən fərdi üslublar rəngarəngliyi buna əyani sübutdur. Eyni hal bizim ədəbiyyatımız üçün də səciyyəvidir. 60-cı illərdən başlayaraq, nəsr, həm də poeziyada həyat, sosialist gerçəkliyi, adamlar arasındakı münasibətlər bir-birindən az və ya çox fərqlənən fərdi üslublar çərçivəsində və müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməyə başladı. Bu yenilik heç də köhnə mövzuların yenisi ilə əvəz olunması, ənənəvi formaların əvəzinə başqalarının fəallaşması ilə kifayətlənmir. Bu yenilik həm də bədii təfəkkürün özündə, ətrafa baxışda, minlərlə, milyonlarla predmet və hadisələr içərisində insanın bəşəri mahiyyətini və fərdi özünəməxsusluğunu göstərməyə imkan verənlərini seçməkdə əks olunur. 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri olduqca rəngarəngdir və bu rəngarəngliyi bir məqalə, bir tədqiqat çərçivəsində əhatə etmək mümkün deyildir. Lakin sonralar 70-ci illər nəslinin yaradıcılığında daha da qabarıqlaşdırılan və bəzi hallarda məqsədə çevrilən bir cəhət – nəsr üçün poetikliyin gücləndirilməsi və orijinal insan tiplərinin yaradılmasını, şeirdə isə psixoloji konkretliyi və dünyanın bədii təəcəssümünün lirik “mən”in fərdi disharmoniyası ilə vəhdət yaratmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki bugünkü gənclərimizin yaradıcılığında uğurlar da, uğursuzluqlar da, bizə belə gəlir ki, məhz bu cəhətlə bağlıdır.

Ötən illər ərzində bədii sözün rəngarəng çalarlarından məhsuldar şəkildə bəhrələnən, insanların psixologiyasına, daxili ziddiyyət və sarsıntılara nüfuz etməyi əsas məqsəd kimi götürən gənc nasirlərimizin yaradıcılığında adi adamların adi qayğıları qələmə alındı, bu qayğılar fonunda gündəlik həyatımızın, məişətimizin bir sıra vacib problemləri işıqlandı, real xarakterlər və bu xarakterlərin aydın boyalarla ifadəsi diqqətəlayiq üslub cığırılarının seçilməsinə imkan yaratdı. Lakin elə bu uğurların törəndiyi, daha

doğrusu, 70-ci illər nəsrinin daha qabarıq nəzərə çarpdığı istiqamətdə də ayrı-ayrı gənclərimizin zəifliyi özünü göstərməyə başladı – qərribə, yaddaqalan xarakterlər tapmaq ehtirası, dar çərçivədə bəzən çox da dolğun olmayan ömürlər miqyasında götürülən psixoloji orijinallıqlar nəsrin ictimai çəkisini azaltdı. Müasirlərimizin haradasa Dostoyevski qələminin tələb etdiyi dərəcədə ağır özünüaxtarma, cəmiyyəti və özünü dərk etmə prosesini, həyat faktını bədii fakta çevirmək qabiliyyətini ikinci plana sıxışdırdı. Bəzi əsərlərdə yerli-yersiz poetikləşdirmə, canlı, oxunaqlı bədii dili “forma gözəlliyi naminə” məqsədsiz-filansız nağıllaşdırma, rəvayətləşdirmə məqsədə çevrildi, bu əsərlərdə dünyanın özü də, adamlar da nağıllaşdılar və beləcə nağıllaşa-nağıllaşa da zəmanəmizin, ictimai həyatımızın katarsisindən uzaq bir orbitdə fırlanmağa başladılar.

Onu da qeyd etməliyəm ki, bu zəiflik heç də yad təsirin və ya düşünülmüş “ideyasızlığın” deyil, öz məzmun potensialı etibarilə həyatın global problemlərini əhatə etmək üçün total dünya-görüşün hələ tam formalaşmamasının, daha doğrusu, müəllifin həyat haqqında bildiklərinin həyatın özü ilə müqayisədə çox kiçik olmasının nəticəsidir.

Analoji vəziyyət 70-ci illər nəslinin poeziyasına da aiddir. Bu poeziya ədəbiyyatımıza gec, mübahisəli, amma potensial qüvvə ilə qədəm qoydu. Bu isə oxucuya özünü və dünyanı özünəməxsus görməyə imkan verdi. Lakin gənc nəsrimizdə olduğu kimi, gənc poeziyamızda da bu yenilik, bədii təfəkkürün orijinal düşünmə və ifadə olunma tərzini, eyni zamanda ayrı-ayrı şeirlərdə məna genişliyini, assosiasiyaların mücərrədliyini, daha doğrusu, real psixoloji təcəssümü olmayan, görmək, eşitmək, duymaq imkanı verməyən “təmiz obrazlığı” şərtləndirdi. Digər tərəfdən isə fərdi disharmoniyanın dünyanın bədii şərhində aparıcı rol oynaması, lirik “mən”in ən xırda hissələrinin əşya və hadisələrə tez-tez köçürülməsi bəzi gənclərimizin şeirinin əhatə dairəsini də get-gedə

daraldaraq konkret, xırda və balaca bir ömür çərçivəsində qapamağa başladı. Ayrı-ayrı incəliklər, xırda sarsıntılar, ötəri qəmlər poeziyaya ayaq açdı. Poeziya kədərsiz təsəvvüredilməzdir. Amma böyük poeziyaya böyük kədər, dünyəvi kədər, bəşəriyyətin taleyi haqqındakı narahatlıqlardan doğan kədər lazımdır. Belə kədər həm sevincin dəyərini daha da qiymətli edir, həm dünyanın taleyi qarşısında hamını cavabdeh olmağa çağırır. Dünyanın, bəşəriyyətin bugünkü ziddiyyətlərindən doğan ictimai mahiyyətli kədərin xırda incikliklər, küsüntülərlə əvəzlənməsi də gənc şairlərimizdə böyük dünyamızın böyük münasibətlərini görməyə imkan verən total və müasir yazıçı dünyagörüşünün, böyük şair taleyinin hələ yavaş-yavaş formalaşmasının nəticəsidir.

Gənclərimizin yaradıcılığındakı uğurların və uğursuzluqların ədəbi tənqiddin, xüsusilə, onun təcrübəli, nüfuzlu, yaşlı nümayəndələrinin obyektiv, səbirli və inandırıcı təhlilinə böyük ehtiyacı vardır.

Gənc tənqidçilərin yaşlı nəslin yaradıcılığına, yaşlı tənqidçilərin isə gənc şair və yazıçıların ilk təcrübələrinə ancaq və ancaq ədəbi prosesin ümumi mənafeyi baxımından yanaşması, bir tərəfdən, ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsini lazımı səviyyədə canlandırmağa imkan verər, digər tərəfdən isə ədəbi inkişafın arasıkəsilməzliyini təmin edir. 50-60 illik yaradıcılıq yolu keçmiş ustad sənətkarın da, sənət qapısını təzə-təzə döyən gənclərin də can atdığı məqsəd birdir: böyük ədəbiyyata və bu ədəbiyyatın üz tutduğu xalqa, onun böyük taleyinə xidmət etmək! Xalqdan təcrid olunmuş ədəbiyyat olmadığı kimi, xalqın həyatına istinad etmədən aparılan ədəbi-bədii təhlil də birtərəfli və dəyərsizdir. Ancaq ədəbiyyatla həyatın konkret qırılmaz vəhdətindən çıxış edən tənqid “ədəbiyyatın özünüdərkini” səviyyəsinə yüksəlsin, həm ədəbiyyat, həm də xalq qarşısında öz vətəndaş məsuliyyətini layiqincə yerinə yetirə bilər.

1981

PROBLEMLƏR, QAYĞILAR...

*(Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının
plenumunda çıxış)*

Məruzə və çıxışları dinlədikcə mənə elə gəldi ki, bizdən asılı olmayan taym-autdan sonra Azərbaycan yazıçılarının VIII qurultayını davam etdiririk. Çünki burada gedən söhbətlər, qaldırılan problemlər məhz həmin qurultayın diqqət mərkəzində durmalı idi. Lakin belə olmadı və biz “heç olmaqdansa gec olmaq yaxşıdır” prinsipinə əməl edib, qurultay söhbəti üçün real şəraitin yaranmasını gözlədik. Budur, həmin gün gəldi və VIII qurultayın çıxışçıları siyahısında adı silinmiş Aydın Məmmədov da Yazıçılar İttifaqının plenumu kimi mötəbər bir yığıncaqda söz demək səlahiyyəti qazandı.

Biz həmişə düşündüyümüzü deyər, yaza və yaxud da çap etdirər bilmədiyimizdən şikayətlənmişik. Ədəbi qadağalardan, iti gözlərdən, səsi səsdən seçən qulaqlardan “yaxa qurtarmaq” üçün sənətkarlarımız neçə-neçə priyomlar düşünüb, ən adi həqiqətlər belə eyhamlar, mətnaltı mənalara şəkildə deyilib. İndi budur, həsrətində olduğumuz aşkarlıq, demokratikləşmə cəmiyyətimizin adı normasına çevrilib, bizə “düzü-düz, əyrini-əyri” demək imtiyazı verilib. Bəs biz?! Məlum olur ki, biz hələ aşkarlıq və hərtərəfli demokratikləşmənin verdiyi imtiyazlardan istifadəyə hazır deyilik. Hər şeyi ali sitat və sənədlərə əsaslandırmağa öyrəşmiş beyinlərimiz

qeyri-standart və müstəqil qərar çıxarmaq bacarığını yadırgayıb. Ən yaxşı halda Ümumittifaq yazıçılarının fəaliyyətində baş verən dəyişikliklərə uyğun fəaliyyət dairəsi tapırıq: rus yazıçıları Baykal problemi qaldırıb, biz Xəzər problemi qaldırırıq, rus yazıçıları keçmiş şəhər, kənd, küçə adlarını “bərpa” edir, biz də buna bənzər bir şey düşünürük, rus ziyalıları Nabokovu, Qumilyovu çap etdirirlər, biz də Əhməd Cavadın, Səməd Mənsurun və başqalarının çapı məsələsini qaldırırıq.

Xahiş edirəm, məni düzgün başa düşsünüz. Söhbət burada Xəzər probleminin və yaxud haqsız olaraq “unudulanların” əsərlərinin çapının qeyri-vacibliyindən getmir. Söhbət ondan gedir ki, belə aktual, belə təxirəsalınmaz məsələlərin özlərini də, Bibliya təbirincə desək, “po obrazu i po podobiyu”, yəni başqalarının hərəkətlərinin imitasiyası kimi ortaya atırıq. Halbuki o qədər dərdlərimiz var ki, onlar haqqında düşünmək, müəyyən ölçü götürmək üçün Moskva və yaxud Leninqrad yazıçılarının nə vaxtsa buna oxşar bir problem qaldırmasını gözləmək yersiz olardı. Respublikanın ərazisini bürüyən şoran torpaq sahələri, Sumqayıt şəhərinin göyə “zəhər” sovuran boruları, “Mingəçevir bəndi” qorxusu, ənənəvi təsərrüfat ukladını itirmiş Azərbaycan kəndinin deformasiyası, adamların torpaqdan, təsərrüfatdan yadlaşması, elmi kadr potensialımızın “cırılaşması” və s. Azərbaycan yazıçısından fəal müdaxilə tələb edir.

İndi biz hamımız cəmiyyətimizdə baş verən əyintilərin səbəbini axtarır, düşünürük: niyə belə oldu? Niyə belə oldu ki, kommunizm gözlədiyimiz yerdə Ərzaq Proqramı qəbul etdik? Niyə belə oldu ki, demokratik cəmiyyətdə, ən ədalətli cəmiyyətdə yaşadığımızı güman etdiyimiz halda, cəmiyyətimizin demokratikləşməsi, sosial ədalət və aşkarlığın təmin olunması günün aktual məsələsinə çevrildi? Səbəblər çox dərinidir və görünür ki, inqilabın elə ilk

günlərindən başlayaraq, inkişafımızı təmin edən cəhətlərlə bu-
günkü çatışmazlıqlarımızı törədən cəhətlər yanaşı yeriyyə. Məsə-
lən, inqilabdan bəhs edən filmlərə baxanda görürük ki, kimi inqi-
lab yolunda canından keçir, kimi isə belə fikirləşir ki, inqilab
varlıların malını yoxsullara vermək, onlara rahat həyat və ya
istirahət təmin etmək üçündür. 30-cu illərin kəndində gecə-
gündüz işləyib təsərrüfatını abadlaşdıran adamları qolçomaq və
ya ortabab adı ilə dərbədər salanların içində özgə malına göz
dikən tənbellər olmamış deyildi. Müharibə bütün xalqın qələbəsi
idi. Amma müharibədən qayıdanlar içərisində “mən qan tökmüşəm”
deyib döşünə döyən, bəzən də, açığı deyək, təşkilat və idarələrin
zəhləsini tökən adamlar da yox deyildir. Şəxsiyyətə pərəstişdən,
müharibə dövründəki dağıntıdan və hətta şəxsiyyətə pərəstişin
tənqidinin özündən mənfəət götürən riyakar və buqələmunlar
haqqında azmı eşitmişik?! 70-ci illər bütün bu cəhətləri üzə
çıxarmaq əvəzinə cəmiyyətdə arxayınçılıq, təmtəraq və dəbdəbə
ab-havası, orden-medal aludəçiliyi yaratdı, neçə il keçəndən
sonra adamlara əslində layiq olmadığı “müharibə xidmətləri”
bəxş etdi. Az zəhmətlə çox şeyə nail olmaq, sürətlə yüksəlmək,
təmtəraqlı, gözqamaşdırıcı titullar qazanmaq, qazanmaq yox, qa-
marlamaq bir dəbə çevrildi. Bax, buna görə də indi bizim titullara
yox – onlar bol-boldur, əmr verənlərə yox – onlar da az deyil,
təşkilatçılara yox – onlar lazım olandan on dəfə, yüz dəfə artıqdır,
adi zəhmətkeşlərə – əkinçilərə, biçinçilərə, tədqiqatçılara, başını
aşağı salıb öz işini keyfiyyətlə görən adamlara xüsusi ehtiyacımız
var. Gözümüzü açandan bizə dedilər ki, fiziki əməklə zehni
əmək arasında fərq olmayacaq. Buyurun, heç kəs fiziki əməklə
məşğul olmaq istəmir. Dedilər ki, kəndlə şəhər arasında fərq
götürüləcək – götürüldü. Kəndli də şəhərli kimi ət alır, yağ alır.
Bizə dedilər ki, ata yurdu anlayışı köhnəlmiş anlayışdır, sən

sovet vətəndaşın, hər yer sənin ata yurdundur. Biz də ata-baba yurduvuzu viran qoyub səpələndik yaxın-uzaq şəhərlərə. Bax indi bu bələləri aradan qaldırmaq üçün ədəbi orqanlarımız xüsusilə cəsəətli olmalı, adamların qəlbinə itirilmiş torpaq, zəhmət, canıyananlıq, səmimiyyət, mərdlik kimi insani keyfiyyətləri qaytarmalıdır. Əfsuslar ki, bizim ədəbi orqanlarımızda bu cəsəət hələ lazımi səviyyədə deyildir. Yadıma “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalının redaktoru İ.P.Tretyakovla söhbətim düşür. Sonralar “Drujba narodov”da çıxan məqaləni əvvəl bu jurnala təqdim etmişdim. Bəyənmişlər. Material yığılıandan sonra Tretyakov Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyinə aid tənqidi qeydləri götürməyi məndən xahiş edərək dedi: “Biz onların tabeçiliyindəyik və onların jurnalımızda tənqid olunması etikadan kənarıdır”. Belə məntiqlə idarə olunan jurnaldan hansı cəsəəti gözləmək olar? Belə hallarda Əkrəm Əylislinin redaktorluğunu xatırlamaya bilmirəm. Onun da səhvləri, müəyyən “büdrəmələri” vardı, lakin bütün bunlar Əkrəmin ədəbiyyatımızın inkişafı naminə göstərdiyi fədakarlıqla, cəsəətlə müqayisədə “dəryada damla kimi” bir şeydi.

Hamımız bir ağızdan vətəndaşlıqdan danışıq, cürbəcür təkliflər ortaya atırıq: Əhməd bəy Ağayev öyrənilsin, Səməd Mənsur çap edilsin, Füzuli və yaxud başqa bir klassik qeyri dillərdə təbliğ edilsin... Atalar demişkən: “Nəsihət də pul deyil ki, verməyə can çəkəsən?!” Amma bir nəfərimiz də yoxdur desin ki, hörmətli Nəşrkom, mənim 1990-cı ilin nəşriyyat planında 30 çap vərəqi həcmində ortabab və ya daha zəif bir romanım var, xahiş edirəm, həmin əsərimin yerinə Əhməd bəy Ağayevin mütərəqqi əsərlərini çap edin. Bax bu olardı əsl vətəndaşlıq, işgüzar təklif. Belə iş üçün isə bizim nə şüurumuz hazırıdır, nə də cəsəətimiz. Nəsiminin vaizi bir barmağının kəsilmək təhlükəsi qarşısında Allahdan üz döndərdiyi kimi, bircə əsərimiz, bircə məqaləmiz və ya bircə marağımız təhlükə

qarşısında qalanda, məni bağışlayın, klassikadan da üz döndəririk, lap elə “Anamız Azərbaycan”dan da! Neçə-neçə şəhərlərə, ölkələrə gedirik. Hər hansı bir klassikimizin əsərini, hər hansı abidəmizi tərcümə edilmək və ya elə-belə yayılmaq üçün aparırıqmı? Çox az və sistemsiz şəkildə. Öz cibimizdən pul qoyub kimsəsiz bir qələm yoldaşımıza başdaşı qoydurmaq, iməcilik və s. yolu ilə hansısa klassikin adına bir bağ salmaq kimi işgüzar tədbirlərdə payımız yoxdur. Salman Mümtaz öz hesabına ədəbiyyatını xalqa qaytarıb. Amma müxtəlif məqsədlərlə getdiyimiz ölkələrin muzeylərində Azərbaycanla bağlı nəyin olub-olmadığını öyrənmək, bilmək bizim yadımıza nadir hallarda düşür. Azərbaycan dili respublikamızın dövlət dilidir, onun inkişafına və işlənməsinə heç bir maneə yoxdur və ola da bilməz. Amma biz özümüz bu dilin həyatımızın bütün sahələrində – rəsmi, elmi, mədəni, təbliğat, məişət dairələrində ardıcıl surətdə işlədilməsini təmin etmirik. Fizik gərək Azərbaycan dilini fiziki informasiyanı danışmağa alışdırın, dəftərxana işçisi hər cür dəftərxana sənədlərinə, rəsmi yoldaşlar isə rəsmi məlumatlara. Amma biz bunu etmirik. Dili yaşatmağın ən yaxşı yolu uşaqların bu dili bilməsini təmin etməkdə, bu dildə yaxşı mahnılar, romanlar, elmi əsərlər yazmaqda, kinolar yaratmaqdadır. Bülbülün, Rəşid Behbudovun mahnılarını SSRİ xalqları vətəndaşları Azərbaycan dilində oxuyur, yadda saxlayırdılar. Mən gürcü filmlərini gürcü dili, gürcü aksenti olmadan təsəvvür etmirəm. Bu dil, bu aksent həmin filmlərin bədii bütövlüyünü təmin edən ən vacib komponent kimi hafizələrdə möhkəm yer salıb. Dil haqqında danışmaq yox, dillə danışmaq, dillə yaratmaq, özü də gözəl danışmaq, gözəl yaratmaq lazımdır. Bir məsələ üzərində xüsusi dayanmaq istəyirəm. Son zamanlar tarixi mövzuya maraq bizdə xeyli artıb. Bu təbiidir. Kütləvi təbliğat orqanları işçiləri ilə görüşdə M.S.Qorbaçov yoldaşın

dediyi kimi, hamı öz tarixini, öz kökünü araşdırmaq istəyir: dilinin, mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişini, mənşəyini, başqa dillər və xalqlarla əlaqəsini obyektiv, inandırıcı dəlillərlə öyrənib təbliğ etmək hər bir kəsin şərəf işi olmalıdır. Eynilə real tarixin, yəni uydurulan, müəyyən siyasətə tabe etdirilən, kiminsə subyektiv arzusundan doğan tarixin yox, həqiqətən yaşanılmış tarixin bədii əsərlərə gətirilməsi də öz-özlüyündə qanunauyğun və mütərəqqi haldır. Lakin elmi biliyə, konkret tarixi mənbələrin təsvir etdiyi hadisələrin məntiqinə uyğun gəlməyən bədii və yaxud publisistik yazılar, etimoloji uydurmalar, səriştəsiz və əsassız iddialar nə tarixin xeyrinədir, nə dilin, nə də bu tarixlə bu dilin daşıyıcısı olan xalqın. Tarix keçmişə tətbiq edilən siyasət deyildir. Tarixi həqiqət içərisində yaşadığımız cəmiyyətin ən vacib komponenti, mən deyərdim, fəqərə sümüyüdür. Lakin əfsuslar olsun ki, belə vacib ideoloji cəbhədə buraxdığımız səhvlər, kamil tarixi tədqiqatlarımızın yoxluğu, tarix elmimizin inkişaf əvəzinə get-gedə geriləməsi hafizələrə qeyri-elmi fikirlərin yol tapmasına, bədii əsərlərə, publisistik yazılara hər cür tarixi sayıqlamaların ayaq açmasına imkan yaradır. Ümumittifaq mətbuatında “Pamyat” (“Yaddaş”) cəmiyyəti ilə bağlı tənqidi qeydlər buna misaldır. Buna bənzər hallara bizdə də rast gəlmək olar. Dilçilik elmində mübahisəli bir şumer problemi var. Bu dili dünyanın bütün dilləri ilə müqayisə ediblər. Şumer dilinin türk, fın-uqor, Qafqaz və s. dillərlə qohumluğu haqqında müxtəlif fərziyyələr var. Şumer dilinə aid mənbə və tədqiqatlar, lüğətlər əsasında biz şumer – türk dil əlaqələrinin mümkünliyünü bir daha yoxlamağa çalışdıq. Apardığımız axtarışlar və bu sahədə tədqiqat aparan dünya alimlərinin işləri ilə tanışlıq göstərdi ki, bu, çox mürəkkəb və dolaşlıq bir məsələdir və onun həlli üçün zəngin tarixi-mədəni, arxeoloji, etnoqrafik və dilçilik tədqiqatları aparmaq lazımdır.

Lakin respublikamızda çap olunan bəzi yazılarda müəlliflər tələm-tələsik, tam öyrənmədən Azərbaycan xalqını mənşəcə şumerlərə bağlayır, “türkdilli şumerlər” anlayışı işlədirlər. Şumer yazısının nə qədər çətin bir yazı, şumer tarixinin nə qədər mürəkkəb və dolaşlıq bir tarix olduğunu bilməyən yazıçının və yaxud da alimin belə birbaşa fikir irəli sürməsi ancaq və ancaq naşılıq əlamətidir. Mən redaktorlardan xahiş edirəm: elmi əsası olmayan, uydurma etimologiyalarla dolu yazıları çap etməklə haqqımızda onsuz da cürbəcür anormal fikirlər yayan bədxahlığımızın əlinə tutaqla verməyin. Məsələnin başqa bir tərəfini də nəzərinizə çatdırmaq istərdim. Tarixi həqiqət elmi mübahisələrdə meydana çıxar. Nə vaxtsa irəli sürdüyü bir fikrin hegemonluğuna can atan bəzi tarixçilərimiz belə elmi mübahisələrə qəti surətdə mane olur, az-çox hazırlığı olan opponentlərini müxtəlif yollarla ləkələməyə çalışırlar. Bu isə nə zamanəmizin aşkarlıq ruhuna uyğundur, nə də tariximizin gələcək mənafeyinə.

Bir neçə kəlmə də ədəbiyyatımızın Ümumittifaq miqyasında təbliği haqqında. Tənqidçilərimiz Ümumittifaq orqanlarına çıxmağa can atmırlar. Elə bil xüsusi dəvətnamə gözləyirlər. Nə yaxşı ki, Əkrəmin, Anarın, Elçinin, İbrahimbəyov qardaşlarının, Fikrət Qocanın yazıları mərkəzi mətbuatda çap olunur. Yoxsa Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı mərkəzi mətbuat orqanlarında bəlkə də heç işlənməzdi! Əgər “Literaturnaya qazeta” ədəbiyyatımızın dərdlərinə, Xəzərimizin dərdlərinə, Azərbaycan kəndlərinin dərdlərinə, gecəgündüz tarlalarda tər tökən zəhmətkeşlərimizin sosial dərdlərinə tez-tez müraciət etsə, görəsən, nə olardı? Anar mənim “Drujba narodov” jurnalında çıxan məqaləmi xüsusi qeyd etdi. Bu, mənim üçün çox xoşdur. Amma bir şeyi nəzərinizə çatdırmaq istərdim: Anar deyir ki, “Qətl günü” əsərinin uğurlu çıxmasını Yusif Səmədoğlunun redaktorluq fəaliyyəti ilə bağlayıram. Halbuki məqalədə

bu fikir başqa cürdür. Mən yazıram ki, Yusif Səmədoğlu həm yaradıcılığında, həm də redaktor fəaliyyətində cavanlara daha çox üz tutub. Bu, mənə, tamamilə başqa şeydir. Qaldı redaktor-yazıçı məsələsinə, “Dədə Qorqud dünyası” yazısının müəllifi Anarla “Qobustan” jurnalının redaktoru Anar arasında daxili bağlılıq yoxdurmu!? Mənə belə gəlir ki, var. Özü də çox möhkəm.

Ölkəmizdə inqilabi yeniləşmə gedir. Biz fikir barrikadalarında, axtarış səngərindəyik. Səngərin bu tərəfində hazırlıqlı və istedadlı, cəmiyyətin inkişafı naminə hər şeydən keçməyə hazır olan fədailər, o tərəfində – yenidənqurma və aşkarlıq məramını öz şəxsi mənafeyinə tabe etdirməyə can atan buqələmunlar durur. Gəlin bütün qüvvə və bacarığımızı fədailərin qələbəsinə sərf edək!

1987

TƏKCƏ GÜLDÜRMƏK AZDIR

“Qoca və dəniz” povesti ilə nə demək istədiyini soruşanlara Heminquey cavab verir ki, o, *həqiqi qocanı, həqiqətən iri balığı, həqiqi köpək balıqlarını və həqiqi dənizi* təsvir etməyə çalışıb və əgər bunu edə bilibsə, deməli, öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlir: povestin necə yozulmasına gəldikdə isə bu, oxucuların öz işidir. Gürcü tənqidçisi A.Ebanoidze böyük sənətkarın həmin cavabını şərh edərək yazır ki, “povestdə nə demək istədiyini Heminquey, əlbəttə, başqalarından daha yaxşı bilirdi, lakin bununla belə, o, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır ki, bədii əsərin “ikinci planı” “birinci planın” (*həqiqi qoca, həqiqətən iri balıq, həqiqi köpək balıqları, həqiqi dəniz*) dərinədən və hərtərəfli qavranılmasından yaranır”.

Satira və yumor ustası S.Rəhman haqqında öz qeydlərimizi söyləyərkən, Heminqueyin sözlərinə qayıtmağımız təsadüf deyil. Lap bu yaxınlarda yazılan satirik əsərlərlə tanışlıq göstərir ki, bəzi yazıçılar gülməli faktı ancaq güldürmək xatirinə qələmə alırlar, bir sıra əsərlərdə həyat cılız şəkildə, üzdən, hər hansı mürəkkəblik və problemlərdən təcrid edilmiş şəkildə təsvir olunur. Belə əsərlərin qəhrəmanları tamamilə müasir adamlardır, müasir sənət və peşələrlə məşğul olurlar, müasir həyat tərzini keçirir və düşükləri gülməli şəraitlə, intriqalarla ancaq bir məqsədə xidmət edirlər – oxucuları və ya tamaşaçıları güldürməyə, əyləndirməyə. Halbuki əsl satira, əsl yumor o vaxt qüvvətli olur ki, o, aydın bir

estetik funksiya daşıyır, həyatın dolanbaclarına, əyər-əskiyinə sirayət edir, insan hisslərinin bütün mürəkkəbliyini nəzərə alaraq *həqiqi bürokratin, həqiqi mənsəbpərəstin, həqiqi rüsvətخورun* inandırıcı və tam surətini yaradır. Bu isə o qədər də asan deyil.

Cəmiyyətimizin sosial və mənəvi tərəqqi dialektikasına mane olan hər cür tör-töküntülərin mahiyyətini, həqiqi simasını göstərən və bununla da həmin tör-töküntülərin yaşamasına imkan verən amillərin kəsilib atılmasına kömək edən satira həyat rəngarəngliyi, insan coxcəhətliliyi içərisində məzmunla görkəm, məqsədlə vasitə, yeni ilə köhnə, yüksəklə cılız, həqiqi ilə aldadıcı arasındakı uyğunsuzluqları görməli, şarj, hiperbola, alleqoriya, qrotesk və digər ifadə vasitələrini məqsədəuyğun şəkildə işlədərək, həmin uyğunsuzluqları gülüş sədaları altında yerləyeksan etməlidir. Belə bir satira oxucunu təkcə güldürməklə kifayətlənmir, onun “ikinci planı”, yəni satiranın ictimai məzmununu və estetik funksiyasını görməsinə də imkan yaradır.

S.Rəhman satiranın məhz bu yolunu seçən, onu ictimai mübarizə silahına çevirən sənətkarlardandı. M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və M.Ə.Sabir ənənələrinin təsiri ilə formalaşan, ədəbiyyatla zamanın mütəmadi səsleşməsinə yaradıcılığının baş prinsipi kimi götürən S.Rəhman ictimai-estetik məzmunuz satiranı, mənəviyyatdan kənarda qalan öteri əhvali-ruhiyyə yumorunu sənətkar yolu hesab etməirdi. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada ictimai mühitin spesifikası, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibət və əlaqələr, ictimai inkişafın dialektikası ilə fərdi psixologiyaların səsleşib-səsleşmədiyi xüsusi sirayətədıcilik və inandırıcılıqla təhlil olunmasın. Akademik M.Arif yazırdı ki, mühüm ictimai hadisələrin təhlil və təsviri ilə bərabər, “Sabit bu hadisələrə münasibətdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fərdi keyfiyyət və hərəkətlərinə də əhəmiyyət verir”, köhnəliyin asanlıqla məğlub olmamasını, yeniliyin müəyyən çətinliklərlə özünə yol

açıb qalib gəlməsini sadəcə “ifşa etmək”, “atəşə tutmaq” yolu ilə yox, “bəlkə yeni hadisələrin təsiri altında ictimai həyatda və insan şüurunda baş verən dəyişiklikləri realistsəsinə yaradılmış lövhələrdə göstərməyə çalışır”.

Satira öz materialını həyatdan götürür. Lakin bu materiala sənətkar münasibəti həmişə eyni nəticəni vermir. Bəzi hallarda qəhrəman açıq-aşkar şəkildə tənqid olunur, o, özünü tamamilə satiranın ixtiyarına verir, özündə heç nə gizlətmir. Bu, satiranın ən bəsit, deklarativ yoludur və obrazı bəsitləşdirdiyi kimi, ona oxucu inamını da azaldır. Digər hallarda isə satirik yaratmaq istədiyi personajın mahiyyətini görmür, üzdə görünən cəhətlərlə kifayətlənir, ötəri komizm yaradır.

S.Rəhmanın sənətkar yolu tamamilə başqadır. O, qələmə aldığı obrazı real, inandırıcı situasiyalara salır, hər situasiya obrazın bir cəhətini açır və əsərin sonunda biz bu obrazı bütün mahiyyəti, varlığının bütün çalarları ilə görürük. Bu baxımdan yazıçının 1933-cü ildə qələmə aldığı “Şirin bülbül” hekayəsinin üzərində dayanmaq istərdik. Əsər hadisələrin baş verdiyi ictimai-siyasi mühit haqqında qısa və dolğun səciyyə ilə başlayır: “O zamanlar Bakı belə deyildi, küçələr, meydançalar dava meydanına bənzəyirdi; vuran vuranın, kəsən kəsənin idi. Güclülər gücsüzlərin başına yumruqlar yağdırırdı. Zorlular zorsuzlara qan uddururdu. Aləm bir-birinə qarışmışdı. İt yiyəsini tanımırdı. Müxtəsər, müsavat zamanəsi idi”. Əvvəlki cümlələrdən sonra gələn “müxtəsər, müsavat zamanı idi” cümləsi ayrı-ayrılıqda bəlkə də adi zaman bildirmə kimi səslənirdi. Lakin bu mətn daxilində o, yeni satirik sanbal daşıyır, xüsusi ictimai məzmununa malik olur. Cəlil Nəim əfəndi belə bir zamanın tipidir və “o zamanlar Azərbaycanın şirin bülbülü idi”. Yazıçı bu tip haqqında ötəri məlumat verir və bu məlumatların heç birində müəllif diktəsi, müəllif “zora-kılığı” hiss olunmur. Dövrün xarakteri, insan psixologiyasında

tez-tez müşahidə etdiyi ikiliklər həmin məlumatların təbiiliyinə, həyatiliyinə oxucunu inandırır: “İngilislər Azərbaycana dəvət olunmamışdan qabaq Quba meydanında, Kömürçü bazarında o, ingilislərin əleyhinə düz saat yarım çənə işlətməmiş və bütün bazar camaatının qəlbində böyük bir həyəcan törətmişdi. İngilislər gələndən sonra isə Cəlil Nəim əfəndi tamam dəyişmiş, başqa havalar çalmağa başlamışdı. Bakı komissarları güllələnən gecə o, qumarda pul udmuş və sərxoş olub, general Tomsonun yaşadığı binanın qarovulçusu ilə öpüşmüşdü. Cəlil Nəim əfəndinin osmanlılara münasibəti də eyni olmuşdu və indi o, eyni “səmimiyyət” və “canfəşanlıqla” müsavata xidmət edirdi”. Əsər boyu yazıçı öz qəlbinə, öz nifrətini birbaşa hiss etdirmir, konkret həyat faktlarını göstərir və bu faktların özü Cəlil Nəim əfəndiyə qarşı çevrilərək, onun satqın və mənfur simasını tədricən göstərir. Xalqın inlədiyi, torpağın yad ayaqlar altında tapdalandığı, “it yiyəsini tanımadığı” bir vaxtda camaatı müsavat partiyasının “ədələtinə” inandırmağa yollanan Cəlil Nəim əfəndi “vaqonun pəncərəsindən uzaqlara baxır və gözünün qabağından keçən mənzərələr ona dadlı, gözəl yeməkləri xatırladırdı; sapsarı zəfəran rəngli üfüqdə dolma kimi düzölmüş qara tərələr ani bir sürətlə ötüb keçir. Günəş susuzluqdan sarı bulud kimi olmuş şaftalı bağlarını isidir. Ağaclarda nəinki şaftalı, hətta yarpaq belə olmadığı halda, yetişmiş iri, sulu şaftalılar Cəlil Nəim əfəndinin yadına düşdükcə ağzı sulanır, gözləri parıldayır və ona elə gəlirdi ki, bu saat hamı yemək-içməkdədir”. Üzdənirəq “millət qəhrəmanı”nın həqiqi simasını canlı detal və strixlərlə qabarıqlaşdıran yazıçı hər konkret inandırıcılıqla birləşdirir, bu obrazı müsavətçilərin tipik rəmzinə çevirərək, müsavət ideologiyası ilə xalq arasındakı uçurumun dərinliyini əyaniləşdirməyə nail olur: “Cəlil Nəim əfəndi moizəni qoyub bir az nəfəs alan kimi arvadlar oturan tərəfdən bərk ağlaşma qopdu. Eşidilən hıçqırıqlar arasında:

– Can, axund əmi! İmama Allah rəhmət eləsin!

– Nəfəsinə qurban!

– Yezidə lənət! – kimi səslər eşidildi. Həmin saat bəyin adamları aralığa səpələndilər. Çoxdan bəri imam büsatı verməmiş və natiqin danışığından məhərrəmliyi xatırlayan arvadları güclə sakit etdilər”.

Burada S.Rəhman satirik sözü ən qüvvətli çaları ilə yanaşı, xalq həyatına, avamlığa yönəlmiş ironiya çalarından da istifadə edir: eyni situasiya müsavət siyasətinə, Cəlil Nəim əfəndinin ibarəli danışığına öldürücü zərbə endirirsə, avam qadınların “imam təziyəsinə” də gülür.

“Şirin bülbül” hekayəsinin poetik zirvəsi olan “boçka əhvəlatı” xalq ironiyası, pritçalar, Molla Nəsrəddin lətifələri ruhunda işlənmişdir. Avam kəndlinin dediyi “mən sənə danışmış qurtarmağın gözləyirəm ki, boçkanı evimə aparım. Yoxsa mən də onlar kimi çıxıb gedərdim, işlərim tökülüb qalıb...” sözləri də birbaşa Cəlil Nəim əfəndiyə yönəlsə də, satirik məzmun genişliyi ilə müsavət siyasətinə aiddir: yəni bu siyasətin “bir boçka qədər əhəmiyyəti” yoxdur.

S.Rəhman öz hekayələrini adətən bütün poetik ruhu, ictimai məzmunu tamamlayan, bir növ obrazların xarakter bütövlüyünü düyünləyən sonluqlarla bitirir. Bu, bizim nəsrimizin C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyev, rus ədəbiyyatında isə Qoqol, Turgenev, Çexov və Qorki ənənələrindən irəli gəlir, əsərin arxitektanika bütövlüyünü, məzmun tamlığını təmin edir, tənqid və ya təsdiq motivlərinin yönəldiyi əsas nöqtəni qabarıqlaşdırır. Məsələn, “Şirin bülbül”ün sonluğu – “Bu danışığıdan sonra müsavət firqəsinin mərkəzi komitəsi ona bolluca pul bağışladı. Əsl məsələ də bu idi” parçası Cəlil Nəim əfəndinin hekayə boyu situasiyadan-situasiyaya açılan, aydınlaşan mahiyyətinə yekun vurur, onun xarakterinin ayrı-ayrı cizgilərini düyünləyib bütövləşdirir və bu

bütövlüyü xalq həyatına, vətən torpağının taleyinə biganə və yad olan “millət qəhrəmanları”nın ümumiləşdirilmiş rəmzinə çevirir.

Mixail Zoşşenko öz hekayələri haqqında yazırdı: “Onlar yumoristik hekayələr deyildir. Yumoristik dedikdə, biz o hekayələri nəzərdə tuturuq ki, onlar güldürmək üçün yazılır. Amma mən güldürmək üçün yazmıram, bu, məndən asılı deyil, mənim işimin xüsusiyyəti belədir”. S.Rəhman isə deyirdi: “Yumor xətti pyesin əsasına qoyulmuş dramatizmdən doğmursa, yaşamır”. O, kimi isə güldürməyi, kimə isə gülmək üçün idillik şərait yaratmağı və ya hazırcavablıq etməyi öz qarşısına məqsəd kimi qoymur, yumor situasiyanın özündən, adi sözlərin deyildişi şəraitdən törənir. “Böyük millət məhkəməsi” hekayəsinin əvvəlinə nəzər salaq: “Bir az gözləyin, camaat!.. Sədr əlinə aftafa...alıb...” Elə bu ilk cümlədənə heqayədə təsvir ediləcək məhkəmənin mahiyyəti, bu məhkəmənin insan taleyinə necə yanaşacağı bəlli olur, satirik məzmun xüsusi seçilmiş sözlərdən deyil, adi danışq sözləri ilə həmin sözlərin işləndiyi situasiya arasındakı kontrastdan törənir.

Satiranın gücü təkə gülüş hədəfinin canlı və dinamik yaradılması ilə deyil, müsbət idealların sənətkar tərəfindən necə qavranıldığından da asılıdır. Müsbət ideal hazır ideya kimi qəbul olunduqca, yəni real həyat ziddiyyətlərindən təcrid edilib “müqəddəs büt” kimi götürüldükdə satira da öz təsir effektini itirir, birtərəfli və yarımçıq qalır. Bunu nəzərə alan Sabit Rəhman yeni cəmiyyətin insanlara gətirdiyi müsbət keyfiyyətləri, sosializm ideallarının qələbəsini təbii axında, köhnəliklə yeniliyin, ətalətlə inkişafın ölüm-dirim mübarizəsindən doğan burulğanlarda göstərir. Yazıcının müsbət qəhrəmanları gərgin həyat mübarizəsində, gözlənilmədən qarşıya çıxan maneələri dəf edə-edə, ziddiyyət və çəkişmələrdə bərkiyə-bərkiyə kamilləşirlər. Satirik əsərlərində olduğu kimi, burada da Sabit Rəhman öz əsərlərini dövrün ümumi ruhunu, müasirlərin mənəvi keyfiyyətlərini düşünlənən, konkret

obrazların deyil, həmin obrazların daxil olduğu cəmiyyətin psixologiyasını əks etdirən sonluqlarla bitirir: “Umud nə deyə bilərdi?.. Onun qəlbi bu gün o qədər dolu idi ki, nə edəcəyini, nə danışacağını bilmirdi. Ancaq çoxlu gülmək istəyirdi. Onlar su kənarında bir-birinə baxıb doyunca gülüşdülər... Dünya nə qədər gözəlləşmişdi!” (“Dizi yamaqlı”); “Qalın bir bulud nazla yaxınlaşaraq Ayın qabağını örtüdü, hər yan qaraldı. Bulud Ayın qabağından çəkildiyi zaman Narıncın başı Əzizin çiyində idi. Onun gözlərində bir neçə damla inci kimi yaş parlayırdı. Sevinc yaşları (“Sevinc yaşları”); “Leyli çalıb qurtardı. Ancaq onlar hələ uzun zaman bu musiqini eşidirdilər, çünki musiqi onların ürəklərində səslənirdi” (“Musiqi haqqında”); “Bu əsər nə qədər qüvvətli, hərtərəfli yazılmışdısa da, artıq onlar üçün ötüb getmiş bir dövr idi. Qəlblərində yeni bir simfoniya çalınmağa başlamışdı” (“Bir sevginin tarixi”) və s. Müxtəlif illərdə yazdığı hekayələrində, “Vəfasız”, “Arzular”, “Son faciə” povestlərində və “Nina” romanında müsbət qəhrəmanların keçdiyi mürəkkəb və keşməkeşli yolları təbii və inandırıcı şəkildə əks etdirən S.Rəhman bu keyfiyyətlərin formalaşmasına mane olan hər cür amillərə qarşı amansız idi və bu amansızlıq da onun satirasını xüsusilə öldürücü edirdi.

S.Rəhman həyat drammatizmini dərinədən duyan və onun hərtərəfli, səsinə can atan sənətkardır. İstedadlı komediya ustasının yaradıcılığını tədqiq edən Arif Səfiyev yazır: “Sabit Rəhman yaradıcılığında komediyanın geniş yer tutması yazıçının istedadı, həyati idrak üsulu, hadisələrə münasibəti, müşahidə qabiliyyəti komik cəhətlərini əks etdirməkdə nadir istedad sahibidir. O, təsvir etdiyi hadisələri bütün ziddiyyətləri ilə verir, həyatın drammatizmini zidd meyillərin toqquşmasında təzahür edən ictimai konfliktlərdə, canlı xarakterlərdə əks etdirir. Həm də burada həyati komik idrak əsas yer tutur”. S.Rəhman komediyanın ümumiləşdirici, cəmləşdirici, sintezedici gücünü görür və bu mənada böyük

proletar yazıçısı A.M.Qorkinin satiradan tələb etdiyi yolla gerdirdi. Hissə və “tör-töküntüləri deyil, sintezləri verməyi öyrənmək lazımdır; daha geniş ümumiləşdirmələr, böyük tablolar lazımdır”. Belə sintezə, ümumiləşdirilmiş panoramlara ehtiyac günün vacib tələblərindən, yeni cəmiyyət quruculuğunda və onun inkişafında satirik əsərlərin təsdiq və inkar motivinin xüsusi əhəmiyyət daşıdığından irəli gəlirdi.

1755-ci ildə Volterin Kandid adlı qəhrəmanı Lissabonun üçdə ikisini dağıdan zəlzələnin qarşısını almaq üçün fanatiklərin bir neçə “kafiri” necə asdığıнын şahidi oldu. Səhərisi gün zəlzələ yenə də davam edir. Belinski yazırdı ki, “Volter istehza silahı ilə Avropada fanatizm və gerilik ocağını söndürdü”. Lakin fanatizm və avamlıq o qədər də zəif bir şey deyildi və onu tək Volterin istehzası ilə silib-süpürmək mümkün olmadı. Yeni sosializm quruluşu insanlar arasındakı münasibətləri, cəmiyyətin iqtisadi və siyasi əsasını dəyişdirərək, ən yüksək humanist və tərəqqipərvər səviyyəyə qaldırdı. Lakin sosializmin qurulması da hələ bütün geriliklərin, keçmişin bütün qalıqlarının, insan xudpəsəndliyinin, insan zəifliklərinin tamamilə silinməsi demək deyildi. Qorki yazırdı ki, “biz məhvə məhkum dünyanın hakimi və inqilabi proletariatin əsl humanizmini təsdiq edən adamlarıq”, ona görə də “köhnə dünyanı mühakimə edib qamçılamaq, sovet adamları nəslini tərbiyə edib yetişdirmək, kommunist insanpərvərliyi bəyragını yüksək tutmaqda” satiranın rolundan geniş şəkildə istifadə etməliyik. “Elə bir dövr olmayıbdir ki, satira lüzumsuz hesab edilsin” – deyən S.Rəhman həm müsbət və mənfəi qəhrəmanları olan (“Toy”, “Aydınlıq”, “Ulduz”, “Nişanlı qız”, “Əliqulu evlənilir”), həm də müsbətsiz (“Yalan”) və ya mənfisiz (“Xoşbəxtlər”) keçinən, müxtəlif səpkili, müxtəlif hədəfi və aydın istiqaməti olan komediyalarında vahid bir məqsədə – həyatımızın inkişafına mane olan, əl-ayağa dolaşan adamların və onların daşdıqları mənəvi

eybəcərliklərin inkarına və cəmiyyətimizin dayaq nöqtəsi, hərəkətverici qüvvəsi olan müsbət idealların təsdiqinə can atır.

S.Rəhmanın komediyaları yüksək müasirliyə malikdir. Onun ilk komediyası olan “Toy” 1939-cu ildə qələmə alınıb. Bu komediya ətalətin, xudrəsəndliyin, lovğalıq və mənəsb eqoizminin adamları apardığı mənəvi uçurumun tənqid və inkarına, alın təri və zəhmətlə qazanılan şöhrətin təsdiq və tərənnümünə həsr olunub. Komediyanın yazıldığı vaxtdan qırx il keçməsinə baxmayaraq, indi də bəzən “Kərəmov və kərəmovçuluq” xəstəliyinə tutulan adamlar tapılır və bu adamlar cəmiyyətimiz üçün yad və yabançı elementlər kimi ifşa olunurlar.

Ömrünün, yəqin ki, ən bəhrəli, ən mənalı günlərini komediyalara həsr edən S.Rəhman sənətlə həyatın, ədəbiyyatla incəsənətin əlaqəsini ən yüksək məqsədə - insan taleyinin mürəkkəb ömür yoluna, insan hisslərinin qəribə “səmt küləklərinə” həssaslıq və inandırıcılıqla yaşamaqda görürdü. “İstedadlı satirik pyeslərində, məqalə və xatirələrində hər dəfə ədəbiyyatın ictimai və zifəsinin üstünə qaydır, insanı bütün cəhətləri ilə bütövlükdə götürməyi, həyati, canlı və humanist inikası sənətin əsas meyarı sayırdı. Bizə belə gəlir ki, onun ədəbiyyatdan tələb etdiyi və yaradıcılığında əsas götürdüüyü ictimai-siyasi və bədii-estetik meyarlar “Teatr və həyat” pyesindəki müəllimin dili ilə çox aydın deyilmişdir: “Biz tamaşaçılar səhnədə canlı insan görmək istəyirik. Həyatda insanlar gülürlər, sevinirlər, işləyirlər, yeri düşəndə kədərlənirlər, ağlayırlar. Böyük məqsədlər, ideyalar arxasınca qoşurlar. Kommünizm uğrunda mübarizə min illərdən bəri bəşəriyyətin ən böyük arzusu deyildimi? İndi bizim adamlarımız bu gözəl arzunu real olaraq yerinə yetirməklə məşğuldurlar. Biz səhnədə bu fədakar adamlarımızı görmək istəyirik. Ancaq quru yox, həyati, canlı. Çünki bu mübarizə çox mürəkkəbdir”.

O, NİYƏ HƏBİLİ SEÇDİ?

(Lev Qumilyovla dialoq)

– Mən elmlə məşğul olmağa başlayanda, – deyir Lev Qumilyov, – diqqətimi qədim xalqların – türklərin, monqolların əlaqələrinə, kontaktlarına yönəltdim. Məlum oldu ki, bu problem müasirlərin gözündən çox qıraqda qalıb. Və birdən milli münasibətlər, millətlərarası bağlılığın ilişkiləri bütünlüklə diqqət mərkəzinə çevrilməyə başladı.

– Bəli, millətlərarası münasibətlər problemi hələ dünənə qədər tam anlaşılmısa da, indi artıq bizim diqqətimizi daha çox çəkməyə başlayıb. Bu yaxınlarda bir partiya sənədində də qeyd olunub ki, “uzun illərdə bu məsələ diqqətdən kənar qalıb”. Bizim söhbətimizin məbədi heç də bu “diqqətdən kənar qalmaq” deyil, bunlar məlumdu, nəzəriyyənin bugünkü vəziyyəti bizi daha çox maraqlandırır, ona görə ki, bu nəzəriyyəyə ehtiyac böyükdür, ona görə ki, bununla biz bir-birimizi daha yaxşı öyrənməliyik.

Etnoqrafiya – təsviri elmdir. Bu elm ətrafında yığılan materiallar bizə oxşamayan adamlar, insanlar haqqındadır. Hələ Qədim Misirlərdə semitlər ağ, zəncilər qara, misirlilər sarı, liviyalılar qırmızı-qəhvəyi rənglərdə təsvir olunurlar. Sonralar yunanlar daha başqa insan tipləri tapdılar ki, onları “etnoslar” adlandırmağa başladılar. Bu da “cins” deməkdir. Bu sözün slavyan ekvivalenti “yazıtı”dır. Yer kürəsində etnosa məxsus olmayan bir insan

da yoxdur, hər kəs, mən indi öz kitabımdan misal çəkəcəyəm, “Sən kimsən?” sualına cavab verir: rus, fransız, fars, masay və sairə. Cavab verirlər və bu barədə dərindən fikirləşmirlər. İnsan niyə belədi, bunu izah eləyə bilmir. Məsələ valideynlikdə də deyil. Puşkin, məlumdu ki, ata tərəfdən efiopdur, həbəşdir, ancaq bu, onun rus adamı olmağına mane olmayıb.

– Həbəşistanda milli şairləri hesab elədikləri Puşkinə heykəl qoyulub...

– Elədir, amerikan zənciləri də onun əsərlərini çap eləyəndə belə sayırlar. Puşkin onların “milli şairləridir”. Bu kuryozdur, gülünc hadisədir. Belə deyim ki, hətta həbs düşərgəsində bir barakda yatsaq da, eyni cür xörəklər yesək də, geyimimiz əldən düşmüş olsa da, bu geyimlər də eyni idi, biz dəyişik düşmürdük. Orda məndən bir adam haqqında soruşdular, onun anası rusdur, atası çin, deyirdilər ki, siz onu özünüzkü hesab eləyirsinizmi? Dedim ki, bəli. Niyə? Ona görə ki, şeirlərini bizimcə oxuyur, söyüşü bizimcə söyür, özünü də bizim kimi aparır. Stereotip özünü idarəetmə oxşar olduğundan və məhz elə bu da etnosun dinamik ayrıntılarındanır. İngilis o adamdı ki, özünü ingilis kimi aparır, irogez o adamdı ki, özünü irogez kimi aparır. Bunu öyrənmək mümkün deyil, bu, uşaqılıqdan qana yerimiş olur və hansı kökdən olmaq bir o qədər də rol oynamır, hətta uşaq öz ata-anasını tanımasa da belə, etnosun içində bir subetnos da var.

– Sizcə, əsas stereotip özünüidarəetmədi, dil deyil? İndi mətbuatda çox canfəşanlıqla məhz milli dil uğrunda mübarizələr gedir ki, bu da məhz millətin varlığı deməkdir, onun mədəniyyətinin inkişafıdır...

– Bu çox vacib şeydir, ancaq mənbə kimi həlledici deyildir. Dili öyrənmək olar. Misal üçün: mənim anam altı yaşına kimi rus

dilini bilməyib. “Atam mənim bütün cəhizimi xərcləyib” – nə-
nəm həmişə fransız dilində izah eləyərdi və anamı quvernanka
olmağa hazırlayırdı. Və o vaxt ki, onu küçəyə – həyəətə buraxdı-
lar, o zamandan rus dilini öyrənməyə başlayıb. Şeirlərinisə rusca
yazırdı. Bacımın alman rəfiqələri təxminən bax beləcə danışır-
lar; ştellei zi di banka mit varanye auf dem polka – və demək olar
ki, əsl alman olaraq qalırdılar.

**– O da bəllidi ki, millət öz tarixi boyu dəyişməz qalmır. Ste-
reotiplik dəyişilirmi?**

– Bəli, elə vaxt kəsiyi, zaman bölümü var ki, bu müddətə hər
bir etnos yaşamağa məcburdur. Empirik hesablamalara görə bu,
1200 (1500) il hesablanır. Və etnoslar haqqında danışanda biz
təkcə onların coğrafi şəraitlərini, mədəni ənənələrini yox, həm
də yaşını bilməliyik, nəzərə almalıyıq. Bu yaşını biz insanlıqla
müqayisə eləyə bilərik. Körpə, demək olar ki, köməksizdir, ancaq
onun potensial gücünü nəzərə almaq lazımdır, o gücü ki, həmin
körpə böyüyə bilər, oxuya bilər, ayağa dura bilər və güclənər.
Uşağı incitmək günahdı, onun inkişaf etməsinə əl tutmaq lazı-
mdır. Beləliklə, bir müddətdən sonra – buna inkişaf fazası deyirlər
– etnos çox aktiv və progressiv olur. Qədim Romanın ilk respub-
lika dövrü belə olub, bizim eramın əvvəllərində Vizantiya belə
olub. Vaxt keçir, gəncləşən uşaq kimi bu etnoslarda da bir qayna-
ma yaranır, bu canlanma onlarda yeni keyfiyyətlərin doğuluşuna
gətirib çıxarır ki, bu da heç də ehtiyacdən deyil, həmin enerjinin
sərf olunma gücü ilə meydana çıxır.

Soruşa bilərsiniz ki, bu hansı enerjidir? Bu enerji Vernadski
tərəfindən biosferanın canlı üzvü kimi təsvir olunur və təbiətin
biokimyəvi halıdır. Bu, hər bir etnosun orqanizmində, orqanik

sistemlərində var, daha sonra super etnoslar yaranır ki, biz bunu mədəniyyətlə əlaqələndiririk – yunan-roma mədəniyyəti, fars mədəniyyəti və sairə. Vaxtın axarında enerjinin sərf olunması onun alınmasını üstələməyə başlayır: artıq meşşanlıq tipləri yaranır; itaət eləyən, təmiz qəlbli, qulaq asan, ancaq az yaradıcı tiplər meydana çıxır. Enerjili adamlar, passonlar (bu o adamlardır ki, ətrafi dəyişməyə, yeniləşdirməyə can atırlar) sənətkar, yazıçı, sərkərdə, sekta yaradıcıları, şərəfli konkistadorlar – şöhrətpərəstlər yetişir ki, bunlar da gələcək uğrunda öz gündəlik həyatlarını və güzəranlarını qurban verirlər. Planşe və Bonasye, d' Artanyanları və Atosları sıxışdırır. Yeri gəlmişkən deyək ki, XVIII əsrdə cəngavərləri (bir neçə min idilər) müşketyorlar əvəz elədilər (onların sayı isə 102 nəfər idi). Qalanları riskə cürət eləmədilər. İstehlakçılar – ballastlar hər hansı bir sistem udmağa hazırıdı. Sonra düşkünlük, durğunluq gəlir ki, dövlətçilik zəifləyir, ancaq qalır, inkişaf üçün enerjisi yetərli olmayan etnoslar isə sadəcə olaraq təşəbbüskarlarına çevrilirlər. Sistemlər əsrlərlə yaranır.

– *Sizin fikrinizcə, bəs bizim sistem, Rusiya necə inkişaf tapıb?*

– Təxminən XIV əsrə yaxın meydana gəlib. Və beləliklə, biz öz yaşımızın az dövrünü yaşamışdıq və bizim hələ böyük şansımız var ki, o birisi yarımı yaşayaq, əgər biz ağıllı və tədbirli olsaq, buna şübhə yoxdu. Bunun üçün biz gərək mədəni ənənələri, bizə məlum informasiyaları qoruyaq, bütün bunlar sistemi qaldıran keyfiyyətlərdir. Bunlar sistemi yaşadır. Bunların itirilməsi tezliklə başıpozuqluğa gətirib çıxara bilər. Əgər bizim söhbətimizin axırını və dəyərini nəzərə alsaq, bütün bunlar ona görə olub ki, biz öz qonşularımıza hörmətlə yanaşmışdıq, onlarda özümüzlə simpatiya yaratmışdıq, onların simpatiyasını özümüz tərəfə

çəkə bilmişik. Altmış illik bir dövrdə bu, bizim ən böyük qələbəmizdi. Məlum həqiqətdi ki, imperiya “xalqların həbsxanasıdır”, ancaq o da var ki, imperiya – imperiyadır, rus xalqı – rus xalqı. Ancaq onu da danmaq olmaz ki, 1856-cı ildə ingilislər öz desantlarını Petropavlovskaya kökəndə kamçadallar ruslarla birgə ingilislərə qarşı vuruşdular. O zaman ki, ingilis-fransız-türk korpusu Sevastopola tökülüşdü – tatarlar onları müdafiə eləməyə qalxmadılar. Vətəndaş müharibəsi zamanı Orta Asiyanın əlində çox böyük bir şans vardı ki, Rusiyadan üzülüşsün, ayrılınsın, ona görə ki, ölkənin cənubunu Moskva ilə birləşdirən dəmir yolu tamamilə kəsilmişdi; bir tərəfdən Dutovun köməkliyi ilə, o biri tərəfdən Azərbaycan müsavətçiləri tərəfindən. Unutmaq olmaz ki, buna heç cəhd də eləmədilər. Bilirsinizmi, mən orda 1932-ci ildə oldum: başımda çalma, çiyənimdə ağ xalat, ayaqyalın gəzirdim. Tezliklə öyrəndiyim tacik dilində onlarla danışdım və onlar mənə yad adam kimi baxmır, mənə satışmırdılar. Əlbəttə, bunun səbəbi olan faktlar da var, mən bunu inkar etmirəm, ancaq dediklərim də həqiqətdi.

– Ancaq indi vəziyyət elə gətirib ki, inciklikdən söhbət gədir, bir-birimizi günahlandırırıq, müharibə eləyirik, “qəhrəmanları” bölüşdürürük, mədəniyyət xadimlərini saf-çürük eləyirik. Və bütün bunların içərisində rus xalqı ən çox müzakirə olunan, qınanan xalqdı.

– Təəssüflər olsun ki, bu faktlar danılmaz bir həqiqətdir. Baxın, açın hər bir dərsliyi, görün nə yazırlar: yazırlar ki, tatarlar vəhşidirlər. Onların hücumu ən qorxulu təşbehlərlə müqayisə olunur. Əlbəttə, müharibə, savaş baxımından bu bir çox nəsillərin yanında beləcə qalıb, bunu danmaq olmaz. Ancaq maraqlı nədi?

Gəzin bu, Zolotoe koltso (qızıl çevrə) boyunca, gedin Vladimir, Suzdal, Pereslavl şəhərlərinə, görün nə qədər gözəl abidələr qalıb həmin o vəhşi adlandırdığımız tatarların nəsilindən. Onda belə, hansı haqla biz tatarların rus mədəniyyətini məhv eləməsi barədə fikirlər yürüdürük və bunu ağına-bozuna baxmadan danışırıq. Predmeti öyrənmək, araşdırmaq lazımdı, nəinki tutuquşu kimi əzbərləmək. Və lazım deyil, təkrar edirəm, lazım deyil adamları haqlı-haqsız günahlandırmaq. Axı danılmaz həqiqətdir ki, Çivilixinin bir neçə fikri haqlı olaraq qazax xalqında pis qarşılandı. Qazaxlar Rusiyaya XVIII əsrdə yaxınlaşmağa başlayıb, özü də öz istəkləriylə, onlar ümumi qayda-qanun üzrə yaşamağı da vacib biliblər. Və birdən başlayırlar yazmağa ki, onlar rus torpaqlarını təhqir eləyirlər. Axı, onlar öz tarixlərini gözəl bilirdilər. Qızıl Orda heç vaxt Rusiyaya gəlib çıxmayıb.

Çingizxan – bu başqa məsələdi. Bu orta əsrin amansız despotu bizim ədəbiyyatımızda çox qorxunc təsvir olunub. 1912-ci ildə Çindən aralanan monqollar Rusiyanın müttəfiqi olublar. Çingizxan onlar üçün müqəddəsdir.

– Bunun üçün gərək bir-birinə yaxşı bələd olasan. Biz bələdikmi bir-birimizə?

– Əksinə. Fikir verin, mənə zaçot verən gözəgəlimli, incə qəşəng bir qız xahiş edir ki, sadə sual verim. “Fransada kimlər yaşayır?” – soruşuram. “Fransızlar və yəhudilər”. Deyirəm: “Elədi. Ancaq tam cavab deyil”. “Braziliyada kimlər yaşayır?” – yenə də soruşuram. “Braziliyalılar və yəhudilər”, – qız cavab verir. “Bəs Yeni Qvineyada?” “Qvineyalılar və yəhudilər”. Mən deyirəm: “Gedin, yaxşı öyrənin”. Sonra bir oğlan gəlir. Fransanın

çaylarını soruşuram, Laura (!) deyir. “Hara tökülür”, – soruşuram. “Biskay körfəzinə”, – deyir.

– *Professorun reaksiyası məlumdu.*

– Əgər onlar, heç olmasa, dərsliklərdə olanları öyrənsəydilər, mənə bəs eləyərdi. Axı bunu da eləmişlər. Bu təkcə bizdə belə deyil (təsəllidi də). Məndə bir kitab var. Fransanın tarixi haqqında. Oqyüsten Terrinin kitabıdır. Burada Fransanın tarixi təhrif olunur. Və bu yaxınlarda bir kitab da əlimə keçdi. Yenə də fransanın tarixi barədə idi. Oxudum. Yenə də həmin səhvlər təkrar olunurdu. Neyləmək olar. Elmdə bircə mübarizə yolu var: elmdə təəssüf ediləsi odur ki, sonuncular çox vaxt qalib gəlirlər. Necə olursa-olsun, alimin borcu elmi əməkdaşlarla – onların savadsızlığı ilə mübarizədir.

– *Mənə elə gəlir ki, bu yolda siz də az əzab çəkməmişiniz?*

– Məsələni şişirtməyə. Leninqrad Dövlət Universitetinin iqtisadi və sosial coğrafiya fakültəsi mənim üçün “ekoloji bir iş idi”. Məni işdən qovmadılar. Yazmağa vaxtım olurdu. Ancaq 1975-ci ildən çap eləməmişlər. Bilirsinizmi, hər bir işdə, o sıradan elmdə də ən vacibi ağıllı nəticəyə gəlməkdir.

– *“Etnogenlər və Yerin biosferası” kitabında siz dəfələrlə qeyd eləyirsiniz ki, etnogenlər prosesi idarə olunmazdır, bu vaxtın axarında dəyişir, ayrı-ayrı adamlar onu nə dəyişə bilər, nə də onu dünyəvi hadisəyə çevirə bilərlər. Bəs onda çeçenlər, kalmıqlar və inqışlarla olan hadisələr bunun əksini göstərmirmi?*

– Yox. Mane olmaq prosesini kökündən kəsmək lazımdı. Yəni nəşə yaratmaq bizim qüvvəmizdən xaricdi. Ancaq dəyişiklik

ola bilər. Tasmaniya adalarında yerləşən xalqı ingilislər məhv elədilər. Birləşmiş Ştatların ərazisində neçə-neçə tayfa yoxa çıxdı, məhv oldu.

– Bütün bunlar insanlığın inkişafına necə təsir eləyir? Bunu proqnozlaşdırmaq mümkündürmü?

– Çox asanlıqla. Sistem, o sıradan etnik sistem mürəkkəbləşə bilər. Əgər sistem sadələşirsə, onda həmin sistemdəki elementlər də get-gedə sadələşir və azalır. Bu prosesin məntiqi davamı budur ki, canlı olan cansızlaşır və toza çevrilir.

– Deməli, Stalinin millətləri köçürmə prosesini bu sistemin sadələşməsi kimi başa düşməliyik.

– Stalin nə eləyibsə məhz sistemin sadələşdirilməsidir. İndi biz bunun əzabını çəkirik.

– Eyni adamları idarə etmək daha asandı.

– Doğru deyil. Biz hamımız qanuna tabe olan adamlarıq və buna baxmayaraq, hər birimizin hüququmuz var ki, ürəyimizin tələb elədiyi kimi yaşayaq.

– Necə olursa-olsun, sivilizasiya – sadəcə ümumilikdə götürüldə deyirəm – unifikasiya ilə bağlı bir prosesdir. Parisin, Londonun “orta” səviyyəli yaşayışları öz geyimləri, yeməkləri, həyat tərzləriylə yüksək yaşayışlardan az fərqlənmirlər. Ancaq bu yaxınlarda bir qəzetdə mənim gözümə belə bir şey sataşdı ki, ingilislər öz “ingilisliliyini” saxlamaq üçün narahatdılar. Bütün dünyada milli özünüdərk baş qaldırır. Biz nə itirə bilərik və bu, bizi niyə qorxudur?

– Yaxşı sualdı. Mən, belə deyək, Leninqradda doğulmuşam, bütün ömrüm də burada keçib. Biz peterburqlular, leninqradlılar həmişə elmi əməklə məşğul olmuşuq, istəmişik ki, savadsız olmayaq, gözəl ədəbi nümunələrə biganə qalmayaq, dil mədəniyyətimizi qoruyaq, ədəbiyyatı, xüsusilə də ziyalılara məxsus ədəbiyyatı qoruyaq. Bizimlə yanaşı, öz işinin ustaları olan çilinqərlər, dəmirçilər, bənnalar yaşayırlar, onlar qəzet oxuyurlar, öz işlərinə aid ədəbiyyatları öyrənirlər, idmanla məşğuldurlar. Belə subetnik qruplar çox olduqca, bir-birlərinə də az oxşayırlar, ancaq bir-birləriylə daha asan dil tapa bilirlər. Bunlar müqayisədə xırda şeylər olsa da, bizi birləşdirir, qiymətli şeyləri dəyərləndirə bilirik, bütün bunlar adətlərə canlı hörmət yaradır. Biz bütün bunları saxlamağa çalışırıq, müdafiə eləyirik. Fərdlərin yaratdığı cəmiyyət, daha möhkəm olur, nəinki ümumi kütlədən yaranmış cəmiyyət. Birincilər daha perspektivlidir.

GƏLİN, AÇIQ DANIŞAQ...

(Ə.Əylisli ilə dialoq)

Ə.Əylisli. Mənə elə gəlir ki, bir vaxtlar İsa Hüseynov nəsrimizə sosial məzmununu və mənəvi kəsərini gücləndirməklə 60-cı illər ədəbiyyatının, müəyyən mənada, mövqeyini müəyyənləşdirmişdi. Lakin son dövrlər bu mövqeyi möhkəmləndirməyə yox, onu zəiflətməyə və istiqamətini dəyişməyə doğru getdi. O adamlar ki, milli mənəviyyatımız üçün donor olmalıydı – ona öz qanından qan verməliydilər, onlar bu ağırlığı, bu əziyyəti, mənəcə, öz üstlərindən asanca atdılar, elə özlərinincə bir vaxt elan etdikləri “proqramın” əleyhinə böyük canfəşanlıqla “işləməyə” başladılar, necə deyərlər, ara qarışdı, dəftər itdi, ədəbiyyat oxucunu narahat etməli olduğunu yavaş-yavaş yadından çıxartdı, müəlliflə oxucu arasında “separt saziş” bağlandı... bir sözlə, ədəbiyyatımızın ən həqiqi inkişaf yoluna çıxmağının məsələsi yenə gələcəyin ümidinə qaldı...

Aydın. Adətən, biz hər bir yazıçı haqqında deyirik: onun əsərlərində bədii keyfiyyət də var, vətəndaşlıq da. Ancaq unuduruq ki, bədii keyfiyyətin də, vətəndaşlığın da müxtəlif təzahür formaları var. Elə bədii keyfiyyət var ki, ancaq bir yazıçının öz yaradıcılığı üçün hadisə sayıla bilər, amma elə bədii keyfiyyət də var ki, konkret yazıçının konkret əsərində yaransa da, bir yaradıcılıq dairəsinə sığışmır, əks-səda doğuraraq məxsus olduğu milli

ədəbiyyatın tarixində, bir növ yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcına çevrilir. Eyni şey ilk baxışda mücərrəd təsir bağışlayan vətəndaşlıq anlayışına da aiddir. Nədir vətəndaşlıq? Vətəndaşlıq bir şəxsin yaşadığı zamana, həmin dövrün hadisə və münasibətlərinə verdiyi qiymətdir. Bədii əsərin vətəndaşlıq mövqeyi isə müəllifin öz dövrünə verdiyi qiymətin ifadəsidir ki, bu da konkret bir obraz vasitəsilə də ola bilər, əsərin ümumi qayəsi ilə də... Bədii əsərin vətəndaşlıq qayəsi də müxtəlifdir. Antipodlara qarşı yazılmış hər bir əsərdə vətəndaşlıq mövqeyi varmı? Əlbəttə var! Lakin antipodlara qarşı ümumdövlət və ümumpartiya mübarizəsi elan ediləndən sonra yazılan əsərin vətəndaşlığı ilə həmin mübarizə elan edilənə qədər yazılan əsərin vətəndaşlığı eyni deyil. Sosial-iqtisadi həyatda sərt dəyişmələrə ilk reaksiya verən əsərin vətəndaşlıq qayəsi də ədəbiyyatın tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir. Bu mənada İsa Hüseynovun “Yanar ürək” romanı ədəbiyyatımızda çöldən içəriyə baxış dövrünün başlanğıcı idi. Bunun da obyektiv tarixi səbəbləri var idi. Şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi hiss elətdirmişdi ki, ölkənin bütün nailiyyətləri adına yazılan, əlçatmaz bir varlıq sayılan adamı da tənqid etmək olarmış. O, tənqid olunurdusa, bəs nə üçün Sultan Əmirli tənqid olunmamalı idi?

Ədəbiyyat istər-istəməz bu havanı tutmuşdu. Ona görə də başladı insanların mahiyyətinə varmağa: Sultan Əmirlinin də, ondan böyüklərin də...

Mənə elə gəlir ki, bu gün ayrı-ayrı söhbətlərdə, tənqiddə, ədəbiyyatşünaslıqda ədəbiyyatımızın son 20 ildəki nailiyyətlərini ona görə düzgün qiymətləndirə bilmirik ki, qiymətləndirmə mövqeyimizin özü və ya daha konkret desək, nəyi üzə çıxartmaq istəyimiz bizə tam aydınlığı ilə bəlli deyil...

Ə.Əylisli. Bizim ədəbi tənqid hələ də mövzu və süjet ətrafında vurnuxur. Ancaq mövzu və süjet hələ əsər demək deyil. Bədii

əsər mövzuya təzə münasibətdən yaranır. Məsələn, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında olduğu kimi. Bu əsərin əhəmiyyəti də elə ondadır ki, burada insana, mövzuya – hər şeyə yeni münasibət var. Hər halda, bizim Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bu münasibət tamamilə yenidir. “Qətl günü” ədəbiyyatımızda roman janrının, roman yaradıcılığının yeni və qanunauyğun hadisəsidir. Özü də bu əsər sırf azərbaycanlı mənəviyyatının məhsuludur. Yəni bu ümumbəşəri mövzunu məhz azərbaycanlı yazıçı bu cür yazmışdı.

Sənətdə yeni mənəvi mühit yaratmaq niyyəti ilə 60-cı illərdə ədəbiyyata gələn yazıçılarımız bu işin əhəmiyyətini, mənəcə, kifayət qədər aydın dərk eləyə bilməmişlər. Onlar, hər halda, doğru yolda idilər. O yol harda itdi – məlum olmadı. O vaxtlar elə bil bulağın gözü tapılmışdır, bulağın haradan qaynayıb gəldiyi də bir növ bəlli idi. İndi bilmirsən ki, belə bir bulaq vardı, yoxsa yox idi. Vardısa, görəsən, niyə bəs belə tez qurudu...

Sonrakı nəsil isə sadəcə yazmaq, bədii sözün həqiqi məğzində gəlib çatmaq əvəzinə dolaylı yollara keçdi, eyhamla danışmaq, qəliz yazmaq, bir sözlə, “rəməzərdazlıq” başlandı. Aydınlaşdırılmalı şeylər bir az da qəlizləşdi. Sxemlərin forması dəyişdi, mahiyyəti dəyişmədi. Cavanların yaşı artdı, ancaq təcrübəsi artmadı. Bədii sözə mənəvi tələbkarlıq yaman azaldı. Sözün işığı, ağrısı, istisi “ustalıqla” imitasiya olunmağa başladı. Estrada “hakimiyyəti” əlinə aldı. Populyarlıq uğrunda gedən acgöz yürüşdə çoxları qabağa çıxmağa bildi, ancaq ədəbiyyatımız irəli çıxmağa bilmədi, əksinə, geri getdi.

Aydın. Mənə elə gəlir ki, mənəviyyat məsələsinə indiki baxışla 60-cı illərdə yaranan əsərlərdəki münasibətinin əhəmiyyətini eyniləşdirmək olmaz. Çünki əgər hər bir yazıçı qaldıracağı problemə fəal şəkildə müdaxilə eləmirsə, müəyyən bir dövrdən sonra hər şey modaya çevrilir. Məsələn, “Mənim nəğməkar

bibim”, yaxud “Ağ liman” əsərləri yarananda mənəviyyat mövzusu, insanların hər birinin mənəvi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların daxili-psixoloji aləminin açılması nə qədər gözəl səslənirdisə, indi öz əsərlərini Ə.Əylislinin, Anarın əsərlərinə oxşadıb ədəbiyyata gəlmək istəyən yazıçıların əsərləri bir o qədər gerilik təsiri bağışlayır. Çünki burada artıq fərdi fərqlər aradan götürülmüş olur. Ona görə də 60-cı illərin əvvəllərində mübariz şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olmuş mövzular, həmin mövzulara münasibət indiki dövr üçün mübariz sayıla bilməz. Mövzunun həllini əsl sənətkar yeni dövrlə, yeni tələblərlə uzlaşdırmağı bacarmalıdır. Burada diqqət kustar təqlidçilikdənsə məsələnin daha fərdi həllinə yönəlməlidir.

Ə.Əylisi. Yazan adam əvvəlcə öz mövzusunu tapır, sonra yazıçı olur. Mövzu axtarışı yaradıcılığın başlanğıcı üçün təbiidir, çünki əsas axtarışlar bundan sonra gəlir. Ancaq bizim yaşı qırxı keçən “cavan” yazıçılarımız da elə bil hələ də mövzu axtarışındadır. Elə bil cavan ədəbiyyatımızın öz yaşından xəbəri yoxdur. Beləcə, “cavan” ikən qocalıb getmək də olar. Bunu “Ulduz”un bir çox müəllifinin yadına salmağı mən özümə borc bilirəm. Tərpənin, qardaşlar, tələsin – sonra gec ola bilər!..

Aydın. Sizinlə tam razıyam ki, ədəbiyyatın inkişaf səviyyəsini qətiyyənlə mövzu ilə, statistik hesabatla müəyyənləşdirmək olmaz. Tutaq ki, son beş ildə 100 əsər kolxozçuların, bir elə də fəhlələrin həyatından yazılıb, 50 əsər raykom katibinə, 20-si də kommunist əxlaqı antipodlarının tənqidinə həsr olunub, yaxud üç əsərdə Xətəinin həyatından danışılır, beş əsərdə Mirzə Cəlilin. Bu cür statistik hesabat əsasında heç cür Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv mənzərəsini canlandırırıb, onun inkişafından danışa bilmərik. İnkişafın müəyyən təmayülləri, müəyyən dövrləri olur.

Mövlud Süleymanlı vaxtilə “Dəyirman” povestində sərt şəkildə ciddi bir problem qaldırdı. Əsər mübahisələrlə qarşılandı.

Nə yaxşı ki, xüsusilə gənc tənqid o vaxt bu əsəri fəallıqla müdafiə elədi. Yadıңызdadırsa, əsərin müzakirəsində bəziləri bizə irad tuturdu ki, alkoqolizm çoxmu böyük ictimai bəladır, müəllifin yazdıqları guya cəmiyyətimizə böhtandır, sosializm cəmiyyətinə belə ola bilməz, bizim böyük ideallarımızdan yazmaq lazımdır, nə qədər ki, bu ideallar var, bizdə alkoqolizm baş alıb gedə bilməz və s. Ancaq sonradan partiyamız alkoqolizmin aradan qaldırılması ilə bağlı vacib bir qərar qəbul etdi və bu qərarla təsdiq olundu ki, alkoqolizm o qədər böyük bəladır ki, hətta bizim sosialist həqiqətlərimizin üstünlüklərini təhlükə altına alır. Mövlud da bunu yazıçı kimi vaxtında hiss eləmişdi. Tənqid isə özünün vətəndaşlıq borcunu məhz bu əsərin müzakirəsində yerinə yetirdi (təəssüf ki, bizim ədəbiyyatda belə hadisələr az-az olur). Mən istərdim ki, həmin müzakirə təzədən keçiriləydi və mənə maraqlı olanı budur ki, o vaxt “Dəyirman”a hücum eləyənlər indi hansı mövqedə dayanardılar?

Ə.Əylisli. Bizim 70-ci illərin ədəbiyyatı üçün məhz “Dəyirman”ın, “Şeytan”ın müəllifi Mövlud Süleymanlı təbii idi, yerində idi. “Köç”ü və “Ceviz qurdu”nu bu əsərlərdən qabaq da yazmaq olardı...

Aydın. Məncə, Mövludun “Dəyirman”dan “Köç”ə qayıtması, “Duzsuzluq” povestini yazması onun yazıçı tapıntısından çox, yazıçı imkansızlığı ilə barışmasıdır, daha doğrusu, “öz atını harada yaxşı çapırtmağı bilən” yazıçı səriştəlilidir. Bəzən yazıçının mövzu axtarmağı ondan irəli gəlir ki, o, özünün imkanlarını bilir. Məsələn, M.Süleymanlı “Qar” hekayəsini yazıb, burada ciddi sosial problem qaldırıb. Ancaq bu hekayədə də ətrafdakı hadisələrə münasibət bildirən şəxs özünün sərt sarkazmı ilə şəhərə kirayənişin mövqeyindən baxan adamdır. Bu adam imkan, vəzifə və s. kimi şeylərdən irəli gələn günahları görür, ona gülür, lakin arxada qalan münasibətlərə, xarakterlərə xüsusi rəng verən şəhər

adlı nəhəngin mahiyyətinə vara bilmir. Düşünürəm ki, Mövlud Süleymanlı şəhər həyatından gözəl əsər yaza bilərmə? Məncə, yaza bilməz. Düzdür, Mövludun gözəl yazıçı səriştəsi var, ədəbiyyatımızda öz yeri olan yazıçıdır. Amma o, konkret tiplərdən daha çox konkret situasiyalar, etnoqrafik etüdlər yaradan sənətkardır və özünün etnoqrafizmindən kənara çıxma bilmir, ona görə də mövzu axtaranda da həmin etnoqrafizmə uyğun mövzu axtarmalı olur. Etnoqrafik üslub, yazı tərzini şəhər həyatının mürəkkəb qatlarını üzə çıxartmaq üçün çox azdır. Burada əsas diqqət adamlara, onların sonu-bucağı bilinməyən, kələf kimi dolaşq münasibətlərinə verilməlidir. Şəhər həyatında Mövludun gözəl bildiyi ağac, su, dağ, duman yoxdur. Burada itlər hüzmür, ağacların bir-birinə söykənib dərdləşməsinə imkan da yoxdur. Burada neft var, mazut var və yazıçı insanın həyata, yerə-göyə münasibətini neftə, mazuta münasibətdən aşkar etməlidir...

Ə.Əylisli. Mövludun şəhər həyatından əsər yazması heç lazım da deyil. Yaxşı olar ki, elə Mövlud bu şəhərdən həmişə öz kəndinə baxsın. Ancaq bu şərtlə ki, kəndin canlı həyatını şəhərin “quru” ideyasına tabe etməsin. Kənddən muzey müşayiətçisi kimi yox, kəndlinin özü kimi danışsın. Kəndlinin adı həyatından naxışlı, bər-bəzəkli dastan qoşmağa can atmasın. Oxucuya bu həyatın acılı-şirinli tamamı dadmaq imkanı versin. Mövludun əsl dastanı da elə onda yaranacaq. Ancaq bu dediklərim təkə Mövluda aid deyil. Çoxumuza aiddir. Bəlkə mənim özümə də...

Aydın. Bir halda ki, açıq söhbət ələyirik, bir şeyi də qeyd etmək istərdim. Mənə belə gəlir ki, bəzən əsərin məzmun planının özü üslubdan asılı vəziyyətə düşür. Sizin üslubla iri epik əsər yazmaq olarmı? Yox! Çünki bu üslub daxildəkiləri şaxələyib münasibətləri açıqlayan üslub deyil, əksinə, münasibətləri daxilə sıxıb düyünləyən üslubdur. Bu üslubun öz qəhrəmanları, öz mühiti, öz stixiyası var. Deməli, Sizi hər dəfə eyni mühitə qaytaran

təkcə həyatı daha dərindən vermək ehtirası deyil, həm də şüuraltı surətdə, bəlkə heç özünüz də bilmədən üslubunuzun sizi idarə etməsi, yönəltməsidir. Əlbəttə, öz üslubunun, bədii imkanlarının harada daha yaxşı məhsul verə bilməsini düzgün qiymətləndirmək yazıçıya xeyirlidir. Məsələn, “Geriyə baxma, qoca” əsərində İ.Əfəndiyev öz yaradıcılığı üçün yeni – çevik və tutumlu üslub xəttinə müraciət etdi ki, bu da, heç şübhəsiz, əhatə olunan problemin öz daxili tutumluğundan irəli gələn zərurət idi və yazıçı bu zərurəti vaxtında hiss edib.

Amma İ.Şıxlının Cahandar ağanı yaradan epik panoramlı üslubdan “Əfsanələr və rəvayətlər” silsiləsindən hekayələrə keçməsi, tənqidçi kimi demirəm, adi oxucu kimi məni təmin etmədi...

Digər tərəfdən də, öz üslubunun nazı ilə oynamaq da yazıçı üçün çatışmazlıqdır. Əfsuslar olsun ki, bizdə bəzi yazıçılar üslubu deyil, üslub yazıçıları yaradır. Poeziyada bu daha əyanidir. Bizim orta nəsil şairlərimizin çoxu da S.Vurğunun poetik üslubunun təsiri altında formalaşmış desək, mənəcə, səhv etmərik. Neçə-neçə “şairlik aludəçisi”nin nə böyük istedadı olub ki, S.Vurğun orbitini yarıb keçə bilsin, nə də şeir mülkünü tərk etməyə, başqa, daha faydalı, öz imkanlarına uyğun işlə məşğul olmağa insafı. Elə-belə “S.Vurğun şeiri çərçivəsində” “ölü şeirlər” ştamplaqla, “əlil” sətirlərin onsuz da çox olan sayını artırmaqla məşğul olublar. Belələri Müşfiq ətrafında da var, R.Rza ətrafında da, son vaxtlar isə N.Hikmət ətrafında da, çünki son illərdə gənc şairlərin bir çox şeirləri məhz kommunist-şair N.Hikmətin “qoltuğ”undan çıxıb.

Ə.Əylisli. Bilmirəm, bəlkə üslub, sən demişkən, kimisə idarə eləyir, kiminsə əl-qolunu bağlayır. Ancaq, necə deyərlər, Allah şahiddir ki, bunun mənim yazılarıma heç bir dəxli yoxdur. Özünü “Adamlar və ağaclar”ın üstündə kökləyib yazanlar indi də çoxdur (lap elə adlı-sanlı yazıçıların içində də!). Ancaq, məsələn, “İşığını

əsirgəmə” “Adamlar və ağaclar”ın üslubunda yazılmayıb. Hətta eyni trilogiyadan olan “Ağ dərə” ilə “Dəhnə”nin tamam başqa-başqa üslubi xüsusiyyətləri var. “Ürək yaman şeydir” ilə “Güllü paltar mövsümü”nün eyni üslubda olduğunu demək üçün gərək bu yazılardan tam xəbərsiz olasan. Yaxud “Kür qırağının meşələri”nin “Yas yerindən reportaj”la hansı üslubi eyniliyi var?..

Qaldı ki, İsmayıl müəllimin “Əfsanələr, rəvayətlər” silsiləsindən olan hekayələrinin ovqatı, əlbəttə, “Dəli Kür” müəllifinin qələmindən çıxdığını hər hansı bir hazırlıqlı mətnşünas, mənəcə, çox asanlıqla müəyyənləşdirə bilər.

Aydın. Əvvələ, İ.Şıxlının hekayələrindəki üslubunu müəyyənləşdirmək üçün mətnşünas lazım gəlirsə, onda vəziyyət o qədər də fərəhləndirici deyil. Onunla da fərəhlənməyə dəyməz ki, Əkrəmin öz-özünü harada təkrar edib-etmədiyini biz onun özündən soruşaq!..

Ə.Əylisli. Bu başqa məsələdir ki, gərək hər yazıçının öz nəfəsi olsun. Oxucu o saat hiss eləməlidir ki, bu cümləni kim yazıb. Bədii ədəbiyyatda həm sənin, həm də mənim ola biləcək iki cümlə yoxdur. Hər kəsin öz cümləsi var. Cümləsi olmayanların əsəri də yoxdur – Allah var, lap doxsan doqquz roman yazsın...

Aydın. Mən sizin bu fikrinizlə tam razıyam ki, yazıçı gərək onu maqnit kimi çəkən plastdan xilas olmağı bacarsın. Bunun yolu yazıçının bədii təfəkkürünün formalaşmasıdır. Yazıçı mövzu axtarmaz, özünün ideoloji imkanları, həyat və düşüncə tərzini, xalqın bütün həyatını bilməyi ilə, zəmanənin sosial-iqtisadi məsələlərinə münasibətilə mövzuya hazır gəlməlidir. Mövzu onun ictimai tələbatından, insanlara münasibətindən doğmalıdır. Yazıçı əgər yaşadığı həyatı öz prizmasından keçiribse, öz gördüklərini istər-istəməz verməlidir. Mövzu yazıçının, müəyyən mənada, həyatıdır. Yazıçı yaşadığı həyata müdaxilə etməyi bacarmalıdır...

Ə.Əylisli. Mövzuya münasibət baxımından yanaşsaq, son dövrdə ədəbiyyata gələnlərin arasında ədəbiyyatımızda öz nəslinin mənəvi platformasını sənət diliylə müəyyənləşdirməyə, təsdiqləməyə fəal cəhd göstərənlər kimlərdir? Birinci, Ramiz Rövşənin adını çəkmək istərdim. Ramizin yaradıcılığına, söz yox ki, hər kəsin öz münasibəti ola bilər. Ancaq damarlarında Füzulinin qanı axan, bayatılarımızın, dastanlarımızın istisi, ilğımı dolanan böyük poeziyamızda öz sözünü bu poeziyanın, necə deyirlər, notu üstündə dəqiq və dürüst kökləməyə həmişə ürəkdən can atan Ramiz Rövşənin bədii sözə necə həssas və tələbkər olduğunu görmək, bunu şeirimizin ümumi mənzərəsində xüsusi qeydə almaq, mən bilən, ədəbi tənqiddə əskiklik gətirməzdə, əksinə, onun ayıqlığına, işgüzarlığına dəlalət eləyərdi, tənqidin oxucu qarşısında, bəlkə də çox lazımlı və əhəmiyyətli xidmətlərindən biri ola bilərdi. Ancaq tənqid bunu görmədi, ya da sadəcə görmək istəmədi. İsa İsmayılzadənin, Ələkbər Salahzadənin, Vaqif Səmədoğlunun, Dilsuzun, Eldar Baxışın, Ağamalı Sadiqin, Eldar Nəsilinin, Vaqif Cəbrayılzadənin və bir sıra başqalarının şeirimizdəki narahat axtarışları da obyektiv tənqidi təhlildən kənar qaldı. Bu qəbildən olan nasirlər isə hələ sümükləri bərkiməmiş cürbəcür şəxsi ehtirasların qara burulğanına düşdülər. İndi onların bir çoxunu günün günorta çağı çıraqqla axtarmaq lazım gəlir... Ehey, haradasan, a qardaş, səni kim küsdürdü, kim hürkütdü?!

Aydın. Tənqidin fəallığı bir də ona görə vacibdir ki, Ramiz Rövşən, Vaqif Cəbrayılzadə, Eldar Baxış kimi şairlər Azərbaycan oxucusuna birdən-birə yad görünürlər. Çünki oxucu uzun müddətdən bəri eyni notun üstündə “köklənib”. Hətta bu şairlər öz yaşdıları, özü də çox yaxşı şeirləri olan V.Bəhmənli, A.Sadiq, İ.Türkcay və başqalarından da ayrılırlar. Niyə? Mən yuxarıda dedim ki, çox vaxt şair üslubu deyil, üslub şairi yaradır. Bax bu mənada V.Bəhmənli nisbətən işlək, populyar üslubun yetişdirməsi

olduğundan ümumi kök üstündədir, ancaq emosional gücü və yeni poetik tapıntıları hesabına nəzəri cəlb edir. V.Cəbrayılzadə isə öz üslubu ilə artıq fərdiləşir, ayrılır, seçilir. Müqayisə üçün deyim ki, V.Bəhmənli kütləvi layihə əsasında yaxşı bina tikirsə, V.Cəbrayılzadə həm yeni layihə verir, həm də bu layihəyə əsasən bina tikir...

Biz ayrı-ayrı şairlərimizin fərdi poetik aləmlərini düzgün təhlil edə bilməmişik. Bunu oxucuya məhz tənqidçi aydınlaşdırmalıdır ki, Vaqif Səmədoğlu ilə Ramiz Rövşenin, yaxud Vaqif Cəbrayılzadə ilə Vaqif Bəhmənlinin, Eldar Baxışla Ağamalı Sadiqin fərqləri nədən ibarətdir, onların ədəbiyyatdakı yeri və mövqeyi nədir. Tənqidimiz sanki “briqada üsulu” ilə işləyir. Ya kütləvi şəkildə on şairi eyni sözlərlə tərifləyirik, ya da əksinə, onundan doqquzunu inkar eləyirik, birini bütün ədəbiyyata qarşı qoyuruq.

Mənə elə gəlir ki, tənqidin ən düzgün yolu ədəbiyyatımızda aparıcı mövqe tutan ayrı-ayrı sənətkarların yaxşısını da, pisini də, çatışmayanını da, çatışmazlığını da həqiqi meyarlarla qiymətləndirməkdir...

Ə.Əylisli. Mən yenə mövzuya münasibət məsələsinin üstünə qayıtmaq istəyirəm. Nasirlərin heç birinə bənzəməyən Şahmar indi elə bil təzədən mövzu axtarışına qayıdıb. Şahmarın son hekayələrində əvvəlki cəsarət, əvvəlki sərbəst hiss axarı, rəng bolluğu yoxdur...

Son vaxtlar Saday Budaqlının bir neçə hekayəsini oxumuşam. Saday “adi” yazmaq istəmir – burası yaxşıdır, ancaq işin başlanğıcı üçün yaxşıdır: sənətin çətin sadəliyinə gəlib çatmaq üçün! Sadayın hekayələrində hələlik “alabəzəklik” çoxdur. Bu “alabəzəklik”, “çoxmənalılıq” ümumiyyətlə cavan nəsrimizdə yaman baş alıb gedir. Yazıcının professionallığı – peşə səriştəsi onun mənəvi imkanlarını özündə güzgü kimi əks elətdirməlidir. Yəni sözü ustalıqla, həqiqətən bədii, həqiqətən təsirli demək

üçün sənin yazıya, sözə çevirmək istədiyən niyyətin, mətləbin gərək özü böyük olsun, uca olsun. Yaxşı yazmaq üçün sözə zor gəlmək, ona əlavə bəzək-düzək vermək lazım deyil. Bədii söz əziyyətsiz yaranmır, amma elə məsələ də burasındadır ki, yazıçının söz üstə çəkdiyi əziyyəti gərək oxucu hiss eləməsin.

Afaqın, Səfər Alışarlının, Sara Nəzirovanın, Məmməd Orucun, Eldəniz Quliyevin və bir sıra başqa nasirlərimizin gələcək yazıçı taleyi məni həmişə maraqlandırır – Vaqif Nəsinin duzlu qələmindən görəsən təzə nə çıxacaq?.. Görəsən, Rəhman Əlizadə niyə daha nəsr yazmır? “Əncir qurusu” ətrafındakı heç bir sağlam mühakiməyə, ədəbi əxlaqa sığışmayan ara söhbətlərindən özü üçün “düzgün” nəticə çıxarıb?..

Aydın. Məni düşündürən əsas məsələ bundan ibarətdir ki, bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatının, məsələn, nəsrimizin əsas səciyyəvi keyfiyyətləri nədir, onu yaradan kimlərdir, müəyyənləşdirən hansı əsərlərdir? Və ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsi içində bu əsərlərin hamısının rolu eyni dərəcədədirmi?

Bizdə son zamanlar deyirlər ki, siz nə üçün 60-cı illərin, 70-ci illərin, 80-ci illərin ədəbiyyatını bir-birindən ayırırsınız.

80-ci illərin ədəbiyyatı deyəndə, Mirzə İbrahimovun şeirləri də, Sadayın hekayələri də, Ə.Əylislinin “Dəhnə”si də, “Qətl günü” də 80-ci illərin ədəbiyyatıdır. Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatının keyfiyyət dəyişmələri və inkişafı baxımından qiymətləndirmiş olsaq, bunların hamısını 80-ci illərin nailiyyəti kimi qiymətləndirmək olarmı? Qətiyyətlə mükün deyil! Ədəbiyyatın inkişaf tərzini var. 80-ci illərdə yazılmış əsər anlayışı başqadır, 80-ci illərdə ədəbiyyatımızın keyfiyyətini, bədii siqlətini səciyyələndirən əsər başqa!

Son zamanlar ədəbiyyatda baş verən hadisələri, bir növ, kənardan müşahidə eləyirəm. Müşahidələrim nədir? Vaxtilə mətbuatda adları tez-tez çəkilən yazıçıların adı indi az çəkilir, onda

“unudulan” yazıçıların adı tez-tez “xatırlanır”. Vaxtilə əsərləri çap olunmayan yazıçılar indi çox çap olunur və vaxtilə çox çap olunanlar indi seyrək çap olunur.

Məsələ burasındadır ki, “Azərbaycan” jurnalı vaxtilə ədəbi prosesi bir yöndən işıqlandırırıdsə, indi də başqa yöndən işıqlandırır və beləliklə də Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsinin real vəziyyəti ilə deyil, müəyyən dövr ərzində jurnalın ədəbi materiala münasibətini müəyyənləşdirən zövqün seçdiyi natamam mənzərə ilə qarşılaşırıq. Eyni hal, heç şübhəsiz, az və ya çox dərəcədə “Ulduz”da da var, “Ədəbiyyat və incəsənət”də də, amma “Azərbaycan” jurnalının həcmi də, nüfuzu da böyük olduğundan onun ədəbi prosesi tam (bir qədər də soyuqqanlı mövqedən) işıqlandırmasına böyük ehtiyac var. Amma nə edəsən ki, bir redaktor şair olur, biri nasir və onların ədəbi zövqü istər-istəməz öz təsirini göstərir. Bununla da biz Azərbaycan ədəbiyyatının təbii inkişafını qorumuruq. Azərbaycan ədəbiyyatının bu və ya başqa redaktor tərəfindən tənzimlənmiş panoramı ilə tanış oluruq. Ədəbiyyatın ümumi inkişaf istiqamətləri qalır qıraqda. Belə çıxır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının panoramını yaxşı əsərlər deyil, Yazıçılar İttifaqına rəhbər seçilən şəxslərin, jurnal rəhbərlərinin və jurnal əməkdaşlarının rəğbətini qazanmış ayrı-ayrı adamların əsərləri təşkil edir.

Bu yandan da ədəbi tənqid. Birindən yazır, birindən yox. Həlbuki ədəbiyyatımızda Altay Məmmədov da, Nahid Hacıyev də, Məmməd Hüseyin Əliyev də, Baba Vəziroğlu da, Sabir Əhmədov da, Əbülhəsən də... bir sözlə, hər bir müəllif, onların yazdığı hər bir əsər öz konkret qiymətini almalı, ədəbiyyatımızın real mənzərəsi obyektiv qiymətləndirilməlidir. Əvəzində nə olur: şöbə müdiri bəyənmiş, redaktor çap eləmiş, katib yaxın durmur, tənqidçi öz başını bəlaya salmaq istəmiş. Bəs zərbə kimə dəyir? Hamımızın qışqır-qışqır qeyrətini çəkdiyimiz Azərbaycan ədəbiyyatına.

O xalq xoşbəxtidir ki, onun yazıçısı da, tənqidçisi də, naşiri də, katibi də birləşir, öz milli ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatının zirvələrinə apara biləcək yollar haqqında düşünür.

Ə.Əylisli. Tənqidin vəzifəsi odur ki, ədəbiyyatda aparıcı tendensiyanı düzgün müəyyən eləsin, onu elmi cəhətdən əsaslandıraraq, ictimai fikrə qəbul elətdirsin. Əvvəllər bizdəki ədəbi tənqidin səviyyəsi, bəlkə, indikindən primitiv olub. Ancaq mən heç cürə inana bilmirəm ki, Azərbaycanda (hər hansı dövrdə) tənqid cari ədəbi prosesə bu qədər ikiüzlü münasibət bəsləmiş olsun. Məlum məsələdir ki, bu mənim öz fikrimdir. Bu barədə “əfkari-ümum”, ola bilər ki, başqa fikirdədir. Mənim subyektiv əqidəm belədir ki, ədəbi tənqid, xüsusən son 10-15 ildə bir “dənə” də yeni ideya irəli sürməyib. Ədəbiyyatımızdakı hər hansı bir progressiv halı, ya hadisəni müdafiə eləmək üçün bir dəfə də cəsarət eləyib, özünü irəli verməyib. Tənqidçilər deyər ki, son illərdə ədəbiyyatımızda heç bir diqqətəlayiq hadisə-zad olmayıb. Tutaq ki, lap belədir. Bəs onda bu işin nəyə görə bu yerə gəlib çıxdığını tənqidçilərin əvəzinə kim təhlil etməliydi? Bu barədə kim söz deməliydi, həyəcan qaldırılmalıydı?

Aydın. Məni ən çox yandıran nədir? Azərbaycanda adlı-sanlı tənqidçilər çoxdur, onlar müxtəlif vəzifələr tuturlar, akademiyanın müxbir üzvü olanları var, elmlər doktoru, elmlər namizədi də nə qədər desən... Ümumi, mücərrəd şəkildə hamı deyir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqid olunmalı əsərlər çoxdur. Amma mən indiyə kimi görməmişəm ki, Yaşar Qarayev hansısa zəif bir əsəri yerlə-yeksan eləsin. Mən inanmıram ki, nə vaxtsa Şamil Salmanov qorunmağa, müdafiəyə layiq olan əsəri (əgər çoxları – xüsusən nüfuzlu adamlar bu əsərin əleyhinə getmiş olsalar) durub mərd-mərdanə, vətəndaşlıq mövqeyindən müdafiə eləsin, yaxud çap olunmağa qətiyyətlə yaramayan bir əsərin arxasındakı nüfuzlu adam durursa, həmin əsərin əleyhinə çıxsın. Gənc tənqidçilərin

əksəriyyəti isə öz kəsərsizliyini müəyyən bəhanələrlə əsaslandırmağa çalışır, “İttifaqa üzv olum, sonra görərsiniz” deyirlər. Amma fikirləşməzlər ki, İttifaqa üzv olandan sonra da idarə heyətinə düşmək istəyənlər irəli çəkilmək, redaktor, katib olmaq istəyəcəklər və bu arzulara çatmaq üçün yenə də “kiminsə qoltuğuna qısılmalı” olacaqlar. Bəlalarımızdan biri də budur ki, tənqidçilərimizin dediyi ilə elədiyi bir-birinə uyğun gəlmir. Bu nə vətəndaşlıq mövqeyi məsələsidir, nə də savadsızlıq məsələsi. Bu sadəcə olaraq, kişi qeyrəti, adi insan qeyrəti məsələsidir. Tənqid heç kəsi özündən incik salmaq istəmir. Ancaq biz düşünmürük ki, Azərbaycan ədəbiyyatını ayrı-ayrı müəlliflər, onların yazdıqları əsərlər yaradır. Və keyfiyyəti nəzərə alınmadan bütün əsərlər eyni cür qarşılananda Azərbaycan ədəbiyyatı bərbad hala düşür, pis əsərlərin sayı çoxalır (zəif əsəri yazmaq asandır), yaxşı əsərlərinə sayı azalır. Bax biz bunun qeyrətini çəkməliyik!

Qəribədir, Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatının klassiklərini qiymətləndirəndə bizim tənqid obyektiv olur; Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, M.F.Axundovun, Mirzə Cəlilin, S.Vurğunun səhvlərini görə bilirik, yaşayan adamların ədəbiyyatına gələndə isə fikrimizi obyektiv söyləməkdən çəkinirik.

Belə çıxır ki, yalnız hər gün bizimlə rastlaşmayan, işimiz düşməyən, salam-kalamımız olmayan adamlara qarşı obyektiv ola bilərik (!). Bizim bugünkü “obyektivliyimizin”, yəni vətəndaşlığımızın səviyyəsi bəlkə də bizim insan kimi prinsipsizliyimizdən, başqalarını tənqid etməyi bacarmamağımızdan, biganəliyimizdən irəli gəlir.

Tənqidimizdə çatışmayan cəhətlərdən biri də ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığını dinamikada götürməməsidir. Bunu necə başa düşək? Məsələn, “Dalanda” romanı S.Azərinin yaradıcılığında, “Əlvida, gözəl dünya” romanı A.Məmmədovun yaradıcılığında inkişafdadır, amma İ.Şıxlının son dövrdə yazdığı hekayələr

geriləmədir, eyni sözü İsa İsmayılzadənin, Fikrət Sadığın və 60-cı illər poeziyasında sözün əsl mənasında yeni poetik söz demək ehtirası ilə seçilən şairlərimizin əsərləri haqqında da demək olar. Bax, tənqidçi hər şairin, hər nasirin hər yeni əsərinə bu mövqedən yanaşmalı, həmin əsərin doğrudanmı müəllifin yaradıcılığında “yenilik”, “irəliləyiş” olduğunu dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Bu, zəhmət tələb edir. Qəzet rəyləri isə, əfsuslar ki, zəhmət hesabına deyil, adətən, biroturuma, bəzən heç haqqında yazılan əsər və ya yazıçı axıra qədər oxunmadan yazılır.

Ə.Əylisli. Ədəbiyyatımızın mənafeyini çox ehtirasla, canidildən bu söhbətimizdə müdafiə eləyən Aydın Məmmədov niyə bəs ədəbi tənqiddən uzaqlaşdı?

Aydın. Uzaqlaşdı?! Bəlkə öz başını götürüb qaçdı? Axı hər yazı yazanda nə qədər tanıdığın, bildiyin sifətləri göz önünə gətirib fikirləşmək olar? Bunu tənqid etmək qorxuludur, onu tənqid etsəm inciyər, bunu tənqid etsəm o inciyər, onu tənqid etsəm, bu inciyər. Eey, nə deyim, deyirəm döyürlər, demirəm dilim yanır...

Ə.Əylisli. Ona görə də ədəbiyyatımız bu günə düşür. Mənə elə gəlir ki, heç olmasa, oxucular arasında son dərəcə geniş yayılmış, məsələn, “İtkin gəlin” və “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” kimi əsərlərin obyektiv qiymətini tənqid öz “cari” yaddaşında” mütləq qeydə almalı idi. Bəs tənqid bunu niyə eləmir? Bəlkə belə hesab eləyir ki, bu sayaq bir sıra məsələlər artıq “kontroldan” çıxıb, yəni ictimai fikrin belə-belə işləri “idarə eləməyə” daha zoru çatmaz?.. Belədirsə, onda tənqid özünün ictimai funksiyasını tamamilə itirdiyini işdə boynuna almış olur. Ədəbi tənqid üçün bundan acınacaqlı ikinci bir mənzərə də təsəvvür etmək mümkündürmü?..

Özü də bütün bu “maskarad” ədəbi tənqiddə neçə qüdrətli qələm sahibinin mövcud olduğu bir vaxtda baş verir. Bizdə bu saat yaxşı tənqidçi çoxdur, mən bunu səmimi deyirəm. Paradoksun

yekəsi də elə burasındadır. Bu, ona oxşayır ki, sərhədi qorumaq üçün “ştatda” durmağa bir nəfər də əsgər yoxdur... “Zabit” olmayanlar da “zabit” olmağa can atır. Müsibət burasındadır!

Ədəbiyyat isə bundan pis mənada istifadə edir. Kənardan cazibədar görünən çox şeylər var ki, onlar sənəti əsl casus fitnəkarlığı ilə, altdan-altdan mənəvi qaynaqlardan qoparır, onu düz yoldan sarpdırır, bəsitləşdirir, bayağılaşdırır. Məsələn, patriotluq gözəl şeydir, ancaq patriot olmaq asan şey deyil və hər yazanın işi də deyil. Vətən hissi ali hissdır. Bu hissi ifadə eləməkdən ötrü əvvəlcə bədii sözə ali səviyyədə yiyələnmək lazımdır. Yazıcının patriotluğu yalnız bu halda öz lazımı bəhrəsini verə bilər. Bizdə isə bəziləri patriotluğu populyar olmaq üçün ən əlverişli vasitəyə çeviriblər. Bundan ədəbiyyatımız tarix boyu heç nə qazanmayıb və qazanmayacaq. Çünki milli mədəniyyətimizin beşiyi başında duranlardan heç biri (nə Mirzə Fətəli, nə Mirzə Cəlil, nə Nəriman Nərimanov, nə Sabir, nə də Üzeyir bəy...) bunu bizə belə vəsiyyət eləməyib.

Populyarlaşmaq, üzə çıxmaq, həmişə göz qabağında, diqqət mərkəzində olmağa hər vasitə ilə çalışanların və bu yolda, doğrudan da, öz məqsədinə çatanların gözqamaşdırıcı nümunəsi cavan yazıçılara, açıq-aşkar pis təsir eləyir. Hörməti, ad-sanı, şan-şöhrəti layiq olduğundan qat-qat “karlı” görsənənlər beyinləri dumanlandırır, bədii sözü mənəvi zordan salır. Sözə tələbkarlıq günbəgün azalır... Bədii sözə möhtəkir münasibət, ədəbi şarlatanlıq, mənəbpərəstlik, ötəri, mövsümi ehtiraslar ədəbiyyatımızın bütün tarixi boyu bəlkə heç vaxt bu dərəcədə açıq-aydın özünü göstərməyib. Qəzetlərdə, jurnallarda “ideya” sözünə tez-tez rast gəlirik. Ancaq “ideal” sözü elə bil yerli-dibli yaddan çıxıb. Məğzində, ideal naminə, zərrə qədər mənəvi enerji neçə-neçə “üstü bəzək, altı təzək” “populyarlıq produktu” az qalır ədəbiyyatın qızıl fonduna daxil olsun. Tənqid isə ağzına su alıb oturub. Çünki tənqidçilər də öz kitablarını rahat çap elətdirmək,

şan-şöhrətli olmaq istəyirlər. Ancaq gəlin bir həqiqəti yaddan çıxarmayaq: həmişə üzdə olmağa can atanlar əvvəl özlərinə xəyanət edirlər, sonra isə ümumi sənətə, mənəviyyətə...

Aydın. Vaxtilə poeziyada vətən mövzusu ilə bağlı mənim də tənqidi qeydlərim çıxmışdı və o yazının üstündə indi də çoxları mənimlə salamlamışdır. Mənim onda da fikrim belə idi və indi də budur ki, vətən haqqında yazan şair vətənin zəruri problemlərindən, dərdlərindən yazmalıdır. Vətənin dağını, daşını, otunu, ağacını, gölünü, çayını sadalamaqla (bunlar onsuz da bizim ədəbiyyatda kifayət qədər var) vətənpərvər olmaq mümkün deyil. Bu gün qurultay tribunasından həyatımızın problemləri daha açıq şəkildə diqqət mərkəzinə qoyulur. Əsl vətəndaş şair bu problemləri görüb, onun haqqında düşünməlidir.

İndi şeir yazanların az qala hamısı haqqında vətəndaş şair deyirlər: Məmməd Araz da vətəndaş şairidir, Abbasğa da, Ağasəfa da. Çox vaxt da vətəndaşlıqla vətən mövzusunda yazmaq eyniləşdirilir. Ancaq bu vətəndaşlığı kim necə ifadə edir, onun ifadə elədiyi vətəndaşlığı oxucu necə qəbul edir – bu suallar cavabsızdır.

Son partiya sənədlərində bəzi üzdənirəq təsərrüfat rəhbərlərinin xalqı aldatma “üsullarından” biri kimi rəqəmlərin şişirdilməsi, “pripiska” halları prinsipial mövqedən tənqid edilir, buna qarşı ciddi yazılıb oxucuya “sırınan” yalançı tərənnüm şeirləri də ədəbiyyatın “pripiskasıdır”.

Məncə, bizim bugünkü bəzi sosial-iqtisadi çatışmazlıqların vaxtında görünməməsində sxematik müsbət qəhrəmanların da rolu az olmayıb. Bütün günahlardan təmizlənmiş, robot təfəkkürlü “müsbət qəhrəmanların” oxucuların ictimai şüuruna hansı fəal, mübariz təsiri ola bilər? 30-cu illərin döyüş atmosferini, sosializm uğrunda ölüm-dirim mübarizəsini fədakarlıqla ümumiləşdirən müsbət qəhrəman bu gün müəyyən keyfiyyət dəyişikliyinə

uğramalıdır. Mövcud müsbət qəhrəman qəlibi həyatımızdakı gerilikləri görməyə yazıçılarımıza imkan vermir, əksinə, o da bir növ “pripiska”ya çevrilir. Real həyatda neçə-neçə adlı-sanlı adamların get-gedə daxili mahiyyəti açılıb ifşa edildiyi kimi, “müsbətlik” xatirinə uydurulmuş “pripiska” qəhrəmanlar da oxucular arasında hörmət qazana bilmir...

Y.Yevtuşenko bir dəfə maraqlı bir ifadə işlətdi: “Total təfəkkür”. Total təfəkkürə malik yazıçı odur ki, ictimai həyatın bütün qatlarını görə bilir. Bu mənada M.Süleymanlının əsərlərinin arxasında duran müəlliflə “Qətl günü” romanının müəllifini eyniləşdirə bilmərik. Bəlkə də Mövlud ayrı-ayrı əsərlərində “Qətl günü” romanındakı məsələlərin bəzilərini qoyub. Lakin Y.Səmədoğlunun mövzuya münasibətində cəmiyyətin bütün qatlarını görən, onu dərindən bilən adam dayanır. Hiss eləyirsən ki, bu adam ictimai qatların hamısını yaşayıb, həyatından keçirib.

Ona görə də cəmiyyətdə xüsusi mövqe tutan adamların münasibətini, münafişələrini yaxından bilən bir adamla institutu qurtarana qədər kirayənişin yaşayan, sonra isə birtəhər mənzil alıb balalarını başına yığan adamın münasibətlərini eyni tərəziyə qoymaq olmaz. Mövzuya, öz qəhrəmanlarına münasibət yazıçılarımızın ictimai mövqeyindən də asılıdır. Yaşadığı həyat, tutduğu ictimai mövqe istər-istəməz yazıçıya imkan verir ki, müəyyən hadisəyə münasibətini özünəməxsus tərzdə bildirsin. Təbiidir ki, Saday Budaqlı və Anar eyni mövzuya müraciət eləmiş olsalar, əlbəttə ki, Anarda alınan nəticələr başqa cür olacaq, Saday Budaqlıda başqa cür...

Ə.Əylisli. Bayaq mən də “Qətl günü”nə münasibətimi, üzdən də olsa, söylədim. Ancaq Mövludun yazdıqlarını “Qətl günü” ilə “toqquşdurmaqda” sənin məqsədini o qədər də yaxşı başa düşmürəm. Onda mən də deyərəm ki, Yusif Səmədoğlu “Dəyirman”ı yaza bilməz. Qaldı ki, total təfəkkür məsələsi, onu da, fikrimcə,

hər yazıçıdan “total təfəkkür” tələb eləmək olmaz. Tutaq ki, Dostoyevskinin təfəkkürünə total təfəkkür demək olar. Ancaq bu sözü, məsələn, Çexova aid eləmək, mən bilən, yerinə düşməz... Ədəbiyyatda hər əsərin öz yeri var. Hər yazıçı da öz təfəkkürünün yiyəsidir. Nə mən eynən sənin kimi fikirləşə bilərəm, nə də sən eynən mənim kimi. Ancaq bu o demək deyil ki, ikimizdən birimiz yaxşı fikirləşməyi bacarmırıq...

Aydın. Düzdür, hər yazıçı öz təfəkkürünün yiyəsidir, ancaq baxır kim hansı təfəkkürün... Axı, ay ustad, içində heç bir təfəkkür əlaməti olmayan əsərlər də var!

Ə.Əylisli. Bu, tamamilə başqa söhbətdir.

Aydın. Son dövrlər bizim yazıçılar arasında qəribə bir universalizasiya yaranıb. Anar həm dramaturqdur, həm publisistdir, həm ssenari yazır, həm öz əsərlərini səhnəyə qoyur, həm də film çəkir. Elçin tənqidçidir, publisistdir, dramaturqdur, ssenaristdir. Ona görə Anarı, Elçini misal gətirirəm ki, sonra deməsinlər Aydın tərifiyləyəndə onlardan danışır, tənqid eləyəndə başqalarının adını çəkir. Məni maraqlandıran budur: görəsən, Anar-ssenaristlə Anar-yazıçı, yaxud Anar-publisistlə Anar-dramaturq bir-birinə bərabərdirmi? Mənə belə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları haqqında monumental yazının müəllifi Anarla “Təhminə və Zaur” tamaşasının müəllifi Anarı eyniləşdirmək olmaz. Mən tamamilə bu tamaşadan narazıyam və başa düşə bilmirəm, axı, görəsən, “Ağ liman” kimi orijinal bir əsərin olduqca orijinal qəhrəmanlarını əsərdən əsərə adlaya-adlaya, “macal” tapıb “beşmərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsinə” qaldırandan sonra Akademik teatrın o qədər də yaxşı vəziyyətdə olmayan səhnəsində yerə vurmaq nəyə lazım imiş? Alqışamı? Anarın buna ehtiyacı yoxdur, çünki “Dədə Qorqud dünyası” yazısının gətirdiyi alqış bir yox, bir neçə ömrə bəs edər. Bəs nəyə? Yaradıcılıq dünyası, doğrudan da, sehr və möcüzələrlə doludur.

Elçinin tənqidi yazıları çox yaxşıdır, ağıllı və təmkinlidir, həmişə ədəbiyyatımıza fəal reaksiya verir. Türkiyə səfərindən yazdığı publisist qeydləri mənim çox xoşuma gəlir. Amma bütün yazıçılar kimi, Elçinin əsərlərinin hamısı eyni gücdə deyil və uc-dantutma bu əsərlərin hamısını tərifləyən tənqidçi yəqin ilk əvvəl Elçinin özünü narazı salmamalıdır, çünki o, tənqidçi kimi öz uğur və uğursuzluğunu, əminəm ki, çox yaxşı görə də bilir, düzgün qiymətləndirə də.

Əgər biz istedadlı yazıçının bütün əsərlərini eyni avazla tərifləyiriksə, ilk növbədə, həmin yazıçıya pis mövqedən yanaşmış oluruq. Məgər şair kimi ümumxalq hörməti qazanmaları hesabına Bəxtiyar Vahabzadənin və Nəbi Xəzrinin yazdıqları hər şey – zəif dram da, uğursuz hekayə də tərif edilməlidir? Döyülə-döyülə bərkiyib yaxşı sənətkar kimi yetişmiş nadir istedadlarımızı biz yenidən “sığallaya-sığallaya”, kəm-kəsirlərini ört-basdır edə-edə arxayınlaşdırır, onların ədəbi böhranını, süqutunu sürətləndiririk, onların yaxşı əsərlərindən qəlbimizdə yanan məşəl də vaxtında qarşısı alınmayan zəif əsərləri çoxaldıqca öləziyir, öz istisini itirir.

Bu gün ancaq İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında nasirliklə dramaturqluğun eyni səviyyədə və məhsuldar vəhdətini qeyd edə bilərəm, lakin bu sözü dramaturgiyaya (B.Vahabzadəni çıxmaqla) və nəsrə gələn bəzi şairlərimiz haqqında deyə bilmərəm.

Ə.Əylisli. Mən bir vaxt bir yerdə çıxışımnda demişdim ki, tənqid öyrədə bilməz, tənqid oyada bilər (Yaşar Qarayev mənim bu sözlərimi hətta məqalələrinin birində misal gətirmişdi). Mən yə-nə də həmin fikirdəyəm: tənqid oyatmalıdır. Ancaq təəssüflər olsun ki, bizdə hətta cavan tənqidçilər də əlləri qələm tutan kimi öz yaşdırlarını (bəzən özlərindən yaşlıları da) öyrətməyə başlayırlar. Məsələn, Rəhim Əliyev bir vaxt qollarını çırmalayıb, cani-dildən “Azərbaycan” jurnalında çap olunan müəllifləri öyrədirdi. İndi

Rəhim bundan əl çəkib. Yəqin ki, həmin jurnalda indi çap olunan müəlliflərin səviyyəsi Rəhim müəllimi tam razı salır..

İkinci misal: Nadir Cabbarovun tənqidçi qələminə inananların sırasında bəlkə birinci adam bir vaxt mən olmuşam. Və günlərin bir günü Nadirin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çıxan bir məqaləsini oxuyanda heyrətə gəldim. Onun da öz yaşdlarına dərs deməyə başlamağı mənə əməllicə çaşdırdı. Bu, niyə belə olur? Niyə soruşan yoxdur ki, a bala, sən hansı hüquqla, hansı ağılla, hansı mənəvi ixtiyarla başqalarına dərs verirsen?.. Ona görə ki, tənqid üstündə duran, ona yol göstərən, həqiqətən inanılacaq, bel bağlayacaq mərkəzləşdirilmiş bir qüvvə yoxdur. Tənqidçilər pərakəndə işləyirlər, buna görə də ədəbiyyatımızın ətrafındakı tənqidi fikrin özü də pərakəndə haldadır. Bu fikir cəmləşdirməyin, onu vahid elmi-ədəbi inama, əqidəyə çevirməyin böyük məsuliyyəti də yenə gələcəyin ümidinə qalır...

Aydın. Vaxtilə tənqidimizdə “dar ixtisaslaşma” gedirdi. Məsələn, mən əvvəllər tənqidi yazılarımda yalnız öz nəslimə mənsub olan yazıçıların yaradıcılığından bəhs edirdim. Çünki bu nəslin ədəbi zövqünü, təfəkkürünü, maraq dairəsini daha yaxşı bilirəm. Amma indi daha aydın görürəm ki, kimdən yazırsan yaz, gərək ədəbiyyatın bugünkü mənzərəsi fonunda verəsən. Yəni Əkrəmdən yaz, amma onun əsərlərinə qiymət verərkən ədəbiyyatımızda tutduğu yeri düzgün müəyyənləşdir. Yoxsa yaxşı tanıdığını tərifləyib, tanımadığını tənqid etmə! “Dar ixtisaslaşma” yazıçıya tənqidçinin vaxtında “təcili yardıma” gəlməsi üçün imkan verir, qarşılıqlı inam yarada bilər...

Lakin bizə hücum edərək “dar ixtisaslaşmanın” qarşısını aldılar. Mənə elə gəlir ki, bununla da tənqidimizin inkişafını geriye yönəltdilər. Yaxşı olardı ki, hər bir nəslin o biri nəsilləri də yaxşı bilən “öz” tənqidçiləri olsun.

Hər halda, tənqidin qoyduğu qiymət bir şeyə xidmət eləməlidir: mənim tədqiq etdiyim yazıçı mənim ədəbiyyatıma nə kimi yenilik gətirib və bu yenilik mənim ədəbiyyatımın inkişafına nə dərəcədə təkan verib? Gərək bunu namusla qiymətləndirəm!

Tənqidimizin pərakəndəliyinin, qeyri-sabitliyinin başqa ziyanları da çoxdur. İndi bizdə Əlibala Hacızadənin “İtkin gəlin”, “Əfsanəsiz illər”, “Əfsanə yaşayır” kimi romanları neçə min tirajla buraxılır və çox tez də satılıb qurtarır. Rüfət Əhmədzadənin milli heysiyyətimizi təhqir eləyən televiziya tamaşaları vaxtaşırı, bayramdan-bayrama təkrar olunur, hazırlıqsız tamaşaçıların tiryək kimi qanına yeridilir. Əgər bu gün azərbaycanlı oxucu yalnız Əlibalanın kitabını oxuyursa, ona marağı güclüdirsə, yaxud televiziya əməkdaşlarının şəxsi simpatiyası üzündən Şirbalanın müxtəlif məhəbbət macərələrini “əks etdirən” məzmunuz tamaşaları təbliğ olunursa, onda Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi dayağı laxlayır, Azərbaycan tənqidinin mənəvi eybəcərliyi meydana gəlir. Tənqidçi oxucunu yüngül əsərlərdən xilas eləməlidir. Əgər tənqid oxucunu, tamaşaçıyı heç bir ictimai əsası, mənəvi ağırsı olmayan, heç bir ədəbi zövqə xidmət eləməyən, oxucuya ideal aşlamayan əsərlərin ixtiyarına buraxırsa, böyük cinayət eləyir.

Ə.Əylisli. Biz burada sərt danışdıq. Bəlkə bəzi rəngləri olduğundan bir qədər tünd göstərdik. Bəzi “mikrobları” mikroskop altında böyütdük. Məncə, belə də olmalıdır. Xəstəlik törədə bilən parazitlər axtaranda insan boş yerə böyüdücü aparatdan istifadə etmir. Bu “böyüdücü aparatı” ədəbiyyatımızın “böyründə” də həmişə qurmaq lazımdır, çünki mikrobları vaxtında görüb, onları törədən səbəbləri vaxtında aşkara çıxarmayanda, adətən, epidemiya başlanır...

Aydın. Ədəbiyyatın hamı tərəfindən qorunan ümumi mənafeyi olmalıdır və bu mənafe xalq qarşısında cavabdehlik hissinə tabe edilməlidir. Saxta təriflər, şişirtmə qiymətlər isə nə əsl ədəbiyyata gərəkdir, nə də xalqa!

SÖZÜMÜZ EŞİDİLƏNƏDƏK

(Yazıcı ilə tənqidçinin dialoqu)

Aydın. Bu söhbətimizi Pifaqorun məşhur “Başlanğıc bütövün yarısına bərabərdir” kəlamı ilə başlamaq istəyirəm. Niyə? Ölkəmizdə böyük siyasi, ictimai, mədəni əhəmiyyət daşıyan tarixi bir mərhələ başlanıb. Mən “başlanıb” sözünü vurğu ilə deyirəm, çünki görünənlər, həyata keçirilənlər hələlik başlanğıcdır, bünövrədir və bu başlanğıcın, bünövrənin üzərində nəyin və necə ucalacağı bizim özümüzdəm, hadisələrə necə, nə şəkildə, hansı vətəndaşlıq yanğısı ilə yanaşmağımızdan asılıdır. Açığını demək lazımdır ki, hal-hazırda partiya və dövlətimizin bu qədər gərgin əmək sərf etməsinə, zəhmətkeşlərlə açıq dialoqlar aparmasına, kütləvi təbliğat orqanlarının gündəlik və ardıcıl fəaliyyətinə baxmayaraq nəyin, niyə, necə, nədən ötrü baş verdiyini və baş verəcəyini hələ hamı eyni şəkildə dərk etmir. Fikirlər müxtəlifdir. Adamlarımızın yenidənqurmaya münasibətdə tutduqları mövqədə, açıq deyək, hələlik eyni deyil. Bu, bəlkə belə də olmalıdır. İndiki orta nəsələ vaxtilə kommunistlərdə yaşayacaqları vəd olunmuşdu, amma kommunizm əvəzinə Ərzaq proqramı qəbul edildi. Bir vaxtlar hər şeyi kimyalaşdırmaya və qarğıdalıya münasibətdə ölçürdülər, sonra meliorasiya dəbə düşdü. İnkişaf etmiş sosializm haqqında nə qədər xoş sözlər demişdik, bir müddət keçəndən sonra məlum oldu ki, belə bir mərhələnin müəyyənləşdirilməsində

də tələsmişik. Həm nəzəriyyə, həm də təcrübədə özünü nümayiş etdirən bu tipli systemsizlik, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında subyektiv meyillərin göstərdiyi əks-təsirlər adamların ardıcıl, vahid siyasi xətt olan düşüncəyə inamını bir az zəiflədib. Elə buna görə də gələcəyimiz, hər şeydən əvvəl, hamının bir nəfər kimi yeridəcəyi xətti-hərəkətin, vahid və əyilməz inamın formalaşmasına nə dərəcədə nail olduğumuzdan asılıdır. Bu mənada, yenidənqurmanın adamlara bəxş etdiyi ən birinci, ən ümdə amil məhz inamdır. Boş sözdən konkret işə keçmək, buraxılan səhvləri heç kəsdən gizlətməmək, varımızı, yoxumuzu, olanımızı, olacağımızı xalqla məsləhətləşmək, şişirtmə planlardan, yalan əlçalmalardan, arxasında heç bir əməl, iş durmayan şüurlardan yaxa qurtarmaq, cəmiyyətdə ardıcıl demokratikləşmə xəttini həyata keçirmək məramı adamlarımızda böyük ümidlə yanaşı, əsl inqilabi inam hissinin baş qaldırmasına da əhəmiyyətli təkan verib. Artıq hamıya gün kimi aydındır: Belə yaşamaq olmaz! Geriyə yol yoxdur! Və geriyə apara biləcək bütün yolları kəsmək lazımdır! Bax zəmanəmizin ən böyük şüarı bu çağırışdır, bu amaldır, bu məqsəddir. Və belə bir başlanğıc doğrudan da görülən böyük inqilabi işin yarısına bərabərdir. “Daha belə yaşamaq olmaz!” Bu, həyatımızın bütün sahələri kimi, mədəni sahəyə də, o cümlədən haqqında danışacağımız ədəbi təsərrüfata da aiddir. Gəlin elə-belə, ötəri olsa da bir-bir yadımıza salaq: görün ölkənin demokratikləşdirilməsi sahəsində yeridilən ilk progressiv tədbirlər qısa bir müddətdə nə qədər gözəl nəticələr verib. Bütün yaradıcılıq təşkilatlarının qurultaylarında aparılan böyük ictimai, siyasi, mədəni tutumlu söhbətlər, vaxtilə “xalqın mənəvi sərvətindən” kənar edilmiş əsərlərin çap olunması, filmlərin nümayişi, teatrlardakı inqilabi canlanma, Pasternakın SSRİ Yazıçılar İttifaqı üzvlərinin sırasına “qayıtməsi”, “Doktor Jivaqo”nun çapının planlaşdırılması, Nabokovun çapı və s. və i.a.

Bunlar adda-budda faktlardır. Böyük yenidənqurmanın hələlik az olan, lakin ciddi ictimai əhəmiyyət daşıyan təzahürləridir. Sənət adamlarının “qırışığı açılır”, fikirlərə cəsarət, polemikalara canlılıq gəlir. Riyakar, trafaret cümlələrin sayı nisbətən azalmağa başlayır. Artıq hamı başa düşür ki, böyük mübarizələrdə bərkimiş sovet xalqının siyasi əqidəsi, vətənpərvərlik platforması o qədər möhkəmdir ki, onu sarsıtmaq çətindir. Onun bu və ya başqa bir əsərdən nə isə pis bir şey ala biləcəyindən qorxmaq lazım deyil. Sovet adamı ağla qaramı çox yaxşı seçir və nəyin əyri, nəyin düz olduğunu ona ehkam kimi çatdırmaq yox, onun özünün müzakirəsinə, mühakiməsinə vermək lazımdır. Sənətə inzibati çomaq, dəyənək yox, əsl demokratik qayğı lazımdır və bu həqiqət bugünkü siyasətimizdə aparıcı xətlərdən birini təşkil eləyir. Belə bir vaxtda Azərbaycan ədəbiyyatının taleyi haqqında hamımızın birgə, bir ürək yangısı və hətta deyərdim ki, təlaşla düşünməyimiz lazımdır. Uğurlarımız az deyil, böyük ədəbi potensialımız da var. Amma dərdlərimiz uğurlarımızdan çox, işimizə mane olanlar işimizə kömək edənlərdən daha ayıq, daha səriştəlidirlər.

Əvvəla, onu boynumuza alağ ki, yenidənqurmanı biz hələlik söz kimi, fəaliyyətdən daha çox sitat kimi, dəbdə olan şüar kimi işlədirik. Bir-iki material çap olunub. Bütün vaxtlarda, bütün tədbirlərlə əlaqədar öz sözünü deyib “siyasi ayıqlığını” nümayiş etdirənlər öz çıxışlarında və məqalələrində müasir sənədlərdən yerli-yerində istifadə ediblər, vəssalam... Yenə də zəif əsərlər konveyr kimi buraxılır, yenə də prinsiplə tənqid üçün şərait yoxdur, yenə də yazıcının sosial-iqtisadi həyata müdaxiləsi üzəndir, yenə də ədəbi əsərlərə yuxarıdan aşağıya müdaxilələr özünü göstərir, yenə də ədəbi proses durğunluq keçirir, mən deyərdim ki, iflic şəraitindədir. Elə bir sakitlik var ki, guya biz dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərini yaradanlarıq. Elə bil keçmişin səhvlərinin bizə heç bir dəxli yoxdur, “çirkaba” dönən Xəzər bizim deyil, şoran basmış

ucsuz-bucaqsız torpaqlar bizim deyil, torpaqdan, mal-qaradan üz döndərmiş, pula, alverə girişən camaat bizim deyil, yoxsullaşmış elmi kadr potensialı bizim deyil, sahibsizlikdən ya naşı, savadsız, ya da biganə, bədxah alinə düşən tarix bizim deyil, sənət ocağından daha çox “minnət və zillət” yuvasına döən teatr bizim deyil, sayı çox, amma hayı yox dramaturgiya bizim deyil, qazıq-qazıq yollar, “əzilən-büzülən” şansonetkalar, bayağı mahnılar, primitiv filmlər, rəngi qaçmış binalar, bərbad poliqrifik səviyyədə çıxan kitablar bizim deyil... Bunların hər biri ədəbiyyatın qayğısıdır. Əgər yazıçılarımız anbarları, kitab mağazalarını yükləyən təkcildliklər əvəzinə bu qayğılarımızın hər hansı biri haqqında əsl vətəndaşlıq yangısı ilə bir oçerk və ya hekayə yazıb çap etdirlsələr, daha xeyirli olardı. Ədəbi təsərrüfatımız rəngarəng, hər yazıcının iddiası yazdığından on dəfə, yüz dəfə çox, bu təsərrüfata obyektiv, nəzər salan, qayda, səhman yaradan yox. Yadıma bir ifadə düşdü: “Dərd çox, həmdərd yox...” Deyə bilərsiniz ki, mən qara rəngi tündləşdirirəm. Qətiyyən yox! Bizim elə böyük bələmiz ondadır ki, həmişə çatışmazlıqlarımızı qoyub, uğurlarımızı şişirtmişik, “çaya çatmamış çırmamışıq, yaz gəlməmiş qızmışıq...” Şüarçılıq, boş təkəbbür qanımıza yeriyib. Hamıdan geridə qaldığımız halda demişik yox, irəlidayik, çünki bizim öz yolumuz var. Amma bir kəs də dəqiq bilmir ki, bu yol necə yoldur, hansı yoldur və hara aparır. Bərkə də düşəndə səsimizin zil yerinə salıb demişik ki, bəs bir belə nəhəng babalarımız var. Düzdür, amma bir deyən yoxdur ki, babalarla babaların fərqi qoyaq bir yana və yadımızda saxlayaq. Axı nəvələrlə nəvələrin müqayisəsində uduzuruq. Deyən yoxdur ki, tarix də öyrənilməlidir. Deyirsən, “Ağvan tarixi” sənindir, lap yaxşı! Amma dilinə tərcümə etmişənmi? Bircə dəfə nəşr eləmişənmi? Yox! Amma qonşular ən yaxşı, ən nəfis şəkildə dəfələrlə nəşr ediblər. Deyirsən “Kitabi-Dədə Qorqud” sənindir, amma

tənqidi mətnini nəşr etmişəm, rus dilinə tərcüməsini çap etmişəm? Bəs “Koroğlu”? Türkmən eposu kimi Moskvada çap olunub, mən bilən, uyğur versiyası da çapa hazırdır. Bəs səninki? Miflərin bu qaydada, memarlıq abidələrinin külliyyəti belə, əməlli-başlı folklor tarixini yox, Qobustan yazılarının semiotik təhlili və çapı yarıtmaz, yarımçıq, neçə-neçə kurqanların əkin yerinə çevrilib, tarixi abidələrin yetim, baxımsız... Bəs sən yazıçı, böyük Nizaminin, dahi Füzulinin, müdrik Cavidin nəvəsi niyə etiraz səsinə ucaltmırsan? Axı nəşriyyat planında öz əsərinin bir çap vərəqi azalanda səsin ən ali mərtəbələrdən gəlir? Özünü təbliğ etmək üçün heç nəyi əsirgəmirsən? Əsərlərin haqqında tənqidi məqalə yazdıranda epitetləri qabaqcadan özün seçirsən, özün müəyyənləşdirirsən, elə bil ki, əyninə paltar tikdirirsən?.. Bax budur bizim qayğılarımız! Və bu qayğılara əncam çəkmək üçün açıq söhbətlərə, konkret işlərə başlamalıyıq. Ədəbiyyat haqqında öz mənafeyimizdən – şəxsi münasibətlərin mənafeyindən yox, milli ədəbiyyatımızın mənafeyindən, onun ümumittifaq və ümumdünya mənafeyindən çıxış edib danışmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Gizlətməyək, indi ədəbiyyatda 50-ci illərin mənafeyi var. 60-cı illərin mənafeyi var, ayrı-ayrı konkret yazıçı və şairlərin mənafeyi var, amma ədəbiyyatın ümumi mənafeyi yoxdur. Çünki bu mənafeyin nədə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün böyük iş aparmalı, ədəbi prosesin katibli, yazıçılı, nəşriyyatlı bütün komponentlərinin əlaqəsi təhlil olunmalı, sabitləşmiş mənfəətçilik və təkəbbür, iddia sərt tənqidi qiymətini almalı, Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək uğurunu təmin edən yollar müəyyənləşdirilməlidir. Daha belə davam etmək olmaz!

Anar. Son illərdə ədəbiyyatımızın və elmimizin süstlüyündən tez-tez şikayətlənməyimiz, mənəcə, boşuna deyil və bunu doğuran ciddi ictimai-siyasi amillər var. Çünki dövrün özündə müəyyən bir durğunluq, süstlük yaranmışdı. Son 20 ilin ictimai həyatımızda

yaratdığı ab-hava özünü ədəbiyyatda da göstərdi. Düzdür, ayrı-ayrı istedadlar var idi. İstedadın gücünə yaranmış süslüyü aradan qaldırmağa cəhd edən əsərlər də yazıldı (həm şeirimizdə, həm dramaturgiyamızda, həm kinomuzda, həm də nəsrimizdə).

Ancaq bütövlükdə götürəndə dövrə aid ümumi süslük ictimai fikrə, o cümlədən ədəbiyyata da sirayət eləmişdi. Mən əminəm ki, ölkəmizdə yaranan yeni ictimai atmosferin təsiri ilə yeni bir dövrün, yeni bir ictimai ab-havanın ədəbiyyatı da yarana bilər.

Aydın. Mən Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış bugünkü mənzərənin səmimiyyətinə o vaxt inanardım ki, hər hansı mətbuat orqanında nüfuzlu yazıçılarımızdan birinin bir məqaləsi çıxaydı və orada göstəriləydi ki, Aydın Məmmədovun mənim filan əsərim haqqında yazdığı filan qeydlərlə razı deyiləm, bunlar şişirtmədir, dəbdə olan terminlə desək, “pripiskadır”. Belə olan halda inanardım ki, doğrudan da bizim özümüzün aramızda ədəbiyyatımızın gələcək inkişafını təmin etmək üçün real demokratikləşmə yaranıb, yəni biz artıq öz ziyanlarımızı, çatışmayan cəhətlərimizi görürük və heç olmasa, həm özümüzdən əvvəl gələn nəsillərə, həm də özümüzdən sonra gələn nəsillərə müəyyən dərəcədə öz mövqeyimizi sübut eləyə bilərik.

Bizim nəslə təmsil eləyən tənqidçilərin yaradıcılığında müəyyən məqamlarda birtərəflilik, uğursuz cəhətlər olduğu kimi, sizin nəslin nasirlərinin yazdıqları da, maksimum ədəbi nəslin nasirlərinin yazdıqları da, maksimum ədəbi uğurlardan ibarət deyil. Ədəbi proses yaxşı ilə pisin vəhdətidir.

Əlbəttə, siz deyə bilərsiniz ki, tənqidçinin qarşısını alan nədir, siz əsər yazdınız, bizi tənqid elədiniz, biz də sizin əlinizi tutduq? Siz bizim çatışmayan cəhətlərimizi göstərdiniz, biz isə mane olduq?

Lakin davranışlar, insan münasibətləri kontekstində eyni nəslin nümayəndələri arasında obyektiv şərait yaransa, onda tənqidçinin

nasir ilə birlikdə qeyri ədəbiyyatla, lazımsız əsərlərlə mübarizəsi də asan ola bilər və ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı üçün sözün əsl mənasında geniş yol açmış olarıq...

Anar. Mənə elə gəlir ki, sənin fikirlərinin ən maraqlı, ən diqqəti cəlb edən cəhəti də odur ki, bu fikirlər, ətrafında mülahizə yürütməyə, mübahisə eləməyə imkan verir. Sən danışdıqca mən desəydim: “düz deyirsən”, “yüz faiz səninlə şərikəm”, “tamamıyla doğrudur”, “mən də belə düşünürdüm” – onda, məncə, dialoqa ehtiyac qalmazdı.

Ədəbiyyatımızın bugünkü vəziyyəti ilə bağlı sənin narahatlığına şərik çıxmaqla bərabər, tənqiddə münasibətdə səninlə mübahisə eləməyə ehtiyac duyuram...

Bu, təkcə sənə aid deyil. Ümumiyyətlə bizdə belə bir fikir var ki (və bu da məni çox narahat eləyir), tənqid ya tərifdir, ya tənqiddir. Tənqiddir o mənada ki, sən kimisə vurursan, nöqsanlarını göstərirsən, onu ifşa eləyirsən, rişxənd eləmək lazımdırsa, rişxənd eləyirsən... və s. Tənqid eləməyin bu cür vasitələri çoxdur.

Tərif eləyəndə də kimisə şişirdirsən, ünvanına mübaliğəli sözlər deyirsən və dediyin tərif həm təriflədiyin adamın xoşuna gəlir, həm də onun ailəsinin, qohum-qardaşının.

Mənim ixtiyarımda olsaydı, “tənqidçi” sözünü “təhlilçi” sözüylə əvəz eləyərdim. Çünki “tənqid” dediyimiz şey təhlilə xidmət eləməlidir. Düzdür, tənqid əsərin yaxşısı ilə pisinə birbaşa qiymət də verə bilər. Ancaq mənə elə gəlir ki, tənqidin əsas vəzifəsi təhlil olmalıdır. Yəni yazıçılar haqqında xoş sözlər demək (layiq oldu-olmadı), onları vəzifəsinə görə tərifləmək, əsərinə görə tərifləmək, lap belə təmənnəsiz tərifləmək – məncə, bunların heç biri məhsuldar ədəbi iqlim yaratmağa xidmət eləmir.

Bizdə professional tənqidçilər var və bunu inkar eləmək mümkün də deyil.

Məhsuldar ədəbi iqlim, yəni doğrudan da mənası olan, ədəbi prosesə təsir göstərə biləcək hadisə – təhlildir, əsərin, geniş planda götürsək, ədəbi prosesin təhlili.

Amma deyəsən ədəbiyyatımızın ümumi bəlası, tənqiddə də si-rayət eləyib. Bu da, beynəlxalq sözlə desək, izolyasiyadır – təcrid, özünəqapanmadır. Biz ədəbiyyatı bütün kənar mühitdən təcrid olunmuş halda götürürük ki, bu da bizi böyük bəlaya gətirib çıxardır. Yəni mən bizim bir tənqidçinin əsərində oxumamışam göstərsin ki, bax bu əsərin filan nöqsanları var, filan məziyyətləri var, yaxud tamamilə nöqsanlardan ibarətdir – ancaq bu əsər filan ictimai problemləri qaldırır və həyatda bu problem başqa cürdür, daha ciddidir, yazıçı isə bunu çox yüngülvari təsvir eləyib, yaxud həyatda bizim sezə bilmədiyimiz bir problemi vaxtında qoyub. Bax, ictimai həyatla, siyasi həyatla (indi elə dövrdür ki, biz hər şeyi açıq danışa bilərik) ədəbi əsərlərin nə dərəcədə səsləşib-səsləşməməsi heç bir vaxt bizim tənqidin diqqət mərkəzində olmayıb.

Tənqidimizin ikinci bəlası da budur ki, sənətin başqa sahələrindən təcrid olunub.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətini təmsil eləyən ziyalıların sayı az idi. Ancaq bilirik ki, “Molla Nəsrəddin” yalnız ədəbi jurnal olmayıb, eyni zamanda, Əzim Əzimzadə kimi bir rəssamın yetişməsinə rövnəq verib. Vaxtilə Həsənbəy Zərdabinin fəaliyyəti olmasaydı, Üzeyir bəy Hacıbəyov bəlkə də yeni bir sənət növü yaratmaq, opera yazmaq fikrindən uzaq olardı. Yaxud Ərəblinskinin qayğıları Ə.Haqqverdiyevin qayğılarına nə qədər yaxın idi, Abbas Mirzənin taleyi Cavidin taleyinə nə qədər yaxın idi!? Cəfər Cabbarlı və İsmayıl Hidayətzadə birlikdə yeni teatr yaratmaq eşqilə yaşayırdılar. Teatrımızın, professional musiqimizin, rəssamlığımızın ilk inkişaf pillələrində belə, bunların hamısı ədəbiyyatla bir yerdə, vəhdət halında inkişaf eləyirdi. Bu

proses Azərbaycanda son illərə qədər davam eləyib. Biz bilirdik ki, məsələn, Q.Qarayev musiqisi, yaxud T.Salahov rəssamlığı ilə ədəbiyyatda hansı hadisələr səsleşə bilər, ya da ki, səsleşir. F.Əmirov musiqisi ilə, yaxud S.Bəhlulzadə rəssamlığı ilə şeirimizdə və nəsrimizdə hansı hadisələr bir-birini izləyir. T.Nərimanbəyov boyalarıyla V.Mustafazadə musiqi xalları hansı ədəbi örnəklərə yaxındır. İndi isə ədəbiyyatdan yazan adamların elə bil nə musiqidən xəbəri var, bunları nə rəssamlıq maraqlandırır, nə də ən yaxın sahə olan teatr və kino. Tənqid bu sahələrdən də təcrid olunub. Mədəniyyət isə yalnız bir küll halında inkişaf edə bilər və məhz bu baxımdan da araşdırılmalıdır.

Bugünkü Azərbaycan tənqidinin bir başlıca çatışmazlığı da odur ki, o artıq ümumittifaq ədəbi prosesindən də təcrid olunub. Düzdür, hamımız hər şeyi oxuyuruq, yeri düşəndə ayrı-ayrı adamların əsərlərini də xatırlayırıq – Ç.Aytmatov belə deyib, V.Belov da belə... bu da ad çəkməkdən o yana getmir. Biz Azərbaycan ədəbiyyatının milli xüsusiyyətlərini inkar etmədən unutmamalıyıq ki, başqa xalqlarla bir yerdə, ümumi ictimai ab-hava içində yaşayırıq. Sov.İKP MK-nın yanvar plenumu (1987-ci il) Moskvaya da aiddir, Bakıya da, Gürcüstana da, başqa şəhər və milli respublikalara da... Bütün ictimai hadisələrlə səsleşmək və başqa respublikalarda gedən proseslərlə ayaqlaşmaq zəruridir.

Bəzən deyirlər ki, baxın gürcülər necə qabağa getdi, siz geri qalmısınız. Yaxud Ç.Aytmatovu bütün dünya tanıyır, amma bizim bir yazıçını belə dünya tanımır və s. Məncə, bu, faktların yalnız konstataşiyasıdır. Bunun təhlili, izahı gərəkdir.

Bir misal çəkmək istəyirəm. Götürək Ç.Aytmatovun və İsa Hüseynovun 60-cı illərdə yazdığı əsərlərini. Mənə elə gəlir ki, İsa Hüseynovun ilk əsərləri, xüsusən “Saz” və “Tütək səsi” povestləri Çingiz Aytmatovun ilk əsərlərindən heç də zəif əsərlər deyil.

Aydın. Bəlkə də qüvvətlidir...

Anar. Hər halda, həqiqi ədəbiyyatdır. Amma bu ədəbiyyatı da pis qarşıladılar. Məsələ onda deyil ki, bu əsərlər haqqında hardasa felyeton ruhda bir yazı çıxdı, yaxud təriflər söyləndi... Məsələ bundadır ki, bu əsərlər təhlil olunmadı. Əgər bu əsərlər haqqında beş dənə təhlilsiz tərif də çap olunsaydı, əsas məsələ yenə həll olunmamış qalacaqdı.

Bu əsərlərin bizim ədəbiyyatımızda yeri, mövqeyi düzgün qiymətləndirilsəydi, mənə belə gəlir ki, İsa Hüseynov da bu yolla daha yüksək pilləyə qalxa bilərdi. Ancaq İsa Hüseynov başqa yolla getdi və əlbəttə, bu onun öz işidir. İsa Hüseynovun yaradıcılığı vaxtında məhz bir ədəbi-ictimai tendensiya kimi qiymətini almış olsaydı, həmçinin o özünün kəşf elədiyi yolla getmiş olsaydı, mənəcə, daha böyük uğurlar qazanardı və bizim ədəbiyyata Çingiz Aytmatovun qırğız ədəbiyyatına gətirdiyi uğurlar qədər şöhrət gətirərdi.

Dördüncü cəhət də budur ki, biz köhnə mədəniyyətimizdən, qədim köklərimizdən ayrı düşmüşdük. Bunun da tarixi səbəbləri var. Bu fikir bəlkə də mübahisə doğuracaq, ancaq deməyi lazım bilirəm: vaxtilə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyimiz səhv olub. Deyə bilərsiniz ki, böyük Mirzə Fətəli canını bu yolda fəda eləmişdi, sənin müqəddəs saydığın Cəlil Məmmədquluzadə də bunun tərəfdarıydı, Nərimanov və başqa ziyalılarımız da bunu arzulayırdılar... Nolar? Tarix göstərdi ki, hətta Azərbaycan xalqını bu cür sevən, mədəniyyətimizin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan adamlar da bu məsələdə uzaqgörən olmayıblar.

O vaxt ortaya atılan məsələ bu idi ki, guya ərəb əlifbası bizi geri çəkir, müasir texnika ilə, elmin səviyyəsi ilə ayaqlaşmır və s. Biz gördük ki, ərəb əlifbasından qat-qat çətin və qəliz olan yapon əlifbası yapon xalqının elmi-texniki tərəqqisinə mane olmadı.

Nəzərə alınmadı ki, bizi geri çəkən ictimai quruluş, mühafizəkar düşüncə tərzini, dini mövhumat idi. Bu məsələdə ərəb əlifbası neytral bir şey idi, bizsə onu mövhumatın, ərəb təsirinin, mürtəcə ideyaların qalıqları ilə eyniləşdirirdik. Düzdür, dilçilərin fikrincə, türk dilləri sisteminə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə ən gözəl yaraşan əlifba Orxon-Yenisey əlifbasıdır. Ancaq tarixi taleyimiz elə gətirmişdi ki, mədəniyyətimiz uzun müddət ərəb əlifbasına bağlanmışdı, biz istəsək də, istəməsək də keçmiş mədəni irsimiz bu əlifbada yaranmışdı. Ondan imtina eləməklə, müəyyən dərəcədə öz keçmiş irsimizdən də imtina eləməli olduq...

Bütün bu səbəblər, yəni bizim ədəbi tənqidin həm müasir ictimai-siyasi və mədəni hadisələrdən, həm keçmiş irsdən təcridi, həm də mədəniyyətin digər sahələrinə biganəliyi, bədii əsərlərin ictimai həyatla sıx əlaqədə, səsleşmədə, ünsiyyətdə alınmaması, ayrıca götürülməsi, ayrıca nəzərdən keçirilməsi tənqidimizin ən başlıca çatışmayan cəhətləridir.

İkinci məsələ... “Ulduz” jurnalının bu ilki 2-ci nömrəsində səninlə söhbəti oxudum. Təəssüflənirəm ki, keçən ilin sonlarında Moskvada keçirilmiş “80-ci illər Azərbaycan nəsrinə və ümumittifaq tənqidi” mövzusunda müşavirədə iştirak eləyə bilməmişəm. Ancaq müşavirənin stenoqramı ilə tanışam. Müşavirənin gedişi haqqında sən qeydlərinin obyektivliyi məni sevindirir və belə hesab edirəm ki, bu cür tədbirlərin bizim ədəbiyyata yalnız xeyri dəyə bilər. Bunlar öz yerində...

Sən qeydlərdə (həm müşavirədəki məruzəndə, həm də “Ulduz”dakı söhbətdə) bir fikir mənə mübahisəli görünür. Bu fikrə münasibətimi bildirməyin, mənə, əhəmiyyəti var. Sən deyirsən ki, “yeni nəsr” anlayışını qəbul eləmirəm...

Aydın. Mən bu istilahi qəbul eləmirəm.

Anar. Məsələ istilahda deyil. 60-cı illərdə yaranan nəsrin yeni nəsr olmasını şübhə altına almaq olmaz.

Aydın. Mən nəsrə yeniləşmə baş verdiyini inkar etmirəm. Söhbət burada tamamilə başqa şeydən gədir. Ədəbiyyatın tarixi elə nəsillərin dəyişməsidir. Və sizin nəslin də elə ədəbiyyatımızda yeni bir nəsil kimi formalaşmasında da qeyri-təbii heç nə yoxdur. Nəzərə alaq ki, 1990-cı, yaxud 2000-ci illərdə ədəbiyyatımıza yazı potensialı etibarilə nəsrimizin bütün nəsillərindən fərqli yeni bir nəsil gələ bilər və gəlməlidir. Bəs onda biz həmin nəslin nəsrini də “yeni nəsr” adlandıracağıq? Deməli, onda sizin nəsr köhnəlmiş olacaq? Yox, ədəbiyyatda yeniləşmə əbədidir. Hər gələn nəsil ədəbiyyata nəşə yeni bir şey gətirir, müəyyən vaxtlarda isə bu yenilik çox qüvvətli olur və ədəbiyyatda keyfiyyət dəyişikliyinə gətirir. Lakin “yeni nəsr” istilahını konkret bir nəsillə bağlayan da ədəbiyyatın gələcək nəsillərinin yenilik, novatorluq xidməti qabaqcadan “büksirə” çevrilmiş olur. Gəlin gizlətməyə, sizin nəslin nəsrimizin yeniləşməsində xidməti böyükdür. Amma “yeni nəsr” istilahından belə bərk yapışmağınız, bir növ, ədəbiyyat tarixində daha aydın fərqlənmək, həm keçmiş, həm də gələcək nəsillərin, necə deyirlər, fəvqündə durmaq həvəsindən irəli gəlir. Bu, şüurlu şəkildə olmasa da, adi insan stixiyasından doğan cəhətdir. Bir də, Anar müəllim, sizin nəslin nəsri, dediyiniz kimi, hələ ətraflı təhlil olunmayıb...

Anar. Sən qeyd eləyirsən ki, 80-ci illər nəsrinin 60-cı illər nəsrini yamsılaması, onun tapdığı şeylərin istismar olunduğu bir dövrdə heç cür ona yeni nəsr demək olmaz. Axı sonradan-sonraya nə qədər yamsılama, nə qədər təqlid olsa da, bu, ilkin ixtirarı təkzib eləmir. Ona qalsa, M.Ə.Sabiri də çox adam təqlid eləyib, onda gərək deyək ki, Sabir yaradıcılığı da yeni deyil. C.Məmmədquluzadə üslubunda da zəif əsərlər yazılıb. Demək, C.Məmmədquluzadə də yeni deyil?..

Hər hansı ədəbiyyatda, istər bizim ədəbiyyatda, istərsə də rus və dünya xalqlarının ədəbiyyatlarında hər hansı bir yenilikçi sənətkar haqqında onun sonrakı təkrarçılarının günahına görə deyə bilərik ki, bu yazıçı da yeni deyil. Əslində, mənəcə, məsələyə bu cür yanaşmanın özü düzgün deyil!

Aydın. Anar müəllim, mənim dediyim başqa şeydir! Sizin nəsil ədəbiyyatda yeniləşmə yaratdı. Bunu danmırıq. Bu yeniləşmə konkret əsərlərdə konkret şəkildə təcəssüm olundu. Lap yaxşı! Sonra cavanlardan bir qrupu bu yeniliyə qoşuldu. Lakin buraya əsaslı bir şey əlavə etmədilər, sizin ən yaxşı əsərlərinizin təsir dairəsi daxilində yeni hekayələr və povestlər yazdılar. İki onillikdə həm sizin nəslin nümayəndələri, həm də sizə qoşulan gənclər yazdılar, yaratdılar, lakin bütün eksperimentlərə, əlavələrə, təshihlərə baxmayaraq, sizin nəslin ədəbi-estetik meyarını təmsil edən ən yaxşı əsərlər yenə də “Adamlar və ağaclar”, “Ağ liman”dır, “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “Quyu”dur. Yəni sizin ədəbi-bədii potensialın yuxarı həddi – zirvəsi bu iyirmi ildə yenə də dəyişmədi. Amma həmin həddə çatan da olmadı. Əksinə, sizin nəsrİ o qədər yamsıladılar ki, bu nəsr tipinə özünə də ətalət yarandı. Məgər indi qəzəl janrının süqutu Füzulinin böyüklüyünə təsir edir? Yox! Amma indiki dövr üçün qəzəl optimal və yeni janr deyil. O biri tərəfdən də ədəbiyyat zamanının carçısıdır. Sizin nəsriniz 60-cı illərin ictimai havasında doğulmuşdu. Yeni dövr – 90-cı illərin astanası isə yeni ictimai hava yaradıb, yenə də nəsr və poeziya tələb edir. Bu ədəbiyyat yarananda yeni olacaq (istər siz yaradı, istər bir başqası), amma həmin ədəbiyyatı konkret desək, nəsrİ də, sizin dediyiniz mənada, “yeni nəsr” adlandırma bilərik. Çünki 2100-cu illərin də öz yeniləşməsi olacaq. Nəsrin yeniləşməsi əbədidir, dünən yeni olan bu gün ənənəyə çevrilərək öz mövqeyini daha güclüyə verir. Ona görə də sizin nəsrə gətirdiyiniz yenilik də ədəbiyyat tarixində mühüm bir mərhələ kimi

əbədiləşsə də sabahkı tələblərə artıq bu gün çətinliklə cavab verir və nəsrimiz əsaslı bir yeniləşmə gözləyir...

Anar. Yeni nəsrin yeni olduğunu ona görə demirəm ki, mən də bu nəsrin yaradanlar nəslinin nümayəndəsiyəm... Gəl bir anlığa təsəvvür eləyək ki, İ.Hüseynov, S.Əhmədov, Ç.Hüseynov, İbrahimbəyov qardaşları, Ə.Əylisli, Elçin, Y.Səmədoğlu, İ.Məlikzadə, S.Süleymanov, S.Azəri, F.Kərimzadə... – bunların yaradıcılığı olmayadı? – indi bizim ədəbiyyat əvvəlki ədəbiyyat idimi?

Aydn. Onların olması zərurət idi, olmalıydılar!

Anar. Demək bu yaradıcılar həlledici rol oynamasaydılar, bizim bugünkü ədəbiyyat bugünkü ədəbiyyat olmazdı. Ona görə də bu nəsrin yeni nəsr olmasını inkar etmək olmaz.

Mən niyə bu məsələ üzərində geniş dayanıram? Vaxtilə bir məqalə yazmışdım: “Nəsrin fəzası”. Bu yazıda nəsrimizin müəyyən bir inkişaf xəttini təhlil etməyə çalışmışdım. Məqalə jurnalda çap olunanda hörmətli, ağsaqqal yazıçılarımızdan biri məni görüb təbrik elədi ki, çox gözəl yazıdır, obyektiv məqalədir, geniş ürəklə yazılıb... və s.

Sonradan həmin adamın bir intervüsünü oxudum. Düzdür, intervüdə nə məqalənin, nə də mənim adım çəkilmişdir. Ancaq bütün söhbətin pafosu bir fikrə qarşı yönəlmişdi: yeni nəsr nə olan şeydir? Yeni nəsr ədəbiyyat müəyyən ictimai hadisələr (müharibə, yaxud inqilab) olanda yaranır, 60-cı illərdə nə olub ki, yeni nəsr də yaransın?..

Mən ona təəccübləndim ki, məgər bu hörmətli yazıçı 60-cı illərdə nə olduğunu bilmir? 60-cı illərdə, XX qurultaydan sonra bütöv bir dövrün – Stalin dövrünün təkzib olunduğu, şəxsiyyətə pərəstiş əhvali-ruhiyyəsinin aradan qaldırıldığı və yeni bir sosial ab-havanın yarandığı dövr idi. Düzdür, cəmiyyətdə inqilab, müharibə kimi hadisələr çox şeyləri kökündən dəyişir. Ancaq bizim cəmiyyətdə şəxsiyyətə pərəstişdən azad olmaq da mənəviyyatın inqilabı idi.

Və təsadüfi deyil ki, indi – 1987-ci ildə gözümüz qarşısında baş verən dəyişməyə də inqilab deyirik. Elə düz də deyirik!

Bu inqilab, şübhəsiz, ədəbiyyata da təsir eləyəcək və ədəbiyyatdakı nəsilər də məhz bununla təyin olunmalıdır. Nəsilər doğum ili ilə müəyyənləşmir. Və o cəhətdən sovet ədəbiyyatını götürsək, M.Bulqakovun 20-ci illərdə yazdığı, 60-cı illərdə isə çap olunan “Usta və Marqarita” əsəri də 60-cı illərin əsəri kimi daxil oldu. Bu o demək deyil ki, əvvəllər yazılan, sonra çap olunan hər hansı əsər çap olunduğu ilin əsəri olur. Ancaq məhz “Usta və Marqarita” səpkili əsər, yəni 60-cı illərin ruhuna, mənəvi tələbatına cavab verən əsər haçan yazılır-yazılınsın, 60-cı illərin ədəbiyyatıdır.

Bu baxımdan, mənim fikrimcə, Cəlil Məmmədquluzadə də 60-cı illərin yazıçısıdır. Onun öz dövrünün yazıçısı olması aydın məsələdir, amma bu arada qalan dövr və sonrakı dövr C.Məmmədquluzadəni bizə canlı yazıçı kimi yox, bir heykəl kimi təqdim eləyib. Biz dərsliklərdə oxuyurduq ki, C.Məmmədquluzadə böyük yazıçıdır, dini ifşa eləyib və s. Məsələ bundadır ki, C.Məmmədquluzadə təkcə dini ifşa eləməyilə böyük deyil. Məhz 60-cı illərin ab-havasında məlum oldu ki, o, daha geniş problemləri əhatə eləyən yazıçıdır, daha böyük mətləblərə və xalq psixologiyasına, xalqımızın həyatının daha dərin qatlarına varmış, bir çox suallar qoymuş və müəyyən suallara da cavab vermiş yazıçıdır...

Aydın. Özünüz bilirsiniz ki, mənim nəsr haqqındakı bütün yazılarım 60-cı illərin ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Mən qəti surətdə inanıram ki, 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində baş verən hadisələrin ədəbiyyata o qədər böyük rezonansı olmuşdu ki, 60-cı illərin yeniləşməsi bütün ümumittifaq ədəbiyyatına təsir eləmişdi. Bu, Anarın, Əkrəmin, Elçinin şəxsi istəyilə baş verməmişdi. Və sizin qeyd etdiyiniz həmin görkəmli yazıçının yanlış mövqeyi də mənə belə gəlir ki, bu adi həqiqəti düzgün dərk

etməməsində, zamanın, baş vermiş ictimai hadisələrin təsiri altında ümumittifaq ədəbi prosesində gedən dəyişiklikdən, “sınmadan”, “buzun əriməsindən” təcrid olunmuş şəkildə Azərbaycan nəsrindəki yeniləşməni sizin nəslin nümayəndələrinin “ədəbi iddiası” kimi başa düşməsindən irəli gəlir. Burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Elə bu günə qədər mənim təmsil etdiyim nəslin tənqidi yazılarına qarşı hücumların, narazılıqların mayasını da, eyni şəkildə, məhz sizin, Əkrəmin, Elçinin, İ.Məlikzadənin, Y.Səməd-oğlunun əsərlərinə daha çox yer verdiyimiz təşkil etmirmi? Hər yeni yazım çıxanda aşağıdakı sözləri eşitmək məndən ötrü vərdiş halını alıb: “İstedadın var, amma ədəbiyyatı bütöv görmürsən, başqa yazanlar da var, elə mənim yazım, filan kitabım...” Əlbəttə, mən bu gileyləri başa düşürəm. Heç kəs öz ayrına turş demir, hər kəsə öz balası gözəl görünür. Amma bununla belə, yenə də ümumittifaq nəsrində olduğu kimi, bizim nəsrin 60-cı illərində baş verən yeniləşmə də kütləvi, yəni bütün yazıçıların yaradıcılığını əhatə eləyən proses deyildi. Bu, bir neçə istedadlı yazıçının yazı manerasında, bədii-estetik kredosunda (birində qabarıq, o birində nisbətən az, birində daha tam, o birində nisbətən zəif və s.) təcəssüm olunan real ədəbi hadisədir. Və bu yeniləşmənin daxili təkanını bütün vaxtlarda, bütün zamanlarda olduğu kimi yenə də “yatmış vulkanın oyanması” – yəni uzun illər cəmiyyətin həyatını, adamların əxlaq və düşüncəsini mütiləşdirmiş “təkalahlıqın” – şəxsiyyətə pərəstişin əsaslı surətdə tənqidi kimi mühüm ictimai hadisə təşkil etmişdi. Zarafat deyil, uzun illər adamlar nəhəng bir dövlətin hər işini tək bir adamın fəaliyyətinə bağlamağa vərdiş etmişdilər. Adamlar az qala günəşin doğub- batmasını, yazın, qışın vaxtında və necə gəlib-gəlməməsini də bu adamın dühası ilə bağlayırdılar. Stalinin müharibə illərindəki xidməti xüsusilə böyükdür. Lakin milyonların qanı və canı bahasına əldə edilmiş qələbənin özünü belə tək onun xidmətinə

çevirmək meyillərinin özü də cəmiyyətin uğradığı mənəvi durğunluğun, mən çəkinmədən deyərdim, mənəvi iflicin təzahürü idi. Bu süstlük, bu iflic o qədər dərinə işləmişdi ki, möhtəşəm sovet dövlətinin taleyi az qala tək bir adamın, milyonlarla zəhmətkeşin, minlərlə dövlət və partiya xadiminin yox, tək bir şəxsin sağlığı, həyatda olub-olmaması ilə ölçülür. Stalinin vəfatı xəbərini eşidəndə də adamların qəlbinə belə bir vahimə düşmüşdü.

Lakin nə oldu? İ.Erenburqun sözü ilə desək, adamların allaha çevirdiyi şəxs adi bir insan əcəliylə öldü... Və məlum oldu ki, bu qüvvə adicə bir insan imiş, onun da neçə-neçə böyük səhvləri varmış... 30-cu illərin ağır dərsləri, müharibədən sonrakı illərin səhvləri, təkbaşınalığın ağır dərsləri, ədəbi-mədəbi yüksəlişə vurulan ziyanlar bir-bir yada düşdü, təhlil olundu. Ən böyük bütün səhvləri, daxili ziddiyyəti aşkarlığa məruz qalandan sonra xırda bützlərə, yerli bützlərə qarşı da ehtiyat, bir növ tənqidi münasibət yaranmalı idi və bu proses qanuni şəkildə ədəbiyyata, onun stereotiplərinə, boş təriflərinə, riyakar pafosuna, parnik şəraitində bəslənmiş yalançı, uydurma müsbət qəhrəmanlara – ədəbi bützlərə münasibətdə də öz əks-sədasını tapdı. Ədəbiyyatda demokratik meyllər gücləndi, tənqid pafosuna imkan yarandı, supermen müsbətlikdən real insan dünyasına, adi insan qayğılarına realist dönüş başlandı. Uydurulmuş səadət yox, real psixologiyaların real, ağıl-qaralı dünyası ədəbiyyatın yeni forma, üslub əlvanlığına geniş imkan yaratdı, bir növ ədəbiyyatın “qırışığı açıldı”. Bax bizim nəsrimizin də yeniləşməsi buradan başladı. Və bu yeniləşmə ümumittifaq nəsrində olduğu kimi, Azərbaycan nəsrində də mövzu stixiyası, fərdi üslub, xarakter və konflikt yaratma tipi, bədii məkan və zaman koloriti baxımından bir-birindən aydın cizgilərlə fərqlənən yazıçıların və əsərlərin yaranmasına təkan verdi. Ədəbiyyatımızda baş verən bu yeniləşmə o qədər real, o qədər qabarıq bir prosesdir ki, bu prosesi görməmək, hiss etməmək

nəsrimizin uğradığı keyfiyyət dəyişikliyinə qarşı nankorluq olardı. Lakin “yeniləşmə” başqa şeydir, “yeni nəsr” başqa şey. Və xaricən eyni təəssürat bağışlayan bu iki istilahı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edim ki, yeniləşmə əbədi prosesdir və bu baxımdan hər hansı bir xalqın ədəbiyyatının tarixində heç olmasa, hər iyirmi-otuz ildən bir müəyyən yeniləşmə prosesini gözləmək qanunauyğundur. Xüsusilə, cəmiyyətin həyatında diqqətəlayiq dəyişmələr baş verən məqamlarda. Əlbəttə, yeniləşmə daha gec-gec də baş verə bilər. Və bu kiminsə müdaxiləsindən, şəxsi arzusundan asılı deyil, cəmiyyətin və ədəbiyyatın tarixi inkişaf əlaqələrindən doğan zərurətdir. Hal-hazırda cəmiyyətimizdə çox iri, əhatəli, təfəkkürlərə sirayət edərək mənəvi dünyamızı silkələyən dəyişmələr baş verir və biz qanuni surətdə ədəbiyyatımızdan yeniləşmə gözləməkdə haqlıyıq. Bu yeniləşmənin müəyyən cizgiləri “Dəyirman”da vardı, “Dəhnə”də hiss olunur, “Qətl günü”ndə isə daha qabarıqdır.

“Yanar ürək” 50-ci illər nəsrinin daxilində yaranmışdı və həmin nəsrə təzad təşkil edirdi. Adlarını çəkdiyim əsərlər də 60-cı illər nəsrinin ənənələri daxilində yaransalar da, onunla təzad təşkil etməyə başlayır və nəsrin tarixində qabarıq bir yeniləşməyə yol açırlar. Və biz nəsrimizin tarixində öz yeniliyi ilə seçiləcək orijinal 90-cı illər nəsrini gözləməkdə haqlıyıq. Lakin biz bu yeniləşməni də “yeni nəsr” adlandırsaydıq, bu cəfəngiyyətə gətirib çıxardı. Burada bir məsələyə xüsusi toxunmaq istəyirəm. Bir çox hallarda 60-cı illər nəsrinə 60-cı illərə qədərki nəsrin fərqi “üslubsuzluqla”, “üslubçuluğun” qarşılaşması kimi yazan, “yeni nəsrə” məhz üslubi nəsr kimi haqq qazandıranlar da olur.

60-cı illər nəsrinə üslubca əlvandır, fərdi üslublara geniş yer verilir – bu, real həqiqətdir və elə bu faktın özü də ədəbiyyata gələn demokratikləşmənin nəticəsi idi. Lakin 60-cı illərə qədərki nəsrə “üslubsuz” nəsr deməyə də heç cür haqq qazandırmmaq olmaz.

Çünki bu nəsrin də öz üslub yolu vardı, bu nəsrin öhdəsinə tamamilə yeni metoda söykənən ədəbiyyat, onun bədii-estetik kredoşunu, ilk nümunələrini – bir növ “yoxdan varı” yaratmaq düşmüşdü. Müsbət qəhrəman ideali xeyrin, sosialist həyatının qələbəsinə çağırış, simmetrik qütbləşmə, müsbətin qələbəsi ilə başa çatan tipin konfliktlərlə və s. özünəməxsus da üslub yaratmışdı. Bu, tamamilə ədəbi dilin qrammatik normalarına söykənən yazı dəst-xətti idi, bu normalardan hər cür yayınma isə bağışlanmaz bir səhv hesab olunurdu. Bu, təbiidir. Hər şeyə təsir göstərən kult, toxunmazlıq buraya da gəlib çıxmışdı və əgər 50-ci illərin tənqidi yazılarına fikir versəniz, adi bir dialekt sözünü işlətmək yazıçıdan nə qədər böyük bir cəsarət tələb etdiyinin şahidi olarsınız. Mütləq müsibətlik, mənfi icraiyyə komitəsi ilə müsbət raykom konflikti, kəndə yenilik gətirən gənc aqronom və onun briqadir qızla məhəbbəti, öz köhnə xidmətlərinə aludə olmuş kolxoz sədri və onun əliəyri qohum-qardaşı, mənfi hesabdar və anbardar ştampları 40-50-ci illər nəsrində nə qədər ehkəmləşmişdisa, “ədəbi dildə yazmaq”, daha doğrusu, qrammatikanın bütün bəndlərinə əməl etmək, ədəbi dillə bədii dili fərqləndirməmək də bir elə ehkəmə çevrilmişdi. Nəşrdə də, şeirdə də qrammatik normaların tiranlığı hökm sürürdü. Lakin bu üslubsuzluq deyildi. Bu da həmin dövrün, çərçivəyə salınmış ədəbi düşüncənin üslubu idi. 60-cı illərin ictimai iqlimi ədəbi düşüncəni çərçivədən çıxardan kimi bədii üslub ədəbi dilin başqa üslublarından seçilməyə, demokratikləşməyə başladı. Onu da əlavə edim ki, zaman ədəbiyyatın bütün qatlarına təsir etdiyi kimi, üsluba da təsir edir. Götürək elə 60-cı illərdəki nəsrimizin üslubunu. Fikir verin, nə qədər üslub rəngarəngliyi yaranıb, mətnaltı mənalər, eyhamlar, işarələr... Zəmanəmizin aşkarlıq məramnaməsi baxımından olduqca bəsit görünən bu üslub rəngarənglikləri o vaxt üçün böyük cəsarət idi...

Elə buradaca deyim ki, 90-cı illər nəsrinin ən böyük yeniliyi də məhz publisistik aşkarlıq olacaq və bu baxımdan 60-cı illər nəsrinin ehtiyatlılığından tamamilə fərqlənəcək. Siz deyirsiniz ki, M.Bulqakov 60-cı illərdə çap olunubsa, deməli, 60-cı illərin yazıçısıdır. Deməli, Nabokov da indinin ədəbiyyatını yazıb, “Doktor Jivaqo”, Qumilyovun, Axmatovanın şeirləri də bu günün poeziyasıdır. Bu fikri bir az dəqiqləşdirək. Əslində T.Abuladzenin “Tövbə” filmi də, Ç.Aytmatovun “Qətl yeri” əsəri də, lap elə Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” əsəri də məhz 60-cı illərdə yaranmalıydı. Çünki zaman bunu tələb edirdi. Bəlkə də bu əsərlər onda yaransaydılar, cəmiyyətimizin həyatında bir çox səhvlər baş verməzdi. Lakin, görünür müharibənin yorğunluq, şəxsiyyətə pərəstişin doğurduğu iflic o qədər qüvvətliymiş ki, cəmiyyətimizin tam demokratikləşməsi üçün nə real zəmin varmış, nə də bu demokratikləşmənin həyata keçirmək qüdrətinə və idrakına malik olan real qüvvələr. Zəlzələdən ölənlərin sayını elan etməyin sosializmə xəyanət kimi başa düşüləcəyi bir iqlimi yarmaq üçün müəyyən bir dövr keçilməli idi və buna görə də inqilabi yeniləşmə ancaq indi – özü də neçə-neçə səhvlərdən sonra baş verməkdədir. Deməli, “Usta və Marqarita” da, “Doktor Jivaqo” da öz vaxtında yaranmışdılar. Lakin vaxtın özü öz funksiyasını icra etmək qabiliyyətinə malik deyildi. Dəyişikliklə zəruri idi. Bu zərurətin həyata keçməsinə qüvvə və imkan yox idi. Uzağa niyə gedək? “Siz-siz”in bir çox məqamları məhz 60-cı illərdə yazılmalı idi. Lakin yazmaq və xüsusilə çap etdirmək olardımı? Heç şübhəsiz ki yox...

Şəxsiyyətə pərəstiş tənqid olunmuşdu, ancaq onun qorxusu hələ də davam edirdi. Bədii cümlələr zərrəbinlə yoxlanılır, hər demokratik faktda, həyata ayıq münasibətdə sosialist gerçəkliyinə xəyanət axtarıldı. Əsl xəyanət doqmatizmin baş alıb getdiyi yerlərdə idi. Amma həmin yerlər norma halı aldığından qanunayın sayılırdı. Lap elə beş-altı il bundan əvvəl qəmli şeirlər –

sosial ədalətsizlikdən, turalım ki, evsizlikdən şikayət az qala sosializmə qarşı xəyanət kimi qiymətləndirilirdi. Məgər “Natəvan” klubunda bizim şairlərin ünvanına söylənən bu cür iradları az eşitmişik? Və yaxud da “Söyüdlərin sarı işığı”nın, “Əncir qurusu”nun, “Dəyirman”ın ünvanına bu tipli sxolastik və doqmatik iradların şahidi olmamışıq?! Bunların hamısı ictimai ab-havanın təsiri idi. Və bu mənada cəmiyyətimizin qədəm qoyduğu yenidənqurma dövrünü ədəbi düşüncənin xoşbəxtlik, azadlıq dövrü kimi qiymətləndirməyə hər cür haqqımız var. Bu mənada da vaxtilə çap olunmayıb indi çap olunan əsər və yazıçılara müasirimiz deməyimiz qanunauyğundur. Bu əsərlər və bunların yaradıcıları dövrün verdiyi imtiyaz və imkanlardan geninə-boluna istifadə eləyən, demokratik ideallardan, cəsarətdən dəm vuran bəzi müasirlərimizdən daha müasirdirlər.

Əslində ədəbiyyata və ədəbiyyat xadiminə zamanın tələb etdiyi anlarda susmasını heç cür bağışlamaq olmaz. Axı illər boyu baş verən səhvləri yazıçılar da izləyirdilər, dövlət xadimləri də, cəmiyyətdəki bütün adamlar da.. Hər halda, bütün ixtisaslardan fərqli olaraq istənilən şəraitdə, lazım olan anlarda yazıçının susması yazıçıya hörmət gətirmir. Gözümüzün qabağında Nəsimi var. Bu gün ümumi axına qoşulub “cəsarət” göstərən, dünənsə hansısa bir rayonun fırıldaqlarını müsbət bir şey kimi qələmə verən yazıçının mövqeyi mənə qəribə gəlir...

Anar. Sən Nəsimini haqlı xatırladırsan. Ancaq nəzərə al ki, bizim heç birimiz nə zəkası etibarilə, nə qəhrəmanlığı etibarilə, nə də istedadı etibarilə Nəsimi deyilik. Ancaq bizim başbəlalı nəslə vaxtilə nəyə görə çox tənqid eləyirdilər? Həmin o adamlar ki, o vaxtlar kölgəli cəhətləri göstərmək üstündə bizi tənqid edirdilər, bizi həyatı qara göstərməkdə günahlandırırıdılar, indi özləri birinci ifşaçı olublar.

Aydın. Mən həmin fikrin üstünə qayıtmaq istəyirəm. Doğrudan da 60-cı illər nəsrinin ən gözəl xüsusiyyətləri (bu şeirimizdə də vardı) cəsarətli olmağındaydı.

Anar. Özü də şeirdə nəsrədən güclü idi...

Aydın. O illərin şeiri, doğrudan, təkrarolunmaz şeir idi. Amma ədəbiyyatımızın tarixinə çox qüvvətli bir nəsil verən 60-cı illər şeirinin “yeni şeir” adlandırılmasına israr etmirsiniz... Halbuki 60-cı illər şeiri S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm kimi nüfuzların mövcud olduğu bir şəraitdə yaranmışdı.

O ki, qaldı nəsrə, mənə elə gəlir ki, 60-cı illər nəsrini ən yaxşı təmsil eləyən, ən saf əsərlər – “Adamlar və ağaclar”, bir də “Ağ liman”dır. Elçin 60-cı illərin nəsrinə nisbətən sonradan qoşulub.

Anar. Bu təbiidir – Elçin bizdən yaşca cavandır.

Aydın. 60-cı illər nəsrinin başlanğıcını İsa Hüseynov gətirdi və bu proses “Adamlar və ağaclar”la “Ağ liman”da tamamlandı. Söhbət burasındadır ki, sonradan gələn nəsil bu əsərlərdən yüksək səviyyəyə qalxa bilmədilər. Bizim tənqidin bəlası odur ki, həmin əsərlərlə həmin əsərlər səpkisində sonradan yaranmış əsərləri fərqləndirə bilmir.

Halbuki, bu gün “Ağ liman”ı təkrar eləyən əsər heç cür ədəbiyyatın nailiyyəti sayıla bilməz.

“Adamlar və ağaclar” sizin nəslin gücünü də, gücsüzlüyünü də özündə cəmləşdirirdi. Amma Ə.Əylisli sonrakı əsərlərində hər dəfə bu əsərdən gələn eyni portikaya, eyni mövzuya qayıtdıqca, bəzi dönümlərdə özünü təkrar elədikcə artıq ilkin yeniləşmə də özündən uzaqlaşmağa başladı...

Anar. Burada mən səninlə razı deyiləm. Nə üçün? Konkret deyək. Əkrəm “Adamlar və ağaclar”dan sonra “Kür qırağının meşələri” povestinin “Ürək yaman şeydir” hekayəsini yazdı. Mən bu əsərləri Ə.Əylisli yaradıcılığının inkişafı sayıram. “Adamlar və ağaclar”da Sadığın uşaq gözləri ilə görünən kənd həyatını

“Kür qırağının meşələri”ndə yetkin, həyatın daha dərin qatlarına varmağı bacaran bir adamın gözüylə görürəm. “Ağ dərə”də köhnə yazıların təkrarı deyil. Əsərdə həm ictimai dövrü əks etdirən maraqlı məqamlar, həm də yazıçı poetikasının inkişafı var.

Mənin haqqımda dediklərini də ədalətli saymıram. Məsələn, “Ağ liman”dan sonra yaranan “Əlaqə” tamamilə başqa tipli əsərdir, “Macal” başqa.

Əgər başqa bir yazıçı Əkrəmi, yaxud digər yazıçımı təqlid eləyirsə, bu, təqlid eləyən adamın öz bədbəxtliyidir. Buna Əkrəm neyləsin, mən neyləyim?

Aydın. Anar müəllim, “Adamlar və ağaclar” və “Ağ liman”la əlaqədar bir müqayisə işlətmək istəyirəm. İki cür ağırlıq qaldıranlar olur: eləsi var ki, birinci həmlədə ən yüksək rekordunu vurur və illərlə də bu rekord çəkisini təkrarlamaqla dünya və ölkə çempionu olur. Eləsi də var ki, hər dəfə həm çempion olur, həm də yeni rekord vurur. Bax “Adamlar və ağaclar”la “Ağ liman” Əkrəmlə sizin qaldıra biləcəyiniz ən ağır çəki, rekordunuz oldu. “Kür qırağının meşələri”, “Macal” və s. əsərlər də həmin çəkidedir. Məncə, yeni rekord çəkisinə təbii bir ehtiyac var.

İ.Hüseynovun “Yanar ürək” əsəri zamanın tələbi idi. Lakin yazıçı təzədən bu əsərin üstünə qayıtdı, bu günün tələbləri baxımından əsəri bərpa eləməyə çalışdı. Alınmadı. Deməli, yeni nəsr köhnənin təkmilləşdirilmiş variantı yox, tamamilə yeni olmalıdır. Zamanın tələbi yazıçının nə dediyi ilə, nə istədiyi ilə hesablaşmır, yazıçı isə zamanın tələbi ilə hesablaşmalıdır.

Mən “Yanar ürək” romanının “İdeal” romanında bu şəkildə emal olunmasına razı deyiləm. İ.Hüseynov da eyni mövqedən deyə bilər ki, siz görmürsünüz, mən ədəbiyyatın inkişafını bu istiqamətdə görürəm.

Anar. Yazıçının buna haqqı var...

Aydın. Əlbəttə, yazıçının buna haqqı var. Ancaq eyni zamanda ədəbiyyatın özünün də mənafeyi var. Bu mənada biz ədəbiyyatın inkişafını yazıçının öz əsəri haqqında verdiyi rəydə yox, ədəbiyyatın özünün dinamik inkişafında görməliyik.

Anar. Yaxşı, indi 30-cu illərin nəsrini yamsılayan əsər 60-cı illərin nəsrini yamsılayan əsərdən nə ilə fərqlənir?

Aydın. Heç nəylə! Elə mənim dediyim də odur ki, əgər 30-cu illərin nəsrini yamsılayan əsərlər 50-ci illərdə stereotip yaratmışdırlarsa və biz bunları tənqid eləyiriksə, eyni mövqedən də 60-cı illərin nəsrini yamsılayan əsərləri də tənqid eləməliyik.

Anar. Bəs bu gün də 30-cu illərin düşüncələriylə yazılan əsərlər əksəriyyət təşkil eləməirmi?

Aydın. Məsələ də bundadır. Biz böyük ədəbiyyatdan, ciddi ədəbiyyatdan danışırıqsa, 30-cu illər ədəbiyyatının 50-ci illərdə, yaxud günü bu gün təqlid eləyən ədəbiyyatı tənqid elədiyimiz kimi, eyni zamanda, 60-cı illəri təqlid eləyən 80-ci illər ədəbiyyatını da tənqid eləməliyik...

Görünür, dövrün daxili vəlvələsindən irəli gəlirdi ki, yazıçılar müəyyən vaxtlarda müxtəlif yollarla yaranmış süstlüyü bu və ya başqa sahələrdə yarmağa çalışırdılar. Məsələn, mənə elə gəlir ki, sizin uzun müddət nəsr əsəri yazmamağınıza səbəb məhz deyə biləcəyinizi deməyə şərait olmadığı üçündür.

Anar. Yox, bu bir az başqa məsələdir...

Aydın. Məncə, siz gələcəkdə yeni bir nəsr əsəri yazmalı olsanız, şübhəsiz, burada yeni dövrün əhvali-ruhiyyəsi özünü göstərməlidir.

Mirzə Cəlillə əlaqədar bir şeyi demək istəyirəm. Sizin fikrinizlə mən də şərikəm. Əgər Mirzə Cəlil 60-cı illərdən bəri bizim müasirimizdirsə, mənə, bu, Mirzə Cəlil yaradıcılığının bədii-estetik gücündən daha çox, cəmiyyətin özünün də Mirzə Cəlilin toxunduğu problemlərin səviyyəsinə düşməsi ilə əlaqədardır. Əgər

bu gün cəmiyyət üçün Mirzə Cəlil, Sabir obyektivdirsə, dövrün tələblərinə cavab verirsə, deməli, dövrün, cəmiyyətin daxilində elə hadisələr baş verir ki, bunlar Mirzə Cəlilin, yaxud Sabirin poetikasına, onların əsərlərinin ictimai məzmun dairəsinə yerləşir.

Anar. Tamamilə doğrudur. Ancaq mənə, bu məsələnin ikinci tərəfidir. Birinci cəhət budur ki, Mirzə Cəlil dahidir və dahi həmişə diridir. Bədii gücü insan psixologiyasının, insan həyatının dərinliyinə varmaq bacarığı etibarilə əbədidir. Ona görə də o, diridir. İkincisi də ona görə diridir ki, müxtəlif quruluşlarda müəyyən nöqsanlar təkrar olunur və bu mənada Mirzə Cəlilin o vaxt toxunduğu məsələlərdən bir çoxu indi də aktualdır.

Üçüncüsü isə (bu da vacib şərtdir) bizim milli psixologiyamızın, milli xarakterimizin müəyyən dərəcədə sabitliyi ilə bağlıdır. Bu sabitlik həm müsbət keyfiyyətdir, həm də mənfi. Müsbət o mənada ki, məsələn, milli xarakterə aid olan keyfiyyətlər “Dədə Qorqud”da da var: cəngavərlik, qeyrət, vətəni sevmək və s... Bu günün özündə də həmin əxlaqi keyfiyyətlər Azərbaycanda az, ya çox dərəcədə yaşayır. Yaxud Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda Leylinin isməti, anasının ona nəsihəti və s. bu gün də özünü milli xarakterimizdə göstərməkdədir.

Amma, eyni zamanda, bizim milli xarakterdə olan elə nöqsan məqamlar da var ki, onlar da yaşayır.

Bu cəhətdən mən C.Məmmədquluzadəni ona görə bu qədər sevirəm ki, o, bizim milli xarakterimizi açmaqda məndən ötrü ən gözəl açardır. Bizim milli xarakterin bir nöqsan cəhəti də (mənə, bu, C.Məmmədquluzadənin dövrünə də aiddir, bizim dövrə də) milli ləyaqətin milli lovğalıq kimi başa düşülməsidir. Bəzən milli lovğalığa çox aludə olaraq milli ləyaqətimizi itiririk. Bizdə lovğalıq nə qədər desən... bizim ədəbiyyatdan dünyada yoxdur, bizim dağlardan dünyada yoxdur, biz birinciyik, nə bilim nə... Bax bu, lovğalıqdır. Ləyaqət isə odur ki, həm milli dəyərləri qoruya biləsən,

öz heysiyyətinə toxunan şeylərə cavab verməyə hünərin olsun, həm də əsrlə əsrin dilində danışmağı bacarasan. Sabir deyəndə ki:

*Dindirir əsr bizi dinməyiriz,
Atılan toplara diksinməyiriz.
Əcnəbi seyrə balonlarda çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz, –*

bu, milli ləyaqətin ifadəsidir. Mirzə Cəlil deyəndə ki, bizim şairlər, yazıçılar durub başlamasa ki, ay sənə qurban olum, millətim, ay dünyada millətlərin padşahı millətim, filan... işləri keçməz... – bu, həmin milli lovğalığa qarşı yönəlmiş tezis idi.

Onu da demək istəyirəm ki, C.Məmmədquluzadəni, Sabiri və bizim o dövrdə yaşayan başqa görkəmli sənətkarları yaşadan odur ki, onlar milli xarakteri, milləti sevdiklərindən, onun dərdlərinə yandıqlarından tənqid eləyirdilər. Yanmayan adamın nə vecinə ki...

İndi də görürsən, görüşlərdə biri durub deyir ki, yoldaşlar mən bütün Avropanı gəzmişəm, ancaq Azərbaycandakı kimi gözəl qızları heç yerdə görməmişəm. Hamı da partapart əl çalır... Axı bu yalandır, belə deyil. Mən demirəm ki, bizim qızlar gözəl deyil – çox gözəl qızlarımız var. Ancaq başqaları da gözəldilər axı?..

Biri başlayır ki, bizdən istedadlı xalq yoxdur, biz şair xalqıq... Ə.Əylisli bir dəfə yaxşı dedi: o adamlar ki, bizə şair xalq deyir, bu onların öz başına gəlsin. Guya şair xalq o deməkdir ki, hər qrafoman özünü şair hesab eləsin – nə var-nə var mənim xalqım şairdir...

Bu cür təkəbbür, milli özündənrazılıq, mənəm-mənəmlik bizim mərazimizdir, mənəvi xəstəliyimizdir. Bax bu cəhətlərlə mübarizədə C.Məmmədquluzadə bizim yenə də kəsərli silahımızdır.

Aydın. Özü də C.Məmmədquluzadə elə bir şəraitdə mübarizə aparırdı ki, indiki yazıçılara nisbətən onun vəziyyəti daha ağır idi. Siz yalançı təkəbbür, milli boşboğazlıq haqqında çox haqlı deyirsiniz. Bu bir bələdir.

Dövri mətbuatda çap olunan materiallar əyani surətdə göstərir ki, adamların savadı az olduqca təkəbbürü çoxalır və millət adına sayıqlamalar başlayır...

Burada mən istəyirəm ki, sizin tənqid haqqında dediyiniz bir fikrin də üstünə gələm. Əgər söhbət ağıllı tənqiddən gedirsə, sözün əsl mənasında qarşısındakı vəzifəni düzgün başa düşən tənqiddən gedirsə, onun tərifi də, tənqidi də birinci növbədə təhlilə əsaslanmalıdır.

Hər cür inkarın da, təsdiqin də əsası bilməkdir, öyrənməkdir, necə deyərlər, məsələdən xəbərdar olmaqdır. Qurandan xəbəri olmayan adamın dini inkar eləməsi nədirsə, mütləsisiz, geniş mənada ədəbiyyatdan xəbərsiz tənqidçinin yazdıqları da həmin şeydir.

Görünür, tənqidçi təhlili də öz səviyyəsində görür, özünün səviyyəsini isə ən yüksək hesab eləyir. İndi təhlil predmetini öz səviyyəsinə endirmək ən böyük bələdir.

Adi bir misal. Elə hallar olur ki, öyrənilməli məsələ onmərtəbəli bir binanı xatırladır, amma tədqiqatçının bilik səviyyəsi üçmərtəbəlikdir. Onuncu mərtəbəni öyrənmək üçün o gərək öz biliyini mərtəbə-mərtəbə qaldırsın. Buna isə onun nə vaxtı, nə imkanı, nə də həvəsi var... Ona görə də neyləyir? Onmərtəbəli predmeti özünün üçmərtəbəlik bilik dairəsinə yerləşdirməyə çalışır. Yerləşdirir də. Sonra da başlayır özünə məddah axtarmağa. Məsələdən başı çıxmayan, özünü millət atası sayan bir nəfər naşını tapır, o da başlayır reklam yaratmağa. Tarix və dilçilik elmləri sahəsindəki bir faktı bütün ciddiyyəti ilə demək istəyirəm. Bizdə savadlılarla savadsızlar arasında qərribə anlaşılmazlıq yaranıb. Bütün savadlılar qalib bir tərəfdə, savadsızların, naşılıarın

inhisarı əmələ gəlib. Respublika daxilində savadsızların buraxdığı kitablar, müdafiə elədikləri dissertasiyalar çoxaldıqca ümumittifaq miqyasında Azərbaycan ictimai elminin çəkisi və nüfuzu da aşağı düşür.

Bu mənada bizim ən böyük bələlərimizdən biri də budur ki, ədəbiyyatın böyük qayğılarını çox kiçik düşüncə tərzinə malik tənqidçi adı daşıyan adamlar başlayıblar öz təfəkkürlərinin dairəsinə sığışdırmağa. Bax buna qəti surətdə yol vermək olmaz.

Bir məsələ də var ki, bizim respublikada tənqidçi özünün orqanı, nəşriyyatı, top-tüfəngi olan adam deyil. Tənqidçi ayrı-ayrı qəzet və jurnal rəhbərlərindən asılıdır.

Anar. Elə yazıçı da o gündədir, şair də, dramaturq da, tarixçi də...

Aydın. Bəli, belədir. Və bundan yuxarıda da Yazıçılar İttifaqı katibliyi dayanır və katiblikdən də yüksək təşkilatlar dayanır. Naşirlər, redaktorlar, rəhbərlər – bunlar görünür ki, bu və ya başqa səbəblər üzündən təfəkkür etibarilə təcrid olunmayan, ümumittifaq ədəbiyyatının təcrübəsindən çıxış eləyən, ictimai tələbdən çıxış eləyən tənqiddə o qədər də əhəmiyyət vermirlər.

Biz kimi yazıçı adlandırırıq? Yazıçılar İttifaqının sorğu kitabında yazıçıların sayı çoxdur..

Anar. Məsələ bundadır ki, bəzi redaktorlar da, bəzi rəhbərlər də, bəzi səlahiyyəti çatan tənqidçilər də, mənə elə gəlir ki, ədəbiyyata Yazıçılar İttifaqı üzvlərinin siyahısı kimi baxırlar – “Heç kəs unudulmur”. Mən bunun əleyhinə deyiləm. Amma ədəbiyyatda yaxşı ilə pisə qiymət vermək lazım deyilmi? Fəalla qeyri-fəali, zəiflə güclünü, ədəbiyyatla qeyri-ədəbiyyatı fərqləndirmək lazım deyilmi? Ədəbi prosesi işıqlandırmaq – Yazıçılar İttifaqının ünvan və telefon kitabçasını ucdantutma sadalamaq deyil.

Ədəbi mühitimizdə bir cığallıq var. Tutaq ki, bir əsəri oxuyursan, sənəin zövqünü, düşüncələrini təmin eləmir, sən də bir tənqidi

məqalə yazıb mətbuatda çap etdirmək istəyirsən, yaxud etdirirsən. Bundan sonra sənin başın o qədər ağrımali olur ki... Çünki həmin zəif əsərlər müəllifinin dalında duranı da var, yanında duranı da var, adamı da var, yerlisi də... O, o rayondadır, bu biri bu rayondadır, sən bizim rayondan olan adama sataşmısan, mən də sizin rayondan olan adama sataşacam və sairə. Adi bir məqalə o qədər çirkin şeylər doğuracaq ki... Öz əsəblərinin qeydinə qalmaq üçün tənqidçi bu işə girişmək istəmir.

Mənə elə gəlir ki, bu şəraitdə zay ədəbiyyatla mübarizə eləməyin bircə yolu var: onu inkar etmək, eyninə almamaq, saymamaq.

Bir neçə ildən sonra bizim gələcək nəsillər üçün yalnız tənqidi materiallar qalmalı olsa, onda deyərlər ki, Azərbaycandan gözəl, dahiyənə ədəbiyyatı olan xalq olmayıb. Çünki nə çap olunubsa, təriflənib. Çıxan kitabların resenziyası özündən əvvəl hazırdır. Bax bu boş təriflərin qabağını almaq lazımdır. Ya gərək ədəbiyyat təhlil olunsun, ya da gərək sussunlar, yazmasınlar. O əsər haqqında yazsınlar ki, həmin əsər müzakirəyə layiqdir – yalnız boş tərifə yox! Onda bu müzakirədən ədəbiyyatın xeyrinə bir şey gözləmək olar.

Nə qədər ki, bu mənim dostumdur, bu qardaşımdır, bu da yerlimdir... prinsipi hakim olacaq, heç nəyə nail ola bilməyəcəyik...

Aydın. Anar müəllim, mən müxtəlif dairələrdə oluram, müxtəlif yazıçılarla görüşürəm, oturub-dururam. Qərribə burasındadır ki, hər kəs belə hesab eləyir ki, onun haqqında yazılanlar doğrudur. Belə bir psixologiyanın hökm sürdüyü şəraitdə bütün günahları tənqidçilərin də boynuna atmaq olmur.

“Tövbə” filminin rejissoru Tenqiz Abduladzenin “Literaturnaya qazeta”da dərc olunmuş müsahibəsində bir fikir var idi ki, biz Gürcüstanda bu cür filmin yaranacağını gözləyirdik. Çünki

Gürcüstanda günəş hamı üçün eyni dərəcədə şölə saçır. Yəni respublikanın rəhbərliyi də, mədəniyyət xadimləri də eyni mənafeyə xidmət eləyirlər.

Bizdə isə elə bil hərənin öz günəşi var. Vəziyyətimiz elədir ki, hər hansı ümid verən gənci formalaşdırmaq, layiqincə üzə çıxartmaq səviyyəsinə hələ gəlib çatmamışıq.

Saxta təkəbbür, lovğalıq haradan əmələ gəlir? Təsəvvür eləyin ki, adam var, ömrü uzununu əziyyət çəkir, özünü ədəbiyyata həsr eləyir və onun çəkdiyi zəhmət öz qiymətini almır. İllər boyu əziyyət çəkən, ədəbiyyatın, yaxud elmin inkişafına müəyyən dərəcədə təkan verən istedadlı bir adamın yanından bir istedadsız ötüb irəli keçəndə, başa çəkildə mənəvi dəyərlər itir. Haqlı qıraqda qalır, haqsızsa özünü hər şeyə haqlı sayır...

Ədəbiyyatın da, elmin də, mədəniyyətin də inkişafı o vaxt təmin oluna bilər ki, bunu hamı başa düşsün, hamı qəbul eləsin...

Anar. Bu mümkün deyil axı, Aydın?! Bax hamı düzgün qiymət versə, başa düşsə, bilsə ki, yaxşı ədəbiyyat nədir, yaxud hamı bir səslə qəbul eləsə ki, filankəs istedadlı adamdır – onda ədəbiyyatda heç mübarizə eləmək lazım olmazdı. Yenilik də, bədii keyfiyyət də, ədəbiyyatın təsir gücü də mübarizələrdədir. Bəzən bu mübarizələr o qədər dərin olur ki, onu başa çatdırmağa bir insan ömrü bəs eləmir...

Aydın. Əlində ixtiyarı, imkanı və vəzifəsi olan elə tanınmış yazıçılar var ki, müxtəlif illərdə müxtəlif adlarla buraxılmış kitabları mağazaların anbarlarına yerləşmir, ancaq onlarla istedadlı gənclər də var ki, iki çap vərəqi həcmində kitabı illərlə işıq üzü görmür, kitab çıxana qədər yaş ötür, gənc “qocalır”... Bəs bunun qayğısına kim qalmalıdır?

Anar. Bunun üçün də mübarizə eləmək lazımdır!..

Aydın. Mübarizə eləyirsən. Ancaq sən sözünü mübarizə elədiyən adama çatdırana qədər bizim başqa tənqidçilər Yaşar

Qarayev, Şamil Salmanov, Qulu Xəlilov, Rəhim Əliyev, Nizadəddin Babayev “sübut eləyirlər” ki, mübarizə eləyən haqlıdır.

Öz yazdıqlarını nailiyyət hesab eləyən adamlar da elə mərtəbədə oturublar ki, yüzlərlə istedadlı adam olsa belə, onlara qarşı heç nə eləyə bilməz...

Bir tənqidçidən eşidəndə ki, filan katib öz eloğlumdur, ancaq filan işimi düzəltmədi – doğrusu, ürəyim ağrıdı. Özü də bu istisna deyil, hər gün eşitdiyimiz sözdür...

Anar. Bu əxlaqın deformasiyasıdır, pozulmasıdır ki, özünü ədəbiyyatda da göstərir...

Aydın. Ona görə də ümid yerimiz bir şeyə qalır - ədəbiyyatın cəfəkeşləri haqqında sözüümüzü açıq deməyə. Mən Ə.Əylislinin yaradıcılığı haqqında ona görə açıq danışa bilərəm ki, o, ədəbiyyatın cəfəkeşidir və onun nə güzəştə, nə də şişirtməyə heç bir ehtiyacı yoxdur...

Məsələn, mən sizin “Ağ liman” povestinizin qəhrəmanlarının “Təhminə və Zaur” şəklində dram teatrının zəif səhnəsinə gəlməsinin qətiyyətlə təərəfdarı deyiləm. Niyə? Oxucunun, tənqidçinin ədəbi zövqünü, ədəbiyyata baxışını formalaşdıran əsərlər olur. Bax “Ağ liman” mənim ədəbiyyata baxışımı formalaşdıran əsərlərdəndir...

Moskvada, tələbələrlə görüşdə siz deyəndə ki, “Təhminə və Zaur” tamaşasına anşlaqdır, düzü, bu mənim ürəyimə toxundu. Əgər Anar müəllim də öz əsərinin qüvvəsini anşlaqla ölçürsə, onda ümid yerimizi itirmiş oluruq...

Anar. Gəl hər şeyi açıq danışaq. Sən deyirsən ki, “Ağ liman”ın səhnə təcəssümü səni təmin eləmir. Əlbəttə, bu sən öz fikrindir və bu haqda mənim də öz fikrim var.

Bəs sən niyə götürüb bir məqalə yazmırsan, yaxud bunun səbəbini axtarmırsan ki, Mirzə Cəlilin əsərləri əsasında yaradılmış, ciddi sosial mətləblərə toxunan “Sizi deyib gəlmişəm” tamaşasını

da, “Təhminə və Zaur” tamaşasını da eyni rejissor – M.Fərzəli-bəyov tamaşaya qoyub. Bax nə üçün birinci əsərə tamaşaçının marağı zəifdir, ikinci əsərə isə həmişə anşlaqdır (bunu qürrələnmək üçün demirəm)?

Tənqidçi kimi sən niyə mətbuatda çıxış eləmirsən ki, ay camaat, ay tamaşaçı, niyə sərt ictimai problemlər qaldıran tamaşaya baxmaq istəmirsən, buradakı problemlər səni niyə narahat eləmir? Niyə məhəbbət macərasına bu qədər aludə olursan? Bax bu məzmununda çıxış eləsən, səndən nə mən inciyərəm, nə də rejissor. Mən görəndə ki, səhnədə bir sıra çox zəif əsərlər göstərilir, bu əsərlər də təriflənir, şişirdilir... onda gərək bağışlayasan, deyilənlərin obyektiv olması məni inandırır...

Aydın. Bir dəfə cəmiyyətin müəyyən dairələr üçün maddi yüksəlişini həm geyimində-kecimində, həm də düşüncəsində əks etdirən bir xanım qız mənim yanımdan başqa bırı qıza zəng eləyib deyirdi ki, gəl gedək “Təhminə və Zaur”a baxaq, bilirsən necə ağlamalı tamaşadır?

Məsələ burasındadır ki, buna biz heç vaxt ədəbiyyat ölçüsü kimi baxa bilmərik. Bir həqiqət də var ki, Dostoyevskinin əsərlərini oxuyan bu gün də azdır, halbuki Salam Qədirzadənin, Əlibala Hacızadənin əsərləri əldən-ələ gəzir...

Anar. Məncə, tənqidçilər bunun sosioloji köklərini axtarıb tapmalıdırlar.

Aydın. Bu düzdür, ancaq mənim etirazım yazıçının oxucu zövqü ilə barışmasıdır...

Anar. Axı yazdığını oxuyan, pyesinə gələn olmayacağına, onda çəkdiyən zəhmət də heç nəyə dəymir. “Səhra yuxuları” adlı bir faciə yazmışdım, tamaşaya qoyuldu, beş-altı tamaşadan sonra bu əsərə baxmağa gələn olmadı.

Məncə, əsas şərt odur ki, sənətkar öz vicdanına, bir sözlə, özünə xəyanət eləməsin, “əl ziyalısına” çevrilməsin. Populyarlıq

öz-özlüyündə günah deyil ki? Dünyada Şekspirdən populyar yazıçı yoxdur, yaxud populyarlığına görə Səməd Vurğunu qınaya bilərikmi?

Aydın. Bax özünüz də deyirsiniz ki, ciddi düşündürən ədəbiyyat da oxunur, populyarlaşır. Mənə elə gəlir ki, ədəbi kommersiyanın geniş yayıldığı bir şəraitdə oxucunun zövqü gündəngünə aşağı düşürsə, ciddi ədəbiyyat ciddi oxucunu öz tərəfinə çəkməlidir. Oxucuya güzəştə getməmək şərti!..

Anar. Burada iki mətləbi aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Biri budur ki, gərək yazıçının bütün qayğısı əsərlərinin alınmasına, oxunmasına xidmət eləməsin. Məncə, bu, yazıçıya əskiklik gətirən şeydir. O biri də budur ki, gərək yazıçı niyə başqasının əsərlərini alırlar, oxuyurlar, mənim əsərlərimə oxunmur hissini hökmünə tabe olmasın, belə xiffət, nisgil yazıçının başını ucaltmır. Ümumiyyətlə, gərək yazıçı bu hissərdən uzaq olsun... Yoxsa mətləb gəlib söz oyununa çıxır – əgər mənim kitablarım, tamaşalarım geniş maraq doğurarsa, bu, ümumxalq məhəbbətidir, başqasındakı daha artıq rəğbət qazanırsa, bu, ucuz şöhrətdir, pis populyarlıqdır.

Aydın. Məncə, yazıçı qaldırdığı problemin böyüklüyü, bəşəriliyi haqqında düşünməlidir.

Anar. Əlbəttə, ədəbiyyatı kommersiya məqsədinə, alverə çevirən yazıçıların, zənnimcə, bizim söhbətə o qədər də dəxli yoxdur...

Aydın. Axı bu tək cə ədəbiyyata aid deyil. Bayağı filmlər, bayağı musiqi əsərləri baş alıb gedir, teatr da istər-istəməz bunlarla bəhsə girişməli olur...

Anar. Məsələn, camaat gəlib teatrdə Maksim Qorkinin əsərinə baxmır, buna neyləyəsən?

Aydın. Məsələ də bundadır. Əgər bu mənəvi aləmin bütün sahələrini əhatə eləyirsə, gətirib mənəvi iflasa çıxartdırmı? Əsl mənəvi dəyərlər artıq öz yerini itirməyə başlamırmı?

Anar. Yenə deyirəm ki, bunun ətraflı təhlilə ehtiyacı var. Bir şeyi də açıq deyək ki, camaat artıq yalanların əlindən bezib, doğruya da inanmaq istəmir. Ona görə də uydurulmuş dünyaya maraqlı böyükdür. Elə bil hamı möcüzə gözləyir. Camaat kitab oxumaqla, filmə, tamaşaya baxmaqla, sadəcə olaraq, istirahət etmək, gündə üzleşdiyi həyati problemlərdən yayınmaq istəyir. Bu ciddi, düşündürücü məsələdir və bunun üstündən ötəri bir hökmə keçmək olmaz.

Aydın. Mənə elə gəlir ki, oxucu auditoriyasının sarpmasının ən böyük günahkarlarından biri də elə biz özümüzük. Yəni biz qüvvətli əsərləri təbliğ etməyi hələlik öz üstümüzə götürməmişik. Tanınmış yazıçılarımızın bu sahədə fəallığı zəifdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, bugünkü Azərbaycan oxucusu M.İbrahimovun, B.Vahabzadənin, Anarın, Elçinin sözünə daha çox inanır, nəinki tənqidçinin.

Anar. Bu fikrin üstündə də dayanmaq lazımdır: niyə oxucu, turalım, Anara Aydından artıq inanmalıdır?

Aydın. Oxucu Anara inanırsa, mənə, elə Aydına da inanır. Mənim demək istədiyim odur ki, məsələn, İ.Hüseynov vaxtilə “Yanar ürək” əsərini yazanda da döyülüb, “Saz”ı, “Tütək səsi”ni yazanda da. Bu əsərlər vaxtında öz nüfuzlu müdafiəçisini tapmayıb.

Anar. Kim döyülməyib axı? Demək bir az yaxşı düşür, atamı ömrü boyu döyüblər, min əzabdan keçib, ancaq hər halda dediyin deyib, yazdığını yazıb, elədiyini də eləyib...

Aydın. Ədəbiyyat davası, sənət davası öz yerində... İndi dilçilərin arasında biz 37-ci ilin donoslarından da ağır ittihamlarla rastlaşırıq. İndi bizim ünvanımıza yüksək tribunalardan elə hökmlər verilir ki... Heç kəs istəməz ki, 37-ci ilin acı həqiqətləri bir də təkrar olunsun. Ancaq neyləyəsən ki, müharibə vaxtı sinəsini oda-aloğa verib ölkəmizi qoruyan, elmimizin inkişafında böyük xidmətləri olan Ziya Bünyadov akademiyanın “Elmi xəbərlər”ində

İsa Hüseynovun “İdeal” romanı haqqında çap etdirdiyi məqalə bu günümüzdən çox 37-ci ilin ab-havası ilə səsləşir. “İdeal” romanı ilə razılaşmamaq olar, ancaq hər razılaşmadığımız məsələ ilə bağlı o cür “qərar vermək” ədəbiyyatın inkişaf yolunu kəsir.

Yaxud Bakıda çıxan ümumittifaq əhəmiyyətli bir jurnalda gedən məqalələrin çıxarışından hər dəfə Aydın Məmmədovun adı pozulursa, Azərbaycan dilçiliyinin mənafeyinə ziyan dəyir.

Hər hansı mətbuat orqanına yazı verirsən, yazı çıxanda məlum olur ki, kiminsə simpatiyası, yaxud antipatiyası üzündən məqalədəki adların çoxu ya dəyişdirilib, ya da pozulub...

Anar. Bizdə siyahıbazlıq – ad çəkmək, yaxud ad pozmaq böyük ictimai bələdir. Mən bunu bir dəfə iclasda demişəm, mətbuatda da çap etdirmişəm: harda mənim adım var, pozun. İstəmirəm ki, mənim adımın çəkilməsi kiminsə dərdinə, xəstələnməsinə, qan təzyiqinin yüksəlməsinə səbəb olsun. Siyahıda adın çəkilib-çəkilməməsinin ədəbiyyata nə dəxli var ki? Ədəbiyyat futbol komandası deyil ki, hamının adı nömrə ilə çəkilsin?!

Aydın. Bu, elm sahəsində də özünü göstərməyə başlayıb...

İndi tarix məsələlərinə münasibətin fəallaşması başqa xalqlarda da güclüdür. Bizdəki vəziyyətsə çox qəribədir. Məsələn, universitetdə, API-də və başqa institutlarda çoxlu elmlər doktorları var. Mən bu elmlər doktorlarını nə “Akademkitab”dan kitab alan görürəm, nə də kitabxanada kitab oxuyan. Moskva kitabxanalarında isə Azərbaycan alimləri çoxdan “qırmızı kitab”a düşüblər.

Vəziyyətin qəribəliyi nədədir? Dünənə qədər cümlə quruluşu, mübtəda-xəbərlə məşğul olanlar son beş ilin içində birdən-birə başlayıblar Azərbaycan dilinin, Azərbaycan xalqının mənşəyini axtarmağa. Özü də bunların çoxu nə ərəb dilini, nə fars, nə ingilis, nə fransız... heç rus dilini də düz-əməlli bilmir, “etnogenezis” sözünü tələffüz eləməyi bacarmır...

O xalqın taleyi xoşbəxtlikdir ki, onun tarixini, onun taleyini yüksək savadlı, sözün əsl mənasında vətənpərvər adamlar həll eləyirlər. Məncə, özünü təsdiqin ən böyük, ən kəsə yolu kitabxanalarda, arxivlərdə, əlyazmaları arasında can çürütməkdir. Məsələn, mən vətəndaşlığı C.Qəhrəmanovun rəhbərlik elədiyi Respublika Əlyazmalar Fondunu instituta çevirməsində görürəm. Bu, böyük xidmətdir.

Qəribədir, əsl elmi həqiqəti sübut eləyən yazılar həmişə müqavimətlə qarşılanarsa da, dövrü mətbuatda diletant yazılar bir ucdan çap olunmaqdadır. Biz məhz bunun ziyanını çəkirik. Məsələn, Süleyman Əliyarovun “Kitabi-Dədə Qorqud”u tarixi mənbə kimi öyrənmək təşəbbüsü çox qiymətlidir. Ancaq bizim tarix elmimizin bədxahları başqalarının zəif yazılarından çıxış eləyib deyirlər ki, bu cür zərərli meyllər S.Əliyarovun tədqiqatlarında da özünü göstərir...

Bu gün tarix haqqında yazanda o qədər hazırlıqlı və həssas olmaq lazımdır ki, yazdığın əlavə əks-səda, gərəksiz emosiya doğurmasın.

Anar. Bilirsən, hər dövrün öz cəhətləri var. Məsələn, inqilabdan əvvəl cahil deyəndə kimlər nəzərdə tutulurdu? Sabirin təbiriincə desək, “qırmızısaqqallar”. Halbuki “qırmızısaqqallar” da savadlı idilər.

İndi də, çox təəssüf, əksəriyyət olmasa da, bir xeyli alimlərimiz var ki, cahildirlər. Onların cahilliyini açıb-ağartmaq da çətinidir. Çünki bu cahilin bütün adları, bütün imtiyazları, namizədlik, doktorluq diplomu var. Sən birinə deyəndə ki, cahilsən, başqa bir cahil (bunun da eyni diplomu, eyni ad-sanı, imtiyazları var) deyir yox, o, cahil deyil, alimdir, əsərləri var və s...

Belə cahillər bir-birinə qahmar duranda, bir-birini tamamlayanda, onların sayı çoxalanda, sırası böyüyəndə isə kəmiyyət keyfiyyətə təsir göstərir...

Aydın. Cahilliyin özünün də bir həddi var. Biri öz cahilliyini Babəkin başında sınayır, biri Şah İsmayılın, biri də Mirzə Şəfinin. Fikirləşən yoxdur ki, Azərbaycan xalqının and yerlərini cahillikləri ilə endirib öz səviyyələrinə salırlar.

Anar. Fikirləşsə, cahil olmazdı ki... Cahillik nədir? Hər şeydə özünü tam haqlı hesab eləmək. İnsanda öz haqsızlığına şübhə oyananda artıq cahil olmur.

Bu gün təsəvvür eləmək olarmı ki, akademik Rıbakov, yaxud akademik Lixaçov rus dilini bilmədən qədim rus ədəbiyyatı, tarixi üzrə mütəxəssis olalar, rus dilinin, rus tarixinin orta əsrlər dövrünü yaradalar?

Aydın. Qətiyyəən yox!

Anar. Bəs bizim orta əsrlər, həmçinin qədim dövr tariximizi işləyən adam nəinki Orxon-Yenisey yazılarını, nəinki ərəb əlifbasını oxuya bilir, hələ “Dədə Qorqud”dan da xəbərsizdir, heç müasir Azərbaycan dilini də bilmir. Elə ən böyük məsuliyyətsizlik də budur. Burada bir psixoloji çalar da var. Əgər biri bildiyi dildən yazırsa, bu dil onun doğma dili deyilsə, bu dil haqqında, mənşəyi, tarixi, qədimliyi haqqında ürəyi necə istəyir, özünə necə sərfəlidir, eləcə də yazır... Bunu ona irad tutanda da başlayır demaqogiyaya, sənin fikrinə yüz cür rəng verməyə. İnsan nə qədər çox dil bilsə o qədər yaxşıdır, amma bu bildiyi dillər içində öz dili də olsa bu heç bəd deyil. Bir də mən heç cür başa düşə bilmirəm ki, öz doğma dilini bilməmək nə səbəbdən şəxsin beynəlmiləçiliyinə dəlalət etməlidir.

Aydın. Tutaq ki, dili bilməyən, ona canı yanmayan alimlərin dilimizin tarixi, tariximizin qayğıları heç vecinə də deyil. Bəs dili bilənlərimiz? Bəs bu xalqın halal tarixinin doğma sahibləri?

Yadımızda olar, keçən il bir yerdə Şuşaya getmişdik. Burada, Cıdır düzündə hansısa bir nüfuzlu idarə özündən ötrü pansionat tikdirir. Camaat arasında söhbət gəzirdi ki, gəlin yuxarıya məktub yazaq ki, burada pansionat tikmək olmaz.

Mən indi düşünürəm ki, həmin pansionatı yuxarı özü üçün tikdirir və nəyə görə orada fikirləşən yoxdur ki, Cıdır düzü tarihin yadigarıdır, buranın bir daşına da toxunmaq olmaz, buranın mənzərəsini dəyişmək tariximiz qarşısında cinayətdir?

Anar. İndi bizim respublikada müxtəlif dairələrdə kabinet siyasəti çox güclüdür. Ölkədə aşkarlıq şəraiti qaydaya düşür, bizdə isə bəzən aşkarlığın yaranmasına kabinetlərdən imkan vermirlər. Bir qeyrətli adam elmimizin xeyrinə yüz əsər yazsın, bu əsərlərdə ən gözəl şeyləri təbliğ eləsin, ancaq bir nəfər elmin bədxahı gedib kabinetdə bir-iki kəlmə söz qandıranda hər şey alt-üst olur. Çünki yazılanı, təbliğ ediləni öz mənbəyindən oxumağa, işin içinə yetməyə kabinetdə oturanların nə həvəsləri var, nə də vaxtları. Bunun ucbatından da bir çox məsələləri yalnız donosbazların verdiyi rəylər həll eləyir...

Bəzən bizdə lovgalanıb deyirlər ki, nə bilim İngiltərəni ötmüşük, Fransadan qabağa keçmişik, İtaliyanı dalda qoymuşuq... Onları ötmüşük, çox yaxşı, onlar bədbəxtdirlər, biçarələr! Gəlin Gürcüstana da çataq da!.. Elmdə, ədəbiyyatda, teatrda, kinoda, idmanda...

Problemlərimizi görməzliyə vururuq. Məsələn, Sabir Azərinin “Sovetskaya kultura” qəzetində ciddi problemlər qaldıran yazısı çıxıb, bundan əvvəl mənimki çıxmışdı, respublika mətbuatında və mərkəzi mətbuatda başqa yazılar da çıxır. Ancaq bizim aramızda, sözün geniş mənasında, ziyalı yekdilliyi olmadığına görə deyilən söz ünvanına çatmır, qaldırılan problemlər həll edilməmiş qalır...

Mən həyatımda birinci dəfə onun şahidi oluram ki, partiya, Mərkəzi Komitə, bizdən, ziyalılarından kömək istəyir. Halbuki həmişə əksinə olub. Bu xəttin qəbul olunub axıradək həyata keçməsi bizim hamımızdan asılıdır. İlk növbədə də ziyalılarından. Bax rus ziyalıları bu missiyanı düzgün başa düşürlər və müəyyən şeyləri də artıq həyata keçiriblər.

Qərarla demokratiya, aşkarlıq ola bilməz. Aşkarlıq bizim öz içimizdədir. O şeylər ki, bizim hamımızı düşündürür, qəlbən ağrıdır, onların haqqında dönə-dönə danışmaq lazımdır. Sözümlə eşidilənə qədər danışmaq lazımdır...

Aydın. Bəzən yuxarını da qınamaq olmur. Bir də görürsən yazıçılar, yaxud alimlər öz qələm yoldaşları haqqında informasiyanı yuxarıya elə çatdırırlar ki, yuxarı hadisənin məğzində çata- na qədər iş işdən keçir...

İmzası təzəcə tanınmağa başlayan gənclərdən biri ilə söhbətimdə dedim ki, bizə baxanda sizin nəsil xoşbəxtdir. Məsələn, biz ədəbiyyata gələndə qarşımızda bizi müdafiə eləyəcək bir nəsil var idi. Həmin nəslin nümayəndələrinin mövqeyi artıq möhkəmlənmişdi və onlar söz demək etibarını qazanmışdılar. Buna görə də bizim işimiz nisbətən asan oldu. İndi ədəbiyyata təzə gələn gənclərin köməyində isə iki nəsil var...

Anar. Qərribə burasıdır ki, indiyə qədər ədəbiyyata kim gəlib (istedadı olanları nəzərdə tuturam) əvvəlcə onu mütləq döyüblər. İ.Hüseynov da belə qarşılıq, Əli Kərim də, Ə.Əylisli də, İbrahimbəyov qardaşları da, F.Qoca da, V.Səmədov da, R.Rövşən də, V.Cəbrayılzadə də, M.Süleymanlı da... Döyülən yazıçının yaxasından o vaxt əl çəkirlər ki, ədəbiyyata təzə adam gəlir və düşürlər “təzənin” üstünə...

Zaman bizi yaxşı dövrə gətirib çıxardı. Mənə elə gəlir ki, ölkədə kükrəyən güclü dalğa – “yeni düşüncə” meyarları gec-tez Azərbaycana da gəlib çıxasındır. Onda isə sizin nəsil, sizdən sonra gələn nəsil öz sözünü deyəcək. Deməlidir də! Bəlkə biz də hələ bir şey deyəcək bildik... Sağlıq olsun!

GƏRƏK ÖZÜMÜZƏ DİNCLİK VERMƏYƏK

İlin ilk aylarının hadisələri bizə xeyli həyəcan və rahatsızlıqlar gətirib, eyni zamanda bu hadisələr bizim üçün böyük sınaq olub. Onları müxtəlif baxışlardan – siyasi, ideoloji, iqtisadi baxımdan təhlil etmək olar. Ancaq bu hadisələri qiymətləndirərkən bir şeyi qeyd etməmək olmaz: onlar xalqın milli şüurunun inkişafına əsl təkan verdi. Bu inkişafın hansı yolla gedəcəyi indi başlıca, hər bir kəsi düşünməyə vadar edə biləcək sualdır. Ümumittifaq “Sovetskaya türkologiya” jurnalının baş redaktorunun müavini, tənqidçi A.Məmmədova bu sualla müraciət etdik.

– Elə xalqlar var ki, öz iqtisadiyyatını yenidən qurub, indiki şəraitdə böyük uğurlar qazana bilərlər. Elə xalqlar da var ki, öz həyatını sosial sahədə yenidən qurmalıdırlar. Biz azərbaycanlılar isə bir millət kimi bütünlüklə azad olmalıyıq, həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən. Bu, bizim xalqın tarixini saxlayaraq, müasir dünya sivilizasiyasını təşkil edən xalqlar arasında özünü təsdiq etməsi üçün yeganə yoldur. Bəs bunu necə etməli?

– Öz mülahizələrimi belə izah edərdim: fəaliyyətsizliyin, durğunluğun təsiri bizim respublikada başqalarından daha çox hiss olunur. Ənənəvi şərt təfəkkür obrazı və müəyyən qədər islamın,

xüsusən onun heç də az olmayan mütərəqqi cəhətlərinin yox, konservativ cəhətlərinin təsiri son zamanlar xeyli artmışdır. Görünür, bu prosesdə bizim xarakterimizin hələ vaxtilə Mirzə Cəlilin, Ə.Haqqverdiyevin amansızcasına qamçıladdığı, Sabirin və Ü.Hacıbəyovun istehza ilə güldüyü bəzi cəhətləri də öz rolunu oynayıb. Biz azərbaycanlıların dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğunu desək də, savadsız keyfiyyətlər elə bu gün də bizimlə yan-yanə addımlayır, hərdən isə hətta “çiçəklənir”. İndi isə dünyanın ən inkişaf etmiş xalqları ilə bir sırada dayanmaq üçün bizə bütün tarixi təcrübəmizi, öz milli xammalımızı müasir Avropa təfəkkür tərzinin qabaqcıl ideyaları ilə birləşdirmək gərəkdir. Daha doğrusu, söhbət ondan gedir ki, yaddaşımızın, tarixi materialın, məlumatın işlənmə metodlarının özü yeni tipli olmalıdır.

– Siz bu fikrinizi konkretləşdirə bilməzsinizmi? Məsələn, bu gün böyük marağın yönəldiyi tarixə münasibətdə.

– Məmnuniyyətlə, həm də bu sahədə vəziyyət mənim fikrimi ən yaxşı şəkildə təsdiq edir: hələ bu günədək Azərbaycan tarixi öyrənilməmiş qalır. Doğrudur, burada obyektiv səbəblər də vardır. Bunlardan başlıcası odur ki, 30-cu illərdə biz istedadlı, demokratik tədqiqatçıların bütöv nəsli itirdik. Sonra boşluq yarandı. Daha sonra isə stalinizm xofu altında alimlərin yeni nəsli meydana gəldi ki, onlar da ətraf mühitə uyğunlaşaraq tarixin obyektiv gedişini öyrənməklə, zəruri olan məsələləri qaldırmaqla yox, yalnız icazə verilən məsələləri öyrənməklə məşğul olmağa başladılar. Elm “yuxarının” göstərişlərinin mütləq quluna çevrildi. Yeri gəlmişkən, hər bir elm üçün öldürücü olan bu tendensiya bizim respublikada bu günədək davam edir.

İndi subyektiv səbəblər haqqında.

Elmin bu sahəsi üzrə alimlər bizdə çoxdur – tarixçilər, etnoqraflar, mifoloqlar və s. Lakin onların axtarışlarında mən, cüzi

istisna ilə, təfəkkürümüzün həmin şərqiliyini görürəm. Bunu hətta nağılılıq, zahiri təmtəraq cəhdi adlandırardım. Bizim alimlər xalqın, onun dilinin və ədəbiyyatının tarixi haqqında danışanda axıra qədər sübut edilməmiş faktlarla, tələsik nəticələrlə, dəbdəbəli sözlərlə, hər cür epitetlərlə oynayırlar. Sabirin “çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş” misrasını xatırlayın.

Bəs Avropa elmi necədir? Onun əsasında sadəlik, ziddiyyət-sizlik, arqumentləndirmə, axıradək məntiqlik dayanır. Ötən il bizim jurnalda İ.Sirtautasın “Manas”ın qəhrəmanlarından biri haqqında məqaləsi dərc olunmuşdu. Bu adam Amerikada yaşayır, eyni zamanda “Manas”ı çox gözəl bilir, qırğız dilində səlis danışır, qədim türk abidələrinə bələddir. Deməli, əgər Avropa alimi hər hansı xalqın tarixini öyrənməyə girişirsə, hər şeydən əvvəl bu xalqı onun dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri vasitəsilə dərk etməyə çalışır. Biz isə nə fars dilini, nə ərəb dilini bilmədən, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş və mövcud olan tarixi abidələrdən, qədim alimlərin Azərbaycan haqqında yazdıqlarından xəbərimiz olmadan, başqa sözlə, xalqımızın tarixinə bu və ya digər dərəcədə daxil olan zəruri biliklərə yiyələnmədən öz tariximizi öyrənirik. Əlbəttə, deməliyəm ki, alimlərin gənc nəslə öz sələflərindən bu mənada xeyli fərqlənirlər. Onların arasında bu tələblərə cavab verən istedadlı və bilikli adamlar az deyil.

– Bir ay qabaq Respublika Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin gənc ədəbiyyatçılara həsr olunmuş plenumunda çıxış edərkən dediniz ki, istedadlı və bilikli olmaq azdır. Gənclik yüksək siyasi mədəniyyətə, xalqın müqavimət gücünün möhkəmləndirilməsi qabiliyyətinə malik olmalıdır.

– Ətraf aləm bütün xalqlara – “böyüklərə” də, “kiçiklərə” də təzyiq göstərir. Son nəticədə o xalq yüksəkdə qalacaq ki, onun

möhkəm müqavimət gücü olsun. Bu, xalqın mənəvi zənginliyindən, mədəni inkişafından, iqtisadi potensialından, milli birlik də-rəcə-sindən asılıdır.

Azərbaycan xalqının müqavimət gücü azdır. Bir çox xalqlarla müqayisədə bir çox sahələrdə biz uduzuruq. Biz dil siyasətində, ekologiya vəziyyətində, mədəniyyət məsələlərində uduzuruq. Biz səsimizi ucaltmaq baxımından uduzuruq. Ümumittifaq arenada Azərbaycanın səsi, demək olar ki, eşidilmir. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı hadisələr bunu bir daha təsdiq etdi. Bir fikirləşin, bizə əsassız iddialar edilir, nəticədə iki xalq arasında formalaşmış qonşuluq münasibəti dəyişdirilir, ancaq mərkəzi mətbuatın bir sıra materiallarına və mərkəzi televiziyanın verilişlərinə əsasən mühakimə yürüdərək, günahkarı bizim aramızda axtarırlar. DQMV-də Azərbaycanın dövlət bayrağı qoparılıb – bunu küçə xuliqanları deyil, vilayət sovetinin deputatları, cibində partiya bileti olan adamlar ediblər, – əvəzində başqa respublikanın bayrağı qaldırılıb. Lakin nə mətbuatda, nə də partiya və sovet orqanlarında məsələ qaldırılıb. Müttəfiq respublikanın şərəfini onun öz ərazisində təhqir etməyə bu adamlara kim hüquq vermişdir? Və bütün bu hadisələr ona görə baş verir ki, bizim müqavimət gücümüz məhduddur. Biz bir-birimizi sıxışdırma bilirik. Ancaq millətin bütövlükdə, sıx plazmatik nüvə kimi, ədalətsizliklə, haqsızlıqla üzləşdikdə müqavimət göstərmək xüsusiyyəti yoxdur. Ona görə ki, biz lazımı nüfuz qazanmamışıq. Həmişə gözləyirik ki, kimsə bizim əvəzimizdən məsələni həll etsin, yuxarıdan göstəriş olsun. Bu gün hər kəs öz fikrini müdafiə etməyi, xalq işə özünü qorumağı bacarmalıdır: ağıl gərək olan yerdə ağılla, siyasətlə gərəksə – siyasətlə, iqtisadiyyatla lazım olanda – iqtisadiyyatla. Biz artıq xalqımızın (bizim üçün bir qədər ənənəvi üsulla olmasada) sıxlaşmasının, öz rəyini müdafiə etməsinin şahidi olduq. Axı biz uzun müddət özümüzün haqlı və ya haqsız olduğumuzu

bilməmişik. Bizə haqlı olduğumuzu sübut edən bir adam lazım idi ki, qışqıraq: “Bax görürsünüzmü, biz haqlıyıq”.

Bilmirəm, bu gün biz başqa ölkələrlə müstəqil şəkildə iqtisadi, diplomatik danışıqlar aparmağı bacarıyıq mı? Məncə, yox. Ola bilsin ki, yanılıram. Ancaq mən çağdaş tələbatlarla müqayisədə istəklərimizin cılızlığına bələdəm. Biz böyük kateqoriyalarla düşünmürük.

– Bu ifadədən sonra dərhal belə bir sual yaranır: ümumiyyətlə, millətimizdə yüksək kateqoriyalarla düşünən adamlar yoxdur mu? Əlbəttə, var. Sadəcə olaraq, görünür, onlardan təyinatı üzrə istifadə olunmur. Daha doğrusu, bu, respublikada həyata keçirilən yanlış kadr siyasətinin nəticəsidir.

– Məncə, nəzərləşdirməyə dəyməz. Gəlin, sadəcə, kadrların necə yerləşdirilməsinə baxaq.

Bizim respublikada çox nadir hallarda yer ona layiq olana çatır. Elə bil ki, kadrların düşünölmüş şəkildə yerdəyişməsi gedir. Yaxşı istehsalçı ola biləcək adam hansısa mədəniyyət müəssisəsinə rəhbərlik edir, mədəniyyətə xeyir verə biləcək adam, deyək ki, tikintiyə göndərilir. Bizi müəyyən sahədə partiyalılığından, yaşından, cinsindən asılı olmayaraq, kimin daha çox ümumxalq mənəfəti verə biləcəyi yox, onun hansı rayondan, hansı kənddən, kimin qohumu olması, kimin qızıyla evlənməsi... maraqlandırır.

Bu gün xalqımızın bizim milli şüurumuzu qoşqu kimi dartıb dünya orbitinə çıxara biləcək adamlara heç zaman olmadığı kimi böyük ehtiyacı var. Respublikada belə adamlar çoxdur mu? Azdır. Belələri hətta bizim partiya və komsomol liderləri arasında da yoxdur. Ona görə ki, onları biz tərbiyə etməmişik. Biz onlara təlqin edə bilməmişik ki, xalqın mənafeyi nəslin, kəndin, regionun mənafeyindən yüksəkdir. Bakılı Salyan, şəkili Lənkəran haqqında, demək olar ki, heç nə bilmir.

Bəli, mənfi keyfiyyətlərimizi üzə çıxarmağı biz yaxşı bacarıyıq. Mən, məsələn, bakılı ailə tanıyıram ki, qızını öz istədiyinə ona görə vermir ki, oğlan naxçıvanlıdır. Dəfələrlə şahidi olmuşam, vəzifəyə təyin edərkən yararsız adamı yalnız kiminsə yerlisi olduğuna görə istedadlıdan üstün tuturlar. Lətifələrdə, danışıqlarda gizlənən ironiya, yerlibazlıqla bərabər, ilan kimi ürəyimizə soxulub bütün xalq üçün fəlakətə çevrilir. Yerlibazlıq və qohumbazlıq “sürü” psixologiyasının əlamətidir: millətin parçalanması bahasına olsa da, fikirləşir ki, tək mənim ailəm, mənim nəslim, mənim tayfam güclü olsun. Bu gün demokratiya və aşkarlıq şəraitində bizdə əsasən 20-35 yaşlarında xeyli istedadlı ziyalı adamlar meydana çıxıb. Onların yaramazlara da təzyiqləri artmaqdadır. Təzyiq olduqda isə bu yaramazlar da “sürüdə” cəmləşib bir-birinə sıxılır və beləliklə, müqavimət göstərirlər. Lakin xalqın öz mənəviyyatını qorumaq xatirinə müqaviməti bir məsələdir, yaramazların, rüşvətxorların və yerlibazların kökünü kəsmək uğrunda müqaviməti isə başqa məsələ. Görünür, bizim respublikada yenidənqurmaya müqavimət də məhz buna görədir və elə buna görə də yenidənqurmanın ilk ilində biz xeyli geri qaldıq. Çox güman ki, xalqın, ölkənin mənafeyi əvəzinə öz “sürüsünün” marağını güdən adamlar arasındakı ziddiyyətlər yaxın illərdə daha da güclənəcək. Burada barışıq mümkün deyil, ona görə ki, “sürü” psixologiyası stalinizmin, durğunluğun, bir sözlə, keçmişin əks-sədasıdır.

Yeri gəlmişkən, durğunluq öz repressiya gücünə görə stalinizmdən zəif deyildi. O, stalinizmin özünəməxsus davamı idi ki, həmin vaxt yalnız repressiya formaları dəyişmişdi. İnsanı fiziki cəhətdən öldürmək vacib deyil, mənəvi baxımdan da öldürmək olar. 70-ci illərdə ömrünün 50-ci illərini yaşayan nə qədər adam infarktdan öldü. Yaxşı mütəxəssisi öz işindən ayırmaq həmin mütəxəssisə qarşı repressiya deyilmi? Böyük bir kənd təsərrüfatını

rayonun kənd təsərrüfatından qətiyyəən başı çıxmayan bir adamın əlinə vermək torpağa, kəndliyə qarşı repressiya deyilmi? Və yaxud başqa bir faktı götürək: texniki institutlarda Azərbaycan dilinin rolu sifira endirilibsə, bu, doğma dilə qarşı repressiya deyilmi? Bir regiondan olan adamlara təzminatlar verib, başqalarını ondan məhrum etmək, özü də qanuniləşdirilmiş şəkildə məhrum etmək milli kadrlara qarşı repressiya deyilmi?

Biz deyirik ki, 30-cu illər ədəbiyyatı stalinizmin doğulmasını və möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Bunlar kollektivləşmə haqqında dəbdəbəli romanlar, Stalinə həsr edilmiş odalardır. Doğrudur. Məgər durğunluq illərində bu yarınma meyili davam etməyib? Davam edib. Hətta bizim ən demokratik yazıçılarımız belə olmayan uğurlarımızın şəninə tərif söyləmək azarından yan keçə bilməyiblər. Axı hər bir yalan mütləq təltif edilirdi. Mükafatlara, rütbələrə, “ən yuxarıların” təriflərinə başqa cür nail olmaq mümkün deyildi və olduqca çox əllər həqiqi vətəndaşlığı unudub yaltaqlığa uzanırdı. Biz hər küncdə qışqırırdıq: “Cənnət görmək istəyəən Azərbaycana gəlsin”. Məgər Bakının, Sumqayıtın ekologiyası, çoxəsrlik ənənələrini itirmiş baş-ayaq kənd təsərrüfatı, bütöv regionlarda yoxsulluq içində yaşayan adamlar cənnətdən xəbər verirdi? Biz bütün bunları görmürdükümü? Görürdük, ancaq təəssüf ki, susurduq. Qorxurduqmu? Həm qorxurduq, həm də belə yaşamaq rahat idi. Həyatımızın bu dövrünü ətraflı öyrənməliyik, özü də açıq-aşkar. Ona görə ki, durğunluğun repressiya qüvvələri hələ mövcuddur, öz işlərində davam edirlər. Mən demirəm ki, 70-ci illər tamamilə durğunluq dövrü olub. Uğurlarımız da olub, xüsusən, ədəbi-mədəni həyatda. Xalq həmişə işləyib, həmişə yaradıb. Eyni zamanda itkilərimiz olduqca böyük olub və bunda biz hamımız günahkarıq. Mən də. Mən də alqışlamışam, mənə “ən inkişaf etmiş, ən mədəni xalqın nümayəndəsi” deyəndə, mənim də fərəhdən saçlarım dik dayanardı. Bu gün isə

biz başa düşməyə, tənqid, təhlil etməyə başlamışıq. Biz həqiqəti söyləməliyik, həm də yalnız söyləmək yox, hərəkətlərimizdə də düzgün olmalıyıq. Həqiqət və yalnız həqiqət. Bizim dərmanımız da, silahımız da budur.

– Ancaq həqiqəti demək üçün onu bilmək kifayət deyil. Bu gün hələ də hər bir adamın içində bir sensor oturub onun fikirlərini “qayçılayır”. “Xarici” sensor da döyüşsüz təslim olmaq niyyətində deyil, həqiqəti isə yalnız az-az adamlar söyləyə bilər. Ola bilsin ki, Sizin dedikləriniz bizdə ağıllı adamların azlığından deyil, azad adamların azlığından irəli gəlir. Buna görə də bu gün adamların ruhundan qorxu hissini qovub çıxarmaq çox vacibdir.

– Bizdə hələ bu vaxtadək bir çox rəhbər postlarda balaca stalinlər əyləşir. Axı “Stalin” nə deməkdir? Bu, ümumittifaq miqyaslı bütdür. Sonra respublika miqyaslı “bütlər” gəlir: katib-bütlər, nazir-bütlər, müdir-bütlər və s. Və elə ki, aşağı səviyyəli bütü tənqid etməyə başlayırsan, yuxarı bütlər dərhal onun müdafiəsinə qalxırlar. Ona görə ki, onun simasında öz gələcəklərini görürlər. Bu artıq “vertikal sürüdür”. O, adamlara təzyiq edir, onlara qorxu yeridir, özünə tabe etməyə çalışır. Məsələn, balaca “bütcük” Elmlər Akademiyasına işləməyə gələn gənc oğlana deyir: “Sən bilirsənmi ki, akademiya işə düzəlmək necə çətinidir, ancaq dayın zəng etdiyi üçün onun xatirinə mən sənə kömək edərim”. Vəssalam. Və bu gənc bütün ömrü boyu 5 qəpiklik pul kimi onun daxılına düşərək azadlığını itirir. O heç vaxt tənqid edə bilməz, seçkilərdə əleyhinə səs verə bilməz. “Səni nəzərə aldılar, fəallara qoşdular, etibar etdilər – zəhmət çək, sürü qanunlarına əməl et”, yoxsa...

Biz, bax bu psixologiyayı dağıtmalıyıq. Mənə elə gəlir ki, bunu hətta ağılla dağıtmaq olmaz, bundan ötrü bizim cəmiyyətin həqiqi inqilabi dəyişilməsi gərəkdir. Bir-birimizə “əbədi təşəkkür” adətindən

əl çəkməliyik. Ən faciəlisi budur ki, hətta hər şeyə öz əməyi ilə nail olan tək-tək adamlar da özünü başqalarına minnətdar hiss edir. Ona görə ki, ətrafda hamı “nə olsun ki, layiqsən, arxanda ki, heç kəs dayanmır”, – deyir.

İnsanın məmurlardan azadlığı yoxdursa, o heç vaxt cəmiyyətdə azad ola bilməz. Məsələn, əgər mən öz uşağımı xəstəxanaya qoymaq istəyirəmsə, əvvəlcə baş həkimə “yaxınlaşmaq” yolları aramalıyam ki, mənim uşağımı lazım olduğu kimi müalicə etsinlər. Belə şəraitdə millət azad inkişaf edə bilərmə, insan azad ola bilərmə? Biz elə bil ki, bütün elədiklərimizi borc veririk. Və nə qədər ki, bu vəziyyət davam edir, həqiqəti bir-birimizin üzünə deyə bilmərik.

Əgər “aşağılardan” hər hansı ağıllı adamı vəzifəyə təyin edirlərsə, dərhal təəccüblənirik: “Möcüzədir, bu ora necə getdi çıxdı?” – deyirik. Baxmayaraq ki, həmin adam, ola bilsin, daha yüksək vəzifəyə layiqdir. Dəxli yoxdur, ortada hansısa qohumluq əlaqələri axtarmağa çalışırıq. Bax azadlığı da elə bu qul psixologiyası məhv edir.

Məsələn: mənə öz jurnalım üçün bina axtarmaq gərəkdir. Mən istəyirəm ki, o, İçərişəhərdə olsun. AXI jurnal Şərq meyillidir. Bilirəm ki, buna nail olsam, orada elə bir mərkəz yarada bilərəm ki, zaman-zaman dünyanın bütün ölkələrindən olan şərqşünaslar buraya gəlib-gətsinlər. Və onların vasitəsilə biz öz milli sərvətlərimizin heç olmazsa bir hissəsini dünya xalqlarına göstərə bilərik. Ancaq bunu həyata keçirmək necə də çətinmiş!.. Məlum deyil ki, mən hələ nə qədər qapılara düşüb xahiş edəcəyəm. Şübhəsiz ki, hamının belə problemləri var. Sonra hamımız deyirik: bizə nə olub? Niyə belimiz düzəlmir, kim günahkardı ki, bizim səsımız – Azərbaycanın səsi heç yerdə eşidilmir?

– Bax bu sonuncu məsələ, mənə, olduqca vacibdir. Ona görə ki, milli şüurun inkişafı yalnız fikri proses deyil, həm də

xalqın böyük uğurlar əldə etməsi yolunda bütün maneələri dəf etməyə yönəlmiş praktik fəaliyyətdir. “Kim günahkardır?” sualına veriləcək düzgün cavab həm də maneələri doğru-düzgün göstərir. Mən bu barədə ona görə danışırım ki, SSRİ Yazıçılar İttifaqının milli məsələlərə həsr olunmuş son plenumunda müttəfiq respublikalardan olan bəzi yazıçıların çıxışlarından görünürdü ki, bütün maneələri yalnız kənarda axtarmaq meyilləri mövcuddur. Bu, mənca, zərərli və səhv tendensiyadır.

– Bir məsələ barədə danışmaq istərdim.

On ildən yuxarıdır söhbət gedir ki, Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatının şedevrlərindən olan “Koroğlu” dastanının folklor variantını dərc etdirmək lazımdır. Bu müddət ərzində Moskvada “Koroğlu”nun türkmən və tacik versiyaları çap olunub, indi uyğun versiyası çıxmaqdadır. Bizim ədəbiyyatçılarımızsa hələ bu günə qədər öz variantlarını hazırlamayıblar, ona görə ki, öz aralarında razılığa gələ bilmirlər – hərəsi bir tərəfə çəkir. Axı, nəhayət, kollektiv variant da hazırlamaq mümkündür. Lənət şeytana, bunu da bizim əvəzimizə Moskvada eləyəsi deyəllər ki? Belə çıxır ki, biz öz işimizi bilə-bilə ləngidirik. Yaxud elm siyasətimizi götürək – əgər bunu siyasət adlandırmaq mümkünsə.

Bilirsinizmi, bizdə maraqlı işlər baş verir. Adətən, o qədər də istedadlı olmayan, ancaq enerjili və yaxşı görün-baxım qabiliyyəti olan birisini seçirik, bütün mərhələlərdən keçirib, akademik eləyirik. Baxmayaraq ki, onun adı ittifaq səviyyəsində ümumiyyətlə səslənmir, baxmayaraq ki, bir akademik yeri əvəzinə iki müxbir üzv yeri açaraq iki istedadlı elmlər doktorunu müxbir üzv edərdik ki, rəqabət olsun və seçkidə də biləsən ki, kimi seçirsən...

Gürcüstanda bu yolla gedirlər. Və buyurun... gürcü məktəbinin yetirməsi akademik Qamkrelidze ittifaqda “Lenin” mükafatı alan yeganə dilçidir. Bax bunu mən uğur adlandırırım, bax bunu mən əsl milli elm siyasəti adlandırırım.

Kimə bir söz desən, deyir bizim öz yolumuz var. Heç yana aparıb çıxarmayan yol kimə gərəkdir?

Bizim ali məktəblərimizdə tez-tez təsadüf olunan haldır: biri dissertasiya müdafiə edir, hamı bilir ki, yazdığı iş çox zəifdir və ya onu dissertantın əvəzinə başqası yazıb; sual verirlər, dissertant ağzını da açmır və onun əvəzinə yazan cavab verir, gülüşürlər, sonra da “lehinə” əl qaldırırlar. Kim daha çox günahkardır? Məsələnin məğzində varmayıb dissertasiyanı təsdiq edən AAK, yoxsa millətin mənafeyini yox, öz mənafeyimizi güdərək ona səs verən bizlər? Əlbəttə, biz.

İndi ana dilimiz haqqında çox danışıyıq. Biri tribunada çıxış edir: “Azərbaycan dili unudulur, buna yol vermək olmaz”. Alqışlayırlar. Tribunadan düşür, soruşursan, uşaqların hansı dildə oxuyur? Deyir: “Rus dilində”. Məgər ruslar bizi məcbur edirlərmi ki, uşaqlarımızı rus məktəbinə qoyaq? Allaha şükür, bunu seçməkdə hamı sərbəstdir. Əgər Azərbaycan məktəbləri azlıq etsəydi, narazılığa əsas olardı. Bu ki, belə deyil. Uşaqlarını rus məktəblərinə qoyan azərbaycanlıların çoxu öz xeyrini güdür – dərsliklər daha çoxdur, ali məktəbə girmək asandır, partiya işinə düzəlmək rahatdır və s.

Savadlı azərbaycanlı odur ki, öz doğma dilini və rus dilini bilir. Əvvəla, milli təfəkkürün daşıyıcısı olmaq, onu ümumittifaq səhnəsinə çıxarmaq üçün hər kəs rus dilində gözəl danışmağı bacarmalıdır. Sadəcə olaraq ünsiyyət səviyyəsində yox, bu dilin, necə deyərlər, intellektual fermentinə yiyələnmək səviyyəsində. Rus dili çox dinamik dildir və onu insan həyatının bütün sahələrində sərbəst işlətmək olar. Ancaq biz elə etməliyik ki, Azərbaycan dili də belə inkişaf etmiş olsun. Bunun üçün isə dilin üzərində işləmək gərəkdir.

Azərbaycan dili böyük poeziyanın dilidir. Bu gün isə o, yüksək səviyyəli iqtisadiyyat, diplomatiya, texniki informasiya dili olmalıdır. Bunun üçün dili bütün bu sahələrdə cilalamaq gərəkdir.

Bəs kim cilalamalıdır? Bu sahələrdə işləyən adam. O isə beyninə güc vermək istəmir. Rusca kitablar var, terminlər hazırdır. Götürüb rusca yazır, tribunaya çıxanda isə qışqırır: “Azərbaycan dilini qorumaq lazımdır”.

Bəs o, nəyə görə öz sahəsində Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək istəmir? Ona görə ki, bu iş, adamdan zehni əmək, vaxt tələb edir. Onunsa vaxtı yoxdur – ona, necə olursa-olsun, tez gurlamaq, ictimai diqqəti özünə çəkmək, sensasiya yaratmaq, “millət atası” olmaq lazımdır. Elə buna görə də bizdə “millət ataları” çoxdur, partiya-komsomol işçiləri çoxdur, rəhbərlər, nazirlər, deputatlar çoxdur – işlək adamlar isə azdır. Ancaq belələri bizə olduqca çox gərəkdir. Bizə bütün qüvvəsini əsirgəmədən arxivlərdə, kitabxanalarda oturub millət üçün işləyən, iş görən fədailər gərəkdir. Bu adamlar ümumiyyətlə millətin özünü yenidən qurmalı, onu dünyanın qabaqcıl xalqları səviyyəsinə çatdırmalıdır. Buna görə də biz özümüzdə dinclik verməməliyik. Bir-birimizin bütün imkanlarını açıb üzə çıxarmalıyıq. Xalqın adından danışmaq yox, xalq üçün işləmək gərəkdir. Öyrənmək və işləmək. Öyünmədən, qürrələnmədən. Ən yaxın qonşularımızdan tutmuş dünyanın o başında yaşayanlaradək, hamıdan öyrənməliyik. Əlbəttə, respublikanın tarixini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, milli xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla. Ən yüksək amil – halal əməkdir. Ancaq bu şərtlə ki, hər bir işə qiymət verən olsun.

– Qiyməti xalq özü verməlidir. Axı, son hakimləri ki, biz özümüz seçirik...

– Demokratıyanın əsası seçkilərdir. İlk növbədə mən respublikanın rəhbər partiya işçilərinin xalq tərəfindən seçməsinin tərəfdarıyam. Nəyə görə MK-nın, məsələn, kənd təsərrüfatı üzrə katibliyinə namizədi kənd təsərrüfatı rayonlarının sakinləri müzakirə etməsinlər? Qoy xalq kimin daha çox xeyir verə biləcəyini özü müəyyənləşdirsin.

Hərdən baxırsan, tarix fakültəsini qurtarıb komsomol işindən keçən adam kənd təsərrüfatına rəhbərlik edir. Və ya akademiya sisteminin institutlarında ən səmərəsiz alim birdən-birə partkom katibi təyin olunur. Sabah hər hansı elmi polemikada o, dəyərlə bir söz söyləyə biləcəkmi? Aydın ki, yox. Axı burada söhbət partiyanın nüfuzundan gedir. Bir amal olmalıdır: rəhbər işlərə yüz faiz ağıllıları və bacarıqlıları seçmək. Mən artıq inanıram ki, tezliklə respublikada yenidənqurma tərəfdarlarının güclü ictimai hərəkatı başlanacaq. Bizdə çoxlu namuslu, ziyalı bitərəflər vardır. Onların əhvali-ruhiyyəsinə də bələdəm: birləşmək və yenidənqurmaya kömək etmək. Doğrudan da, təşkilatlanmadan nəyə nail olmaq çətindir. Hələlik, bu, bizim zəif yerimizdir. Biz hər işi Allah ümidinə buraxmışıq. İnsan ağılı, təfəkkürü ilə cəmiyyətin xeyrini güdməyə isə adət etməmişik.

– Son sualım pantürkizm haqqındadır. Məsələ burasındadır ki, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı hadisələrlə əlaqədar bizi həm də pantürkizmdə günahlandırırlar. Mən bu sualı Sizə bir tür-koloq kimi verirəm.

– Pantürkizm Türkiyədə yaranmış və bütün türkdilli xalqları Türkiyənin bayrağı altında birləşdirmək fikrini irəli sürən ideologiyadır. Ancaq Türkiyədə nə olubsa, bu elə Türkiyədə qalıb. Biz isə özümüz haqqında danışmalıyıq.

Nəyə görə “pantürkizm” sözü belə populyarlaşmış və bizim ölkəmizdə mürtəcə mahiyyət almışdır? Bu suala cavab vermək üçün bu terminin məhz hansı hallarda işlənməsinə baxmaq lazımdır.

SSRİ-nin türkdilli xalqları Sakit okeandan Moldaviyaya qədər geniş bir ərazidə yaşayırlar. Onların birləşməsi, etiraf edək ki, güclü qüvvə yaradır. Elə bu da çoxlarına qorxu təlqin edir. Heç vaxt qaqauzların, azərbaycanlıların, qazaxların, qırğızların, yakutların... qan yaddaşının oyanmasına yol vermək istəməyiblər. Buna görə də

“pantürkizm” termini həmişə yüksək səviyyədə dövrüyyəyə buraxılmağa hazır olub ki, oyanmış yaddaşı yatırmaq rahat olsun.

Bundan başqa, bu termin SSRİ-nin ayrı-ayrı xalqları arasında məhəlli ziddiyyətlər baş verdikdə ortaya atılıb. Məsələn, özbəklər və taciklər arasında. Mübahisə üçün əsaslar və ağıl çatışmadıqda isə bir qayda olaraq müxtəlif yarlıqlar asılır: sən pantürkistsən, sən isə paniranist.

“Pantürkizm” sözü xüsusilə 30-40-cı illərdə dəbdə olub. Elə bu terminin hesabına o vaxt türkdilli xalqlar, o cümlədən də azərbaycanlılar özlərinin müqavimət qabiliyyətli ən yaxşı oğullarını, bəzi xalqlar isə, məsələn, Krım tatarları hətta öz tarixi torpaqlarını itiriblər. Beləliklə, “pantürkizm” termini Stalin erasında üzərinə düşən bəd missiyanı uğurla yerinə yetirib. Hələ bu günə qədər də türkologiyanın bir çox sahələri çox zəif inkişaf edib. Alimlər həmişə “qılaflı insan” kimi qorxa-qorxa ətrafa baxmağa, düşünməyə, “görəsən, heç nə nəzərdən qaçmayıb ki...” deyə ehtiyatlanmağa məcbur olublar. Həqiqət dalınca gedərsən – mükafat bir yana, Allah göstərməsin, “pantürkist” damğası da qazanarsan.

Bu termin kimin əlində silah olub? Elə həmin “bütələrin və bütçüklərin”, tiranların, yaramazların. İstedadlı, demokratik ruhlu adam heç vaxt başqasına boş-boş damğalar vurub günahlandırmaz. Bütün görkəmli adamlar yarlıq asmaqdan uzaq olublar, əksinə, özləri naxələfliyin qurbanı olublar. Mədəniyyətsiz, savadsız adamlar isə bu gün də “pantürkizm” terminini kiminləsə haqq-hesab çürütmək məqsədi ilə işlədirlər.

Məsələn, bizim respublikamızdakı vəziyyəti götürək. Deyirik ki, tariximiz öyrənilməyib, keçmişdəki dil şəraitimiz aşkar ediləməyib. Bunun üçün nə lazımdır? Plüralizm. Müxtəlif yüksək səviyyəli fikirlər yaranmalıdır.

Həqiqət elmi mübahisələrdən doğur. Mən isə yalnız o mübahisələrə elmi deyirəm ki, onlar elmi faktlara, ciddi elmi metodikaya əsaslınsın. Bəs bizdə necədir?

Tutaq ki, əlimdə olan faktlar mənə belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir ki, türk etnosunun tarixi indiyə kimi hesab edildiyindən daha dərin köklərə malikdir. Bu fərziyyəni yalnız dəqiq elmi dəlillər əsasında inkar etmək olar. Mənim opponentimdə isə nə bu dəlillər, nə də onları əldə etmək istəyi var. Belə vəziyyətdə o, səsinə güc verir: “Bu, “pantürkizm” ideyalarının davamıdır”, – deyə qışqırır. Ən dəhşətlisi də odur ki, onun səsinə səs verənlər tapılır. “Pantürkizm” – türkdilli xalqların keçmişinin hərtərəfli öyrənilməsi işində ən zərərli termindi ki, daim beynimizi qorxu içində saxlayır. Bu termin keçmişdən bizə qalmış ehkamdır və ona birdəfəlik son qoymaq lazımdır. Bütün xalqlara, o cümlədən dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyətlərindən birini yaratmış türkdilli xalqlara layiq olduğu qiyməti vermək lazımdır. Onlar yalnız özünəməxsus mədəniyyətin yaradıcısı deyil, eləcə də bir çox başqa xalqların mədəni ənənələrinin yayıcısı, ötürücüsüdürlər. Axı bu xalqlar həmişə mədəni olublar. Beləliklə, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin sintezi yaranırdı, hər bir sintez isə, Lixaçovun sözləri ilə desək, möhkəm olur. Bu mənada həmin xalqlar dünya mədəniyyətinin inkişafında heç də Hind-Avropa və başqa xalqlardan az rol oynamamışlar. Buna görə də onlara yarlıqlar asmaq yox, hörmət etmək və tarixini dərindən araşdırmaq lazımdır. Bəs biz nə görürük? Xətai haqqında söhbət açırsan, deyirlər: “Burdan pantürkizm iyi gəlir”, Kirovabada öz qədim adının qaytarılması məsələsini qoyursan – yenə pantürkizm...

Biz gərək hər bir məsələyə münasibətdə öz tarixi yaddaşımızı işə salaq. Bizim fikirlərimiz, xalqlarımızın dostluq münasibətlərinin ziyanına yox, xeyrinə olmalıdır.

Söhbəti yazdı: Arif ƏLİYEV
(“Molodyoj Azerbaydjana” qəzeti, iyun 1988-ci il)

SƏN NƏ İSTƏYİRSƏN, AYDIN MƏMMƏDOV?

– Aydın müəllim, indi həm sağ, həm sol, həm də sizin orta müxalifət adlandırıdığınız siyasi qüvvələr xalqı birliyə səsləyir... Sizcə, xalqı uçuruma apara biləcək hansısa qərarın, yaxud təklifin yekdilliklə, bəh-bəhlə qəbul edilməsi xalqın “birliyinə” dəlalət eləyə bilərmə?

– Xalqı birliyə səsləyən adamların əksəriyyəti özlərinin xalqla bir olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan, “birlik” sözü elə bil öz mənasını itirməyə başlayıb. Əslində isə xalq birdir, əzab-əziyyətiylə, itkiləriylə, zəhmətiylə, qayğılarıyla, bəzən siyasi çaşqınlığıyla. Ziyalılarsa siyasi xadimlərə möhtaclığıyla... Tarixi ənənəmizə görə, xalq ümidini həmişə ona başbələnlik eləməyi bacaran ağsaqqala bağlayıb...

Mən “birlik” deyəndə xalqın Azərbaycanın tam müstəqil, azad dövlət olması arzusunun ətrafında birləşməsini nəzərdə tuturam. Bütün ictimai-siyasi qüvvələrin bir amal uğrunda əlbir fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tuturam. Biz bir olmaqdan ötrü əvvəlcə nə istədiyimizi, ali məqsədimizi müəyyənləşdirməliyik. Söhbət hansısa qərarın, təklifin yekdil qəbul edilməsindən deyil, yekdil yerinə yetirilməsindən getməlidir. Nə qədər ki, həm qanunvericiliyimizdə,

həm də verilən qanunların icra olunmasında yekdillik yaranmayıb, nə qədər ki, birlik anlayışı öz gerçək təsdiqini real həyatda, xalqın ali məqsədə doğru irəliləməsində tapmayıb, bu söz gəlişi gözəl, şüuru cəlbədicə çağırış olaraq qalacaq...

– Bu gün bəzi dairələrin (həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi) bütün çətinliklərimizi erməni məsələsinin ayağına yazmaq cəhdi, mərkəzə tam sərf eləyir: bir yandan ona imkan verir ki, Ermənistanın hakimiyyət başına müxalifətin içindən gəlmiş, “ipə-sapa yatmayan” rəhbərliyinə təzyiqi gücləndirsin, o biri yandansa Azərbaycanın daxilində siyasi baxışların başqa səmtə yönəldilməsinə yol verməsin. Bu baxımdan, Azərbaycan parlamentində referendum məsələsinin müzakirəsi ərafəsində “naməlum şəxslər” tərəfindən Qarabağda törədilən fitnəkarlıqlar da təsadüfi deyildi. Referendumu iki gün qalanda isə Qorbaçovun Qarabağı təzədən “yad eləməsi” də eləcə...

– Sizin fikrinizin doğruluğuna şübhəm yoxdur. Əvvəla, “Qarabağ problemi” deyilən məsələnin ortaya atılmasının özü Moskvanın planlı şəkildə hazırladığı taktiki gediş idi. Ümumiyyətlə götürsək, imperiyanın erməni-azərbaycanlı konfliktindən öz mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə eləmək üçün zəngin tarixi təcrübəsi var. Sübuta ehtiyac yoxdur ki, bir regionda iki millət arasında qarşıdurma mövcuddursa və qarşı tərəflər öz mübahisələrini özləri həll eləmək iqtidarında deyildirsə, istər-istəməz onların hər ikisi üçüncü tərəfin ətəyindən ayrışmalıdır.

Bu gün qan ocağına çevrilmiş Qarabağ fırıldaqı da mərkəz tərəfindən ortaya ona görə atılıb ki, əgər Ermənistanın müstəqilliyə meyili güclənmiş olsa, onlara Azərbaycan tərəfindən təzyiq göstərsin, yox əgər Azərbaycanda milli qurtuluş hərəkatı güclənsə,

Ermənistandan istifadə edilsin. Məsələnin bizdən ötrü ən ağırlı cəhəti isə ondan ibarətdir ki, biz türk mənşəli xalq olduğumuz və islam dinini təmsil elədiyimiz üçün mərkəz bizə daha amansız yanaşır. Ona görə də erməni-azərbaycanlı konfliktində həmişə Ermənistan üçün bir çıxış yolu saxlanır (məsələn, Ermənistanda silahlı milli ordunun yaradılmasına imkan verilməsi!) və bunun da sayəsində lazım gələn kimi bizi divara dirəyirlər.

Mən bu sualı parlamentdə də qaldırmışam: biz öz siyasətimizi nə vaxta qədər Ermənistanla uzlaşdırmalıyıq? Əslində Ermənistan mərkəzlə məsləhətləşmədən, mərkəzdən dayaq görmədən bir addım belə atmır. Azərbaycan azca belini düzəldib, demokratik proseslərə qoşulmağa imkan qazanan kimi Ermənistanın əliylə təhrikçilik törədilir və bizim ağzımızı təzədən yoxuşa dirəyirlər. Ona görə də biz işimizi elə qurmalıyıq ki, nə erməni fırladığına uyub öz siyasətimizi cılızlaşdırmayaq, nə də mərkəz bizi ermənilərin vasitəsilə çətinə çəkə bilməsin. Bizim elə kamil milli siyasət konsepsiyamız olmalıdır ki, orada Ermənistana münasibətimiz də, Moskvaya, Avropa, yaxud Şərqi ölkələrinə münasibətimiz də özünün həlli yolunu tapa bilsin.

– Milli siyasət kəlməsi axır vaxtlar tez-tez təkrarlanır. Siz parlamentdə milli siyasət üzrə daimi komissiyanın sədri seçilmisiniz. Respublikamıza gərək olan milli siyasət konsepsiyasının işlənilib hazırlanması üçün hansı müasir metod və vasitələrdən istifadə olunur?

– Milli siyasət anlayışına bizdə bəzən çox dar mənada yanaşırlar: bunu Azərbaycanın yalnız öz tərkibindəki etnik azlıqlara münasibəti, yaxud Azərbaycanın başqa xalqlarla əlaqələri müstəvisi üzərində götürürlər.

Mən milli siyasət deyəndə, ailədə uşağın tərbiyəsindən tutmuş milli dövlət quruluşunun xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə qədər, beynəlxalq münasibətlərdə öz milli-ərazi xüsusiyyətlərimizə əsasən tutduğumuz mövqeyə qədər, milli iqtisadiyyatımızın yenidən bərpa edilməsində, torpaq islahatında, elmin, təhsilin yenidən qurulmasında etnik keyfiyyətlərin, yerli zəminin, tarixi təcrübənin nəzərə alınmasına qədər bütün komponentlərin toplusu kimi başa düşürəm. Milli siyasətdən danışarkən nə iqtisadi islahatı, nə də milli təhlükəsizliyimizin təminatını istisna edə bilmərik.

Adi bir misal çəkmək istəyirəm. Bildiyiniz kimi, Gürcüstanda yarım milyondan artıq azərbaycanlı yaşayır. Bu əhalinin günü-güzəranını yaxından öyrənmək üçün iki yol var: bir yol budur ki, tez-tez azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlərə gedirik, hansısa mədəni tədbirlər keçiririk, bununla da işimizi bitmiş hesab eləyirik. Bu, milli siyasətə məhdud baxışdır. İkinci yol da budur ki, Gürcüstanın suverenliyinin, dövlət bütövlüyünün daxilində azərbaycanlıların milli taleyinin təminatına nail olaq. Ona görə də biz Gürcüstanda mövcud olan həm hakim, həm də müxalifətçi partiyalar, ictimai-siyasi cəmiyyətlər haqqında bütün informasiyaları incəliyinə qədər bilməliyik, müxtəlif partiyalarımız, cəmiyyətlərimiz vasitəsilə Gürcüstanda gedən ictimai-siyasi hə-rəkətlə yaxından əlaqə saxlamalıyıq...

– Təəssüflər olsun ki, indiyədək sizin sadaladığınız nə birinci, nə də ikinci cəhətə diqqət yetirilməyib. Hazırda hansı konkret tədbirlər görülür?

– Bu məsələyə dərinədən diqqət yetirəndə görürəm ki, beş nəfər, üç nəfər alimi cəlb eləməklə, ekspert şurası yaratmaqla, arayılar verməklə bu işin öhdəsindən gəlmək mümkün deyil. Biz

güclü bir aparat yaratmalıyıq. Mən parlament qarşısında məsələ qaldırmışam ki, milli siyasət üzrə komissiyanın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün milli siyasət və millətlərəarası münasibətlərlə məşğul olan nazirlik səviyyəli xüsusi komitə yaratmaq zəruridir, həmin komitənin xüsusi şöbələri olmalıdır, şöbələrin işinə iqtisadçılar, futuroloqlar, beynəlxalq hüquq normalarından baş çıxaran mütəxəssislər, politoloqlar cəlb edilməlidir.

– Siz bildir ayrı-ayrı müəssisələrin kollektivləriylə görüşləriniz zamanı narahatlıqla bildirirdiniz ki, seçkilər zamanı parlamentin tərkibinə peşəkar siyasətçilər deyil, populyar adamlar – şairlər, yazıçılar seçiləcək. Seçkilərin gedişi bu gümanı doğrultmadı. İlk turdan cəmi beş yazıçı keçdi ki, ikisi – Yasif Nəsirovla Aydın Abdullayev yazıçı olduqlarına görə deyil, məhz “yuxarıların adamı” olduqlarına görə, Xeyrulla Əliyev isə raykom katibi olduğu üçün seçilmişdi. Bu gün rəyi soruşulanlar arasında ən yüksək reyting yığan Aydın Məmmədovun seçkinə isə birinci turda yetər sayda adam gəlməmişdi.

– Verdiyiniz sualda mənim fikrim təhrif olunub. Mən demişdim ki, əgər qarşıdakı (indi isə keçmiş) seçkilərdə xalq öz fikrini sərbəst ifadə etmək imkanı qazanmış olsa, seçkilər demokratik şəraitdə keçirilərsə, şairlər, yazıçılar, müğənnilər çoxluq təşkil eləyəcəklər, savadlı, bacarıqlı mütəxəssislərin çoxu kənar qalacaq. Sırr deyil ki, bizim parlamentin bugünkü tərkibi seçicilərin iradəsinə təzyiqlə göstərilməsi sayəsində yaranıb.

Seçkilərin birinci turunda mənim namizədliyim irəli sürülən dairəyə yetərli sayda adam gəlməməsinə isə tamamilə təbii bir hal kimi baxıram: doqquz nəfərin içindən bir nəfəri seçmək, həqiqətən də, çətindir...

– Zaman keçdikcə məlum olur ki, Azərbaycan parlamentinin tərkibində cəmi 30-40 nəfər parlament işində səriştəsi olan adam var, onlardan da beş-on nəfəri fəallıq, inadkarlıq göstərir. Qalan deputatlarsa əllərini qaldırıb-salmaqla hansısa qərarı ya qəbul, ya da rədd eləmək işini “yerinə yetirirlər”. “Azərbaycana 85-ci ildən azadlıq verilib, siz daha nə istəyirsiniz?” deyən həmkarla işləmək sizə çətin deyil ki?

– Mən həmkar yox, “həmdeputat” deyərdim. Neyləmək olar? Həmin deputatla bir respublikada yaşayırdıq. Əgər onunla bir parlamentdə işləməkdən imtina eləmək düzgün yol sayılırsa, gərək bir respublikada yaşamaqdan da imtina edəsən. Demokratiyanın ağır cəhətlərindən biri də budur: hər cür dünyagörüşünə malik adamlarla bir yerdə işləməyi, mübahisə eləməyi öyrənməlisən.

O ki qaldı parlamentçilikdə səriştəsi olan adamlara, bu fikir məndə mübahisə doğurur. Hələlik Azərbaycan parlamentinin konsepsiyası yoxdur. Məncə, Azərbaycan parlamenti o vaxt güclü parlament olacaq ki, onun hər bir üzvü dünya praktikasını, ayrı-ayrı respublikalarda baş verən hadisələri, qanunvericilik aktlarını dərindən bilməklə yanaşı, milli gerçəkliyimizi tam dolğunluqla əks etdirən qanunlar hazırlayıb ortaya çıxarda bilsin. Biz hələ öyrənirik...

– Bakıdan fəvqəladə vəziyyətin götürülməsi fikri ortaya çıxan kimi sual verirlər: məsuliyyəti kim öz üzərinə çəkəcək? Rəsmi dairələrin indi bərk-bərk yapışdıqları bu sualı da ötən il ilk dəfə siz irəli atmışdınız. Sizcə, əhalinin əmin-amanlığı üçün məsuliyyəti kim daşımalıdır ki?

– O vaxt 20 Yanvar faciəsi başımıza təzə gətirilmişdi. Onda fəvqəladə vəziyyətin əlüstü ləğv edilməsi tələbini irəli atmaq

qeyri-ciddilik olardı. Çünki bizim ünvanımıza ağır ittihamlar irəli sürülürdü – bizi islam fundamentalizmində, dövlət çevrilişinə cəhddə günahlandırırıldı.

20 Yanvardakı faciədən sonra Azərbaycan Ali Sovetinin səlahiyyət müddəti bitmişdi, ona görə də əmin-amanlıq barəsində təminat verə biləcək səlahiyyətli qüvvə yox idi. İndi Bakıda vəziyyət tamamilə dəyişib, daha Azərbaycanın daxili məsələlərini onun səlahiyyətli Ali Soveti həll etməlidir. Başqa bir ictimai təşkilatdan, siyasi partiyadan xalqın əmin-amanlığına təminat verməsini ummaq yanlışdır.

Məncə, belə məsələləri həll etmək üçün Ali Sovetlə Prezident Şurasının fəaliyyətini əlaqələndirən Məşvərət Şurası yaradılmalıdır.

– Sizə elə gəlmirmi ki, bizdə ən mühüm siyasi sənədlərin parlamentə qəbul etdirilməsinin asan bir yolunu tapıblar: prezident, yaxud Ali Sovetin sədri hansı təklifi irəli sürürsə, çoxluq ağına-bozuna baxmadan həmin təklifə əl qaldırır – referendum məsələsinin müzakirəsində olduğu kimi...

– Referendum keçirilməsinin lehinə səs verənlərin arasında elələri var idi ki, referendumun gələcəkdə bizə xeyrimi, ziyanımı dəyəcəyini başa düşmədiklərini açıq etiraf eləyirdilər.

Mənə elə gəlir ki, referendum məsələsi Qorbaçov–Yeltsin oyununda Qorbaçovun mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət eləməsi nəzərdə tutulan bir tədbirdir. Bu referendum hər şeydən bezib əlini üzmüş bir xalqın boynuna əlavə yük qoymaqdan başqa bir şey deyil. Əgər bizim parlament referendumda iştirak eləməmək təklifini qəbul etsəydi, xalqa Qorbaçovun hansısa bir göstərişini üzüyolalılıqla yerinə yetirməmək iqtidarında olduğunu göstərmiş olardı. Bu, xalqda parlamentə etimad yarada bilərdi. Həmin imkan əldən verildi...

– *Siz öz boynunuza geniş miqyasda ictimai-siyasi, elmi, yaradıcılıq, təşkilati vəzifələr götürmüşünüz. Parlamentdəki vəzifənizdən başqa bir sıra nüfuzlu təşkilatların, mətbuat orqanlarının redaksiya heyətlərinin üzvüsünüz, “Sovetskaya türkologiya” jurnalının baş redaktorunun birinci müavini, Respublika Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin sədrisiniz... Vəzifələriniz bir-birinə, eləcə də sizin özünüzdə mane olmur ki?*

– Məsuliyyəti boynuma düşən vəzifələrin əksəriyyəti məndən – yaradıcı bir adamdan ötrü öldürücü bir şeydir. Yəqin ki, yaxın vaxtlarda yalnız parlamentdəki vəzifəmlə məşğul olmağa başlayacam. Çoxlu vəzifənin bir əldə cəmləşməsi bir tərəfdən kadr qıtlığına dəlalət eləyirsə, digər tərəfdən də olan kadrlarımızın inkişafına da mənfi təsir göstərir.

– *Öz ürəyinizdən hansı suala cavab vermək keçir?*

– Sən nə istəyirsən, Aydın Məmmədov?

– *Bizcə, bu sualın cavabı oxucularımız üçün də maraqlı olar...*

– Mən rahat oturub dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələr yazmaq istəyirəm. Bir ata kimi uşaqlarımın dərdiylə, səriylə məşğul olmaq istəyirəm. Əfsus ki, buna imkanım çatmır.

*Müsaibəni apardı: Mahir Qarayev,
 (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, iyul, 1990-cı il)*

SON MÜSAHİBƏ

Müxbir: – Aydın bəy, əlifbanın bərpası məsələsinə Sizin münasibətinizi bilmək maraqlıdır...

Aydın Məmmədov: – Əvvəlcə, problemin maddi və mənəvi tərəfi barədə danışaq. Düzdür, iqtisadi baxımdan çoxlu çətinliklər mövcuddur: milyonlarla xərc, o sıradan ölkədəki kağız qıtlığı, istehsal vasitələrinin yararsızlığı və s. Gördüyünüz kimi, qayğılar çoxdur. Ancaq başlıcası, işin mənəvi tərəfidir. Yəni kiril əlifbasıyla yazılmış tarixi-fəlsəfi, ədəbi irsi latına köçürmək lazım gələcək. Lakin bu problemlərin hamısı bir yerdə belə, əlifbanın restavrsiyası kimi xalqa daha böyük mənəvi dəyərlər gətirə biləcək prosesin qarşısını almağa haqq vermir. Unutmayaq ki, biz Azərbaycanın kompüterləşməsinin astanasındayıq.

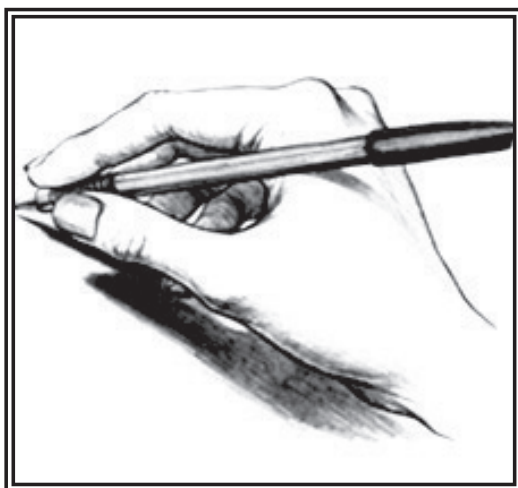
Müxbir: – Bəs bu restavrsiya hansı yolla getməlidir, referendum yoluyla, yoxsa parlamentin fərmanı ilə? Bəlkə parlamentin qərarını gözləyək?

Aydın Məmmədov: – Deyim ki, heç bir referendumun, ya fərmanın belə taleyüklü məsələni həll etmək səlahiyyəti

yoxdur. Parlament, yalnız parlament belə məsuliyyətin altına girə bilər. Mənim fikrimcə, parlament qərar qəbul etməlidir. Və bu qərara əsasən, biz qəti şəkildə latına keçməliyik. Bu, bizim borcumuzdur. Xalq qarşısında borcumuzdur!

***Müsahibəni apardı:
Vahid NAXIŞ,
("Azərbaycan" – video).***

XALQIN AYDINI

“Aydın torpaq və dil faktına vahid milli etnik qövüm, ümum-türk tarixi və taleyi miqyasında müştərək amil və dəyər kimi qiymət və təhlil verirdi”.

Yaşar QARAYEV

“Həmişə adamlar arasında olan bir QADIN düşür yadıma. – Dilarə xanım! ...Belə bir çətin vaxtlarında Dilarə xanım yollarda düşüb qalmışdı, gecə-gündüz çalışırdı ki, gürcülərlə əsrlər boyu qoruyub saxladığımız dostluq əlaqələrimiz qırılmasın; qırğın salmaq istəyənlərin yolunu kəsmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı Dilarə xanım... Axırda bu yolda da canını qoydu.

Elə Aydın Məmmədov da bu haqq yolunda şəhid oldu”.

*Əbülfəz ELÇİBƏY,
səbiq prezident, AXC-nin sədri*

“Aydın cəmiyyətin, ictimai əxlaqın, hətta elə bil ki, təbiətin də əvvəlcədən müəyyən etdiyi qəliblərə sığmayan canlı, dinamik, çox zaman da impulsiv bir varlıq idi”.

*ELÇİN,
Xalq yazıçısı*

AZ VƏ DT

1984-cü il. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində müəllimi məşğələ zamanı auditoriyadan birbaşa dekanlığa çağırdılar. Dekanlıqda müəllimi dekan, partiya təşkilat katibi, prorektor, “ciddi mülki geyimli” bir neçə şəxs və ata-anasının artıq üç gündür ki, axtardığı türkologiya fakültəsinin tələbəsi gözləyirdi. Tələbənin gözlərinin altı göyərmiş, dodaqları və burnu şişmişdi. Ruhən sındırılmış tələbə sol əlinin şahadət barmağını qaldırır (sol qolu gipsdəydi) müəllimi göstərdi. Müəllimsə filologiya elmləri namizədi, türkoloq, “Sovetskaya türkologiya” jurnalının redaksiya heyətinin üzvü Aydın Məmmədov idi. Tələbə açıq-aşkar mənasız nəzərlərlə müəllimə baxıb dilləndi:

Bəli, qazax yazıçısının kitabını mənə o verdi.

“Ciddi mülki geyimli” şəxs kinayəylə gülümsünüb dilləndi:

– O-o-o, Aydın əfəndi, yenə Siz? Sizi çoxdan öz idarəmizdə görməmişik. Hətta darıxmışdıq, narahat olmuşduq... Hara yoxa çıxıbsınız? Bizimlə gedək. Yenə şirniyyat və çay süfrəsi arxasında qədim türklər, şumerlər, hunlar və başqa maraqlı şeylər haqqında danışaq...

Amma, təbii ki, alimi həbsə almadılar. Söhbət elədilər, axtardılar, o “qadağan olunmuş kitabı haradan aldığı və tələbəyə niyə verdiyi” barədə izahat aldılar...

Aydın Məmmədova bir neçə il pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağı qadağan elədilər.

Sonralar həmin tələbə Aydın Məmmədovdan üzr istəyib dedi ki, Oljas Süleymenovun (“Az-Ya”, Almatı, 1975) kitabı barədə kurs yoldaşlarına danışıb, “xəfiyyətlər” də dərhal lazımı orqanlara çatdırıblar...

ƏHƏDİ KƏSİLMİŞ ATLARI GÜLLƏLƏYİRLƏR, ELƏ DEYİLMİ?

Elə hey yadıma bir Amerika filmi düşür. O filmin adı belədir: “Əhədi kəsilməş atları güllələyirlər, elə deyilmi?” Görənlərin yaxşı yadındadır: bu filmdə müəyyən pul məbləği, prizdən ötrü müxtəlif təbəqələrə məxsus, həyatda artıq bütün arzu və ümidlərini itirmiş, bəlkə də gündəlik yemək puluna belə imkanı olmayan adamlar – qadınlar, yaşlılar, cavanlar səhərdən axşama kimi dayanmadan rəqs edirlər. Get-gedə onların sıraları seyrəkləşir, gücsüzlər aradan çıxır, axıra tək-cə bir cüt gənc qalır: əhədi kəsilməş cütlük. Və filmin axırında belə bəlli olur ki, həmin elan olunmuş prizin özü də müəyyən mənada illüziya imiş. Bu filmə mən dəfələrlə baxmışam və bu film çoxdan nümayiş etdirilsə də keçən uzun vaxt ərzində dəfələrlə onun üzərinə qayıtmışam. Son vaxtlar isə o, demək olar ki, hər gün, hər səhər, hər axşam yadıma düşür. Və mənə belə gəlir ki, biz illüziyadan, xəyaldan başqa bir şey olmayan hansısa bir ənam uğrunda, hansısa bir uduş uğrunda səhərdən-axşama kimi rəqs edən o zavallılara bənzəyirik.

Bizə nə vəd olunub? Biz nə istəyirik? Bizə vəd olunan şeyin mahiyyətini, qiymətini, dəyərini özümüz üçün düzgün müəyənləşdirmişik? Və yaxud dəli kimi hayqıra-hayqıra, qışqıra-qışqıra,

bir-birimizi itələyə-itələyə, dümsükləyə-dümsükləyə gah yavaş, gah yorğa, gah da nəfəsi kəsilə-kəsilə, sürünə-sürünə işığına getmiş olduğumuz o arzu özü bizim üçün tam aydındırmı? Mahiyyətini bilirikmi? Bilirikmi ki, bu bizim, doğrudan da, həyatımız boyu arzuladığımız, gözlədiyimiz o böyük arzudur, yoxsa bu da milyon-milyon arzularımız kimi bir yol dolanbacında, bir dalanda qismətimizə çıxandan sonra dişimizə vurub ayaqlarımızın altına tullayacağımız və üstündən adlayıb keçəcəyimiz arzulardan biridir? Yüz minlərlə sualımız var. Və bu sualları elə bil dünya bir dərd kimi, bir sər kimi, bir yağış kimi, qar kimi atıb bizim üstümüzə. Biz də bu sualları çuvallarımıza yığır, qucaq-qucaq, anbar-anbar toplayırıq. Və Allahın bir insafılı bəndəsi də yoxdur desin ki, ay İnsan, bu qədər sualları dağ anbarı yığmışan üst-üstə, bəs onların hansı birinin cavabını tapmışan? Və yaxud cavabını tapmağa iqtidarın, ağılın və gücün var?

Dünyanın materialist dərkinin təbliğindən aldığımız dərslərimizi, inamlarımızı və ümidlərimizi günlərin bir günü yolun ortasında qoyduq. Nə idealistə çevrilə bildik, nə materialist təlimindən uzaqlaşdıq. Həmin yolun ortasında allahsızlığımız da davam edir, yeni peyda olmuş münəccimlərə, o münəccimlərin yüz min cadugərliyinə, qabiliyyətinə inamımız da. Nə dünəndəki kimi dünəndəyik, nə səhəndəki adlayıb keçə bilirik, yolumuzun ortasında daş kimi qıvrılıb qalmışıq, arxadan gələn itələyir, irəlidi gedən isə dabanı ilə vurub yenə fırladır bizi yolun ortasına. Beləcə quruyub qalırıq, qaldıqca da sualların qalağı artır, cavabını tapa bilmirik, başımıza döyüb allahımızdan ümid istəyirik. Ulu Tanrı da, deyəsən, gücsüzlüyümüzü və qüdrətsizliyimizi görüb, bizim başımızın üstündəki göy nahiyəsindən çıxıb gedib hansısa bir yerə. Ağıllı başları, səmimi ürəkləri, öz qiymətini bilənləri idarə etmək, onların arzularını yerinə yetirmək üçün.

İçimizdəki bu tufanla, bu tüğyanla evimizdən çıxıb işə gəlir, işimizdə özümüzə qərar tuta bilmirik. İşimizdən də başıalovlu, dünyanın bütün dərdləri ilə, həmkarlarımızın ürəyimizə vurmuş olduğu xəncər yarası ilə, dil yarası ilə, intriqa yarası ilə, içimiz-çölümüz dolu, belimiz bükülmüş halda qayıdırıq evimizə. Evimizin qapısını açıb içəri keçirik, bir mənzilin qayğısı sual olub sualların dalına düzülür: “Paltar aldınmı? Çörək gətirdinizmi? Bazara getdinizmi? Həkimdən dərman tapdınmı? Rayona zəng etdinizmi?” və ilaxır. Birtəhər bu sualların hər birindən yaxa qurtarıb, birinə “hə”, birinə “yox” cavabı verib, bir səbət, bir zənbil sualın əlindən əsəbiləşib, kəlləmizə vura-vura süfrəmizə qoyulan alayarımqıç, yarısuyuq-yarısti çörəyimizi yeyib, yerimizə uzanıb dünyanın bütün yükü beynimizdə qəribə bir yuxuya gedirik. İlahi, yuxuda da hiss edirik ki, bu dünyada insan üçün ən böyük rahatlıq və nemət olan yuxu kimi bir şeyin də dadı qaçıb, yuxumuz elə bil ki, narkoz altında yatan xəstənin uyumasıdır, özündən getməsidir. Bir insan yuxusu da yata bilmirik, ilahi. Bir insan yuxusu da gözlərimizi elə bil ki, qamarlayıb özünün ağışına ala bilmir. Beləcə, özündən getmiş, yarılıhuş halda qarma-qarışıq yuxularla sabah adlanan üzüntülü bir dünya qapısını açır, ayağa durur, tələm-tələsik yenə də dünyanın mənzil boyu suallarını çiynimizə alıb, qapımızdan çıxıb, şəhər adlı böyük bir dünyanın, qalmaqalın, qələbəliyin içindən keçib dünənki iş yerimizə, dünənki intriqaların, sözlərin, söhbətlərin yuvasına qayıdırıq. Başımız o qədər qatılır ki, içimiz o qədər göynəyir ki, burulğanlar o qədər bizi sağdan-sola, soldan-sağa, yuxarıdan-aşağı, aşağıdan-yuxarı fırlayır ki, bir an da, bir dəqiqə də olsun düşünə bilmirik ki, eyvah, axı bu hədəd gedən anlarımız, dəqiqələrimiz, saatlarımız üst-üstə yığılıb Allahın bizə vermiş olduğu qısaca bir ömrü təşkil edir. Axı bu ömür OLUMLA başlasa da, onun ÖLÜM adlı bir nöqtəsi var. Və bu qalmaqalla, bu qeylü-qalla biz əslində hər gün, hər

saat, hər dəqiqədə olum nöqtəsindən ölüm nöqtəsinə sarı yaxınlaşırıq. Ölümdən sonra isə hələlik bizim üçün bəlli heç nə yoxdur. Bəlkə də nə isə var, amma bildiyimiz odur ki, ölümdən o yana nə olacağı bizim üçün qapqaranlıqdır. Bizsə saniyələrlə, dəqiqələrlə, günlərlə, aylarla, illərlə vidalaşa-vidalaşa, əhdi kəsilmiş atlar kimi sürünə-sürünə, qalxa-qalxa, yığıla-yığıla, dura-dura OLUM adlı çıxış nöqtəsindən ÖLÜM adlı bir nöqtəyə hey yaxınlaşırıq. Amma bunu nə ağımız dərk edir, nə ürəyimiz hiss edir. Bircə hansısa nöqtələrin birində nəfəsimiz kəsilib, əlimizlə sancan ürəyimizin üstünə qeyri-ixtiyari toxunanda canımızdan bir qorxu keçir: “Nə verərsən?”, “Nə verəsən?” Bir şair demişkən, nə verəsən, kəsib yolumuzu o bədheybət varlıq deyəcək: “Salaməleyküm, gəlmişəm, çatmışam, sən də artıq mənzil başındasan”.

*“Azadlıq”,
4 iyun 1991-ci il*

1990-CI İL YANVARIN 27-də AKP MK-də KEÇİRİLMİŞ ZİYALILARLA GÖRÜŞDƏ AYDIN MƏMMƏDOVUN ÇIXIŞI

Məndə belə bir təəssürat var ki, bizimlə respublikadakı vəziyyətin real gerçəkliyi arasında çox uzun məsafə var. Respublikadakı gerçəklik bizim düşündüyümüzdən, hiss elədiyimizdən daha mürəkkəbdir. Bunu ona görə deyirəm ki, mən özüm bitərəfəm, amma bu ilyarımda Mərkəzi Komitənin hadisələrlə bağlı proqnozlaşdırma işində iştirak etmişəm, eyni zamanda da Azərbaycanda qeyri-formal hərəkətlə bağlıyam və haradasa, özüm də həmin qeyri-formal hərəkətin yetişdirməsiyəm. Yəni mən istənilən instansiya ilə işləməyə, imkanımı sərf eləməyə hazırım, təki bundan mənim xalqım udsun. Və bu gerçəkliklə bağlı olduğum üçün başa düşürəm ki, əgər biz bir neçə ay bundan qabaq ümid bəsləyirdiksə ki, Qarabağ məsələsi həll olunan kimi respublikada vəziyyət düzələcək, indi bizim buna da ümidimiz yoxdur. Hətta Dağlıq Qarabağ məsələsi bu gün yüz faiz həll olunsa belə, respublikada artıq əhvali-ruhiyyə o qədər qatmaqarışıqdır ki, inanmıram vəziyyət bununla düzəlsin. Ziyalılarla camaat arasındakı böyük uçurumu biz özümüz yaratmışıq. Bax biz deyirik, təşəbbüsü ələ

alaq, ancaq mənə elə gəlir ki, təşəbbüsü partiya təşkilatında, Mərkəzi Komitədə keçirilən aktivdə yox, camaat arasında ələ almaq lazımdır. Əgər biz burada həqiqəti deyiriksə, amma bu həqiqəti gedib kollektivdə, böyük müqavimət qarşısında, söyüşdən, lap tərpkdən qorxmadan demiriksə və bizim yerimizdə bu təşəbbüsü siyasi cəhətdən aşağı səviyyəli adamlar arasında boş lozunqla ələ alırlarsa, bunun günahı bizdədir. Və əgər hər hansı bir hərəkətdə radikal bir meyl meydana gəlibsə və o, kütlənin aşağı hissəsinin yığılıb-qalmış sosial və qeyri-sosial narazılığından istifadə edib onun radikal təbiətini öz arxasınca aparıbsa, bu, birinci növbədə o sağlam qüvvə dediyimiz adamların günahıdır. Çünki sağlam tərəf inert olanda, öz missiyasını başa düşməyəndə, sübhəsiz, kütləni radikallar başqa bir tərəfə aparır. Mən bu çıxışlarda iki məqam hiss edirəm: deyirsiniz, Mərkəzi Komitəni bu saat tərif edən insan gərək böyük cəsarət sahibi olsun, çünki tənqid etmək dəbdədir. Amma biz Xalq Cəbhəsindəki səhvləri indi görmürüksə, təzədən ikinci bir avtoritar rejim hazırlamırıqmı? Xalqın birliyi başqa, xalqın mütəşəkkiliyi başqa bir şeydir, amma mütəşəkkiliyin başında duranlara biz səhvlərini deməkdən çəkinməməliyik. Hər şeyi poetik bir şəkildə qəbul edib əvvəl o, güclü olanda hamımız onun ardınca gediriksə, sonra onlar bir səhv buraxan kimi səhvdən yapışıb qaçmağa çalışırıqsa, onda bunun günahı kimdədir? Mənə belə gəlir ki, yaranmış vəziyyətdə, şənbə hadisələrindən sonra Mərkəzi Komitənin bürosuyla yanaşı Xalq Cəbhəsinin idarə heyəti də istefa verməli idi. Əgər söhbət tarixi, əxlaqi, etik normalar üstündə qurulmuş əsl sivilizasiyadan gedirsə, hər tərəfdən müsbət fikir götürüb xalqı vəziyyətdən çıxarmaq üçün ümumi bir konsensusa gəlirlər. Biz bu konsensusa gəlməmişik. Biz birtərəfli danışıraq. Camaatı vəziyyətdən çıxarmaq üçün taktika, proqram hazırlamaqdansa, mitinq əhvali-ruhiyyəsi ilə köklənib başlayırıq özümüzə alqış qazanmağa. Alqış qazanmaq çox asandır.

Ən çətini ən dəhşətli söyüşlərə müqavimət göstərüb xalqın şüuruna təsir etməkdir ki, xalq düzgün yola getsin. Amma biz bu yola gəlib çıxma bilməmişik. Xalq Cəbhəsi Azərbaycanda yekcins təşkilat deyil. Yanvarın 12-də səhərdən-axşama, doqquzdan on birə qədər Nemətlə, Rəhimlə ümumi dilə gəldik. Səhəri gün meydandakı mitinqdə də dedilər ki, Bakını sakit buraxın, çünki Bakı bizim siyasi mərkəzimizdir, başımızdır. Əgər Bakıda qırğın olmuş olsa, sabah başsız ayaq kimi çabalaya-çalalaya qalacağıq, necə ki, indiyə kimi çabalaya-çalalaya gəlirik. Və həmin gün erməni qırğınları baş verdi. Kim saldı bu qırğını? Bu günə kimi biz bilirikmi qırğını salan kim idi? Qaçqınlar deyildi. Tamam başqa qüvvələr var idi. Hələ Azərbaycanda hərəkətin spektrini bilmərik, bilmirik ki, bu hərəkətdə fəaliyyət göstərən qüvvələr hardadır? Sağla solun arasında doxsan min dənə xətt və doxsan min cəmiyyət var. Rayonlarda elə özləklər var ki, mərkəzdəki idarələrdən dəfələrlə qüvvətlidir və heç mərkəzin iradəsinə tabe deyil. Ona görə də baş verən hər hansı bir hərəkəti yalnız Xalq Cəbhəsinin adı ilə bağlamağa haqqımız yoxdur, çünki biz bu vaxtanan Azərbaycanda baş verən hərəkətin mexanizmini, hərəkətverici qüvvələrini, onun tərkib hissəsini öyrənməmişik. Biz fizioloji siyasətlə məşğuluq. Bizim danışığımız başdan-başa publisistikadır, bizdə politoloji dünyagörüşü yoxdur. Biz dövlət quruculuğunu bilmirik. Respublikamızda hansı dövlət aparatı, hansı quruluş olmalıdır, suverenliyə necə gəlməliyik, iqtisadi müstəqilliyə necə gəlməliyik, siyasi müstəqillik olmadan torpağı müstəqil surətdə idarə etmək olarmı? – bunun mexanizmini bilmirik. Bilmədən şair kimi, yazıçı kimi xalqımızı siyasi natamam edib buraxmışıq küçələrə. İndi onu ədalətə, əmin-amanlığa gətirməyin yollarını bilmirik. Və başlayırıq özümüzə əl çaldırmağa. Bütün tökülən qanın günahı burda oturanların hamısının çiyində var. Ömrümüzün axırına qədər bu günahı biz özümüzə daşıyaçağıq,

çünkü xalqımıza doğru yol göstərməmişik. Və buna görə də indiki vəziyyətdəyik...

İyirmi il əvvəl əziyyətlə Türkiyə ilə birinci körpü salanlardan biri mən olmuşam, amma adi bir balaqan aeroportda bizim münasibətlərimizi korlayır, biz də buna baxıb əl çalırıq. Və yaxud İranla münasibətlərin əhəmiyyətini çox dəqiq bilirik, amma bunu kütlələrə başa salmışıq mı? Televizorda bunu demişik mi? Biz televiziya verilişlərinə çıxanda fikirləşirik ki, necə danışsam, camaat məni sevər, necə danışsam, camaat məni söyməz. Halbuki, sən məntiqlə danışsan, biri başa düşər, ikisi başa düşər, beşi başa düşər, nəhayət, kütlə ayılar. Biz kütləni ayıltmırıq, yatırdırıq, onu məhv edirik. İndi hal-hazırda yığılmış qrup hamımız rus xalqının Azərbaycan xalqıyla dostluğundan danışırıq. Bu dostluğu da bilirik, öz tarixi ənənəmizi də bilirik, amma biz bunu kimə deyirik? Bir-birimizimi başa salırıq? Başa düşürəm, rus xalqını qovan var?

Açıq deyək ki, artıq Bakı mövqeyini siyasi-mədəni mərkəz kimi itirir. Bizim günahımızdan itirir. Axı biz əlaqə yaratmırıq. Üç gün biz Gürcüstanda olduq. Gürcüstanın bütün partiyaları ilə görüşdük. “Qafqaz evi” anlayışından danışdıq. Razılaşdıq ki, əmin-amanlıq yaradaq, bütün ərazi iddialarına moratoriya qoyaq, erməni tərəfini də cəlb edək. İşləmək lazımdır. Hər idarə, hər kəs. Biz hamımız ya Xalq Cəbhəsindən umuruq, ya Mərkəzi Komitədən, amma heç kim özünün konkret işini, məsuliyyətini hiss eləmir. Və belə bir vəziyyətdə də biz xalqı buraxmış qüçlərə. İndi bəziləri deyir ki, fəvqəladə vəziyyət götürülsün. Mən inanmıram ki, Xalq Cəbhəsinin başçıları deyərlər ki, drujinalar yaratmaqla şəhərdə biz əmin-amanlığa sahib olacağıq, ya boynumuza bu məsuliyyəti götürürük. Mən inanmıram ki, Ayaz Mütəllibov, ya Həsən Həsənov belə bir məsuliyyəti öz üzərlərinə götürsünlər. Mümkün deyil. Hələ biz bilmirik ki, fəvqəladə vəziyyət qurtarandan sonra zərbə bizə haradan dəyəcək,

kənardan bizə gözlənilməz provokasiya hazırlayırlar. Axı bizim respublikamızın daxilindəki potensial konfliktləri kənardan düzəldən qüvvələr var. Bunun da siyasi analizini verə bilmirik. Ona görə də bizə verilən vaxtdan maksimum istifadə etməliyik. Nə qədər ki, əhalinin əhvali-ruhiyyəsini biz idarə etməmişik, fəvqəladə vəziyyət qurtarandan sonra hər şey təzədən başlayacaq və başımıza çox işlər gələcək. Hətta açığı deyək, vətəndaş müharibəsinə, etnik konfliktlərə qədər hər şey gözləmək olar. Belə bir vaxtda gərək biz hər tədbiri vaxtında görək, adamlara başa salaq, amma biz onların təzyiqi altında başlayırıq öz fikrimizi dəyişdirməyə. Mənə belə gəlir ki, indiki zamanda bizim bir yolu-muz var – konsensus.

Azərbaycanda Mərkəzi Komitə, sovet idarələri, Ali Sovet, Xalq Cəbhəsi, bütün ziyalılar və yaxud da başqa təşkilatların nümayəndələri qoy on gün, mədəni ölkələrdə olduğu kimi, on gün yığılıb gecə-gündüz bir-birini eşitsinlər, nəhayət, bir konsensusa gəlsinlər ki, biz hansı fikrin əsasında respublikanı vəziyyətdən çıxarmalıyıq. Və hansı fikir Mərkəzi Komitə üçün də, Xalq Cəbhəsi üçün də, “Qurtuluş” üçün də, “Dirçəliş” üçün də neçə partiya yaradılıb, bunların hamısının sırası üzvləri üçün əsas olsun, məsuliyyəti öz boyunlarına götürsünlər. Əgər biz ümumi fikrə, konsensusa gəlməsək, özü də intellektual mübarizə yolu ilə dil tapmasaq, işimiz çox çətin olacaq, axı ola bilməz ki, savadlı ilə savadsız otursun, axırda bir savadlı heç olmasa üç savadsızı başa sala bilməsin, əgər başa sala bilmirsə, deməli onun savadı yalan savaddır. Və bundan sonra biz deyə bilərik ki, bəli, biz respublikanın, xüsusilə Bakının əmin-amanlığının məsuliyyətini öz çiy-nimizə götürürük.

*(Mətn hərbi senzurada kəsilib doğrandıqdan
sonra efirə buraxılıb)*

FACİƏ BELƏ OLUB

Elə bil şayiələr xəbərin özündən də əvvəl gəlib çatmışdı. Elə bil bir-birinə bənzəməyən bu söhbətlərə onu danışanlar faciənin özündən də əvvəl hazırlamışdılar. Çünki bir belə variantı bir günün içində fikirləşib tapmaq mümkün olan şey deyil.

Ümumiyyətlə, şayiə məsələsində biz çox virtuoz xalqıq.

Elə bil dünən idi. Ali Sovetdə vertolyot qəzasından sonra “7 gün”ə müsahibə verirdi. Və mən fotoaparatomu iki-üç dəfə şaq-qıldadandan sonra qatlayıb qoydum çantama. Nə ehtiyac var Aydın Məmmədovun şəklin çox çəkməyə, istənilən vaxt yenə çəkmək olar.

Sən saydığını say...

Bakıdan Qaxa 8 saatlıq yol boyu bu faciə ilə əlaqədar eşitdiyim bütün söhbətləri saf-çürük edirəm. Bu söhbətlərin içindən qırmızı xətt kimi seçilən biri daha çox təkrar olunur. Aydın Məmmədovla, özümə verdiyim bu suallara sanki yüzlərlə adamın səsi gəlir: “Xalq Cəbhəsinin üzvlərinə kim qəsd edər? Əlbəttə, kommunistlər”.

Bu səslər nə qədər gur olsa da, məni inandıra bilmir.

Daxili dialoq davam edir.

– Yaxşı, sabah kommunist deputatlardan biri, ya ikisi qəzaya düşüb öldü, onda belə çıxır ki, onu da Xalq Cəbhəsi edib?

Səslər:

– Yox, kommunistin ölməsinin Xalq Cəbhəsinə nə dəxli. Allah eləsin lap hamısı...

Burada daxili dialoq kəsilir.

Ali Sovetdə vertolyot qəzasına uğramış Aydın Məmmədov, Ramiz Fətəliyev və Tamerlan Qarayevdən müsahibə alanda üçüncünün dönə-dönə təkrar etdiyi bir fikir yadıma düşür. Və o təkid edirdi ki, həmin fikri qəzetimizdə mütləq yazaq. O deyirdi:

“Bəzi adamlar danışırlar ki, guya vertolyot qəzası kommunistlərin bizə qəsdidir. Bu, tamamilə yalan bir şeyiədir”.

Biz Xalq Cəbhəsi məclisi sədrinin bu fikrini qəzetdə yazdıq. İndi həmin söz-söhbətlər təzədən yayılıb. Elə buna görə də mən şeyiələrə inanmaq istəmirəm.

Digər tərəfdən, Aydın Məmmədovun aradan götürülməsi kommunistlərə xeyir deyil ki, ziyandır. Orta müxalifətdə olan bu adam Xalq Cəbhəsi ilə kommunistlər arasında körpü rolunu oynayırdı. Qızırdırıcılıqdan daha çox barışdırıcı mövqə tuturdu. Tərəfləri xırda çəkişmələrdən daha ağırlı məsələləri həll etməyə çağırırdı. Yox, bu cür adamın ortadan götürülməsi kommunistlərə lazım deyildi. Onlarla bir mövqedə olmasa da, onun yoxluğu kommunistlər, elə müxalifət üçün də itkidir.

Dilərə Əliyevaya gəldikdə isə (nədənsə mən onların heç birinə “rəhmətlik” deyə bilmirəm. Hələ də onların yoxluğuna özümü öyrəşdirə bilmirəm. Nə isə, Allah rəhmət eləsin. Olacaqla barışmaq lazımdır) o, doğrudan da, kommunistlərlə 180 dərəcə əks bucaqda dayanırdı. Təkcə elə buna görəmi o, aradan götürülməli idi? Nədənsə yenə inanmağım gəlmir. Əgər siyasi baxışına görə qadına qəsd edilirsə, onda nəinki siyasi baxış, heç adamlıqdan söhbət gedə bilməz.

Bu fikirlərlə Qaxa yaxınlaşıram. Nə qədər çalışırımsa da, bu fikirləri başımdan çıxara bilmirəm. Axır nəticəm belə olur ki,

mən bu qəzanın qəsd olduğuna inanmıram. Və bir də ki, bu, mənim qənaətimdir.

Avtobus Qaxa çatır. Rayon kommunistlərinin iqamətgahına, partiya komitəsinə gedirəm. Ona görə yox ki, raykom rayonda hakimi-mütləqdir. Ona görə ki, rəhmətliklər son saatlarına qədər katiblərlə bir yerdə olub və elə onların məşinında da qəzaya uğrayıblar.

Birinci katibin kabinetində katiblərin üçü də cəmlənib. Üzərinə qızılı hərflərlə “7 gün” yazılmış vəsiqəmi göstərib özümü təqdim edirəm. Gəlişimin səbəbini deyən kimi qadın katib (2-ci, yoxsa 3-cü katib olduğunu bilmirəm. Yəqin ki, 3-cü katibdir, çünki 3-cülər bir qayda kimi qadın olur) stolun üstündəki “Kommunist” qəzetini göstərib, xoşagəlməyən bir tərzdə bildirir ki, “daha nə varsa, burda yazılıb də, bu məsələyə qayıtmağa nə hacət”.

Etiket normaları ilə təqribən mən gəldiyim məsafə qədər arası olan bu rəftarın pərvazlanmasına birinci katib imkan vermir. Üçüncünün sözünü yarımçıq kəsib, layiq olduğu dərəcədə tənbeh edir.

Məni gülərlə qarşılama da, üçüncünün taleyinə narahat oluram. Fikirləşirəm ki, əgər bu günə qədər birincinin ürəyini oxumağı bacarmamınsa, sən heç vaxt ikinci olmayacaqsan. Nə isə...

Raykomun birinci katibi Səid Malaxovun danışıq və rəftarından hiss etmək çətin deyil ki, o, hələ bu faciədən özünə gələ bilməyib. Daxildə nələr çəkdiyini üzünün əzaları açıq-aydın büruzə verir. O, bu ağırlıqla yaşayır. Verəcəyim suallara istənilən qədər cavab verməyə razıdır, tək rayon haqqında heç bir xoşagəlməz söz deyilməsin. Çünki bu, sırf bir təsadüfdür və hər yerdə ola bilərdi.

Öncədən deyim ki, Qaxda faciə ilə bağlı kiminlə söhbət edirdimsə, bu fikir hiss olunurdu. Qaxlılar xalqın iki hörmətli nümayəndəsinin həlak olmasından kədərləniblər. “Axı niyə bu qəza

Qaxda oldu?” Allah bir xalqa dərd göndərəndə ərazi bölgüsünə o dərəcədə əhəmiyyət vermir. Məsələ dərdin böyüklüyündədir, onun harda baş verməsində deyil. Bir sözlə, bu qəzada qaxlıların tük qədər də günahı yoxdur.

Səid Malaxovdan bu məsələ ilə bağlı ən xırda detallı belə təfəsilatıyla danışmağı xahiş edirəm.

S.Malaxov: – Fevral ayında biz – Respublika Ali Sovetinin bir qrup deputatı Gürcüstanda olduq. Bizi çox yaxşı qarşıladılar. Elə səhəri gün Z.Qamsaxurdianın qəbulunda olduq. Gəlişimizin səbəbini ona çatdırdıq. Bu, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ilə əlaqədar səfər idi. Çünki son zamanlar Gürcüstanda azərbaycanlıların qara qüvvələr tərəfindən sıxışdırılması nəzərə çarpır. Hətta köçüb gələnlər də vardır. Xahiş etdik ki, azərbaycanlıların yığcam yaşadığı Bolnisi, Dmanisi, Marneuli və Qardabaninin azərbaycanlı sakinləri ilə görüşməyə icazə versinlər. Qamsaxurdia təsdiq etdi ki, “bəli, belə bir problem var və bu problem bizim rəhbərlik etdiyimiz dövrə təsadüf etmir. Mən də bilirəm ki, gürcülər azərbaycanlıların yaşadığı yerlərdə qeyri-qanuni evlər tikir və onları sıxışdırırlar. Biz həmin evləri sökmək istəmişdik, gürcülər isə ya uşaqlarını, ya da özlərini traktorun qabağına ataraq bu işə mane olurdular. Bizdən əvvəl baş vermiş hadisələrə cavab verə bilmərik, lakin çalışacağıq ki, hər şeyi öz qaydasına salaq”. Sonra mən ona Qaxda yaşayan gürcülər haqqında danışdım. Dedim ki, gürcülər haqqında Sizə verilən məlumatlar yanlışdır. Siz kimlərə inanırsınızsa, qoy gəlib yoxlasınlar. İstərdik ki, bizdə gürcülər necə yaşayırsa, sizdə də azərbaycanlılar elə yaşasın.

Biz elə oradaca iki dəstəyə ayrıldıq.

Birinci dəstədə Dilarə xanım, mən və Gəncədən xalq deputatı Mürşüd Məmmədov əvvəl Dmanisidə, sonra isə Bolnisiyə olub, orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşdük. Hər şeyi yerli-yataqlı öyrəndik.

İkinci dəstəyə isə Gəncə Dəmiryol Xəstəxanasının baş həkimi Şadman, Zaqatala radio verilişlərinin redaktoru Arif Hacıyev, respublika Turizm Bürosunun rəisi Fikrət və Şəmkir rayon prokuroru Əli Məmmədov daxil idilər. Onlar isə Marneuli və Dmanisi zəhmətkeşləri ilə görüşüblər. Fevralın 22-də bütün işləri başa çatdıraraq protokolları imzaladıq və geri qayıtdıq. Aradan xeyli keçmişdi ki, yəni aprelin 17-də respublika Ali Sovetindən zəng edib bildirdilər ki, bizi Gürcüstanda müşayiət edən iki deputat – Qayoz Kordzadze və Lado Sokuraşvili öz maşınları ilə Bakıya gəliblər, sabah Qaxa çıxacaqlar. Məqsədləri bizdə yaşayan gürcülərin həyat tərzini öyrənməkdir.

Ali Sovetdən verilən məlumata görə, onlar iki maşınla olacaqdılar – gürcü deputatlar öz maşınlarında, Respublika Ali Sovetinin maşınında isə deputatlar Dilarə Əliyeva, Aydın Məmmədov və Əli Ələkbərov. Biz hazırlıq görüb onları gözləməli olduq. Təxminən axşamüstü saat beş radələrində rayon partiya komitəsinin katibləri, AXC rayon şöbəsinin nümayəndələri toplanmışdılar. Gecə saat 24 radələrində Şəkidən zəng edib bildirdilər ki, qonaqlar Şəkidə gecələyib səhər Qaxa gələcəklər. Hətta özüm Kordzadze və Ələkbərovla danışdım. Bildirdilər ki, səhər saat 11-də bizim rayonda olacaqlar. Ertəsi gün saat 11.30-da qonaqlar gəldi. Söhbət etdik, təklif edildi ki, birbaşa işə keçək.

Qonaqlarla Qax İngiloy gürcü orta məktəbinə gəldik. Orada müəllim kollektivi ilə görüşərək təxminən iki saata qədər söhbətdən sonra yaxınlıqda fəaliyyət göstərən kilsəyə baş çəkdik. Sonra Dövlət Təchizat Komitəsinin Qax baş kəndində yerləşən pansionatına nahara getdik. Mən Dilarə xanım ilə öz maşınıma, üçüncü katib isə gürcü deputatların maşınına oturdu. Həmişə edəndə Dilarə xanım xahiş etdi ki, Zaqatalaya zəng edib Arif Hacıyevi dəvət edək. Çünki Gürcüstan səfəri zamanı o da bizimlə bir

yerdə olmuşdu. Zəng etdik, Arif Hacıyev gəldi. Nahardan sonra yenə həmin tərkibdə maşınlara oturub, Əlibəyli kəndinə getdik. Müəllimlərlə görüşdük, partiya fəalları ilə söhbət etdik. Görüşdən sonra Dilarə xanım Arif Hacıyevə təklif etdi ki, axşam Qaxda qalsın, sabah Zaqatalaya gedəcəklər. Arif gəldiyi maşını yola salaraq bizimlə rayon mərkəzinə qayıtdı. Yolda Dilarə xanım dedi ki, AXC-nin rayon şöbəsinə gedək, bir az söhbət edib qayıdaq, Şöbəyə gəldik, lakin heç kəslə görüşə bilmədik. Çünki biz gələndə artıq cəbhəçilərin çoxu dağılıbmışdı. Təklif edildi ki, görüşü sabah keçirsinlər. Dilarə xanım razılaşdı. Qayıtdıq pansionata. 40-45 dəqiqə keçmişdi ki, Xalq Cəbhəsindən 4-5 nəfər gəlib Dilarə xanımla 30-40 dəqiqə söhbət edərək getdilər. Mən hətta təklif etdim ki, gəlib çay iç-çə söhbət etsinlər. Özümüz isə kənara çəkildik. Axşam Dilarə xanım səhər saat 8:45-də 1 nömrəli məktəbdə olmaq istədiyini bildirdi. Səhər saat 8:45-də özüm və RİK-in sədri gəldik pansionata ki, Dilarə xanımla məktəbə gedək. O, hələ yu-xudan oyanmamışdı. Ona görə də ikinci katibə tapşırıdım ki, Dilarə xanıma müşayiət etsin və mən özüm gürcü qonaqları qarşılamağa getdim. Təxminən 8:55-də Dilarə xanım, Aydın Məmmədov, Arif Hacıyev və ikinci katib Nizami Əhmədov məktəbə gediblər. Biz belə razılaşdıq ki, saat 10:30-da Rayon Partiya Komitəsinin binası qarşısında görüşək.

Vədələşdiyimiz vaxt ora toplaşdıq. Onlar isə 15-20 dəqiqə gecikdilər. Biz onları tamamilə sərbəst buraxırdıq ki, işlərinə maneçilik etməyə. Sonra Dilarə Əliyeva, Aydın Məmmədov və Arif Hacıyev mənim maşınma oturaraq Zaqatalanın Əliabad kəndinə üz tutduq. Aprelin 20-də saat 10:10-da Əliabad kəndinə çatdıq. Orada partiya fəalları və zəhmətkeşlərlə görüşdük. Zaqatalanın Danaçı kəndinə getdik. Onu da qeyd edirəm ki, əvvəlki axşam Dilarə xanımın təklifinə əsasən, bizimlə Tbilisiyə getmiş deputat

qrupunun o biri hissəsinin də buraya dəvət edilməsi məsələsi qoyulmuşdu və bu iş mənə həvalə olunmuşdu. Mən Şadmana və AXC-nin üzvü Mürşüdə zəng edib bildirdim ki, saat 16.00-da Qaxda olsunlar. Biz isə qonaq evinə qayıtdıq. Sonra Rayon Partiya Komitəsindən zəng edib bildirdilər ki, Şadmanla Mürşüd gəliblər. Dedim, qoy gəlib nahar etsinlər. Saat 17:00 radələrində onlar qonaq evinə gəldilər. Özü də öz məşinlərində. Nahar zamanı Kordzadze bildirdi ki, biz Əlibəyli kəndinə getməliyik, vaxtımız azdır. Saat 17:20-də Qayoz Kordzadze qalxaraq duz-çörək üçün minnətdarlıq edib dedi ki, onları üzürlü hesab edək, bəs vaxtdır, getməlidirlər. Sonra da mənə təklif etdi ki, onları müşayiət edim. Hətta Dilarə xanım belə bir ifadə də işlətdi ki, “Kordzadze düz edir, centlmen söz veribsə, əməl etməlidir”. Dilarə xanımın cəbhəçilərlə görüşü baş tutmamış, bu günə salınmışdı. Elə bu zaman Xalq Cəbhəsindən zəng edib bildirdilər ki, görüş saat 17:00-da yox, 19:00-da olacaq. Hamı durdu. Gürcü deputatlarla onların məşinına oturdum. Sonra Əli Ələkbərov məndən Əlibəyli kəndində keçiriləcək tədbirdə iştirak etməsini xahiş etdi. Aydın Məmmədov dedi ki, bəs Dilarə xanım bizimlə getməzsə, kim bizə tərcüməçilik edəcək? Dedim ki, tərcüməçi taparam. Dilarə xanım isə etiraz etdi ki, mən orada dünən olmuşam, ona görə də getməyəcəyəm. Arif Hacıyev də dedi ki, bizim Zaqatalada işimiz var. Siz gedin, narahat olmayın, iki məşinımız var, gələcəyik. Biz düz saat 17:30-da yola düşdük. Mən saata baxırdım, çünki, Qayoz soruşmuşdu ki, biz 1 saata kəndə çatdıq bilərikmi? Saat 18:15-də kəndə çatdıq. Rayon Partiya Komitəsinin katibi və icraiyyə komitəsinin sədri bizi gözləyirdi. Hamımız gəldik kənd soveti sədrinin evinə. Təxminən saat 19:00 radələrində mənə kənara çəkildilər ki, Sizin məşinınız qəzaya uğrayıb. Aydın hadisə yerində keçinib. Dilarə xanımı isə rayon xəstəxanasına aparıblar.

Artıq 19:30-da mən hadisə yerində idim və oradan tez xəstəxanaya getdim. Xəstəxananın həyətində xeyli adam var idi. 19:55-də həkim çıxaraq Dilarə xanımın keçinməsi xəbərini verdi...

Hadisəni demək olar ki, bütün təfsilatı ilə sizə danışdım. Əlbəttə, bu, çox ağır dərddir.

Rayonun Mərkəzi Xəstəxanasında qəzaya uğrayan maşının sürücüsü Əziz Sütüeyevə baş çəkdim. O, sol çiyindən zədə alıb. Vəziyyətində təhlükəli bir şey yoxdur. Durub gəzir. Oxşar suallarla ona müraciət etdim:

– Əziz, neçə ildir sürücü işləyirsiniz?

– 1970-ci ildən, demək olar ki, müntəzəm sürücü işləyirəm.

– Bəs qəza baş verənə qədər hadisəni olduğu kimi danışa bilərsənmi?

– Aprelin 19-da Gürcüstan və Azərbaycan xalq deputatlarından bir qrupu rayonumuza gəlmişdi. Ayın 20-də səhər 1 nömrəli məktəbin müəllimləri ilə görüşməli idilər. Tərslikdən deputatların gəldikləri maşının mühərriki işə düşmədi. Ona görə də onları mən aparmalı oldum. Rayonun birinci katibi gürcü deputatlar olan maşına əyləşdi. Aydın Məmmədov və Dilarə Əliyeva isə mənim maşınıma əyləşdilər. Mən onları Zaqatala rayon Xalq Cəbhəsinin nümayəndələri ilə görüşə apardım. Sonra istədik Qaxın gürcülər yaşayan Əlibəyli kəndinə gedək. Çünki bizi orada gözləyəcəkdilər. Əlibəyliyə gedəndə Dilarə xanım dedi ki, bəs biz hara gedirik, bura Qaxa oxşamır. Dedim ki, əvvəl Əlibəyliyə gedəcəyik. Dedi: “Yox, əvvəl Qax rayon Xalq Cəbhəsinin uşaqları ilə görüşək, söz vermişəm, sonra qayıdaq”. Etiraz etmədim. Dönüb geri qayıtdıq.

Mənim yanımda Dilarə xanım, arxada sağ tərəfdə Aydın Məmmədov oturmuşdu. Sürəti artırdım ki, vaxtında çataq. 100-lə gedirdik. Dönüb qayıtdığımız yerdən 1200 metr (bunu mənə sonra dedilər) aralanmışdıq ki, qəfildən yolun sağından iki donuz

qaça-qaça yola çıxdı. Əyləci basmağın xeyri yox idi. Sükanı sola burub onların qabağından keçməyi qərara aldım. Donuzun biri özünü maşına çırpdı. Elə yerindəcə murdar oldu. Gördüm ki, sükanı sola burmasam, maşın aşacaq. Sola burdum. Maşın yoldan çıxdı. Qabaqda bir qoz ağacı vardı. Onun üstünə gedirdik. Sükanı təzədən sağa bursaydım, aşa bilərdik. Ona görə də sükanı bir də sola burdum ki, ağacın solundan keçim. Maşının qabağı keçdi, amma sağ tərəfdəki qapılar zərblə ağaca dəydi. Maşının şüşəsindən çölə uçdum. Dilarə xanımı yanımda uzanan gördüm. Özümü itirməyib tez yola qaçdım ki, maşın saxlayıb köməyə çağırım. Hələ ağır hiss etmədim. Köməyə gəldilər, Dilarə xanımı tez xəstəxanaya apardılar. Aydın Məmmədov isə elə yerindəcə keçinmişdi. Bir azdan Dilarə xanımın xəstəxanada keçdiyini eşitdim. Öz dərdim yadımdan çıxmışdı. Neyləmək olardı. Artıq gec idi. Bunu özümə bağışlaya bilmirəm.

Qəza yerində oldum. Maşının zərblə dəydiyi ağacın şəklini çəkdim. Hadisəyə birinci gələnlərlə, kömək edənlərlə danışdım. Özünü maşına çıxıran donuz hələ də yerdədir. “Volqa”nın qabaq şüşəsi ağacdən 3-4 metr aralıdadır, çilik-çilik olub. Faciənin xronikası belədir.

Aydın Məmmədovun atası gəlib, çox təmkinlə oğlunun cəsədini doğma kəndinə aparıb. Və bütün söz-söhbətlər bir yana, bu ağsaqqal deyib ki, “Allahın qəzasıdır da olub”. Vəssalam.

Bu qeydləri Qax-Bakı avtobusu Qaxdan çıxandan sonra yazmağa başlamışam. Kürdəmirdə sürücü avtobusu ona sərf eləyən yeməxananın yanında nahara saxladı. Məndən başqa hamı getdi yeməyə. Bir saatin necə keçdiyini avtobusa minən bir ağbirçəyin: “Başıma xeyir, bu uşaq nə qədər yazır” deməsindən bildim. Mən çalışıram ki, fikrim dağılmasın, yazını Bakıya qədər tamamlayım. Çünki redaktor indi redaksiyada tikan üstədir. Hələ çəkdiyim şəkillərin çıxarılması da var. Hələ bu yazı makinaya vurulacaq,

linotipçimiz Adil dayı redaktora “Yekə kişisən, materialı vaxtında gətirin də” deyəcək. Və sonra yazının nə yazı olduğunu görüb müştüyünə bir “Astra” keçirərək kirmişcə başlayacaq yazını yazmağa. Elə həmin Adil dayı bu yazını birnəfəsə axıra qədər yığa bilməyəcək. Oturub fikrə gedəcək. Dünyanın gərđişinə ürəyində lənət oxuyub bir ah çəkəcək və keçəcək maşının arxasına, başlayacaq materialı yığmağa. Bax, beləcə, ömür davam edir. Hərəmiş bir insan ömrü yaşayırıq, əgər buna insan ömrü demək mümkünsə...

BAKI – QAX – BAKI

*Saleh MƏMMƏDOV,
“7 gün” qəzetinin xüsusi müxbiri*

AYDININ MƏZARI BAŞINDA

Aydın mənim tələbəm olmuşdu. Hələ tələbək illərində mən onun ağılna, ətrafında cərəyan edən hadisələrə müdaxiləsindəki orijinal münasibətinə heyran olardım. Buna görə də ona deyərdim ki, sənin ağıln və istedadın təkcə səninki deyil, bu ağıl və istedad xalqımızın milli sərvətidir. Çox təəssüf ki, biz bu milli sərvətimizi qoruyub saxlaya bilmədik. Biz malik olduğumuz sərvətin qiymətini əlimizdən çıxandan sonra bilirik.

Aydının dəfn mərasimində, onun məzarı başında mən bunu düşünür və içimdən qovrulurdum. Birdən vida sözü deməkçün mənə söz verdilər. Qəhər boğazımda elə düyünlənmişdi ki, danışa bilmədim. Ağırdır, çox ağır! Hər addımını izləyən, bugünkü addımına fərəhlənən, gələcək addımlarına böyük ümidlər bəsləyən bir müəllim sevimli tələbəsinin məzarı başında nə deyə bilər? Bu, mənim üçün ən böyük cəza idi. Çünki tələbəmə bəslədiyim ümidlər taleyin bir zərbəsi ilə puça çıxmışdı. Axı mən Aydın-dan çox şey gözləyirdim. Odur ki, susdum, ağzımı açma bilmədim.

Görünür, son illər bizimki gətirmir. Şəhid dalınca şəhid, qurban dalınca qurban veririk. İlahi, daha bəsdir! Bununla bərabər bilirik ki, dözməkdən, tale ilə barışmaqdan başqa, ayrı çarəmiz yoxdur.

Ali Sovetin son iclaslarında Aydının qaldırdığı məsələlərin həyata keçməsi ümidi ilə yaşayaq. Onların həyata keçməsi Aydının xatirəsinə ən yaxşı abidəmiz və yeganə təsəllimizdir.

*Bəxtiyar VAHABZADƏ,
Xalq şairi*

AMAN AYRILIQ

Nizami İnstitutunun dəhlizində, mənim iş otağımın yanında iki əqidə dostumun gül-çicək içində qara haşiyəyə alınmış qəşəng portretlərinə baxdıqca inana bilmirəm ki, 40 ilin, demək olar, hər iş günündə rastlaşdığım, kişi-kişi danışığı ilə hamımıza həyat eşqi aşılayan, nikbin, gülürüz Dilarənin üzünü bir daha görməyəcəyik. İnana bilmirəm ki, dolaşılığından baş açmadığımız siyasi hadisələrə Aydının sərrast, müdrük qiymətini onun öz dilindən bir daha eşitməyəcəyik. Təbriz xatirələrimizi bir də bölüşməyəcəyik. Bu dərd sinəmi təkcə ona görə belə göynətmir ki, bacı-qardaş qədər yaxınlarımı, doğmalarımı itirmişəm.

Qanı heç zaman kəsilməyəcək övlad nisgilli sağalmaz yarımın üstünə ona görə bu itki bir neştər də sancdı ki, xalqım da öz ağır günlərində iki əvəzsiz övladını – başbilənini itirmişdir.

Eynili gündə adamları, xüsusən ziyalıları fərqləndirmək çətin olur. Çətin günlər isə xarakteri üzə çıxaran sınaq məqamıdır. Dilarə xanımın şəxsində bunu gördük. O, milli oyanışımızın ilk çağındaca Xalq Cəbhəsi yaratmaq ideyasının təkcə tərəfdarı deyil, həm də dönməz mücahidi kimi özünü göstərdi. Vətənpərvərliyinə gəncliyindən bələd olduğumuz Dilarə xanın ömrünün, yaradıcılığının bu yetkin çağında xalq hərəkətinə özü şövqlə qoşuldu, rəfiqələrini də ətrafına toplayıb kişilər üçün mətanət nümunəsi oldu. Onun hərarətli nitqləri, imperiyaya nifrətlə, qəzəblə

dolu səsi qulağımızdadır. O, bu çıxışlarında elmin bütün dərəcələrinə, fəxri titullara yiyələnən, lakin süst mənəviyyatlı, “atılan toplara diksinməyən”, adını kişi qoyan bitərəf mövqeli ziyalıları da atəşə tuturdu. Ağzına su alan belələri barədə həmişə qeyzlə deyərdi: “Bu da adını kişi qoyub?!” Ondan dostum Fikrətin halını xəbər alanda yarızarafat, yarıciddi, həm də gözlərindən oxunan qayğılı bir rahatlıqla deyərdi: “Bu necə ildə arvadı sarıdan o da bir gün görmür. Kişinin arvadı evdə oturur, uşaqlarını başına yığar. Mənim sə günüm sahələrdə, görüşlərdə keçir, harda bir haray eşitsəm, özümünkülər yaddan çıxar, zümrüd quşu olmuşam, uçmalıyam. Allah bəlasını vermişlərin başımıza açdığı müsibətli günlərdə hansı vicdan sahibi rahatlıq tapıb ki, biz də bu yolu seçək”. Onların seçdiyi yol sözün əsl mənasında Nüşabə, Həcər yolu idi. Azərbaycan qadınının kamal və hünər ənənəsini tutub gedən bu yolda onu gözləyənlər çox idi: Qarabağda da, Gəncədə də, Qaxda da, Zaqatalada da... Dilarə xanımın “Nizami və gürcü ədəbiyyatı” mövzusunda mərəzəsini dinləmək üçün Təbrizdə də, Ankarada da onun yoluna müntəzirdilər. Biz günü sabah onunla birlikdə Türkiyəyə yola düşməliydik. Sən saydığını say...

Dilarə xanımın seçdiyi yolda əsas məramı imperiyanın Qafqaz siyasətinin iç üzünü açmaq, onun qonşu xalqları bir-birinin üstünə qaldırmaqla sona çatan ömrünü uzatmaq cəhdlərini aşkarlamaq idi.

“Qafqaz evi” ideyasının Azərbaycanda təşəbbüskarı, təməlcisi Aydın idi. Bu məqsədlə onun başçılıq etdiyi bir qrup ziyalı Tbilisiyə getmişdi, qafqazlı alim-yazıçı ziyalılarla uğurlu bir tədbirin əsası qoyulmuşdu. Əvvəlcə bizdə bunu lağa qoyanlar, sonra “Qafqaz evi” ideyasına plagiat sayacağı sahib çıxmağa can atdılar. Dilarə xanım isə Aydının nəzəri cəhətdən əsaslandığı bu ideyanı Gürcüstanla bağlı məsələlərdə fəallıqla həyata keçirməyə başladı. O, tez-tez gah Tbilisiyə, Borçalı mahalına gedir, bu problemin

həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları ilə görüşür, fikir mübadiləsi aparır, birliyə mane olan qüvvələrin tarixi simalarını açmaq məqsədilə iki daşın arasında Çavçavadze kimi gürcü klassiklərinin, müasir ədiblərin gərəkli əsərlərini tərcümə edib yayırdı.

Dilarə xanımın təşəbbüsü ilə yaradılan parlamentlərarası komissiya da bu işə xidmət edirdi. Komissiya fəaliyyətə başlamışdı. O, axıncı müsahibəsində demişdi: “Mən Gürcüstan parlamentinin deputatları ilə söhbət etmişəm. Gürcüstan tərəfi də milli konfliktlərin əleyhinədir, bu həm də onların xeyrinə deyil.

Axı onlar çox gözəl bilirlər ki, milli çəkişmələr Mərkəzin əli ilə idarə olunur. Bütün bunlar hər şeydən əvvəl ona görə edilir ki, bizim iki xalqın milli azadlıq hərəkatını dayandırıb, qarşısını alsınlar”.

“Qafqaz evi”nin təməlçisi Aydın da, bu birliyə nail olmağın qızgın təbliğatçısı və təşkilatçısı Dilarə xanım da elə bu məqsəd üçün səfərə, sən demə, gedər-gəlməz yola çıxıblarmış. Müsəlman Şərqudə vəfat edən alim, ədib və digər yaradıcı ziyalıları bir qayda olaraq şəhid adlandırırlar, hətta yox, “şəhid olub” yazırlar...

Şəhid bacım, şəhid qardaşım! Sizə əlvida deməyə dilim dönmür. Baş üstündə istiqlalın enməz bayrağı dalğalanan millətimizin həqiqi azadlığa, uğrunda şəhid olduğunuz ideala qovuşduğu gün sizinlə yenidən görüşəcəyik. O gün, yəqin ki, səsiniz efiəndən dalğa-dalğa Azərbaycanı dolaşacaq, Sizi yanımızda görəəcəyik, “Dilarə, Aydın, bayramınız mübarək!” deyəcəyik... İndi isə varlığımızı sarsıdan gizilti, ürəyimizin göynərtisi dilə gəlir: aman ayrılıq, aman ayrılıq...

***Qasım QASIMZADƏ,**
şair, ədəbiyyatşünas*

AYDIN SURƏTİ

Parlaq, munis, unudulmaz insanlar – Dilarə Əliyeva və Aydın Məmmədovun faciəli ölüm xəbəri məni Türkiyədə, əski Səlcuq paytaxtı Bursada yaxaladı.

Mən “yaşıl Bursa”, “gözəl Bursa”, “qədim Bursa” da yaza bilərdim. Niyə kağıza qeyri-ixtiyari məhz bu sözlər – “Səlcuq paytaxtı” – düşdü? Assosiasiyaların – anımların, yada salmaların öz qanunları var və Səlcuqların da burda xatırlanması təsadüfi deyil. Bir neçə il bundan qabaq Leninqradda (onda hələ Leninqrad idi) Azərbaycan günlərinin iştirakçıları sırasında Aydınla mən də vardıq. Sözləşib məşhur alim türkoloq L.N.Qumilyovgilə getdik. Aydın onunla tanış idi, xahiş etdim ki, məni də tanış etsin. Kommunal mənzildə yaşayan bu böyük alimin gənc azərbaycanlı həmkarına xüsusi bir hörmətlə yanaşdığını görür, qürurlanırdım. Qumilyov türk xalqlarının tarixindən, öz keşməkeşli taleyindən, həbs düşərgəsində Oljas Süleymenovun atasıyla bir barakda üst-üstə taxçalarda yatmağından danışdı. Söhbət Azərbaycan xalqının mənşəyindən düşdü. Qumilyov: “Niyə sizin bəzi alimlər Azərbaycan xalqının soy kökünü müəyyənləşdirmək üçün ora-bura boylanırlar? – deyə soruşdu. – Səlcuqların əsl varisisiniz, Azərbaycan tarixində üç ulu Səlcuqun – Toğrulun, Alp-Arslanın, Məlikşahın həlledici yeri var”. Sonra diqqətlə Aydınla və mənə baxdı: “Səlcuq mənşəyi hər birinizin zahiri görkəmində belə əks olunub”, – deyə əlavə etdi.

Əlbəttə, zahiri görkəmdən daha vacib daxili dünyanın quruluşu, mənəviyyatının yönü, ruhun gözəlliyidir. Və Aydının Səlcuq ruhuna sədaqətli, türk mənəviyyatına, xalqımızın həqiqi mənşəyi, kökləri və tarixiylə bağlı sahələrə marağı bununla əlaqədardır. Aydın əsl alim idi. Ciddi dilçi alim kimi Azərbaycan dilinə aid araşdırmalar aparmaq, iltisqa Şumer diliylə iltisqa türk dilləri arasında müəyyən bağları axtarmaq, tələsik səthi nəticələr yox, inandırıcı dəlillər tapmaq istəyirdi. Bu barədə dəfələrlə etdiyimiz söhbətlər zamanı: “Ayrı-ayrı sözlərin bənzərliyinə, oxşarlığına uymaq olmaz, – deyirdi. – “Xalq etimologiyası” deyilən məsələ təhlükəli və sürüşkən sahədir. Başçı çıxanın da, çıxımaya-nın da zahiri əlamətlərə görə qəti hökmlər verməsi gülüncüdür. Həqiqi elmi etimologiyanı “Ehtimologiya” ilə əvəz etmək olmaz”. Şumer dilinə ciddi marağı, bu sahədə tədqiqatları onu görkəmli qazax şairi Oljas Süleymenovla yaxınlaşdıran, məhrəmləşdirən, doğmalaşdıran ümdə cəhətlərdən idi.

Səksəninci illərdə bir neçə gənc dilçi alimimiz, yəqin ki, ədəbi tənqid sahəsində müəyyən kasadlıq, xüsusən də cavan nəsil tənqidçilərinin az olması səbəbindən, əzm və həvəslə ədəbiyyatımızın bu cəbhəsində fəaliyyət göstərməyə başladı. Aydın da onlardan biri, həm də ən dərin mühakimələrə, ən dəqiq təhlilə qadir olanlardan idi. İstər öz ədəbi nəslə, istərsə də daha yaşlı nəsillərin nümayəndələri haqqında yazıları, o cümlədən mənim haqqımda yazdığı məqalə o dövrün tənqidimizin yeni, daha müasir səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. 1987-ci il “Ulduz” jurnalının 6-cı nömrəsində Aydınla mənim dialoqumuz çıxdı. Bu dialoqda ilk dəfə olaraq latın əlifbası məsələsini qaldırmışdıq və həmin söhbətin əks-sədası Orta Asiya respublikalarında da eşidilmişdir. Mən bu söhbətdə bir sıra vacib məsələləri “səsimiz eşidilənədək” deyəcəyimizə boyun olmuşdum. Sonralar Aydın məqalələr kitabını

nəşr etdirdi, o kitaba həmin dialoqumuzu da saldı və kitabı həmin sözlərimlə adlandırdı: “Səsimiz eşidilənədək”.

Ay keçdi, il dolandı. O vaxt qaldırdığımız məsələlərin bir çoxu keçmişdə qaldı, bir sıra məsələlərdə isə həyat bizim ən qabaqcıl fikirlərimizi ötüb keçdi. Yeni ictimai iqlim yarandı, yəni mənəvi ab-hava müəyyənləşdi, yeni siyasi şərait təsdiq və bərqərar oldu. Və bütün bu surəclərdə (proseslərdə) Aydın yalnız alim, tənqidçi, publisist kimi deyil, nüfuzlu siyasi xadim kimi də böyük rol oynadı, həm də siyasətçi kimi çox qısa bir zamanda yetişdi, püxtələşdi, sözü gözlənilən və sözü eşidilən bir adam oldu. Müxalifətin bu gün çox tanınmış, o vaxtlar isə siyasi meydanda hələ ilk addımlarını atan xadimləriylə Yazıçılar İttifaqında təşkil etdiyimiz görüşlərin fəal iştirakçılarından biri də Aydın idi. Belə görüşlərdən birinin lent yazısı məndə durur. Bu kasetdə indiki məşhur müxalifət liderlərinin səsləriylə bərabər, mənə üçün çox əziz olan iki nəfərin – faciəli aqibətə düşər olmuş Tofiq İsmayılovun və Aydın Məmmədovun da səsləri eşidilir.

Aydın ayıq siyasi təfəkkürə, nadir natiqlik bəlağətinə, geniş elmi və ədəbi erudisiyaya malik bir şəxsiyyət idi. Odur ki, uzun səylərdən sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı nəzdində Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzini yaratmağa nail olduğumuz zaman buranın rəhbərliyini mənə məhz Aydın Məmmədova təklif etdim. Aydın bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdi. O vaxtkı qaydalar üzrə “yuxarılar” da onun namizədliyini təsdiq etdilər. Aydın işə həvəslə, səriştəylə girişdi və qısa müddətdə peşəkar kollektiv toplayıb, görülsə işləri planlaşdırdı. O, çətin və ciddi fəaliyyətindən də kənarda qalmırdı. Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdi. İstər şəxsiyyətində, istər siyasi fəaliyyətində ziddiyyətli cəhətləri də vardı, siyasətin “oyunlarından” və “fəndlərindən” də “bəhrələnirdi”. Amma siyasi həyatımızda Aydının öz əvəzsiz yeri vardı və bu

yer indi də görünür. Ali Sovet sessiyalarında onun parlaq, ağıllı, təmkinli çıxışları xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Xalq onun sözlünə inanır, etibar edirdi. Parlamentimizin bugünkü çarışmalarında Aydının müdrik sözlünə, inandırıcı məntiqinə, konstruktiv təkliflərinə daha artıq ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Yazıçılarının IX Qurultayı ərəfəsində xəbər yayıldı ki, Aydın Tərcümə Mərkəzindən getmək istəyir. Bu xəbər müəyyən dərəcədə onun “Yol” qəzetinə verdiyi müsahibəsinə əsaslanırdı. Güman olunurdu ki, Aydın bütün fəaliyyətini yalnız Ali Sovetdəki işiylə bağlamaq istəyir. Axı o yalnız deputat deyil, həm də Ali Sovet komissiyasının sədri idi. “Türkologiya” jurnalı redaktorunun da birinci müavini, faktiki olaraq, bu jurnalı çıxaran idi.

Qurultayda Aydın Azərbaycan Yazıçılar Birliyi idarə heyətinin üzvü və o vaxt keçiriləcəyi güman edilən SSRİ Yazıçılar Qurultayına nümayəndə seçilmişdi.

Azərbaycan Yazıçılar Qurultayından sonra, təşkilat plenumumuzdan bir gün əvvəl axşam Aydın mənə evə zəng elədi, bir qədər həyəcanlı səslə:

– Anar müəllim, mən Tərcümə Mərkəzindən getmək istəmirəm, – dedi, – bütün başqa vəzifələrimdən, işlərimdən əl çəkərəm, hətta deputatlıqdan imtina etməyə də hazırım, amma Tərcümə Mərkəzindən ayrılmaq istəmirəm.

– Aydın, nə söhbət ola bilər, – dedim. – Tərcümə Mərkəzinin ilk müdiri sənsən, kollektivi sən toplamısan və qalib işləmək istəyirsənsə, çox gözəl. Deputatlıqdan imtina-filan da lazım deyil.

Bu telefon söhbətindən sonra Aydının bir qədər sakitləşdiyini hiss etdim, amma, görünür, nədənsə nigaran idi, ya kimsə onu bu sarıdan nigaran salmışdı, çünki elə həmin gün gecə yarısına yaxın bir də zəng elədi və yuxarıdakı dialoq, demək olar ki, bir də təkrar olundu.

Səhər plenumda Aydın Məmmədov Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi və Tərcümə Mərkəzinin müdiri seçildi. 1991-ci il mart ayının son günləri idi. Kim bilərdi ki, Aydının ömür möhlətinə cəmi-cümlətən bir aydan da az qalıb.

Türkiyədən döənən kimi Emin Sabitoğluyla birlikdə Şəkiyə – Kiş kəndinə, Aydının qəbri üstünə, sonra da ata evinə, valideynlərinə başsağlığı verməyə getdik.

İnsanlar bir-birinə bənzəmədikləri kimi, dərdi də müxtəlif cür çəkirlər. Dərdini içində, zahirən bürüzə vermədən, mətanət və dözümlə çəkənlər adamı daha artıq sarsıdır. Aydının atasının nurani sifətinə, anasının məsum üzünə çökmüş kədər işığını heç bir vaxt unutmaram.

Dözülməz oğul dağını, təsəllisi mümkünsüz övlad dərdini elə ləyaqətlə çəkirdilər ki, bu saatlarda Aydının hansı sağlam və əbədi köklərə bağlı olduğunu daha dəqiq duya bildim.

Aydın yaşayarkən o, atası Mirsaleh kişi üçün iftixar etdiyi, fərləndiyi oğul idi, balaca bir kənddən çıxıb Bakıya getmiş, orada peşəyə yiyələnmiş, alim olmuş, ad-san qazanmış ailə üzvü idi. Ölümündən sonra Aydını bütün xalq – Azərbaycan xalqı öz oğlu – istəkli, ağıllı-kamallı oğlu saydığını dərk etdi. Mirsaleh kişinin bizə dediyi sözlər çox adi, çox sadə, ona görə də çox təbii və səmimi sözlər idi:

– Heç bilməzdim ki, Aydını bu qədər sevirləmiş. Azərbaycanın hər yerindən adamlar axın-axın gəlir, məktublar, teleqramlar, güllər...

Aydının məzarı başında durmuşuq. Məzarın üstü bütün Azərbaycandan axıb gəlmiş güllərə, dəmətlərə, çələnglərə qərq olub. Bir tərəfdə füsunkar gözəlliyə malik olan Marxal yaylağı – Aydın buranı çox sevərdi. “Marxal”ın qədim türk sözü olduğunu da mən ilk dəfə Aydının dilindən eşitmişəm. O biri tərəfdə dəli-dolu Kiş çayı, Kiş kəndi, kiçik həyat, qərubsəmiş bir ev – itirdikləri

oğulun dərđini səssiz-səmirsiz, içindən yana-yana, qovrula-qovrula çəkən iki qoca ata-ana.

Hər tərəfdə – qarlı dağlar başında, sıx ormanlıqlarda, qədim Şəkinin təkrarsız küçələrində, Bakının, Qarabağın, Azərbaycanın hər yerində məhəbbətlə, hörmətlə, minnətdarlıqla, yangıyla anılan bir ad – Aydın Məmmədov adı. Aydının bütün vətən torpağımızı dolaşan ruhu. Yaddaşlarımızda, qəlbimizdə, talelərimizdə yaşayan işıqlı surəti.

Aydın surəti.

ANAR, xalq yazıçısı

28 mart, 1992

NƏ GÜNAH EYLƏDİM Kİ...

(Əziz Aydın haqqında)

Bir il keçib, amma yenə də gecələr qəfil telefon zəngi çalınanda, elə bilirəm ki, Aydındı, indicə dəstəyi götürəcəyəm və bütün gün ərzində ədəbi dildə uzun-uzadı danışıb yorulub, indi, bu gecə çağı öz doğma Şəki ləhcəsinə qayıtmış səsini eşidəcəyəm...

Bir il dörd fəsildi, üç yüz altmış beş gündü və bu bir ildə özünə azərbaycanlı deyən hər kəs kimi, mənim üçün də ürəkaçan birçə gün olmayıb, amma Aydının matəmi düşüncələrimdə, hisslərimdə bütün bu dərdin-sərin, bütün bu kədərin-fələkətin içində teyxa il boyu ayrıca və kimsəsiz, kədərli, hüznlü, həzin bir ada olub...

Mən bu sözləri yazır, bu etirafı edirəm və elə bil ki, o tənhalıq, o kədər, hüzn insan kimi dil açıb bir ağı deyir və o ağının zəif, təqətsiz sədələri çox uzaqlardan gəlir, o vaxtlardan ki, Dədə Qorqud dünyanın ən sadə və ələcsiz sözlərini demişdi: “Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya”.

O ağının sədələri nə qədər zəif, nə qədər güclə eşidilirsə, yanğısı, acısı da bir o qədər çoxdu:

*Çiçəklər hala gəldi,
Arılar bala gəldi.
Nə günah etlədim ki,
Başıma bala gəldi...*

Və elə bil ki, gözlərini döyənəkli əllərinə dikib, donub qalmış o nurani Mirsaleh kişi də indi mənimlə birlikdə yeganə övladının müsibətindən deyən o ağını eşidir, Aydının cansız-cüssəsiz Mahı anası da bütün duruşu, baxışı, bütün vücudu ilə: “Sinəmdə yer qalmadı, sən haramı dağlarsan?” – deyir.

O ağı güclə eşidilir, çünki taleyin qazıdığı quyunun gedər-qayıtmaz dibindən qalxır...

Aydın yazda köçdü və o yaz günündəki o qara xəbərin qəfilliyi, gözlənilməzliyi indiyə qədər mənimlədi və elə bilirəm ki, həmişə də mənimlə olacaq.

Yeni yaz gəlib, ağaclar tumurcuq bağlayır, səhərin gözü açılmamış quşların civiltisi aləmi başına götürür, amma bu yeni yaz Aydinsız yazdır, təkə ailəsi üçün, doğmaları, dostları üçün yox, Bayıldakı o ev üçün, Kişdəki o həyət üçün yox, elə bil ki, bütün xalq üçün bir Aydinsızlıq mövcuddur.

Düz otuz iki il bundan əvvəl (indi bu rəqəmin xofu məni basır!) universitetin filoloji fakültəsinə birlikdə daxil olduq, artıq əlçatmaz, ünyetməz bir keçmişdə qalmış o ilk sentyabr günündə tanış olduq və o vaxtdan da düz otuz iki ildir ki, Aydın mənim həyatımda yeri olan bir insandır. Hələ üzünə tük çıxmamış o uzun, arıq və bilikli kənd yeniyetməsi, onun birdən-birə böyük və mürəkkəb şəhər həyatı ilə üzbəüz gəlməsi indiki kimi mənim gözlərimin qarşısındadır və bu otuz iki ilin xatirələri, nə yazıq ki, indi yalnız mənimkidir.

O xatirələrin fərəhlisi də var, acısı da, zarafatı, şuxluğu da var, ciddisi, təəssüflüsü də, çünki Aydın cəmiyyətin, ictimai əxlaqın, hətta elə bil ki, təbiətin də əvvəlcədən müəyyən etdiyi qəliblərə sığmayan canlı, dinamik, çox zaman da impulsiv bir varlıq idi. Bir tərəfdən müdrik idi, bir tərəfdən də sadələvh, küyə gedən; bir tərəfdən sabit idi, bir tərəfdən də tez-tez fikrini dəyişən; həm çox

sadə idi, həm də mürəkkəb, ziddiyyətli; həm iddiasız idi, həm də şöhrətpərəst; vəfalı idi, bəzən vəfasız; etibarlı idi, bəzən etibarsız; bir sözlə, insan idi və mənim üçün onun ən qiymətli cəhəti zəngin insani hisslərində, insani keyfiyyətlərində idi.

Hələkından artıq bir il keçib və o otuz bir ildə mən Aydını çox vəziyyətlərdə, çox münasibətlərdə görmüşəm (o da məni!), bunların bəzisini görmək istəməzdim, bəzisini isə, əksinə, daha artıq görmək istəyərdim, amma bütün bunlarla bərabər, daha doğrusu, bütün bunların içində mənim üçün Aydınla bağlı qeydsiz-şərtsiz, gün kimi aydın iki həqiqət var: son dərəcə istedadlı insan idi və eyni dərəcədə də həssas duyğuya, hissiyata malik idi. Çox təəssüf ki, bu iki Allah vergisinin ikisindən də axıra qədər istifadə edə bilmədi.

Bəlkə mən həddən artıq açıq yazıram, amma fikirləşirəm ki, yəqin buna mənəvi haqqım var, çünki qat-qat artığını onun üzünə deyirdim, bir də ki, bütün bunların arxasında Aydınla aramızdakı doğmalığ dayanır.

Xatirələr məni dağların qoynundakı o balaca və gözəl Kiş kəndinə aparır və hələ tələbəlik illərində Aydıngilin şüəbəndində oturub söhbətləşməyimiz yadıma düşür, o yeniyetməlik, ilk gənclik söhbətlərinin məğzində gələcəklə – o zaman bizim üçün tamam naməlum olan bir aləmlə – bağlı nə qədər arzular, istəklər, xeyallar dayanırdı...

O dağlarda qaratomyuq ovlamağımız yadıma düşür...

Xatirələr məni Gədəbəyin Böyük Qaramurad kəndinə aparır: orada bir ay birlikdə folklor topladıq...

Əli Bayramlının Muğan-Gəncəli kəndi: orada bir ay birlikdə pambıq yığdıq...

Moskvanın Dmitri Ulyanov küçəsindəki və macəraları ilə məşhur Aspirantlar Evi: çox zaman orada eyni otaqda qalırdıq –

o, mən, bir də ki, fizika üzrə aspirant, özbək Eldar Uruzbayev, indi məşhur kinorejissordur.

Yadıma gəlir, Azərbaycan qrammatikasının atası, professor Muxtar Hüseynzadə (Allah ona da min rəhmət eləsin!) universitetdə təhsil aldığımız vaxtlar Aydını auditoriyada görəndə tamam ciddi deyirdi: “Aydının yanında mənim qrammatikadan danışmağım düz deyil...”

Yadıma gəlir, iyirmi-iyirmi bir yaşlı Aydının N.Vinerin “Kibernetika”sını ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi...

Yadıma gəlir cavan aspirant Aydının Moskvada öz elmi rəhbəri, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və çox nüfuzlu dilçi Severotyanla elmi ölüm-dirim mübarizəsi...

Aydının namizədlik dissertasiyasını birinci dəfə parlaq müdafiə etməsi, sonra da özünün itməsi...

İkinci dəfə namizədlik dissertasiyası müdafiə etməsi...

Mən Yazıçılar İttifaqında işləyəndə Aydını ədəbi mühitə cəlb etmək üçün onun televiziya ilə birinci çıxışını təşkil etməyimiz və o ilk çıxışı zamanı Aydının həyəcanlanması, gözünü qarşısındakı yazılı vərəqdən çəkə bilməməsi (söhbət gələcəyin tanınmış natiqi Aydından gedir!)...

Elə o zamanlar rəhmətlik İmran Qasımov və xüsusən, İshaq İbrahimovla məhrəm münasibətlərinin yaranması...

Və sairə... Və sairə...

Son illərin hadisələri...

Aydın bu hadisələrin içində idi və o adamlardan idi ki, (belələri isə azdır!) ən müxtəlif görüşlərdə – istər xarici olsun, istər Moskva ziyalı, istərsə də daşnak – fərqi yox idi, xalqını layiqincə təmsil etməyi bacarırdı, ən yüksək xitabət kürsülərindən həm rusca, həm də azərbaycanca xalqının təəssübünü çəkmək, onu müdafiə etmək

və zalı inandırmaq iqtidarında idi. Amma təəssüf, çox təəssüf, Aydın bəzən özünü o ocaqda yandırır ki, üstündəki qazan boş olurdu...

Fikirləşirəm: Aydın dünyamiqyaslı böyük alim ola bilərdi... Aydın böyük tənqidçi ola bilərdi... Aydın böyük siyasi xadim ola bilərdi... Sonra da fikirləşirəm ki, belə fikirləşməyin özü düzgün deyil, çünki “ola bilərdi”lər tamam mücərrəd və mənasız bir şeydi, Aydın var idi və var. Tale ona nə qismət etmişdisə, Aydın da o idi. Qismətdən ki, artığını əldə etmək mümkün deyil...

İndi bu cümlələri yazarkən saatıma baxıram: gecə saat ikiyə qalır və bu gecə səssizliyi içində heç bir möcüzə baş verməyəcək, o telefon zəng çalmayacaq və o dəstəkdən Aydının səsi gəlməyəcək.

Fikirləşəndə ki, həmişə belə olacaq, öz ömrümün axırına qədər (hər halda, bu dünyadakı ömrümün axırına qədər) bir daha Aydını görməyəcəyəm, onunla bir daha heç vaxt danışmayacağam, elə bil ki, yaşımın bu çağında dünyanın ölüm-itimliyi ilə ilk dəfə üzbəüz dayanıram, o ölüm-itimliyin dəruni kədərini, qüسسsini ilk dəfə hiss edirəm...

Sonra siqaretin odu barmaqlarımı yandırır...

Və mən yenə də uzaqlardan gələn o ağını eşidirəm:

*Çiçəklər hala gəldi,
Arılar bala gəldi.
Nə günah eylədim ki,
Başıma bəla gəldi...*

Hər birimiz kimi, yer üzündə yaşayan bütün insanlar kimi, Aydının da çatışmazlıqları var idi, səhvləri olurdu, amma o qəfil, gözlənilməz bəla, fəlakət ki, Aydının başına gəldi, bunun müdhişliyi müqabilində Aydın tamam günahsız idi və bir körpə kimi zəif, köməksiz idi...

Taleyin gərdişi belə gətirdi ki, indi mən Aydın Məmmədov İrsi Komissiyasının sədriyəm. Onun haqqında “Xatirələr” kitabı nəşr etmək istəyirik¹ və bu məqsədlə Aydını tanıyanlara müraciət etmişik ki, xatirələrini yazsınlar. Bəziləri yazıblar və mən Aydının Şəki həyatı ilə bağlı xatirələrdən kiçik epizodları oxuculara təqdim etmək istəyirəm.

Məmməd Bayramovun (Şəki istehsalat kombinatında sex ustası) xatirələrindən:

“Orta məktəbdə oxuyanda Aydın əmək dərslərində də xüsusi fərqlənirdi. O, taxta parçalarından Oxud orta məktəbinin maketini elə bir məharətlə düzəltdi ki, bu işə hamımız heyran qalmışdıq.

Aydın imkan verməzdi ki, onun inşasını başqaları köçürsün. Bu mümkün olmayanda həmin inşanı sinif yoldaşlarına verir, özü isə təzədən başqa inşa yazırdı.

...Kiş kəndində futbol komandasını Aydın yaratmışdı. Biz də həmin komandada oynayırdıq. Universitetdən yay tətilinə buraxılan kimi kəndə gəlir, sinif yoldaşlarını başına toplayır, bütün yayı onlarla keçirirdi.

...Uşaq vaxtı arabir alma oğurluğuna gedərdik. Aydın zarafatla deyərdi:

– Bunun nəyi oğurluqdu? Xalq bizim, kənd bizim, alma bizim...”

Bünyamin Bayramovun (Şəki Mərkəzi xəstəxanasında baş tibb işçisi) xatirələrindən:

“1975-1976-cı illərdə Aydın Bakıdan qayıdıb Bolludərə kənd səkkizillik məktəbində rus dili və ədəbiyyatı müəllimi işləyirdi. Əsəbilik nəticəsində xəstələndi. Şəki Mərkəzi xəstəxanasının kardioloji şöbəsində yatırdı. Xəstə yata-yata “Vəfasızlar” adlı əsər yazırdı. Mən xəstəxanada işlədiyim üçün, əlyazmalarını mənə verirdi, mən də onları makinada çap etdirirdim. Əsərin

¹ *O zaman o kitabı nəşr etmək mümkün olmadı.*

mənə məlum olan həcmi 180-190 makina vərəqi qədər idi. Hələ ki, Aydının mətbu əsərləri arasında ona rast gəlməmişəm. Aydının əlyazmalarını araşdırmaq lazımdır”.

Müzəkkir Qarayevin (Kiş kənd 6 nömrəli orta məktəbinin direktoru) xatirələrindən:

“Kiş kəndində orta məktəb olmadığından təhsilimizi Oxud kənd orta məktəbində davam etdirirdik. Hələ bir-birimizə isinişmədiyimizdən bir dəfə aramızda bərk mübahisə düşdü. Çayda dalaşmağı qərara aldığımızda bığaq olduğunu görüb oxudlu uşaqlar da gedib çardaqdan köhnə bir xəncər tapdılar. Çay kənarında oxudlular ha elədilər, xəncəri qınından çıxara bilmədilər. Dalaşmanı unudub biz də onlara qoşulduq. Biz dəstəkdən, oxudlular isə qından yapışdı, dartmağa başladıq. Axır ki, xəncəri çıxardıq və heyrətlə o xəncərə tamaşa eləməyə başladıq. Aydın dedi:

– Bu xəncər oxudluların əlində olanda çıxsaydı, günümüz nə olacaqdı? – Sonra gülümsəyərək, oxudlulara tərəf döndü: – Allah da şahiddi ki, xəncər kişilərin əlindədi!..

Bundan sonra barışdıq.

... Bir dəfə Marxalda yeyib-içdikdən sonra, keflənmişdik. Birdən Aydın Leninin heykəlini arxadan qucaqlayaraq dedi:

– Qardaşlar, bizi bu hala kim salıb?

Təəccüblə yan-yörəməyə baxdığımızı görüb əlavə etdi:

– Bizi bu hala Lenin salıb. Müsəlman hara, ara q hara?”

Vahid Əzimovun (Oxud kənd orta məktəbinin sabiq direktoru) xatirələrindən:

“Aydın oxuduğu şeirlər, oynadığı rollar hamını heyran edirdi. Sadə bir əhvalatı o qədər şirin, həyəcanlı və cazibədar danışdı ki, heç vaxt bu əhvalatı unutmaq olmurdu. Məktəbdə oxuduğu müddətdə ondan bir dəfə də olsun şikayət olmadı, yoldaşlarına qarşı da çox səmimi, qayğıkeş və mehriban idi. Orta təhsili qızıl medalla başa vurdu.

Vaxtilə, Aydının oxuduğu Oxud kənd orta məktəbi indi səkkizillik məktəbdir. Oxud kəndində yeni bir orta məktəb var. Aydının oxuduğu o keçmiş orta məktəbə Aydın Məmmədovun adı verilsə, bu, Oxud kəndinin və bütün Şəki camaatının ürəyindən olar”.

Elə bilirəm ki, bu kiçik epizodlar belə, Aydının maraqlı şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaradır və fürsətdən istifadə edib həmin xatirələri Şəkidən mənə göndərmiş Mərdan Feyzullayevə təşəkkürümü bildirirəm.

*Elçin,
10 aprel 1992.*

RUHUNUZ ŞAD OLSUN, ÖLÜMDAŞLAR...

...Dar ayaqda kiminsə qolundan tutmağa, kiməsə həyan olmağa gərək ürəyinin dərinliyində özün hazır olasan, yaxşılığa, xeyirxahlığa səni heç kəs təhrik etməməlidir. İcazəli qəhrəmanlıqla göstərişli xeyirxahlığın, yaxşılığın əslində heç bir fərqi yoxdur...

Bu, dünyanın, insanlığın bəlkə də ən adi həqiqətlərindən biridir. Amma elə bir zaman gəlib çatıb ki, elementar insanlıq normaları gözümüzdə ucalır.

Kişi kənd orta məktəbinin xarici dillər müəllimi Vaqif Aslanovun Aydın Məmmədov haqda yazdığı ağırlı-acılı həqiqətləri, nisgilli xatirələri oxuduqca mən bu hissləri keçirirdim. Aşkarca görünür ki, Vaqif müəllim Aydına son dərəcə ürəyi yanan adamdır; Aydının ən “adi” günlərində, yəni o, hələ xalqımızın gözündə Aydın Məmmədov səviyyəsinə yüksəlmədiyi bir zamanda ona həyan olmağa, onu duymağa, başa düşməyə çalışıb, gen günün yox, dar günün dostu olub.

...Aydın bir şəxsiyyət kimi nüfuz qazanananda sonra yenə Şəkiyə gəlir, bu dəfə məktəb direktorunun otağında hamı onun başına yığışır. Həmişə Aydınla canbir qəlb olan Vaqif müəllim bu dəfə susur, çünki bu dəfə ona üz tutan, onu sorğu-suala tutan çoxdur. Vaqif

ölümü ilə Şəkiyə, Kiş kəndinə şöhrət gətirən dostunun başdaşı ilə danışa bilir – “yaman günlər keçdiyinə görə” şükür eləyir.

Oxuduğum bu yanıqlı dost sözü məni də Aydın haqda düşünməyə vadar elədi.

Mən onu 60-cı illərin əvvəllərindən, universitetdə oxuduğumuz illərdən tanıyırdım (bizdən iki kurs aşağıda idi). Uzun, cayaq oğlan idi. O zaman tələbələr arasında seçilirdi – biliyinə, savadına, elmi təfəkkürünə, bir də mübahisəni çox sevdiyinə görə...

70-ci illərdəki keşməkeşlərindən, Vaqif müəllim demişkən, Aydının “yaman günlər”indən xəbərim olmadı. Tələbə dostları, sirdaşları Elçinin, İntiqam Qasımsadənin sayəsində (Elçin Aydın Məmmədovun yaradıcılıq irsini toplayan komissiyanın sədridir, V.Aslanovun xatirələrini də redaksiyaya o göndərmiş) Aydın “ayağa durandan” sonra Yazıçılar İttifaqında, “Ulduz”da, çayxanalarda ara-sıra görüşərdik.

O zamanlar “Ulduz”da 60-cı illərin nəsrinə və az sonra poeziyamız, şeirimizdəki axtarış və uğursuzluqlar haqda iki kəskin məqaləsi çap olundu. Bu, Aydının ədəbiyyata inamlı gəlişi, ilk uğurlu addımları idi. Elə o yazılara görə də Aydın İttifaqın üzvlüyünə qəbul edildi. Tənqiddən çoxdan yadırgamış şair qardaşlarımız arasında inciyənlər, umu-küsü eləyənlər, hətta “Azərbaycan gəncləri” qəzetində ona ironik, təhqiramiz bir dildə “cavab” verənlər də tapıldı: bu həm o məqaləni yazanın, həm də qəzetin məsul işçilərindən birinin atmacası idi – cavab atmacası...

İlk kəsərli yazılarının beləcə, tikanlı, atmacalı kinayələrlə qarşılandığını görəndə Aydın elə bil tənqiddən küsdü, elm aləminə qapıldı, “Sovetskaya türkologiya” jurnalının baş redaktor müavini kimi səmərəli fəaliyyətə başladı; türk dünyasının əzəli-ədəbi problemləri, mifoloji sirləri, türk dünyasının qanlı düşmənlərinin məkrli addımları onu rahat buraxmadığından ədəbi aləmi az qala

tamam unutmşdu. “Aydın, Allahın olsun, bizim jurnalə (“Azərbaycan”)a da bir məqalə yaz” – deyəndə əlini yelləyirdi: “Eh, vaxt hardadır...”

İntiqamla tez-tez görüşər, tez-tez zəngləşərdi. O “qara gün”-lərin arxadaşını unutmurdu. Aydın həm də onunla əməlli-başlı hesablaşdı, bir addım atmaq istəyəndə, bir iş görmək istəyəndə (axır vaxtlar ona ara-sıra vəzifələr təklif olunurdu) İntiqamla məsləhətləşirdi, mübahisəsiz-filansız onun dediyinə qulaq asırdı.

Biz tənqidçi Aydını beləcə, özümüzdən xəbərsiz itirməyə başladıq (amma Anarla, Əkrəm Əylisli ilə keçirilən maraqlı dialoqlarda onun bir nəzəriyyəçi-tənqidçi kimi gücünü hiss eləyirdik), əvəzində ictimai xadim, politoloq qazandıq. 88-89-cu illərdə, Meydan hadisələrində Aydının hərəkətlərinə, mülahizələrinə müxtəlif bucaq altında baxıb dodaq büzənlər də, xalqa sədaqətlə xidmət edəcəyinə şübhə ilə yanaşanlar da (təkcə onunmu?) vardı.

Aydın millət vəkili oldu, biz tənqidçini itirib çevik, sərrast, hazırcavab, elastik bir mövqedə dayanmış, çox zaman barış kursu üstündə köklənmiş millət vəkili qazandıq. Qazandıq və tezcə də itirdik – düz bir il bundan əvvəl... Az vaxtda mavi ekrandan, parlament kürsülərindən çıxışları elə səs saldı ki, xalq arasında hətta belə söz-söhbətlər də gəzməyə başladı: gələcəkdə prezident ola bilərdi, ona görə də millətin başsız başbilənləri onu aradan götürdülər...

Kim nə deyir desin, Aydın anadangəlmə natiq idi: qəribədir, səsinin tutqun tonu da, o qədər də aydın olmayan diksiyası da danışıqına xüsusi yaraşır verirdi. Hər iki əlinin hərəkəti ilə hökmlərini elə bil beyinlərə mismarlamaq istəyirdi.

90-cı ilin əvvəllərindən ta rəhmətə gedənəcən biz bir binada, Ə.Naxçıvani küçəsindəki Yazıçılar evində yaşayırdıq (qışda orda qalmırdılar). Hərdən bizdə, onların evində, ya da həyətdə görüşüb söhbət eləyirdik. Siyasi mövzularda mübahisəmiz daha çox

olurdu (ədəbiyyatçı olduğumuzu çoxdan unutmuşduq). Yazılarında, çıxışlarında “aşağını-yuxarını” nəzərə alması ilə heç cür barışmırdım; tez-tez “Mərkəzi Komitəni, Vəzirovu, Mütəllibovu tənqid eləməyə nə var” deməsi onu istəyənləri, eləcə də məni əsəbləşdirirdi. Aydın onlarla yox, onlar Aydınla hesablaşmalı idilər, çünki güc onun tərəfində idi...

...Söz vaxtına çəkər, ötən il bu zaman, 20 Aprel faciəsindən az sonra mən “Yol” qəzetinə Dilarə xanım haqqında məqalə yazardım, indi – bir il sonra Dilarə xanımın ölüməşası Aydın haqda yazıram. Axır illər şəhidlər haqda dönə-dönə yazmaqla yavaş-yavaş özümüz də dönüb mürdəşir oluruq – söz mürdəşiri...

Bizi bu günə qoyan Zamanın üzünü mürdəşir yusun...

Ölümləri yaşd olan Dilarə xanım, Aydın bəy, mən sizi bir-birinizdən ayırmaq istəmirəm – əqidə yolunda sizi ölüm birləşdirdi.

Ruhunuz şad olsun, Ölüməşlar!

İsa İSMAYILZADƏ

13 aprel, 1992

AYDIN BİR İNSAN: AYDIN MƏMMƏDOV

2014-cü ilin yanvarında Aydın Məmmədovun anadan olmasının 70 illiyi qeyd olunacaq. Sadəcə 47 il yaşayan və faciəli şəkildə dünyasını dəyişən Aydın haqqında düşünəndə nədənsə ilk öncə iki önəmli dövr, iki önəmli hadisə yadıma düşür. Birincisi, gənclik illəri – həyəcanlı, ümid dolu, parlaq günlər xatirələrdə canlanır. Biz ikimiz də 1960-1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində oxuyurduq. Mən şərqşünaslıq, Aydın filologiya fakültəsində oxusaq da, bəzi “potok” dərslərimizdə görüşür, dərindən sonra isə aradabir çayxanaya gedib dərdləşirdik. Aydınla bizim tanışlığımızın əsl dostluğa, qardaşlığa çevrilməsi isə Moskvada, aspiranturada oxuduğumuz illərdə oldu.

Mən 1969-cu ilin martında SSRİ Elmlər Akademiyası Asiya xalqları (sonradan şərqşünaslıq olan) İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdum. Aydın isə həmin ilin, səhv etmirəmsə, oktyabr ayında SSRİ Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri bölümünün aspiranturasına girmişdi. Yataqxanalarımız bir-birinə yaxın idi – araları 500 metrdən çox olmazdı. Mən metronun “Akademiçeskaya” stansiyasının yanındakı “Aspirantlar” mehmanxanasında qalırdım. Orada aspirantlar üçün yaxşı şərait yaradılmışdı – hər aspirantın balaca mətbəxi, hamamı, tualeti olan birotəqlı mənzili vardı (İndi həmin bina otel olub!). Aydın

isə Vavilov küçəsində yerləşən yataqxananın 2-3 nəfərlik otağında qalırdı. Bu səbəbdən iki il ərzində Aydın, demək olar, hər gün saat 8-də mənim yanıma gəlir, birlikdə qəhvəaltı edir, tez-tələsik o zamanki Lenin kitabxanasına qaçırdıq. Məsələ burasındadır ki, kitabxana açıldıqdan yarım saat sonra böyük oxucu zalında yer tapmaq mümkün deyildi. Odur ki, səhər tezdən orada olmalı idik. Saat 4-5-ə qədər işlədikdən sonra bərk acanda (qastrit o illərin bizə “hədiyyəsi” idi!) trolleybusa minib Qorki küçəsindəki “Bakı” restoranına gedər, adama bir piti yedikdən, dəmləli çayımızı içəndən, sonra özümüzə gələrdik. Burada restoran müdirini minnətdarlıqla xatırlamaq istəyirəm – bizim aspirant olduğumuzu öyrəndikdən sonra o, bizə ikinəfərlik masa ayırmış, xidmətçilərə də diqqətli olmalarını tapşırırmışdı.

Axşamlar bəzən bir araya gəlib, gördüyümüz işlərdən, siyasi vəziyyətdən, vətənlə bağlı gördüklərimizdən-əşitdiklərimizdən danışardıq. Onu da deyim ki, o illər Moskvada Azərbaycandan gəlmiş çox sayda aspirant təhsil alırdı. Elə bizim mehmanxanamızda gələcəyin tanınmış elm adamları – Arif Məmmədov, Oqtay Məmmədov, Hafiz Paşayev, Fuad Quliyev və başqaları yaşayırdı. Bu söhbətlər zamanı aspirant dostlarımız – bioloqlar, fiziklər, iqtisadçılar və başqaları iki humanitar elmin təmsilçisi olan Aydınla mənə tariximizlə, soykökümüzlə, türkologiya ilə bağlı çoxlu suallar verirdilər. Daha çox da onları belə məsələlər maraqlandırırırdı: – “Biz kimik? Hardan gəlmişik? Millət kimi necə formalaşmışıq? 1918-1920-ci illərdə nələr baş verib?”

Doğrusunu deyim ki, o illərdə biz bu suallara doğru-dürüst cavab verəcək dərəcədə məlumatlı deyildik. Oxuduğumuz universitetdə belə məsələlərə toxunulmurdu, daha doğrusu, toxunmaq qadağan idi. Ancaq şərqsünasların başqa fakültələrdə oxuyanlardan bir üstünlükləri vardı – onlar bir necə dil bilirdilər, bu da sovet elmi və ideologiyasından başqa Qərbdə və Şərqdə inkişaf etmiş elmlə, formalaşmış ideya və ideologiyalarla da tanış

olmaq imkanı verirdi. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 60-cı illərindən sonra Azərbaycanda başlayan milli hərəkat öncüllərinin bir çoxu şərqsünaslıq fakültəsinin məzunları idi.

İşlədiyim mövzuyla əlaqədar Şərqsünaslıq İnstitutu Lenin kitabxanasına məktub göndərərək, mənə “spesxran”dan – yəni qapalı, yasaq kitablardan faydalanmaq üçün icazə verilməsini xahiş etmiş və bu da mənə xaricdə çap olunan yasaq kitablarla, jurnallarla tanışlıq imkanı yaratmışdı. “Spesxran”ın yerləşdiyi məkana xüsusi buraxılışla girirdilər. Oradan kitab çıxartmaq qəti qadağan idi. Bir neçə ay mən orada dissertasiyanın mövzusunda daha çox, Azərbaycan tarixi, azəri türklərinin etnogenezilə bağlı əsərləri, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin liderlərinin yazılarını oxumaqla məşğul oldum. Öyrəndiyim yeni fikirləri, düşüncələri, məlumatları da Aydınla paylaşırıdım. Həyəcanlı, duyğulu insan olan Aydın o kitablardan heç olmasa birini oxumaq üçün bir neçə saatlığa “spesxran”dan çıxarmağımı təkidlə istəyirdi. Nəhayət bir gün orada işləyən xanımın köməyi ilə M.Ə.Rəsulzadənin bir kitabını “spesxran”dan çıxardıb, ümumi zalda işləyən Aydının yanına gəldim və birlikdə kitabı oxumağa başladım. 2-3 saatdan sonra bir neçə sıra irəlidə oturan Hafiz Paşayev bizə yaxınlaşdı, oxuduğumuz kitaba baxdıqdan sonra: “İndi başa düşdüm, siz nə üçün fasiləsiz işləyirsiniz”, – dedi. Bir yerdə uzun müddət otura bilməyən Aydın bir neçə saat qımıldanmadan, acgözlüklə o kitabı oxuması indi də gözümün qabağındadır. Onun ziyalı kimi, alim kimi formalaşmasında o illərdəki Moskva mühitinin çox böyük təsiri olmuşdu.

Aydın olduqca istedadlı dilçi-alimdi. O, dissertasiya yazmaq üçün asan mövzu yerinə tamamilə yeni və orijinal “Türk dillərində samitlər: anlaut və kombinatorika” mövzunu seçmişdi. Elmi rəhbəri tanınmış türkoloq Ervand Sevortyan idi. Mövzuyla əlaqədar onun elmi rəhbəriylə tez-tez dartsışmaları olurdu. Hətta bir dəfə Sevortyan Aydının elmi rəhbəri olmaq istəmədiyini bildirmişdi.

Mənimlə çox gözəl münasibəti olan Dilçilik İnstitutunun türk dilləri bölməsinin müdiri Ədhəm Tenişevin yanına gedərək, gərginliyi aradan qaldırmasını xahiş etmiş, o da, sağ olsun, məsələni həll etmişdi. Bu anlaşılmazlıq üzündən Aydın vaxtında işi tamamlaya və müdafiə edə bilmədi. Bunun bir başqa səbəbi də vardı. Aydın hər şeylə maraqlanan insandı. Oxuduğumuz illərdə bir ara bütün işləri kənara qoyub, kibernetikayla məşğul olmağa başlamışdı. Bu aludəçilik onun xarakterinin ayrılmaz bir hissəsiydi. Sonraları şumerlərlə, “günəş teoriyası” ilə, daha sonralar siyasətlə, televizya aparıcılığıyla və başqa işlərlə məşğul olmağa başladı. Mən inanıram ki, bu dağınıqlıq olmasaydı, istedadının əsas hissəsini dilçilik sahəsinə yönəltəydi, Aydın daha böyük dilçi-alim olardı. Bunu üzülərək deyirəm, çünki onun elmi potensialının, istedadının, ümümləşdirmə qabiliyyətinin dəfələrlə şahidi olmuşam.

Mən 1968-ci ilin axırlarında müdafiə edib, Şərqsünaslıq İnstitutunda işə başladıqdan sonra balaca bir mənzil kirayələdim və “Aspirantlar” mehmanxanasını tərk etdim. Bir müddətdən sonra Aydın da Bakıya qayıtdı. Beləliklə, həyatımızda yeni dönmə başlamış oldu. Əlaqələrimiz, əlbəttə, zəif də olsa, davam edirdi – aradabir məktublaşırdıq, Bakıda olanda görüşürdük.

80-ci illərin əvvəllərində mən Sovet Türköloqlar Komitəsinin sədr müavini seçildikdən sonra komitənin sədri Andrey Nikolaevič Kononov, SSRİ EA və Azərbaycan EA ortaq orqanı olan “Sovetskaya türkologiya” jurnalının baş redaktoru, SSRİ EA-nın müxbir üzvü Ədhəm Tenişev Bakıda nəşr edilən bu yeganə ümumittifaq jurnalın koordinasiya işlərini də mənə tapşırırdılar. Məsələ burasındadır ki, Bakıda yaşayan baş redaktorun birinci müavini o illərdə jurnalın fəaliyyətini faktiki olaraq təkbəşinə yönləndirirdi. Bu səbədən jurnal istənilən səviyyədə çıxmırdı, hətta Sovet Türköloqlar Komitəsinin bəzi üzvləri onun Moskvaya köçürülməsini təkidlə təklif edirdilər. Mən Bakıya ezam olundum, “Sovetskaya türkologiya” jurnalındakı durumu incələdikdən sonra bir neçə

maddədən ibarət təkliflər hazırladım və komitəyə təqdim etdim. Bu təkliflərdən biri də beləydi: jurnalda daha çox dilçilik problemlərinə yer verildiyi nəzərə alınaraq baş redaktorun birinci müavini dilçi-alim olsun və bu vəzifəyə də Aydın Məmmədov təyin edilsin. Bəzi komitə üzvləri Aydının aspiranturada oxuduğu zaman baş vermiş xoşagəlməz hadisələri, 70-ci illərdəki vəziyyətini yada salaraq, onun namizədliyinə ciddi etiraz edirdilər. Uzun dər-tişmələrdən sonra A.N.Kononov və Ə.Tenişevin dəstəyi ilə Aydın jurnalın birinci müavini təyin olundu.

Aydının gözəl təşkilatçılığı və redaksiya heyətinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində “Sovetskaya Türkologiya” jurnalının işində çox önəmli dəyişikliklər baş verdi və qısa zamanda nəinki Sovetlər İttifaqında, hətta dünyada türkologiya sahəsində olduqca mötəbər elmi jurnala çevrildi. Lui Bazen, İren Melikoff, Həsən Eren kimi dünyaca ünlü şərqşünaslar elmi məqalələrini çap olunmaq üçün jurnala göndərirdilər.

1988-ci ildə Dədə Qorquda həsr olunmuş ilk sovet-türk kollokviumunun uğurlu keçməsinə də Aydının rolu böyük idi. Bu haqda dəfələrlə yazmağıma baxmayaraq, bir daha bunu qeyd etmək istəyirəm.

80-ci illərin axırlarında Aydın həyatının ən aktiv dövrünü yaşamışdı. Fəaliyyətə qədərki son 3 ildə o, jurnala rəhbərlik etməklə yanaşı Tərcümə Mərkəzinin müdiri, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, milli hərəkatın liderlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmiş, gördüyü işlərlə də Azərbaycanın ədəbi və siyasi həyatında, yeni ictimai şüurun formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Aydın Məmmədovun adı, heç şübhəsiz, unudulmaz insanlar siyahısında daima yaşayacaqdır.

Tofiq MƏLİKLİ,
professor

AYDIN İNDİ YAŞASAYDI...

Mən bilmirəm ki, ölümünün iki ili tamam olan Aydın Məmmədov indi yaşasaydı, halı necə olardı. O vaxtlar dərdə dözə bilərdi, indi necə, dözə bilərdimi?.. Bəlkə də Aydın vaxtında dünyadan getdi. Vaxtında ölüb gedən adamlara qibtə edirəm. Çünki indiki dərdləri çəkmək çətindir.

Aydın Məmmədov nadir istedadı olan elm adamıydı. Müasir təfəkkürün, humanitar elmimizin çağdaş inkişaf meyilinin nə yaxşı cəhətləri varsa, Aydının qələmində və öz düşüncəsində cəmləşmişdi. Azərbaycan filologiyasının tarixində A.Məmmədovun və onun qələm dostlarının işi inqilabi iş idi. Xalqımızın tarixi və soy-kökü barədə daşlaşmış köhnə təsəvvürləri alt-üst etmək baxımından onlar əvəzsiz iş gördülər və bir naşir kimi mən də bu işdə onlara kömək etmişəm.

Tariximizə münasibətdə biz eyni cəbhədə dayanırdıq və ona görə də mən Aydını yaxşı başa düşürdüm. Aydın alim kimi doğulmuşdu, lakin vaxt, xalqın taleyi həmin illərdə onu da siyasətə qoşmuşdu; daha doğrusu, Aydının təbiəti eləydi ki, belə vəziyyətdə qırağa çəkilib qala bilməzdi. Aydının həm xoşbəxtliyi, həm də bəzi ağzıgöyçəkləri ona qarşı qaldıran faciəsi bu idi ki, Aydın siyasətdə də alim idi və siyasətə də elm kimi yanaşırdı. Gündəlik axına qoşulmaqdan, uzaq ölçüləri hesablayırdı. Yalançı populizmdən və aldadıcı radikalizmdən millətə xeyir gəlməyəcəyini yaxşı hiss

edirdi. Keçmiş mütəfəkkirlərimizin davamı olaraq çıxış yolunu orta müxalifətdə, millətin müxtəlif təbəqəsiylə birlikdə və vətəndaş sülhündə görürdü. Bugünkü hadisələr göstərir ki, xalqımızı sözlün əsl mənasında azadlığa və müstəqilliyə çatdırmağın ayrı yolu yoxdu. Torpağımızda əsl birlik, vətəndaş cəmiyyəti, vətəndaş həmrəyliyi mövcud olmadıqca, heç bir müstəqil dövlətdən və dövlətçilikdən danışmağa dəyməz. Bu baxımdan, Aydını bəzən liberalizmdə günahlandırانlar da vardır. Məncə, Aydının liberalizmi tarixi zərurəti, inkişafın mürəkkəbliyini dərk etməkdən irəli gələn liberalizm idi. O, millət vəkili idi və qısa müddətdə bu sahədə nə qədər iş görə biləcəyini və nə qədər gərəkli olduğunu sübut etmişdi. Ehtirasların ən qızgın vaxtında da öz təmkinli sözü ilə həqiqət yolunun tapılmasına kömək edə bilirdi.

1988-ci ildən sonrakı hadisələr bizi daha da yaxınlaşdırmışdı. Onunla hər gün görüşürdük. Ən ağır anlarımızda onu yanımda hiss eləməyim və yaxud onu arayıb tapmağım yükümüzü yüngülləşdirirdi. Ən çətin günlərdə Qarabağ kəndlərini bir yerdə gəzib-dolaşmışdıq. Meydan hadisələrindən sonra Bayıldakı evinin ətrafında yaşayan ermənilər Aydını izləyirdilər. Demək olar ki, hər gün onun evinin yanında tonqal çatır və onunla dalaşmağa bəhanə gəzirdilər. Bunları bildiyimə görə çox vaxt onu evinə qədər ötürür, darvazadan içəri salmamış geri qayıtmırdım. Həmin vaxtlar Aydının nə qədər gərgin olduğunu məndən yaxşı bilən, hiss edən yox idi.

Bu gün Aydının yeri görünür. Milli Məclisdə də, Bakı çayxanalarında da, müxtəlif səviyyəli görüşlərimizdə də, dövlətçiliyimizin nəzəri əsaslarının hazırlanmasında da, ümumiyyətlə, getdiyimiz yolda və sizin “Yol”da da Aydın Məmmədovun yeri görünür. Bu dünyada hər kəsin öz yeri var və heç kəs heç kəsi əvəz edə bilməz. Aydın Məmmədovun da əvəzolunmaz bir yeri var və həmin yer indi boşdu...

Dəfn günü Aydının tabutu üstündə dağların sıx buludları toplaşdı. Yağış səpələdi. Aramıza torpaq pərdəsi çəkildikdən sonra isə hava açıldı və üstümüzə göyqurşağı gərildi. Dağların məzara qoyduğu əklil idi o göyqurşağı.

Mirsaleh kişinin balaca, səliqəli həyatında Aydının, yəqin ki, pöhrə-pöhrə tanıdığı ağacların altında birdən-birə onun nə boyda bir dünyası olduğunu duydum. Amma heç birimiz bu dünyamızın, ata ocaqlarının və doğma dağların səfasını doyunca görə bilmirik!

Aydının Bakıda dəfn olunması təklifinə atası kəsə cavab verdi: “Nə gün ağladı Bakı mənim oğluma, evsiz-eşiksiz, nə əziyyətə yaşadığını görmüşəm. Bir də mən ora oğul vermərəm”.

Hamımızın faciəsindən danışırdı Mirsaleh kişi. Yeganə oğlunun faciəsi də onun ağsaqqal dözümlünü qıra bilməmişdi. Yəqin dünya belə ataların çiyində dayanır.

AYDIN MƏMMƏDOVUN DƏFN GÜNÜNDƏ

Yarıldı yerin köksü – əbədiyyət qapısı,
Qəbristanlıq yolları dolub-daşdı adamlarla.
Ağ kəfənə çiləndi ağ buludun göz yaşları
Baharın ilk yağışı...

cəmi beş-altı damla!

Söndü Allah ocağı – bir ürək yarıyolda,
Daha ona nə fərqi – ya alovlan, ya yanma.
Göz yaşları sel olsun bu zaman ünvanında –
Udulub gedəcəkdir...

cəmi beş-altı damla!

Budaqdan çirtıq-çirtıq qalxır kövrək yarpaqlar,
Ağır buludlara bax – üzüb gedir nizamla.
Köhnə qəbristanlıqda mamırlanmış başdaşı
Min ilin yadigarı, –
cəmi beş-altı damla!

Deyilməmiş sözümüz, yazılmamış yazımız,
Allahın sirr-boğçası – daşa dönən ilhamla.
Zamana qarışacaq!
Qazancımız nə imiş? –
Vaxt tapıb dediyimiz...
cəmi beş-altı damla...

Meydanlar, çayxanalar – sözün bülöv daşları,
Dostların işığına uçduğumuz axşamlar...
Hərə vəhşi dərđini salıb ürək qəfəsə,
Sevinci dil ucunda –
cəmi beş-altı damla.

Yaşla çalan gözlər, gizli qəm burulğanı,
Ölümün o üzündən yenə bizi salamlar!
Deyər ki, millətimiz göyərəcək içindən
Suyunu Tanrı versə –
cəmi beş-altı damla!..

Sabir RÜSTƏMXANLI,
xalq şairi, Milli Məclisin üzvü

O, UÇUB GETDİ...

Artıq Aydın aramızda yoxdu. Aydinsız qaldı Azərbaycan, Türk dünyasının Aydın adlı oğlu yuxu kimi gəlib getdi.

Allah-Təala sevdiklərini tez aparır, deyiblər. Aydını Əzrayıl adlı mələk dəfələrlə aparmaq istəyib. Yarı yolacan apardığı vaxtlar da olub. Bu yaxınlarda vertolyot qəzasında Əzrayıl Aydınla nəfəs-nəfəsə olub. Nədənsə aparmayıb... Axır ki, Əzrayılın səbri tükəndi, bu böyük insana rəhm eləmədi. Bu mələk ölümü mələk kimi gətirmədi. Və Aydını öz qırmızı gözlərinə qurban eləyəndə çox amansız oldu. Olduqca amansız. Mələyə yaraşmayan amansızlıqla Aydını qıydı. Özü də nə vaxt...

Atası Mirsaleh kişinin sözləri məni ömrüm boyu yandırır yaxacaq: "Aydından başqa heç kimimiz yox idi. İndi o da yoxdu. Kaş, iyirmi il qabaq öləydi. Aydını öz kəndimizdə dəfn elədim. Anası da, mən də sürünə-sürünə gedib onun yanında yatacağıq. Sizə Aydın lazımsa, şəklinə baxarsınız..."

Mirsaleh dayı, Aydından təkcə şəkil qalmayıb. Aydından dünyada məşhur şeylər qalıb. Millətimize sataşanlarla sinə-sinəyə dayandığı günlər, aylar, illər qalıb. Aydından təkrarsız, bənzərsiz insan həyatı qalıb. Aydından gül kimi üç bala qalıb... Nə bilim... Dünyanın elə işləri var ki, insan oğlunun o işlərdən başı çıxmır. Hamı öz ölümünə günbəgün yaxınlaşır. Aydın öz ölümünü özü qabaqladı. Azərbaycanın son üç ili Aydının məzarını qazdı.

Mitinqlərdəki nitqi, Moskvadakı, Türkiyədəki, İrəndəki, Fransadakı çıxışları, bütün dünyada yayılan fikirləri Aydının dərdi idi. O, öz dərdirinin içində boğuldu. Bir dəfə Yasin Aslan dedi ki, biz Azərbaycanın mənzərəsini Aydının yazılarından öyrənirik, Aydın bizim Azərbaycana açılan pəncərəmizdir. Aydın Azərbaycanın da pəncərəsi idi. Azərbaycan təmiz hava udduğu pəncərəni itirdi. Aydın dünyaya və insana o qədər inanırdı ki, millət savaşının çarəsini bilirdi. Söhbətlərində bu yolu da tapmışdı. Təəssüf, çox təəssüf ki, bu yolun böyük bilicisini itirdik.

İndi qızğın çıxışları, alovlu Azərbaycan sözünü eşitməz olduq. Bu çıxışları dinləyərək əmin olmuşam ki, Aydın uça bilir. Onun qanadları var. Bu istedad, bu qüdrət sahibi yerdə yeriye bilməz. Elə də oldu. O, uçub getdi...

BAŞIMIZIN ÜSTÜNDƏ DOLAŞAN NARAHAAT RUH

Dünyada elm və sənətin kəşifdiyi məqamlar, prinsip və qanunlar haqqında yüzlərlə, minlərlə əsər yazılıb. Bu müəlliflər sırasına filosof Aristotel, şair-riyaziyyatçı Xəyyam, rəssam Leonardo da Vinçi, musiqişünas Səfiyyəddin Urməvi, XX əsrin ən böyük ustadları fizik, riyaziyyatçı A.Eynşteyn, şairlər A.Bəli, İ.Brodski, riyaziyyatçı akademik A.N.Kolmaqorov, ədəbiyyatçı Y.Lotman, bizim böyük alim Xudu Məmmədov, yenə bizim riyaziyyatçı-akademik Azad Mirzəcənzadə və neçə-neçə böyük müfəkkirlər daxildir.

Bu sırada türkoloq-alim Aydın Məmmədovun da adının olması ilə mən də dost kimi, həmkar kimi qürur duyuram.

Aydının informasiya nəzəriyyəsi və türk dilləri, Orxon-Yenisey abidələrinin yenidən oxunması, türk-şumer dil paralelləri fərziyyələri əsasında yürütdüyü mülahizələri və ehtimalları, tənqidə gətirdiyi konstruktiv-poetik təhlil örnəkləri insan beyninin sağ və sol yarımkürəsinin daxili xətlərinin yaratdığı bir bütövlüyü ifadə edir. X.Məmmədovun “qoşa qanad” dediyi sənət və elm ikiliyinə baxışdakı standart düşüncə sistemini dağıdan alimlərdən biri də Aydın Məmmədovdur. Aydının yazdıqları, rəsmi və qeyri-rəsmi danışıqları, çıxışları onun orijinal elm-sənət baxışlarının kiçik bir hissəsidir.

Dünyada sübuta ehtiyacı olmayan fenomenlərdən biri də Aydın Məmmədov təfəkkür tərz, düşüncə sistemi idi.

Heyif ki...

* * *

...Aydın xatirələrlə yaşamırdı. Olub-keçmişlər onu əzmirdi. Nostalji onu irəli aparan güclərdən biri idi. Vəssalam. Onun daxili dünyasındakı evinin keçmişə aparan pəncərəsi həmişə bağlı idi. Çox nadir hallarda açılırdı və çox tez də qapanırdı. Evin pəncərələri gələcəyə açıq idi və heç vaxt bağlanmışdı. Keçmişə açılan pəncərə yel çəkəndən – “skvoznyak”dan başqa bir şey deyil. Aydının ruhu da, bədəni də “skvoznyak”ı sevmirdi. Bir az hava dəyişdi – kifayətdir. O, gələcəyə baxırdı demək bəs deyil. O, gələcəklə yaşayırdı. Bu bir şöhrət arayışı, məşhur olmaq ehtirası idi? Bəlkə də. Amma, mənə, bu, məsələnin görünən tərəfi idi. İnsan həyatının görünməyən, bilinməyən tərəfləri var. Onun yorulmayan, narahat ruhu nə işə axtarırdı. Yorulmadan, usanmadan axtarış içində idi.

Hər kəs kimi Aydının da içində mələklə şeytan boğuşa-boğuşa, savaşa-savaşa qalmışdı. Və bu savaş, boğuşma Aydına hədsiz dərəcədə əziyyət, yük, ağırlıq gətirirdi. Ağlagələn ilk şey

“Çıxış yolu yox idimi?” sualıdır. Amma Aydını tanıyan da, tanımayan da bu yazını oxuyanda öz cavabını, həll yolunu düşünür. Həmin suala Aydının həyatından, şüurundan, təhtəşüurundan, hissiyyat dünyasından xəbərdar olmadan cavab vermək mümkün deyil. Aydın ailənin tək övladı idi. Ərköyün böyümüşdü. Allahın seçdiyi bu uşaq illərdir övlad gözləyən ataya-anaya Allahın hədiyyəsi idi. Allah bağışladığına özü əl gəzdirir. Adəmi palçıqdan yaradan Allah-Təala sonra arabir (Allahın öz zaman ölçüsü ilə) özünün düzəltdiyi varlığı, gendən, mühitdən, şəraitdən uzaq bəndəni insanlığa, xalqa, ailəyə hədiyyə edir. Kütləvi, rus demişkən, “seriyını” olmayan bu seçkin bəndələrin taleyi mürəkkəb olur. Gen və mühitə qonaq gələn bu adamların dərin iztirabı mənə peyğəmbərlərin həyatını xatırladır. Əlbəttə, müqəddəslik anlamında deyil, iztirab, tale çıxmazı, bitib-tükənməyən həyat yoxuşları, kor ictimai müqavimət mənasında.

Aydın bəstəboy həmyerlilərindən fərqli olaraq ucaboy idi. O, kənd mühitində olsa da, rus dilini Allah vergisi kimi almışdı, bilirdi və şəhərə gələrkən hamı onun rus məktəbini bitirdiyini zənn etmişdi. Aydınım geyim-gecimi, davranışı da kənd adamından daha çox, şəhər adamını xatırladırdı. Onun azərbaycanlı ilə azərbaycanlı olmayan (bu cür adamlara avropalı demək, mənəcə, dəqiq deyil, həmin adamlar dünyalıdırlar, yəni doğulduğu yerdən daha çox dünyaya aid olanlar) xüsusiyyətləri ilk baxışdan gözəçarpan özəllikləri idi.

Aydın Bakı Dövlət Universitetinə daxil olanda yeni mühitə hazır gəlmişdi, hətta o mühiti xeyli qabaqlamışdı. Filoloji, humanitar fakültələr üçün tipik olmayan riyazi düşüncə tərzini, dil maneəsi hissetmə, hər şeyə sonsuz maraq Aydın üçün mübhəm, sirlə bir perspektiv açmışdı.

Aydın hələ uşaqlıqdan ədəbiyyatla xəstələnmiş filoloji fakültə əlaçılarında deyildi. Onun üçün universitet Bakımın özü idi:

qarışığı, genişliyi, aysızlığı, ulduzsuzluğu, dağsızlığı, çaysızlığı ilə, dənizi, qızları, qadınları, teatrı, muzeyi, toplantıları, məşhur adamları ilə.

Aydın əlaçı idi, amma əlaçılıq onun məqsədi deyildi. Universitet, məşhur alimlər, kitablar, imtahanlar onun üçün hədd, maneə deyildi. Elmin açarını da artıq tapmış, dilçiliyi dəqiqliyinə görə sevmişdi.

Dilçiliyi, kitabxananı sevmək hələ həyatın sonu deyildi. Nazlı-qəmzəli gözəllər ələmi də təbiətən utancaq olan kənd uşağı üçün ürəyi istəsə də cazibə mərkəzi deyildi. Dostlarla pivə, içki məclislərində olmaq onu daha çox cəzb edirdi. Ərköyün ev uşağı üçün iki azadlıq sahəsi var: çayxana və meyxana. Aydın meyxananı seçdi. Maddi imkanının nisbətən yaxşı olması və çayxananın nisbətən darıxdırıcı sakitliyi onu özünə çəkmədiyi üçün “dost məclisləri”, “pivəxana söhbətləri” ona daha maraqlı gəldi (“Maraqlı gəldi” ifadəsini cümlədən canımı qurtarmaq üçün yazdım).

Əslində, Aydının içindəki ruh tərpənir, onu silkələyir və qeyri-müəyyən həyəcana, nə isə yeni olan bir məkana, zamana çəkirdi. Narahatlıq Aydının ruhunun əzəli və əbədi halı idi.

İçki, qumar, narkotika, qadın düşkünlüyü ruhu aldatmaq üçündür. İçəridəki savaşa şeytan mələyin boğazından tutub sıxanda içki, qumar, narkotizm... insan həyatına çökür və onu məhv edir.

Aydın içkini seçmişdi. İçkinin insana gətirdiyi şeytani rahatlıq, şənlik, şuxluq, fərqlilik duyğusu insanı yavaş-yavaş, illər boyunca boğur. İstedadlı, təmiz adamlar içkinin qurbanları içində ən acı taleyi olanlardır. Təbiətə istedadlı, ruhca qanadlı olan Aydın içkidə harmoniyasını tapdığını zənn edir və öz dairəsində əli-açıqlığı, imkanı ilə deyil, həm də qeyri-adi söhbətləri, səmimi, sadədil, təbii davranışları ilə seçilir və sevilirdi.

Onun tələbə dostlarının bəzisi artıq o yolun qurbanı olmuşdu. İşini bilən, fəndgir, ehtiyatlı dostlar Aydın kimi qəniməti əldən çıxara bilməzdi.

Aydın universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirib Moskvaya aspiranturaya göndəriləndə o mühiti də artıq qabaqlamışdı.

Şəkiyə nisbətən Bakı nə qədər geniş idisə, Moskva onun on-on beş qatı idi. İmperiyanın 60-cı illərdəki paytaxtı “ottepel” (buzların isinib əriməsi) dövrünü yaşayırdı.

N.Xruşşovun əsdirdiyi yeni hava, rüzgar ölkədən stalinizmi təmizlədikcə, mühit də ayılır, dəyişir, yeni bir zaman ərazisinə girirdi. Bu ərazi tam Aydının ruhunun ərazisi idi.

Genişliyin, azadlığın, qeyri-məhdudluğun nisbətən artdığı, sədlərin yıxıldığı bu dövr sovet sindromunu dağıtmasa da, laxlatmış, əsaslı şəkildə yumşaltmışdı.

Dilçilik İnstitutunun aspirantı Aydın Məmmədovu artıq 5-6 aydan sonra məşhur türkoloqların hamısı yaxşı tanıyır və sevirdi.

Müəyyən mənada “rus tipi” olan Aydın danışıqda da, yazanda da, yeyib-içəndə də bu mühitin bütün tələblərinə yüzəyüz cavab verirdi.

Fonetikadan yazdığı dissertasiyasını başında çoxdan bitirmişdi, qalmışdı başındakıları ağ kağıza köçürmək; bunun üçün də sakit 2-3 aylıq zaman, şərait bəs edərdi.

İçəridəki şeytan bu 2-3 ayı illərə çevirdi. Məstlik, xumarlıq aləmində Aydın kimi istedadlı adam üçün namizədlik dissertasiyası nə böyük çətinlik idi ki?!

Amma bu aləmdə də Aydın Moskva məktəbini mükəmməl bir şəkildə keçdi. Onun geniş mütaliəsi və ən başlıcası, istedadı üçün Moskva məktəbi maneə olmadı. O bu məktəbdən türkoloq kimi də, ədəbiyyatçı kimi də, sosioloq-filosof kimi də ala biləcəyini aldı.

Əlbəttə, daha çox şey ala bilərdi. Moskvada daha iki-üç il ərzində elmlər doktoru, kitablar müəllifi, məşhur alim ola bilərdi. Sonralar ona rəy yazan elmi rəhbərinin rəyi təxminən belə idi: “Əsər yüksək elmi səviyyədə yazılıb. Biz bu əsərin elmlər doktoru səviyyəsində olduğunu iddia edirik və Elmi Şuradan xahiş

edirik ki, A.Məmmədovun əsəri altı Avropa dilinə tərcümə edilmiş və ona elmlər doktoru elmi adı verilsin". Bunu söyləyən türkləri çox da sevməyən milliyyətçə erməni, amma elm təəssübünü milli təəssübdən üstün tutmağı bacaran görkəmli türko loq E.V.Sevortyan idi.

Paradoksdur, ancaq faktdır.

Aydının Moskvada yaşayıb oxuduğu 60-cı illər modernistlərinin (ədəbiyyatda Yevtuşenko, Voznesenki, filologiyada Lotman, mifologiyada İvanov, Tolstoy, Kormuşin, Vasilyev, Dıbo...) və strukturalistlərin dövrüdür. O illərdə L.Qumilyov həbsdən yenidən çıxmışdı. Siyasi məhbub yazıçı Soljenitsının əlyazmaları (samizdatları) əl-əl gəzir, oxunurdu. N.Xruşşovun partiya plenumlarında tənqid etdiyi modernist, strukturalist alimlər, sənətçilər həyatda, cəmiyyətdə daha çox haqq almış olurdu. Çünki dövr belə idi, dünyanın havası totalitarizm hasarını aşmış və məchul bir gələcəyə istiqamətlənmişdi. Dünən Vinqradovdan, Lixaçovdan, Xrapçenkodan... başqa heç kəsi oxumayanlar bu gün Yakobsonu, Xomskini, dissidentləri, mühacirləri oxuyurdular.

Çox qərİbədir ki, 70-ci illərdə bizim nəsəl elmdə strukturalist olanda, Aydın sərxoş başı ilə artıq strukturalist deyil, destrukturalist idi, fikircə də artıq postmodernizmin içinə girmişdi. Beyni gələcəyin havasına yelkən açsa da, içindəki zülmət ona nəfəs almağa imkan vermirdi.

...Şeytan təlatümlü həyatını davam etdirmək və varlığına son vermək üçün Aydını Bakıya gətirdi.

Aydın müdafiə etmədən Bakıya döndü, akademiya işə başladı və Şəkiyə gedib doğma Kiş kəndində ata-anasının seçdiyi kənd qızı ilə evləndi. Kirayənişin yaşamağa başladı. İllər keçirdi və bu dörd-beş ildə Aydın dalbadal dünyaya gələn üç övlad atası oldu.

Bir cümləyə sığdırdığım dörd-beş il Aydının həyatının ən ağır illəridir. Onun içindəki şeytan artıq mələyi boğub öldürmək üzrə idi.

İstedadlı adam fırtınalı dənizə düşmüş yarpaq kimidir. Dalgalar onu bilmədiyi, təsəvvür etmədiyi yerlərə, sahillərə aparır. Başına gəlməyənlər qalmır.

Kirayənişin həyat, körpə uşaqlar, maddi-mənəvi sıxıntılar onu içki aləminə daha çox sürüklədikcə, çıxış yolu deyil, uçurum əj-daha kimi ağzını açıb Aydını udduqca udurdu.

Dostların (onların içində az da olsa, etibarlıları da var idi) xilas cəhdi faydasız idi.

Aydın şəhəri, ailəni atıb kəndə üz tutdu. Ağdaşda bir kənd məktəbində dərs dedi və orda da qərar tuta bilmədi, Bakıya döndü.

Hər etibarlı qadın öz həyat yoldaşının xilaskarı ola bilər. Fəqət, Aydını dostları kimi, qadını da, körpə övladları da bu girdabdan xilas edə bilmirdi.

Hərdən beyninin dərinliyində bir işıq yanırdı. O işıq onu harda yaxalasa, orda Aydın var isə kağız üzərində, yox isə yıxılıb qaldığı quru asfalt üzərində qəribə şeylər yazır, qəribə sözlər deyirdi. Görən görür, eşidən eşidir, bilən bilirdi. Görməyən, eşitməyən, bilməyən də görmür, eşitmir, bilmirdi.

Mən hərdən düşünürəm, Aydın içməsəydi, bəlkə bunların heç biri olmayacaqdı. Sonra görürəm ki, yanılıram. Aydının iradəsini əlindən alan, acizləşdirən ictimai mühit yalqızlığı, əlacsızlığı, uçurum kimi onu öz içinə çəkən rejim girdabı idi və bu girdabı nəzərə almadan, düşünmədən Aydını və Aydın taleli sənət-elm adamlarını dəyərləndirmək haqsızlıqdır. Rəhmətlik Əli Kərimin bir gözəl sözünü xatırlayıram: “Yaxşı ki, bizi içki içməklə suçlayırlar. O olmazsa, Caviddə, Müşfiqdə tapdıqlarını bizdə də axtarıb tapacaqlar”.

Xaos içində Aydının həbs olunması, bir ilə qədər həbsdə yatması da bir faciə idi. Bu faciədə günahlı-günahsız axtarmaq müşkül iş idi. Şeytan aranı elə qatmışdı ki, Aydının həyatı bu dolaşq kələf içində itib-batmışdı.

Allah hələ Aydını tərk etməmişdi. Beynindəki o işıq da içində hələ ölməyən mələyin işığı idi.

Allah əzablar içində qıvrılan Aydına baxıb gülümsədi. Çarxıya çəkilən İsayə baxdığı kimi baxmışdı Allah ona.

Allah hər şeyə qadirdir. İnsanı heç sevməyən, ona inanmayan, nifrət edən şeytan da Allahın iradəsinə tabedir. Amma dünya Allahla insan arasında münasibətlərin bütövüdür. Təbiət də, mələklər də, şeytan da, əcinnələr də, heyvan və bitki aləmi də bu böyük münasibətin vasitələridir.

Allah Aydını ağır bir sınaqdan çıxarmış, bu sınaqda şeytanın nifrətindən istifadə etmişdi. İmtahan bitmişdi. Sıra yeni yüksəlişə və sevdiyi bəndəni öz yanına aparmağa çatmışdı.

70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində Aydın yenidən doğuldu. Yeni hava Azərbaycana da gəlib çatmışdı. Aydının içindəki mələk də gülümsəməyə başlamışdı. O, südəc (doğum tarixi bir-birinə yaxın uşaqlara südəcər uşaqlar deyirlər) balalarına baxdıqca içindəki o mələyin gülümsəməsini öz balalarında görürdü. Oğlanları, kiçik qızı ay-ay, il-il böyüdükcə Aydının içindəki işıq da artırdı. Ona Allahın verdiyi istedad çox gec də olsa elmi, sonra ədəbi-bədii təsdiqini tapırdı.

Yazıçılar Birliyinin yeni havası (Allah İmran Qasımova və İshaq İbrahimova rəhmət eləsin. O illərdə Bəxtiyar müəllimin, Anarın, Elçinin, Y.Səmədoğlunun, Ə.Əylislinin də Aydına, ümumən, yeni ədəbi nəslə qayğısını unutmaq, xatırlamamaq böyük insafsızlıqdır) Aydın üçün xilas idi.

Yaxşı yadımdadır, Aydını, Vaqif Cəbrayılzadəni, mənə Yazıçılar Birliyinə çağıran İmran Qasımov: “Bura sizin evinizdir. Ev, məişət, çap probleminiz olmayacaq. Umuram, inanıram ki, sizin, yeni ədəbi gəncliyin vəzifəsi Azərbaycanın ədəbi mühitindəki yeniliyi qorumaq, yaratmaq, çalışmaq olacaq”, – demişdi.

Bu sözlər Aydını o qədər həyəcanlandırmışdı ki, onun gözləri yaşarmışdı. Cavankən qocalmış, dişləri tökülmüş, arıqlamış Aydının o andakı şəkli nədənsə mənim yadımda daha çox qalıb.

Aydının gözünü yaşardan, onu duyğulandıran ev, maşın, mebel vədləri deyildi. Atası o zamanlar Aydınə ev almışdı. Aydın nə maşın aldı, nə də mebel. Səyahət, istirahət putyovkası-filan da almadı. Aydını duyğulandıran ona verilmiş haqq, ona göstərilən etimad, inam idi. Bu inam ona dürlü-dürlü səbəblərdən itirdiyi imanı qaytarmışdı.

Hər şey yavaş-yavaş düzəlirdi. “Azərbaycan”, “Ulduz” dərgilərində ard-arda çıxan gözəl məqalələri Aydınə ədəbi, ictimai şöhrət gətirmişdi. Aydın təbiətən gözəl natiq idi. Onun improvizə ilə parlaq çıxışları 80-ci illərin televiziya tamaşaçılarının yaxşı yadındadır. Onun Yazıçılar Birliyindəki ağır polemika atmosferindəki parlaq çıxışları unudulmazdır.

O illərdə Aydının “İnturist” mehmanxanasının toplantı salonunda Azərbaycan yazıçılarının “Literaturnaya qazeta” ilə birgə keçirilən ədəbi disputunda gözəl və anlamlı çıxışı moskvalı qonaqları da, yerliləri də heyran etmişdi. Geniş dünyagörüşü, orijinal baxış bucağı, natiqlik qabiliyyəti, elmi savadı, təmənnəsizliyi və əlbəttə ki, qərribə taleyinin ifadəsi olan üzü-gözü, boyu-buxunu onu hamıya sevdirdi. Əlbəttə ki, Aydın Aydın olduğca onu sevməyənlər də artırdı.

...80-ci ilin əvvəllərində rəhmətlik İmran müəllimin təklifi ilə üç-dörd tənqidçi Moskvada “Müasir sovet ədəbiyyatında fəhlə” mövzusunda ittifaq səviyyəli dəyirmi masaya yola düşdük. Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, biz dörd-beş yazıb-pozanı İmran müəllim növbəsiz Yazıçılar İttifaqına qəbul etdi. O dövr üçün bu, böyük hadisə idi. Xüsusilə cəmi 2-3 məqaləsi çıxmış keçmiş məhbusun, sovet əxlaqı prinsiplərinə zidd adamın ittifaqa növbəsiz qəbul edilməsi məlum qüvvələrin möhkəm hay-küyünə səbəb

olmuşdu. İndiki cavan nəsil üçün qəribə, hətta gülməli görünən olayların nə qədər ciddi olduğunu bilmək üçün çağdaş ədəbiyyat tarixi və ya sovet ədəbiyyatı dediyimiz dövrün 20-ci illərdən 1991-ci ilə kimi sənədləri, bəlgələri, protokolları, həbsləri, cəzaları, töhmətləri ilə birgə yazılmalıdır. Bu tarix yazılmasa, Cavid, Müşfiq taleyi kimi, Əli Kərim, Məmməd Araz, Məsud Əlioğlu, Sabir Süleymanov, Vidadi Paşayev, Vidadi Məmmədov, Arif Mustafayev, Sabir Almazov... və əlbəttə ki, Aydın Məmmədov taleyi, əslində yaxın keçmişimizin ədəbiyyat tarixi yarımçıq, bitməmiş qalacaq. Zamanın, rejimin yarlıkları ilə, günlük siyasət sifarişi və ya siyasi eyforiya məntiqi ilə ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat, sənət taleyi yazılmaz.

Nə isə. Mətləbdən uzaq düşdüm. Tez-tez unuduram ki, çox şey söyləmək istəyəm, demək istədiyi bir şeyi də deyə bilmir...

Təyyarəyə mindik. Ordan-burdan danışıb gülüşürdük. Aydın: “Vidadinin əlindən yaxşı qurtardıq, iki-üç gün adam kimi yaşayarıq”, – deyib qəhqəhə çəkdi. Dostlarımız Vidadi Məmmədovdan, Şahmardan, Nadir Cabbarovdan... bir-iki əhvalat da danışb sevincimizi bölüşdük.

Təyyarəçilər mühərriki işə saldı. Mühərrikin uğultusu içində Aydın: “Mən təyyarədən qorxuram, qardaş. Bilirəm, ya təyyarədə öləcəm, ya da maşında – dedi, gözünü yumub sakitcə yatdı. Mən “Boş-boş danışma, səni çox gözəl günlər gözləyir”, – dedim. O, nə mənim bu sözlərimi eşitdi, nə uçağın qalxmağından, nə uçaq salonundakı yemək-içməkdən xəbər tutdu, eləcə şirin-şirin yatdı. Yorğunluq, yuxusuzluq onu üzmüşdü. Təyyarə sürətlə fəzaya qalxanda nədənsə mən Aydınla bu uçaq arasında qəribə bir bənzərlik gördüm.

...Təyyarəyə minən kimi yorğun, yuxusuz olduğu üçün yatan Aydın eniş ərəfəsində oyanıb yanında oturan başqa tənqidçi dostumuzdan – əsas məruzəçidən: “Moskvadakı dəyirmi masanın

mövzusu nədir, qardaş?” – soruşdu. O, istehza ilə: “Necə nədir? Bilmirsən? Çağdaş sovet ədəbiyyatında fəhlə mövzusu”, – deyib təəccüblə başını buladı.

Aydın: “Mən ölüm, nədən danışacaqsan?” – dedi.

O, səsini qaldırıb: “Necə yəni nədən? Filan əsərdən, filan əsərdən, filan obrazlardan, filan problemlərdən”, – deyib mövzu ilə bağlı beş-altı dəqiqə nitq irad elədi.

Gülməkdən başqa çarə yox idi. Ertəsi gün Moskvada Yazıçılar Birliyinin məşhur iclas salonunda İmran müəllimin, görkəmli sovet yazıçılarının iştirakı ilə dəyirmi masa başladı. Məruzəçi uçaqda icmalını söylədiyi nitqini bir saat bəyan etdi. Biz də vəz qıldıq. Söz Aydınə verildi. Rus ziyalı mühitində özünü suda balıq kimi hiss edən Aydın məruzəçinin solğun sözlərindən başlayıb dissident ədəbiyyatına gedən yolu elə ustalıqla, elə məhərətlə cızdı ki, hamı hər şeyi unutdu və Aydın günün, dəyirmi masanın qəhrəmanı oldu.

İmran müəllim bizi təbrik etdi, Aydını bağına basıb öpdü. Aydın o gün Ümumittifaq televiziyasından da danışdı. Məruzəçi uçaqda dilxor-dilxor mənə baxıb başını bulaya-bulaya: “Bir aydır məruzə hazırlayıram, gör qəhrəman kim oldu”, – dedi.

Dostumuz anlamırdı ki, insanın ömür boyu hazırladığı mətləblər, qənaətlər var ki, onlar bir anda ortaya çıxıb insanı qəhrəman da edə bilər, məhv də edə bilər.

Aydın fikir həyatının risk, aksiyon adamı idi. Və bu işdə heç kəs onunla at yarışdıra bilməzdi.

O illərdə Aydının Bakıda çap olunan Ümumittifaq və hətta dünya səviyyəli “Sovetskaya türkologiya” jurnalında görkəmli türkoloq, rəhmətlik Ə.Tenişevlə, akademiyanın elmi katibi, mərhum müəllimimiz Məmməd Cəfərlə birgə fəaliyyəti türkologiya və ədəbiyyatşünaslıq üçün olduqca səmərəli, qiymətli oldu. Gecə-gündüz çalışan Aydının təşkilatçılıq fəaliyyəti böyük bir boşluğu doldurdu.

O illərdə Moskvada dostumuz Tofiq Məlikli ilə birgə keçirdiyi Türkiyə-Sovet “Dədə Qorqud” kollokviumu həmin dövr üçün böyük fədakarlıq, cəsarət istəyirdi.

Aydınla bərabər Türkiyədə, Moskvada, Daşkənddə olduğumuz konfranslarda alim Aydının, türkçü-millətçi Aydının, bəşəri xislətli Aydının bir çox gözəl xüsusiyyətlərini gördüm. Ankarada “Ölmədik bu günləri də gördük” sözlərinin içərisindəki ümidi, səmimiyyəti, istiliyi həyatım boyu unutmayaçağam. Moskvadakı Aydınla Türkiyədəki Aydın başqa-başqa Aydınlar idi və mən bu Aydınları bir-birindən ayırmaq istəmədiyim kimi, həm də ayırmaq istəyirəm.

O zamanlar biz iki-üç nəfərə dilçi-tənqidçilər deyirdilər. Əslində biz dilçilik ilə ədəbiyyatşünaslığı, dil ilə ədəbiyyatı ayırmayan Bəkir Çobanzadənin, Muxtar Hüseynzadənin, Əkbər Ağayevin, Məmməd Cəfərin, Mikayıl Rəfilinin, eləcə də Əhməd Cəfəroğlunun... yolunu davam etdirirdik. Ədəbiyyata, ədəbi prosesə sırf ideoloji dəyərləndirmə dövrünü sənətkarlıq, poetika baxımından konstruktiv araşdırma, esseistik üslub və dünya ədəbiyyatı kontekstində təhlil ön plana çıxmışdı. Bu işin pionerlərindən biri və lideri Aydın idi.

O zaman tənqid ictimai təhlil idi və siyasi dəyərləndirməni də ehtiva edirdi. Bu anlamda tənqid indiki müstəvidən fərqli anlam və yük daşıyırdı.

Getdikcə ölkənin yenidənqurma dövrü bitir, milli oyanış, milli hərəkət yetişirdi.

İçindəki mələk Aydını daha böyük mücadiləyə, daha böyük meydanlara hazırlayırdı. Xəyanətkar qonşuların rus dəstəkli Qarabağ olayları milli-azadlıq hərəkətinə təkan verdi.

Siyasət Aydını ağışuna aldı. Mitinqlər, meydanlar, siyasi disputlar Aydının həyatının məğzi oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Əsrin əvvəlindəki müstəqillik və dövlət atributları bərpa olundu. Latin əlifbasının bərpası

üçün mühüm addımlar atıldı. Bu ziddiyyətli, ağır dövrün millət vəkillərindən, mücahidlərindən biri də Aydın Məmmədov idi.

Millətin Aydın kimi ziyalı-siyasətçiyə ehtiyacı var idi.

Mən siyasətçi Aydından çox danışmaq istəmirəm. Məsələ tək-cə fikir fərqlində deyil; demokratiyalarda bu, çox da mühüm deyil.

Məsələ onda idi ki, Aydının türkologiyada, tənqiddə olan parlaq obrazı qarşısında hər şey solğun görünür, o cümlədən siyasət də. O özü də bunu yaxşı bilirdi. Amma elə addımlar, hərəkətlər var ki, sən onu zamanın təzyiqi və tələbi ilə atmalısan. Aydının missiyası siyasət deyil, söz və sözlə bağlı elm, sənət idi.

Amma neyləyəsən, taledən qaçmaq olmaz. İçindəki mələk Azərbaycanın müstəqilliyindən xoşbəxt olmuş Aydını sonrakı addımlardan qoruya bilmədi. Əvvəl vertolyot qəzası oldu. Aydın sağ qaldı. Sonra avtomobil qəzası oldu. Aydın sağ qala bilmədi.

Doğulduğu Kiş kəndinin yaxınlığında avtomobil qəzasında əqidə yoldaşı mərhum Dilarə Əliyeva və Aydın Məmmədov həlak oldular. Hər iki şəhidə - Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı üçün qurban getmiş bu böyük insanlara bütün Azərbaycan göz yaşlı tökdü.

Bu qəzanın bilməcəsi hələ də açılmayıb. Bəlkə bir gün açılacaq. Amma nə dəyişəcək ki?! Aydın artıq dünyada yoxdur. Aydın artıq şəhiddir, Vətəninin, millətinin qurbanıdır. Həqiqət budur.

Üç gül bala atasız qalmışdı. Yazılmamış ağ səhifələr, deyilməmiş sözlər də yetim qalmışdı.

Yas günü qədim Kiş kəndində ağlamayanlardan biri də Aydının atası rəhmətlik Mirsaleh kişi idi. Göz yaşları qurumuşdu. Şəhid atasının qüssə, ağrı, əzab, məşəqqət dolu gözlərindən bir cümlə qəbrin üstünə tökülən torpağa qarışırdı: “Gəlirəm, oğlum, lap bu yaxınlarda, ananla sənin yanına gəlirəm. Darıxma. Az qalıb, lap az...” Şəhid atası Mirsaleh kişi verdiyi sözə əməl elədi.

Biz dostları Aydına verdiyimiz sözə əməl edə bilmədik. Aydının layiq olduğu haqqı nə özünə, nə də ailəsinə verə bildik. Allah zalimlərə lənət eləsin, zəmanənin üzünü qara eləsin.

Dünyada narahat ruh dolaşır və onu ovutmaq mümkün deyil.
... Həyatım elə gətirib ki, tez-tez təyyarəyə minirəm, səyahət edirəm.

Harda olsam, kimlə olsam, heç fərq etməz, nə qədər sadəlövhlük olsa da, təyyarənin, daha dəqiqi, neçə ton ağır metalın havaya qalxmasına heyrət edirəm. Müasir texniki bilikləri undub tonlarla metalın gedib-gedib havalanması məni olduqca həyəcanlandırır və hər dəfə: “Böyüklüyünə şükür, Allahım”, – deyib dua oxuyuram.

Və hər dəfə gedib-gedib havalanan təyyarə mənə Aydını, əziz, unudulmaz, qeyri-adi istedad sahibini, dostumu xatırladır. Yavaş-yavaş ən adi sözlərlə başlayıb bədahətlə, vəchlə, səmiyyətlə danışan, dinləyən hər kəsi sözü ilə tilsimləyən – fəzalanın Aydın Məmmədovu. Və hər dəfə mən göyə yüksələn təyyarədən qorpan qılgıncımların səmaya yazdığı üç kəlməni açıq-aydın görürəm: Yaradan söz, yaşayan söz, yanan söz. Bu sözlər mənim “Sözün sehri” kitabıma onun yazdığı ön sözün başlığıdır, narahat ruh sahibi, böyük və nadir insanın mənə ilk və son məktubudur...

...Yaşamağa da tələsirdi, ölməyə də. Dünyaya da tələsik gəldi, tələsik getdi. Ona bir bu dünyaya baxmaq və üç övlad qaldı. Bizə yazdıqları, danışdıqları. Həyatı boyu rahatlıq tapmadı. Rahatlıq tapanda da özündə olmadı.

Dünyaya işıq kimi gəldi, işıq kimi də getdi. Zülmət gecədə öldürən aydınlıq yaradan kimi dünyanı işıqlandırdı və zülmətə qarışdı.

Allah sevdiklərini və təsəlli üçün yaratdıqlarını tez də öz yanına aparır. Belə deyirlər...

*Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU,
filologiya elmləri doktoru, professor*

SƏN ELƏ BU DÜNYADA DA DARIXIRDIN...

İnsanı öz yaşıdlarıyla bağlayan duyğuların, hisslərin, bəlkə də, ən güclüsü – ölüm hissidi. Az qala hamıya elə gəlir ki, təxminən bir vaxtda doğulanlar elə bir vaxtda da ölməlidir. Və bu qərribə təsəvvürün özü də, əslində, hansısa bir ilahi haqq-ədalətə inamdan xəbər verir. Bizdən qat-qat cavanların ölümü belə bizi öz yaşıdlarımızın ölümü kimi səksəndir, sarsıda, qorxuda bilməz.

Əzizim Aydın! Ölümün məni səksəndirdi, sarsıtdı, qorxutdu.

Elə bil pəncərəmin şüşəsi sındı, divarımın daşı qopdu və üzgözümə ölümün soyuq havası dəydi. Dostların ölümü bizi öz ölümmüzə yaxınlaşdırır, ölüm dostları bir-bir apardıqca elə bil bizə yol tapmaqdan ötrü özünə təzə-təzə bələdçilər qazanır. Rəhmətlik Şahmarın ən sevimli dostu rəhmətlik Vidadiydi, bəs sənın ən sevimli dostun kimiydi, Aydın, sən o dünyada ən çox kimdən ötrü darıxacaqsan, sən kimdən ötrü ölümə bələdçilik eləyəcəksən?!..

Amma sən elə bu dünyada da darıxırdın, həmişə adam için dəydin; işdə, çayxanada, Ali Sovetdə... Sən danışmağı, camaat da sənə qulaq asmağı xoşlayırdı. Amma sənın kimi istedadlı adamın ən maraqlı söhbəti, yəqin ki, öz-özüylə danışmağıydı və ən böyük borcu da, arabilir o söhbəti varaqlara köçürmək idi. Sənın yazmadıqlarının nə boyda itki olduğu yazdıqlarından duyulur.

Son vaxtlar sənin haqqında çox sözlər eşidirdim, sevgiyə də, həsədlə də, kinayəylə də danışanlar vardı: “Bu Aydın belə üzüyuxarı hara gedir?”

Sözün düzü, sənin hara getdiyini mən bilmirdim, amma hardan getdiyini lap öz adın kimi apaydın görürdüm, sən Ədəbiyyatdan gedirdin...

Əzizim Aydın, sənin hara getdiyini indi bütün dəhşətiylə mənə bəlli oldu; sən Ölümə gedirmişsən...

Yerin behişt olsun!..

TABUT

(Aydının xatirəsinə)

Hələ çiyinlərdə gedir tabutun,
qəbrinin ağzı da açıqdı hələ.
Gözləyir o qəbrin dilsiz sükutu;
sənin sükut payın nə çoxdu hələ!..

Ən rahat, qorxusuz yoldasan indi,
dünyanın ən təmiz, ağ donundasın.
Bircə Allah bilir, hardasan indi;
ömrün əvvəlində, ya sonundasın.

Sən indi yumsan da gözünü, –
bəlkə

O sönən ağlımla nəsə qanırsan.
Beşikdə bilirsən özünü bəlkə,
Astaca-astaca yırgalanırsan.

Bəlkə sən deyilsən tabutda gedən,
bəlkə, doğrudan da, körpə uşaqsan.
Tabutun qəbrinə çatana qədər
təzədən böyüyüb dil açacaqsan.
Hamı quruyacaq getdiyi yerdə,
sən axı, onlara nə deyəcəksən!!
Bəlkə bu dünyayla bir ayrı dildə
danışıb-dərldləşmək istəyəcəksən.

Heç kəs qanmayacaq dilini onda,
danışıb-danışıb yorulacaqsan.
Təzədən çatacaq ölümün onda,
təzədən tabuta qoyulacaqsan.

Sus daha!.. Susmağa öyrən bu başdan,
bəxtinə yazılıb bu sükut, axı.
Nəyinə lazımdı; hansı ağacdən
kəsilib-düzəlib bu tabut, axı!!

Gedər əsə-əsə bu qara tabut,
qorxma, səni yolda salıb-itirməz.
Yüz il bar gətirsə bu qara tabut,
bir də səndən gözəl meyvə bitirməz...

1991

Ramiz RÖVŞƏN

DİLİNİ SAXLAYA BİLMƏYƏN ADAM

Övrətin, uşaqların qədər də atanın səsini, ananın üzünü yetim qoydun.

Axı sənin siyasətdə nə işin vardı, Aydın!

Sən hamıdan yaxşı bilirdin ki, siyasət ən azı oyundu. Ən azı qandı.

İndi belə ağıllı olmusan, Vaqif Cəbrayılzadə? Sən deyildin hərdən Aydını siyasətçi kimi tərifləyən?! Hərdən də Tərcümə Mərkəzindən başqa bütün işlərdən əl çəkməyi, öz işini işləməyi tələb eləyən?!

Deputatlığı axırdan-axıra elə bil ədəbiyyatla, türkologiya ilə onun arasına girmişdi. Sonra da ömrünün arasına girdi.

Bəs bu bədbəxt millətin siyasətçiləri harda, necə yetişməliidi, ay başbilənlər?!

Onların əsl işlərini kimlər görməliidi?

Hələlik isə gedənlər bir-bir gedirlər ki, qalanlar həm onları, həm də bir-birlərini daha çox istəsinlər, daha çox bir-birlərinə qı-sılsınlar.

Bircə bu istəyin xətrinə dünyadan getməyə dəyərdimi, Aydın?!.

Sənin ürəyin ancaq bir uşaq əllərinə başını endirən, evin küncü kimi qocalan bir ürək idi. Dünyanın dəyişməyinin səbəbini qonşu işığın bir-birinin çəpərinə, həyatına düşməyində görürdü. Hərdən o ürəkdən parlamının sədri olmaq da keçirdi. Parlamı yaxşı da idarə eləyərdi yəqin. Hərdən də bir kənd dəyirmanında buğda çuvallarının üstündə, bu dünyaya qərib dostların arasında oturmaq da alıb aparırdı o ürəyi. O ürəkdə gah parlamın buğda çuvallarını üstələyirdi, gah da buğda çuvalları parlamı.

Dağlıq Qarabağda qəzaya düşəndə ölməməyinizə təəssüf eləyən də sən idin, deyirdin ki, ölsəydik, camaat hücum çəkib Qarabağ məsələsini həll eləyəcəkdi.

Bizim səsimiz gələndə qulaqlarını tutan Göyüzü bu arzunu nə tez eşitdi, özü də özü bildiyi şəkildə.

Göyüzü çoxdan bizim Göyümüz deyil, Aydın. Nə günəş, nə ay bizim üçün çıxmır. Hətta balaca ulduzlar da bizim deyil. Bizimki qəzadı, ölümdü. Bu səbəbdən bu dünyada bizim millət qədər ölüm istəyən ikinci millət yoxdur.

Yadımdadır, “Dilini saxlaya bilməyən adam”? İki-üç il qabaq təsadüfən Mətinin yanında oxudum onu. Xahiş elədin, kitabım çıxanda onu sənə ithaf eləyim. Dedin: “Burda mənim taleyimi yazmışsan, qardaş!” İl yarım əvvəl o yazı çıxdı. Yazıda dilini saxlaya bilməyən adamın maşın qəzasına düşməyindən də danışılırdı. Yoxsa maşın qəzasını qabaqcadan hiss eləmişdin?! Onda bir zamanlar üstündə oturduğun buğda çuvallarının üstü bütün dünyadakı ən uca saraylardan da, ən uca parlamın kürsülərindən də ucaydı. Ordan görükcən ölüm də buğda zəmisinin dalğalanmağı kimi gözəl idi.

İndi hansı buğda çuvalının, ya ulduz çuvalının üstündə oturub adamlara baxırsan, Aydın?! Hecə görünürlər?! Heç olmasa bir

azca adama oxşayırlarmı? Saçlarını düzəltmələr, cübbələrinin üst düymələrini bağlayıb, alt düymələrini açıq qoyub kürsüyə qalx-salar necə?!

* * *

Dilini saxlaya bilməyən adam
doğuldu, dil açdı,
danışmaq öyrəndi,
öyrəndi vətənin dərdsini
torpağından gülünəcəm,
ancaq susmağı
öyrənə bilmədi öləncən.

Dilini saxlaya bilməyən adam
gecə gec yatdı,
qalxdı obaşdan,
bütün günü çalışdı –
çörəyi çıxdı daşdan.

Dilini saxlaya bilməyən adamı
danlayır hamı –
işdə iş yoldaşı danlayır,
yolda yol yoldaşı danlayır.
Dilini saxlaya bilməyən adam
işdə iş yoldaşına deyər:
– Bilmirəm adamlar
boş başları görəndə
niyə baş əyirlər?!
Yolda yol yoldaşına deyər:

– Uzun yolu keç kəsəsinə -
qorxma, dilini saxlaya bilməyən adam
düşməz maşın qəzasına.

Dilini saxlaya bilməyən adamın
dilinə qurban olmadı
işdə iş yoldaşı,
yolda yol yoldaşı...

Vaqif Bayatlı ODƏR

AYDIN ÜÇÜN SON SÖZ

Azərbaycan ziyalılığı məhv edilir: sözlə, hərəkətlə, gizli-gizli, açıq-aşkar...

Ayrı-ayrılıqda hər biri böyük qüvvə olan ziyalılarımız bir yerdə böyük bir uşağa dönürlər və başqaları əgər birləşib qalib gəlirlərsə, bizimkiləri birləşdirirlər ki, məhv eləmək asan olsun. Çünki qıraqdan gələn məhvi onlar özləri öz daxillərində hazırlamağa başlayırlar. Onların məhvi onların öz içlərində gizlənidir. Hər birinin öz məhvi.

Aydın Məmmədov öz məhvinə özü hazırlayanlardan biri oldu. Və öz fiziki məhvi ilə qovuşmayana qədər sakitləşə bilmədi.

Çox şey qaldı ki, ona deyə bilmədim. Və deyə bilmədiklərimi ağır da olsa, yazmaq istədim. Aydını birinci demək istədiyim bu oldu:

– Aydın, qardaşım, heç olmasa, indi sakitləşdinmi?

Eşitdimi bu sözüümü?!

Eşitdisə, nə cavab vermək istərdi mənə?!

– Eşidirsənmi, Aydın? Heç olmasa, indi sakitləşdinmi?

Sən elə bir ağır qoyub getdin ki, bizim üçün səndən sonra artıq kiminləsə sənə barəndə danışmaq, sənə xatırlamaq çətin olacaq. Həmişəlik çətin olacaq.

Bizim üçün, yəni birinci növbədə sənə dostların üçün. Vəzifə və rütbəsindən, adından və mövqeyindən asılı olmadan bu

yaxınadək kiminlə iki-üç kəlmə kəsdinsə, artıq o adam özündən xəbərsiz ən azı hörmətini saxlayan yaxın adamına çevrilirdi. Biz isə sənin dostların idik. Və biz səni sevirdik.

Sənə münasibətimiz nə xalq deputatına, nə ictimai xadimə, nə də siyasət adamına olan münasibət üzərində qurulurdu. Biz səni, sadəcə, Aydın kimi sevirdik.

Mənim üçün, Azər Mustafazadə üçün, Natiq Səfərov üçün, Ramiz Rövşən üçün, Vidadi üçün, Vaqif Bayatlı, İsmayıl Məmmədov və Zakir Fəxri üçün sən ancaq və ancaq Aydın idin. İntiqam üçün, Rəşad üçün, Aqil üçün ancaq və ancaq Aydın idin. Hamımız da elə bilirdik ki, səni bizdən yaxşı tanıyan yoxdur. Tanıyan bəlkə də var idi, amma sevən... çətin ağılım kəsir.

Aydın Məmmədov kim idi və Aydın Məmmədov niyə belə vaxtsız getdi? Hər şeydən əvvəl, o, Azərbaycan filoloji fikrinin aparıcı nümayəndələrindən biri idi və elmi ictimaiyyətimizin yaddaşında son dərəcə yüksək istedadla malik görkəmli türkoqolq – alim, incə və dərin elmi təfəkkür sahibi kimi qalacaq. İstər Bakı Universitetindəki tələbəlik dövründə, istər Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda aspirant olduğu zaman ciddi və böyük gələcəyi olan bir dilçi alimin yetişdiyini hamı görürdü. Belə də oldu. Türk dillərinin fonetikasına, səslərin işlənmə qanunauyğunluğuna və tarixinə dair yazdığı möhtəşəm elmi iş nəinki namizədlik, neçə-neçə doktorluq dissertasiyasından daha sanballı idi. Aydın, sən böyük bir kollektivin görə biləcəyini təkbəşinə görmüşdün. Və sonra da Moskvada, Leninqradda, ittifaqın türkologiya mərkəzlərində, ittifaqdan kənarda – Türkiyədə məşhur bir alim kimi tanındın.

Aydın, qardaşım, bu, sənin üçün az idimi?

O dəqiqə həvəsdən düşürdün. Bəlkə ən yaxın, ən məhrəm iki-üç ürək dostun xasiyyətinin belə bir məqamını bilirdi ki, nail olduğun, fəth etdiyin hər hansı bir şey sənin üçün yalnız o fəth

edilmə prosesi zamanı maraqlı olur. Dilçilik artıq sənin aləmində fəth edilmişdi.

Qarşıda daha geniş və qismən yeni və yeni olduğu üçün də son dərəcə cazibəli ədəbiyyat meydanı açılırdı. Bu meydana yeni bir maraq və həvəslə atıldın. Yeni bir mübarizə həvəsi ilə.

Bir-birinin ardınca sanki birnəfəsə yazılmış kəskin tənqidi məqalələrin 70-ci və 80-ci illər Azərbaycan ədəbi tənqidinin ən gözəl nümunələri oldu. Hamının diqqət mərkəzinə keçmişdin. Sənin nüfuzlu tənqidçi sözünü həm qocaman sənətkarlarımız, həm də gənc, istedadlı şair və yazıçılarımız, kimi nigaran-nigaran, kimi də ümid və həvəslə gözləyirdi. Böyük Tərcümə Mərkəzinə rəhbərlik sənə tapşırılmışdı və sən də burada özünəməxsus təşkilatçılıqla, səliqə-sahmanla artıq sezilən və möhkəmlənən bir dəst-xətt yaradırdın.

Aydın, qardaşım, yavaş-yavaş əlin-ayağın bir yerə yığılırdı, həmməsləklərlə bir mərkəzdə birləşmişdin, bu, sənin üçün az idimi?

Xalqımızın bu ağır günlərində dəfələrlə ya bir yerdə, ya da elə özün tək-cə bir adama demədən, heç yana car çəkmədən rayonlara, el arasına getməkdən yorulmadın. Səni artıq hər yerdə tanıyırdılar. Hamı səndən müdrik, dərin bir elmi təhlildən keçmiş söz, eyni zamanda hamı üçün sadə və aydın hala gətirdiyin mətləblərin şərhini gözləyirdi. Heç kimi diqqətsiz qoymurdun. Hər kəsin öz sözünü tapıb ona verirdin. Televiziya çıxışları zamanı qocadan tutmuş cavana qədər sənin cazibəndən çıxan olmurdu.

Aydın, qardaşım, bu, sənin üçün az idimi?

Xalq səni millət vəkili seçdi. Və sənin hardasa əvvəlkinin davamı olan, hardasa da tamam yeni bir fəaliyyət istiqamətin yarandı. Dilçilik də yaddan çıxdı, ədəbiyyat da. Elm uzaqlardakı dumanlara bürünmüş yuxu oldu. Sən gördün və bildin ki, bu yol əvvəlkilərə bənzəmir, adamın əlindən hər şeyi ala bilər. Sən bunu

görməyə bilməzdin. Sənin dəqiq ölçülü beynin bunu bir saniyəyə hesablayardı. Bu yolun apardığı o ucu-bucağı görünməyən dərya adamı elə batırdı ki, nəfəs çəkməyə də macal tapmazdı.

Amma o yolun bir hikməti də var idi. O yol ilə elə addımlamaq, qarış-qarış irəliləmək olardı ki, qıraqdan baxanlar elə bilərdi, yüyürüb qaçırsan. Sən bunu asanlıqla edə bilərdin. Gözləyər-din görəsən ki, o qaçanlar hara qaçıb getdilər, o dəryanı hansı yerindən üzüb keçdilər. Etmədin.

Nəfəs dərməyə macal tapmamış yüyürək qaçıb-gedirdin. Sanki özün öz ölümünün arxasınca düşmüşdün. Ölümünü haqlamaq istəyirdin. Ölüm elə bil can götürüb səndən qaçırdı, sən isə onu haqlayıb tutmaq istəyirdin.

“... Elə peşmanam ki, ölə bilmədim...” Bir az əvvəl, ölüm növbəti dəfə səndən canını qurtaranda belə demişdin. Məzən olsun, Aydın. Sən ölümlə məzələnməyə başlamışdın. Ölümün çayıb-qalmışdı.

Aydın, qardaşım, bu, sənin üçün az idimi?

Hərdən fikirləşirəm ki, səni tutub bir otağa salmaq, qarşına ancaq qələm və kağız qoymaq, o otağın qapısını bağlayıb səni heç yerə buraxmamaq lazım idi. Səninki qələm və kağız idi. Bütün o biri şeyləri özün üçün uydurmağa çalışırdın. Səninki yaradıcılığın idi. Qalan nə vardısı, o böyük yaradıcılığının yanında çox kiçik idi.

Aydın, qardaşım, bu, sənin üçün az idimi? Yəqin ki, az idi.

Axıra fəth ediləsi, dərk olunası yalnız bir şey qalmışdı. O da ölüm idi. Sən də gözün görə-görə, beynin dərk edə-edə onun sənin üçün açılmış ağışuna atdın özünü. Marağımı, ehtirasımı, təşnəni söndürə bildinmi, Aydın?

O zaman ki, kainatı fəth etməyi arzulayırdıq, üç qarış torpaqla kifayətlənirik. O zaman ki, üç qarış torpaq axtarırdıq, kainatı tapırdıq. Sən öz kainatını tapdın.

Bir dəfə səndən soruşdum ki, mənə son vida sözü yazmalı olsan nə yazacaqsan? Min cür zarafatla sözə söz qatdın, “aradan çıxıb” cavab vermədin. İndi nə edim, belə gətirdi. Mən sənə vida sözü yazıram.

Amma çətin olacaq. Təkcə ailən, balaların, atan-anan üçün yox, bizim hamımız üçün sənsiz çətin olacaq. Bir az keçəcək, yəqin ki, səni sevməyənlər də bunu başa düşəcək.

Biz isə səni sevirdik.

Aydın, qardaşım, bu, sənin üçün az idimi?

* * *

Doğrudanmı iki il keçdi?! Elə bil dünən idi ayrıldıq. O, üzü yuxarı – Ali Sovetə tərəf getdi. Amma bu “yuxarı” onu bəlkə də heç kimin ağına gətirmədiyi ucalığa – əlçatmaz göylərə qədər apardı. Yoxluq var ki, yada düşmür. Aydın barədə isə indinin özündə belə diri adam kimi danışmaq mümkün deyil. İndi bu şəkllə baxıram, fikirləşirəm ki, Allah, bu üz-gözündən xoşbəxtlik tökülən, qəlbləri sevgi dolu adamlar yəni bizik?!

Yəni bizim belə asudə, əmin-amanlıq, rahatlıq içində üzən anlarımız da varmış?! Harda itirdik bunları?!

Bir dəfə qayıdıb mənə dedi ki, “yorulmuşam”. Dedim, yəqin növbəti dəfə məzənnəsini qaldırır. Ya da elə-belə sözdü deyir, bəlkə də naz eləyir, Aydındı da.

“Yorulmuşam!”

Aydın, nədən, kimdən?

Bəlkə özündən, bəlkə gündə gördüyün, əbədi məğlub olduğun və heç bir mübarizəlik gücü qalmayan əziz adamlarından?!

Bəlkə qalib gələ biləcəyin mübarizələrdən yorulmuşdun?!

Sən həmişə son məqamda elə bil heç kimin görə bilmədiyi bir nöqtədən güc tapırdın. Yıxıldığın yerdən ayağa dururdun. Bəlkə uca qəddini hər dəfə düzəltmək zərurətindən?

“Yorulmuşam”.

Özün-özündən də yorula bilərdin, Vaqifdən, Zakirdən, Natiqdən, Azərdən, Kamaldan da yorula bilərdin, hər gün getdiyin çayxanalardan, orda gördüyün və üzünə gülümsəməyə məcbur qaldığın, bəzi “əbədi” sevməyə məhkum olduğumuz adamlardan da yorula bilərdin.

Bayıldan evinə gedən dikdirindən. Mənim telefon nömrəmi indiyədək səndən çox yığan olmadı – nömrəmi yığmaq zəhmətindən, daha nədən, daha nədən...

“Yorulmuşam”.

O zaman bilmədim, bu sözü deyəndə səmimiydin, ya yox. İndi üzümü səni görə bilmədiyim, amma sən olduğuna inandığım bu hava boşluğuna tutub soruşmaq istəyirəm:

– Sən dincliyə layiq idin, Aydın. Dincələ bildinmi?

Sənin səsin idi, ya sənin səsin deyildi, amma yenə eyni söz gəldi qulağıma:

– Yorulmuşam.

İstərdim, istərdim eşidəsən:

– Mən də, Aydın!

*Kamal ABDULLA,
yazıçı, AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi*

YAŞADAN SÖZ

İlk dəfə onu harda görmüşəm?

Mənə elə gəlir ki, tanışlığımızın tarixi lap qədimdir; biz bir göyün altında doğulmuş, bir ananın süfrəsindən çörək yemiş, yaşıl yamaclarda bir dolanmışıq. Ancaq bütün bunların heç biri həqiqət olmasa da, bircə onu deyə bilərəm ki, bizi **ƏDƏBİYYAT–SÖZ** birləşdirirdi.

İndi onun ölümündən iki ildən də çox vaxt keçir, etiraf edirəm ki, bu ötən müddət sağlığında olduğundan məni ona daha artıq yaxınlaşdırıb. Onun “Sözümüz eşidilənədək” və “Son giley” kitablarını yenidən, dönə-dönə vərəqləyirəm, ədəbi-tənqidi məqalələrini, ictimai-siyasi çıxışlarını bir də nəzərdən keçirirəm və Aydının Sözdə, Fikirdə yaşayan obrazı gözlərim qarşısında canlanır: *“Əlahəzrət söz; bəşər tarixinin ərsəyə gətirdiyi elə bir sənətkar, alim, dövlət xadimi və ictimai xadim, din xadimi və yaxud hər hansı bir hazırcavab şəxs yoxdur ki, o, söz adlanan bu əfsanəvi dünyanın, insanı bütün canlılardan birdəfəlik və əbədi ayıran bu ali atributun sehr və möcüzələri qarşısında öz heyranlığını bildirməsin”*.

Bəli, Aydını yaşadan Əlahəzrət Söz idi.

“Sessiya günləri hər axşam televizorun qabağında oturub onun çıxışını gözləyirdik. Aydın Məmmədov xalqın kisəsindən getdi” – bu sözləri bir taksi sürücüsü deyib. Kimdir o sürücü,

indi bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq həqiqət budur ki, o sadə insan Sözə olan böyük inamı ifadə edib.

Aydın nə Xocalı qırğınının şahidi oldu, nə Şuşanın, Laçının, Kəlbəcərin, nə də Ağdamın, Zəngilanın, Füzulinin, Cəbrayılın əldən getməsinə gördü. Sonrakı hadisələr də məlumdur: iqtidar-müxalifət oyunları hələ də davam edir. Bir vaxt demişdi: “...*xalq birdir, əzab-əziyyətlə, qayğılarıyla, bəzən siyasi xadimlərə möhtaclığıyla. Tarixi ənənəmizə görə, xalq ümidini həmişə ona başbilənlik eləməyi bacaran ağsaqqala bağlayıb*”. Aydının bu sözü hələ də həqiqət sorağındadır. Aydinsız keçən bu illər ərzində Milli Məclis neçə qanun qəbul elədi, yenə millət vəkillərinin “mənalı” çıxışlarının şahidi olduq, qəbul edilən qərarların bəzən Milli Məclisin, Ali Sovetin divarlarından o yana keçmədiyi də məlum oldu, ötən əyyamlarda rayonlarda at oynadan kiçik padşahların xalqın içindən çıxan təzə bəylərlə əvəz edilməsi də bir elə möcüzə deyildi, amma bu təzə bəylərin bir çoxunun möcüzə yox, dağıntı, qarşıdurma adamı olduğunu, rayonlarda kadr bazarı açdığını da hamı bilir. Nə etmək? Quruluş dəyişsə də, köhnə dövlətçilik əxlaqı, komsomol və kommunist şüuru beyinlərdən silinib getməyib.

Şəkinin Kiş qəbiristanlığında sakitcə uyuyan Aydın Məmmədovun isə bütün bunlardan xəbəri yoxdur.

Dünənki müxalifət – bugünkü iqtidar, bəlkə sabah təzə iqtidar – təzə müxalifət... Yenə “təzə” yol. “*Kimə bir söz desən, deyir bizim öz yolumuz var. Heç yana aparıb çıxarmayan yol kimə gərəkdir?*”

Ona görə də bu yolların dar dalana aparıb çıxaracağını fəhm-lə hiss elədi, orta müxalifət deyilən bir yol seçdi. Nə idi orta müxalifət? Deyirdi: “*Məsələn, özümü götürüm, mən nə KP-yə məxsusam, nə AXC-nin üzvüyəm, nə də başqa bir partiyanın, adicə bir Azərbaycan vətəndaşıyam. Lakin mənim fəaliyyətimdə elə*

yerlər var ki, AXC proqramının tərkib hissələri ilə bağlıdır, elə yerlər var ki, Demokrat Partiyasında da ola bilər, eləsi var ki, "Müsavat" da da ola bilər, "Dirçəliş" də də, "Qurtuluş" da da və s. Mənim öz proqramım çox proqramlarla kəşifə bilər".

O zaman bu orta müxalifət ideyasına istehza ilə yanaşanlar, onun böyüklərin "hüzurunda" olmağından da açıqda, gizləndə danışanlar az deyildi. Amma həyat göstərdi ki, bəlkə də bu başıbəlalı xalqı kompromis-konsensus yolu ilə xilas etmək mümkündür.

İlahi, necə sevinməyəsən ki, kiçik bir xalqın belə tanınmış siyasi xadimləri, dövlət rəhbərləri var. İlahi, necə kədərlənməyəsən ki, bu qədər siyasi xadimi olan bir xalq hələ də gözləyir ki, nə vaxt onlar kompromisə, konsensusa gələcəklər? Birləşək! – indi bu söz qədər ucuz və bəsit bir söz varmı? "Birləşək!" – amma birləşmələr, qan çanağına dönüb düşünən başlar, "hakimiyyətə mən olmalıyam" ehtirası meydan sulayır. Beləcə, torpaqlarımız əldən gedir, iqtisadiyyatımız öz sabitliyini itirir, rüşvətxorluq ötən illərdən də betər baş alıb gedir.

Aydın siyasətə hazır gəlmişdi. İntellektual və güclü nəzəri hazırlığı, fenomenal natiqliyi onu parlamentin əksər deputatlarından fərqləndirirdi. Onun məntiqi qarşısında duruş gətirmək çətin idi. Lakin bu yüz maskalı olan siyasət aləmi onu gözləməirdi, çünki Aydın ora maskasız daxil olmuşdu. O, parlament deputatlarının fəvqündə idi, elə bil həyəcanlandığı, qəzəbləndiyi, kövrəldiyi tribuna da onun səsinin, məntiqinin qarşısında kiçilirdi. Amma o tribunada Azərbaycanı qurbanlıq quzu kimi ayaqlar altına atmaq istəyənlər, rüşvətin, pulun gücüylə deputatlıq mandatı qazananlar, köhnə və təzə manqurtlar da görünürdü və çox təəssüf ki, indi də belələri var... Siyasət – kələk, hiylə, oyun üzərində qurulan bir meydandır və o meydana sən özün də bütün bunlara yiyələnmişsənsə, gec-tez oranı tərk etməli, ya da..

Qəfil bir ölüm!

Bu ölümü gözləyirdi Aydın. Elə bil ölüm də qəsdən onun başını nişan almışdı. Ayağını, əllərini, ürəyini yox, məhz başını... Hələ 90-cı ilin müəmmalı vertolyot qəzasından sağ-salamat çıxan Aydın az sonra demişdi: *“Vertolyot aşağı yuvarlananda heç nə hiss eləməirdim. Yalnız ölüm haqda fikirləşirdim: görəsən, ölüm necə olur? Öz zərbəsini hardan endirəcək? Qeyri-ixtiyari başımı qucaqladım. Başa dəyən zərbədən ölməkdən çox qorxuram. Of, mənim bələli başım”* (Sitat Arif Aslanoglundun məqaləsindən götürülüb: “Azadlıq” qəzeti, 14 iyun 1991).

Bəli, Aydın başından – bələli başından zərbə aldı, ancaq bu dəfə də bunun adı, təsadüfi ölümümü, ya qəsdmi olduğu bilinmədi. “Azadlıq” qəzetinin 26 aprel 1991-ci il nömrəsindəki, “Qəza necə baş verib?” yazısındakı xəbərdarlıq da elə bil sonralar unuduldu.

Çox-çox belə qəza, qəsd, müəmmalı qətl açılmadı və bəlkə heç açılmayacaq da!

“Elə xalqlar var ki, öz iqtisadiyyatını yenidən qurub, indiki şəraitdə böyük uğurlar qazana bilərlər. Elə xalqlar da var ki, öz həyatını sosial sahədə yenidən qurmalıdır. Biz azərbaycanlılar isə bir millət kimi yenidən qurulmalıyıq”.

Aydın Məmmədov siyasətə bu niyyət və arzu ilə gəlmişdi. Onun fikrincə, bütün uğursuzluqlarımızın səbəbi ilk növbədə fəaliyyətsizliyimizdə, mənəvi passivliyimizdə, qədim və mədəni xalq ola-ola özümüzü dünyaya yaxşı tanıtmamağımızdadır. *“Azərbaycan xalqının müqavimət gücü azdır. Bəzi xalqlarla müqayisədə bir çox sahələrdə biz uduzuruq. Biz dil siyasətində, ekolojiyada, mədəniyyət məsələlərində uduzuruq. Səsimizi ucaltmaq baxımından uduzuruq. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr bunu bir daha təsdiq etdi.*

...Biz bir-birimizi sıxışdırı bilirik. Ancaq millətin bütövlükdə sıx plazmatik nüvə kimi, ədalətsizliklə, haqsızlıqla üzləşdikdə müqavimət göstərmək xüsusiyyəti yoxdur”.

Və nəhayət, belə bir həqiqət: *“İnsanın məmurlardan azadlığı yoxdursa, o heç vaxt cəmiyyətdə azad ola bilməz”*.

Millətimizin, xalqımızın, türkçülüyümüzün tarixini, ədəbiyyatını dərindən mənimsəyən Aydın illər boyu bu məmurlara qarşı mübarizə aparmışdı. Mənəvi fəaliyyətin hansı sahəsində olursa-olsun, Aydın orada bir profilaktika, təmizləmə, durulaşma gümanı ilə işə başlayırdı. Bir müddət elmdən uzaqlaşdı, amma özündə böyük cəsarət, inam hiss edib yenidən akademiya qayıtdı, oranın bəzən qeybət, dedi-qodu, fəaliyyətsizliyə sürüklənən soyuq otaqlarına, koridorlarına bir istilik, işıq gətirdi. Bu hündür boylu, cantaraq oğlanın ətrafı, yan-yörəsi günün hər hansı bir vaxtında adamlarla dolu olardı, deyəsən, onu dinləyənlər də Aydının böyüklüyünü, bütün mübahisələri sarsılmaz məntiqi ilə düzgün axara yönəltdiyini və beləliklə, məğlubedilməzliyini dərk edirdilər. Aydın “Sovetskaya türkologiya” jurnalının təsisi ideyasını ortaya atanlardan biri idi, baş redaktorun birinci müavini kimi o, jurnalın bütün türk aləmində nüfuz qazanmasında az əmək sərf etmədi. Sonra Məmməd Cəfər müəllimi akademiyanın humanitar elmlər üzrə akademik-katibi seçdilər və Aydın Məmməd Cəfər müəllimin yanına işləməyə getdi. Buradan akademiyanın bütün mənzərəsi aydın görünürdü və Azərbaycandakı filoloji mərkəzlərin uğurları da, qüsurları da, o mərkəzlərin az işləyib çox danışan rəhbərlərinin fəaliyyəti də, dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın əslində həll olunmamış problemləri də Aydının gözü qarşısında idi. Aydın dərk edirdi ki, Azərbaycan xalqının dili, ədəbiyyatı, tarixi axıra qədər sübut edilməmiş faktlarla, tələsik nəticələrlə, dəbdəbəli sözlərlə, hər cür mənasız epitetlərlə doludur, ortada isə sanballı bir ədəbiyyat tarixi, Vətən tarixi yoxdur. Səbəb nədir? *“Əgər Avropa alimi hər hansı xalqın tarixini öyrənməyə girişirsə, hər şeydən əvvəl, bu xalqı onun dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri vasitəsilə dərk etməyə çalışır. Biz isə nə fars dilini, nə də ərəb dilini bilmədən,*

Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş və mövcud olan tarixi abidələrdən, qədim alimlərin Azərbaycan haqqında yazdıqlarından xəbərimiz olmadan...öz tariximizi öyrənirik”.

* * *

“Ədəbiyyatşünaslıq biologiya elmini xatırladırsa, tənqid cərrahlığa bənzəyir. Yaxşı cərrah həm də yaxşı biologdur, amma hər biolog yaxşı cərrah ola bilməz. Ona görə də tənqid elmi müstəqil fəaliyyət göstərsə, yəni ədəbiyyatşünaslıq kanonlarından nə qədər az asılı olsa, o qədər çox iş görər” – bu sözlərin müəllifi də Aydınadır. Fikri izah elməyə ehtiyac duymuram, amma burada bir incə məsələdən yan keçə bilmərəm. Fransız yazarı Jül Renarın tənqidçi barədə dediyi fikirlərini xatırlayıram: “Tənqidçi öz rotasına atəş açan əsgərdir” və bir də “Tənqidçi kimdir? Yazıçının xətrinə dəyən oxucu!”

Tənqidçinin cərraha bənzədilməsi ilə bu iki fikir arasında zahirən yaxınlıq duyulurmu? Diqqət yetirin: atəş açan əsgər, yazıçının xətrinə dəyən oxucu, kəsən-doğrayan, tikən cərrah! Deməli, istər-istəməz, özündən asılı olmayaraq, tənqidçi yazıçıya həm yaxşı, həm də əks mövqedə dayanmalıdır. Kəskin fərqləri də hiss etdiniz. Öz rotasına atəş açan əsgər öldürür – güman ki, başqa çıxış yolu yoxdur. Öz yazıçı dostunun xətrinə dəyən oxucu, təbii ki, aradakı mehri-ülfət körpüsündən keçə bilməyəcək. Cərrah isə daha xeyirxah bir funksiyanı yerinə yetirir; qan axıda-axıda, kəsib doğraya-doğraya yaraları sağaldır, irini, çirki kənar edir, nəhayət, xəstəni ayağa qaldırır. Əslində, bu üç fikir ədəbi tənqidin üç funksiyasının yerinə yetirilməsi deməkdir: sərtlik –barışmazlıq, obyektivlik – prinsipiallıq, xeyirxahlıq – yol bələdçiliyi.

İndi gəlin görək, bu üç mühüm amili özündə bütöv şəkildə, vəhdət halında əks etdirən tənqidçilərimiz çoxmu? Bəlkə də bir, iki, üç, dörd, beş nəfər... Həddindən artıq sərt, yazıçılara və

“əsgərlərə” qarşı barışmaz mövqe tutan tənqidçilərimiz olub, ancaq onlarda bəzən obyektivlik, prinsiplilik, xeyirxahlıq hissi çatışmayıb. Xeyirxah tənqidçilərimiz olub (indi də var), ancaq bu xeyirxahlıq əksər hallarda obyektivlik, prinsiplilik və sərtliklə müşayiət edilmədiyindən məddahlığa aparıb çıxarıb.

Aydın Məmmədov sözün həqiqi mənasında TƏNQİDÇİ idi və yuxarıda qeyd etdiyimiz o üç xüsusiyyətin üçün də öz tənqidçi şəxsiyyətində birləşdirmişdi.

Görəsən, Aydının sözü eşildimi? Həyəcan təbilini çaldığı ədəbiyyat, inandığı indiki nəsil, üz tutduğu gələcək nəsil onu duydu mu, duyur mu, duyacaqmı?

Yenə fransız yazarı Jül Renarin bu fikrini xatırlayıram: “Ədəbiyyatda əsl və saxta cəhətlərin fərqi canlı çiçəklərlə süni çiçəklər arasında fərq kimidir: canlı çiçəyin heç bir şeyə bənzəməyən xüsusi ətri vardır”.

Aydın tənqidə məhz canlı çiçəklərlə süni çiçəklərin fərqi ni açıqlamağa gəldi. Canlı çiçəklər artıq altmışıncı illərdən öz xüsusi ətri ilə seçilirdilər, lakin bu faktı, bu həqiqəti tənqidin faktına və həqiqətinə çevirmək lazım idi. Bir sıra tənqidçilərlə yanaşı, Aydın Məmmədov bu vəzifəni yerinə yetirdi.

Aydın iki ədəbi nəslin – “altmışıncılar”ın (Anar, Elçin, Ə.Əy-lisli, İ.Məlikzadə) və «yetmişincilər»in (M.Süleymanlı, R.Röv-şən, V.Bayatlı) yaradıcılığına üz tutdu, sözün əsl mənasında onların sənət dünyasını kəşf edə bildi. Ancaq Aydın tənqidə təkcə canlı çiçəklərin məxsusi ətrini açıqlamaqla məhdudlaşmadı, bu çiçəklərin saçacağı işığın və ətrin naminə işgüzar bir bağban rolunu da boynuna götürdü, o canlı çiçəklərin ətrafını bürüyən kol-kosu da arıtlamağa cəhd elədi.

Aydına qədər ədəbi tənqidimizdə müəyyən bir durğunluq müşahidə edilməkdəydi. Daha doğrusu, “bədi ədəbiyyatın təfəkkürü” sayılan ədəbi tənqid bəzi istisnalarla, əslində, ədəbi tənqid

yox, ədəbi tərif və yaxud ədəbi kötəkləmə həddində idi. Çünki tənqidçi deyilən şəxs ya tərifləyirdi, əsəri və müəllifi göyün yedinci qatına qaldırırdı, ya da başqa bir əsəri və onun müəllifini inkar edib az qala lənətləyirdi. Və bu zaman ədəbi tənqiddə Aydın Məmmədov imzası göründü: “Zamanla səsleşən şeirlər soragında”, “Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi”, “Şeirdən gələn notlar”, “Nəsrin çətin yolları, tənqidin dolanbacları” kimi tənqidi məqalələr yazdı. Bu yazılarda stereotipi – illər boyu tərif, təltif yuxusunda məst olan onlarla nəzmkarı, qalın-qalın roman çap elətdirib milləti yuxuya verənləri tənqidin ələyindən keçirdi, həqiqi əsərlərin dəyərini açıqladı, bu əsərlərin də çatışmayan, dünya nəsrinə mənərəsində geriləyən cəhətlərini göstərdi.

Bir misal: *“Şüarlarda deyil, şeirlərinin özündə, onların daxilində, mətnində!”. Lakin hansı şeirin, hansı mətnin? Müasirlərini əhatə edən sosial və mənəvi burulğanlardan yan keçən, ətrafını soyuq hesabdar məntiqi ilə çəşidləyən, baş verən narahatlıqları, ziddiyyətləri “görməyib” işıqlı, xoşbəxt sonluq, yarım-fəlsəfi, yarım-nəsihət tövsiyələrlə dolu olan son sətir xatirinə konveyer üsulu ilə “istehsal olunmuş” bər-bəzəkli, ölçü-biçili, nizamlı “şeir” adlanan formullarınmı? Əlbəttə, yox. Hürküdülmüş toyuq-cüca kimi səpələnmiş söz və söz birləşmələrinin yersiz minnət kimi boynuna qoyulmuş “intellektual” və ya “fəlsəfi” adlarını daşıyan, beyindən də, ürəkdən də əli üzülmüş absurd mətnlərinmi? Əlbəttə, yox. Səkkiz saatlıq iş günü, üç dəfə yemək, pəhriz, axşam gəzintisi, ad günlərini təbrik etmək və s. kimi səliqə-sahmanla, vaxtlı-vaxtında icra edilən, dəbdə olan mövzular, intimlikdən çıxıb “kütləviləşmiş” hisslərə həsr olunan, tanılı ibarələrlə, yorulmuş bənzətmələrlə, çapılıb əhdi kəsilməmiş məcazlarla haşiyələnib, qafiyələrlə mıxlanmış sətir və bənd qutularınınmı? Qətiyyəyən yox. Poeziyamızda belə şeirlər çoxdur, onlar dövrü mətbuatda da çap olunur, külliyyatlara da daxil edilir, seçilmiş əsərlərə də düşür”.*

Bu ümumi mülahizələrdən sonra Aydın Məmmədov həmin bəsit nümunələrdən də misallar gətirirdi. Demək istəyirəm ki, Aydın sözü havadan demirdi, konkret fikrin arxasında konkret misallar da gətirirdi.

Təbii ki, bu məqalələr alqışla qarşılanmadı, tərifi və təltif yuxusunda məst olan əhli-qələmləri Aydınə qarşı qaldırdı, səviyyəsi olan da, səviyyəsizlər də qəzet və jurnal səhifələrindən, “mötəbər” kürsülərdən Aydın Məmmədovu ədalətsiz tənqidin hədəfinə düçar elədilər. Və nəhayət, onlar istədiklərinə nail ola bildilər. Aydın Məmmədovu sıxışdırıb bir müddət tənqiddən uzaqlaşdırdılar. Sındımı, əyildimi Aydın? Yox! Təbiətində küskünlük olsa da, əyilmədi, sınmadı. Üzünü keçmiş SSRİ-nin mərkəzi ədəbi-tənqidi jurnallarına tutdu, rus dilini gözəl bildiyi üçün heç bir maneə ilə qarşılaşmadı, ən başlıcası, Azərbaycan ədəbiyyatına məhəlli ədəbiyyat kimi baxan keçmiş “böyük qardaşlarımızı” inandıra bildi ki, Azərbaycan nəsrinə və poeziyasına “Ümumittifaq” mənzərəsində öz bədii keyfiyyətilə irəli mövqelərdədir.

...Nəhayət, xalqımızın tarixində elə hadisələr baş verdi ki, çəkilib qıraqda durmaq, susmaq mümkün deyildi. Və Aydın 1988-ci ildən başlayaraq siyasət meydanında göründü. Bəlkə elə düşünürdü ki, bələli başı sakit olacaq, ədəbi mühitdəki o dediqodulardan, qeybət dumanlarından və ona qarşı qərəzli hücumlardan canını qurtaracaq. Siyasətə qoşuldu, lakin filoloq olduğunu da unutmadı, yuxarıları inandıra bildi ki, Azərbaycanda Bədii Tərcümə Mərkəzinə ruhumuz, mənəviyyatımız qədər ehtiyac var və belə bir mərkəzi yaratdı. İndi o mərkəzdə Aydının işığına toplaşanlar sığınacaq tapıb, mərkəzin yerləşdiyi küçə də Aydın Məmmədovun adındadır.

Yox, siyasət üçün yaranmamışdı Aydın. O parlament də, o Milli Məclis də onun üçün deyildi və görünür, bunu dərk etdiyi

üçün ölümündən iki ay əvvəl demişdi: “*Mən rahat oturub dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələr yazmaq istəyirəm. Bir ata kimi uşaqlarımın dərdiylə, səriylə məşğul olmaq istəyirəm. Əfsus ki, buna imkanım çatmır*”.

Bu, millət vəkili Aydın Məmmədovun son gileyi və etirafı idi. Aprelin 19-na – o bəlalı başın, o narahat ürəyin taleyin son zərbəsini dəf edə bilməyəcəyi günə isə çox az qalırdı...

Vaqif YUSİFLİ,
filologiya elmləri doktoru;
1996.

YAMAN GÜNÜN YAXŞISI VƏR DALINCA

Gərək ki, 1975-ci ilin avqust ayı idi. Kəndə səs düşdü ki, alim Aydını həbsdən azad ediblər. Hamı onun görüşünə gedirdi.

Mən Aydını əvvəllərdən tanısam da, onunla yaxınlığım o günlərdən başladı. Bu o günlər idi ki, Aydın mənəvi sıxıntı və ruhi sarsıntılar keçirirdi...

Aydın əzab çəkirdi. Üstəlik, zəmanənin ab-havası iyrənc idi. Adamlar imkansız olanlardan, vəzifədən düşənlərdən qaçırdılar.

Aydın demək olar ki, hər gün Kiş kəndinin kimgə yeri sayılan idarə qabağına gələr, bütün günü dəlillərin, pinəçilərin, çayçıların yanında olardı. Və bir gün qeyri-adi bir hadisənin şahidi oldum.

Aydın dəllək dükanında idi və başına xeyli adam yığışmışdı. O, Turan dövlətindən, Ali Ər Tonqadan (Əfrasiyab), türkdilli xalqların şanlı tarixindən danışır, Böyük Gültəkin, Kiçik Gültəkin (Orxan-Yenisey) abidələrindən misallar çəkirdi. Dinləyiciləri ona heyrət və maraqla qulaq asırdılar. Mən onu dinlədikcə həyəcanlanırdım. O andan etibarən bizim dostluğumuz başladı. Daha hər gün görüşür, özümüzə xudmani bir yer tapır, dərdləşirdik. Söhbətimizin əsas mövzusu tarix, ədəbiyyat və türkologiya sahəsində olurdu.

O vaxtlar mən rayon qəzeti olan “Şəki fəhləsi”ndə ara-sıra şeirlərlə çıxış edərdim. Aydın isə məni yazmağa ruhlandırırdı. Beləliklə, Aydın maraqlanmağa başladı. Onun gəlişi Şəkinin o vaxtkı ədəbi ictimaiyyətinə çox şey verdi. Aydının aydın məntiqi, sərrast fikirləri vardı. O qədər güclü mühakimə qabiliyyəti vardı ki, ən şiltaq adamlar belə onunla razılaşmağa məcbur olurdular. Nəticə etibarilə Aydın “Şəki fəhləsi”ndə “Qələm dostumuz Vaqif Aslan” adlı ədəbi-tənqidi məqaləsi ilə çıxış etdi. Məqalə “Şəki fəhləsi”nin 9 dekabr 1976-cı il 145 (8.495)-ci nömrəsində dərc edilmişdir.

Həmin məqalə dərc edildikdən sonra Şəki camaatının Aydınə olan ümidi yenidən oyandı. Onu Şəki şəhər 20 N-li orta məktəbə görüşə dəvət etdilər. Görüşün əsl təşkilatçısı Aydın universitetdə tələbə olarkən onunla dostluq etmiş Telman Bəkirov idi. Telman 20 N-li məktəbdə coğrafiyadan dərs deyirdi. Görüşün əsas iştirakçıları da Telman müəllimin rəhbəri olduğu sinfin şagirdləri idilər.

Görüşə birlikdə getmişdik. İlk söz Aydınə verildi. O, poeziyaya aid fikirlərini S.Vurğunun, nəsrə aid düşüncələrini isə Elçinin, Anarın, Ə.Əylislinin üzərində qurmuşdu. Mən 1979-cu ildə işıq üzü görən “Nəsrimizin poetik mənzərəsi” məqaləsinin ilk rüşeymlərinin 1977-ci ildə əmələ gəlməsinin canlı şahidi kimi deyə bilərəm ki, Aydın bu üç nasiri, xüsusilə Elçini müasir Azərbaycan nəsrinin sütunları hesab edirdi.

Bu görüşdə mən Aydınə bir daha heyran qaldım. Bu, mənim Aydınə ikinci böyük heyrətim idi. Bundan bir neçə ay əvvəl Kış orta məktəbində rus dili müəllimi işləmək arzusuna maneçilik törədilən, nəticədə Şəkinin Bolludərə adlı ucqar bir kəndinə rus dilindən dərs deməyə göndərilən Aydının böyüklüyü göz qabağında idi. Sanki birdən ayıldım və özüm də bilmədən dedim: “Aydın, sənin böyüklüyündən qorxurlar”. Xoşbəxtlikdən heç kim mənə qulaq asmırdı.

Görüşdən sonra evə qayıdarkən ordan-burdan söhbət edirdik. Aydın dedi: – *Qardaş, başqaları bir tərəfə, Elçinin üzünə necə çıxacağam? Mən niyə belə oldum axı? Görəsən, o məni bağışlayarmı?*

Bircə söz deyə bildim: – Sən xalqımıza lazımsan.

Artıq Aydın Bakıya getməyə hazırlaşdı. Onu yola salmamışdan qabaq dəfələrlə tapşırıdım ki, Şəkiddə xəstəxanada yazdığı “Vəfasızlar”ı, ümumiyyətlə, kənddə olduğu müddətdə yaratdığı hekayələri və şeirləri özü ilə götürüb aparsın, onların işıq üzü görməsinə çalışsın.

Aydın Bakıya getdikdən sonra görüşlərimiz seyrəldi. Bununla təsəlli tapardım ki, o daha da yaxşı işləmək imkanı əldə edəcəkdir.

Necə oldusa, respublika EATİ-də dissertant oldum. XVII əsr fransız mənbələri üzərində işləməliydim. Mənbə kimi öyrənmək üçün 17 cild əsəri vərəqləməli idim, lakin mənbələr tapılmadı ki, tapılmadı. Aydın mənə kömək göstərmək üçün əlindən gələni etdi, yenə də mənbələri əldə edə bilmədik. Axırda mən Şardənin əlimdə olan 11 cildini tərcümə etdim. Tərcümədəki faktlar Aydını heyran qoydu. O bunun çarına çalışdı, lakin kor ölüm imkan vermədi. Vəfatından bir ay əvvəl kəndə gəlmişdi. Direktorun otağında Aydının başına yığışdıq. Həmişə dil-dil ötən mən indi Aydını dinləyir, içimdə qəribə bir yazıqlıq hissi keçirə-keçirə sakitcə ona baxırdım. Ayrılında da qəribə hiss ilə ayrıldım. Bir anlıq yaddaşımda o illəri canlandırıdım və indiki millət vəkili Aydınla fəxr edib sanki yüngülləşdim:

– *Allah, sənə çox şükür! Yaman günün yaxşısı var dalınca...*

HAŞIYƏ: *Bizim kənd qəbiristanlığı mənim yolumun üstündə yerləşir. Hər gün oradan gedib-gəlirəm. Və hər gün o məzara çatmamışdan içimdən gələn səslə Aydına salam verir, sonra da dərdləşməyə başlayıram: “Aydın, sənənin məzarın da bu torpağa*

şöhrət gətirdi. Sən xoşbəxt adamsan, qardaş. Çünki sən bizim daşlaşan yaddaşımızsan. Səni oradan heç bir qüvvə silə bilməz. Adam var ki, hər gün aramızda gəzir, yenə də ondan soruşuruq:

– Bağışlayın, sizin adınız nə oldu?

Yaman gün buna deyərlər.

Allah sənə rəhmət eləsin. Daha sənin yaman günlərin keçdi. Şair demişkən: “Yaman günün yaxşısı var dalınca...”

AYDIN

(Poemadan parçalar)

XƏBƏRİN BƏDİ YAMAN

Xəbər gəldi: “Xəstədir”, dik atıldı dost-tanış,
Dünya mənimdir deyib yaşamaq da – aldanış.
Mirsaleh əmi susdu, yaş axıtdı gözündən:
“Ölmədim ki, qurtarım bu dünyanın üzündən”, –
Deyib büküldü kişi, sanki əyildi bir dağ.
Mənə elə gəldi ki, Azərbaycan yerindən
Oynayıb yıxılacaq.
“Gözümə işıq, balam,
Yurda yaraşır, balam.
Neynədim ki, sən məni
Elədin aşır, balam?
Xəzəl ollam, ovullam,
Xırman ollam, sovrullam.
Dərd məni şişə taxıb
Qovrulduqca qovrullam”.

ŞƏKIYƏ KARVAN GEDİR

Şəkiyə karvan gedir,
Sarvan pəşiman gedir,
Qəlbi sızıldayanlar,
Canı gizildəyənlər
Çiyində matəm yükü,
Ürəyində qan gedir.
Şəkiyə karvan gedir.
Bir ata fəryad edir
İçindən sına-sına:
– Söyləyin anasına
Elinə fəda olub,
Balası qurban gedir.
Azərbaycan elə bil
oynayıbdır yerindən,
Şəhər-şəhər, kəndbəkənd
qopub öz məhvərindən
Sanki bir ümman gedir,
Şəkiyə karvan gedir.
Göylər qara bağlayır,
Bulud-bulud ağlayır.
Yana-yana Ana Kiş
Qol açır oğluna Kiş.
Gözündən leysan gedir,
Şəkiyə karvan gedir.

HƏRƏ BİR TƏKLİF EDİR

Təklif eləmişdilər, Bakı paytaxtdır deyə
Orda dəfn eləsinlər, hökumət dursun yiyə.
Söz Mirsaleh əmiyə pis təsir eləmişdi:
“Üç ildən çoxdur Bakı yiyəsizdir”, – demişdi.
Qorxuram ölülər də orda gedə zavala,
Şirin-şirin uyuyar ana qoynunda bala.
Onu Bakıya versəm, dayana bilmərəm mən,
Yaralı ana Kişin dərdli hönkürtüsündən.

YOLÇU, YOLUNA QURBAN

O gün bazar günüydü, ana Kişin toyları,
Ay ellər, pəsə qaldı,
Çal-çağırılı həyətlər toya yox, yasa qaldı,
Bəy oturan bəylərin ürəkləri açılmaz,
Gəlin otaqlarında toy şərbəti içilməz.
Hər kəsin ürəyində ömürlük qüssə qaldı,
Mərdlər köç etdi, getdi, dünya nakəsə qaldı.
Ana Kiş görməmişdi bundan böyük izdiham,
Hər tərəf insan idi, hayana baxsan – adam.
Hamı dalğalanırdı, udammırdı bu dərdi.
Bu dalğa, aman Allah!
Necə dəhşətlidir, ah!
Özü bir yana dursun, yeli Ermənistanı
Külliyən-küp edərdi...
Gələnlər baş endirib qəhərlə görüşürdü,
Aydın yola düşürdü.

Nalə dirənib ərşə, topa duman olarmış!
Günahsız xalqın ahı necə yaman olarmış!
Ağaclar quruyurdu, yarpaqlar bürüşürdü,
Aydın yola düşürdü.
Ana bülbüllər kimi dil deyib Mahı ana,
Layla çalırdı ona:
“Evim-eşiyim, laylay,
Dolu beşiyim, laylay,
Sən atıb-yatıb dincəl,
Çəkim keşiyin, laylay!”
Mirsaleh əmi döndü, baxdı Mahıya sarı,
Gör neçə il əvvələ zilləndi baxışları.
Körpə Aydını aldı əllərinə, elə bil,
Heyran oldu şipşirin dillərinə, elə bil,
Xəyalına gətirdi Aydının başı üstə,
Laylay deyən Mahımı,
Dağladılar təzədən sinəsinin dağını:
“Uyu qollarım üstə,
Laylay balam, a laylay.
Azərbaycan çıxıbdır
Sənin yolların üstə,
Laylay balam, a laylay”.

TÜRK OĞLU, HAYDI, ATLAN!

Torpağı da buğlanan isti məzar başında
Yuyulduqca yanaqlar imisti göz yaşında,
Dodaqlar şor dadırdı, göz yaşının duzundan,

Bir sim qopub Dədəmiz Qorqudun qopuzundan
Çırpınıb inləyirdi.
Hər kəs içindən gələn ağrını dinləyirdi.
Bəxtiyar söz alsa da, qəhərləndi bu ara,
Tamerlan dedi: “Qardaş, yaraşırsan dağlara,
Dağlardan almısanmış əzəməti, qüdrəti,
Torpaqdanmış, sudanmış insanın ləyaqəti”.
Rəhim dedi: “Getdiyın yollarda yolçuyuq biz,
Dönməyəcək bu yoldan heç zaman millətimiz,
Türk qövmü nə qədər var, sən də var olacaqsan.
Azadlıq yollarında bayraqdar olacaqsan”.
And içdilər, öpdülər torpağını, daşını.
Başın sağ olsun, Vətən! Sil gözünün yaşını.
Ulu türk, haydı atlan! Uca saxla başını.

Vaqif ASLAN,
1 may – 28 noyabr 1991;

BAĞIŞLA BİZİ, AYDIN!

Ölüm səni Qarabağda yaxalaya bilmədi. Tanrı səni odun, alovun içində qorudu, qəzaya uğrayan vertolyotdan (?) salamat çıxartdı, amma... namərd ölüm əl çəkməyibmiş səndən, izləyirmiş qarabaqara...

Qəzadan iki gün sonra görüşdük.

– Kaş, elə Qarabağda öləydim. Qarabağda ölmək şərəfdir, – dedin.

Qarabağda ölmədin, amma elə Qarabağ uğrunda, Azərbaycan uğrunda, haqq işi uğrunda səfərdə öldün. Yetim qoydun ədəbiyyatımızı da, dostlarını da, sevənlərini də. Daha parlamentin yüksək tribunasından xalqı birliyə çağıran səsin eşidilməyəcək. Daha qəzet və jurnallarda “Aydın MƏMMƏDOV” imzası oxunmayacaq. Televiziyada bir gözəl verilişi – “Astana”-nı da itirdik.

Vaqif Səmədoğlu deyir, tənhadı Azərbaycan xalqı. Sənin ölümünlə bir az da tənhalaşdı.

Nə qədər işsiz, amma istedadlı gənc vardı, yığmışdın rəhbərlik etdiyin Tərcümə Mərkəzinə. Bu gənclərdən eləsi vardı ki, heç şəhər qeydiyyatı da yox idi. Dədə deyirdilər sənə. Yetim qoydun o uşaqları da. Rəşidi də, Lətifi də, Rəşadı da, Zakir Fəxrini də, Yaşarı da, Akifi də, Valehi də, Tehranı da, Mətini də, Vaqif Cəbrayılzadəni də, Şahmarı da... Sayaqımı hamısının adını?!

Bizim qəzetin kollektivini də yetim qoydun. Ağsaqqal dostumuz idin, xeyirxahımız, məsləhətçimiz idin. Hər nömrədən sonra zəng vurub tənqidini də deyirdin, tərifini də.

Qarabağa tez-tez gəldirdin. Kənd-kənd gəzirdin, camaata ürək-dirək verirdin. Hər dəfə səni görəndə bir az da ürəkləndirdilər. Onları da yetim qoydun.

Sənin ölməyə ixtiyarın yox idi. Çünki sən təkcə üç gülüzlü balanın, ata-ananın, qohumlarının deyildin. Sən Azərbaycanın idin. Vicdanla qulluq edirdin ədəbiyyatımıza da, xalqımıza da.

Yetim qoydun bizi, AYDIN! Allah sənə qəni-qəni rəhmət eləsin!

Bizi də bağışla. Qoruya bilmədik səni. Bağışla bizi, AYDIN! Səni qoruya bilməsək də arzularını, ideyalarını qoruyacağıq, QARDAŞ!

* * *

Deyirlər dünyada 124 min peyğəmbər olub, mən bunu yazılarımda da, televiziya çıxışlarımda da demişəm. Bu 124 min peyğəmbərin hətta min nəfərinin adını çəkə biləcək nə bir din xadimi var, nə bir alim, nə tarixçi, nə də statistik. Yəni əslində dünyada 7 peyğəmbər var. Onları da bütün dünya qəbul edir. Və özümü təkrar eləmək istəmirəm. Bir də dünyaya elə insanlar gəlirlər ki, peyğəmbər kimi. Amma onların peyğəmbərliyi qəbul olunmayıb. Onlar filosof, şair, rəssam, bəstəkar, sərkerdə, alim kimi qəbul olunublar. Və bir də var ki (peyğəmbərlər bütün dünya üçün nəəs iş görürlər), belələri öz milləti üçün peyğəmbərlik eləyiblər. Misal da çəkə bilərik – Çingiz xan, Əmir Teymur, Şah İsmayıl, Pyotr, Napoleon, Atatürk, Heydər Əliyev...

Və bir də insanlar var ki, onlar əslində peyğəmbər kimi doqulublar, amma peyğəmbər ola bilməyiblər. Ya özlərinin gücləri çatmayıb, ya cəmiyyət imkan verməyib, ya da nə bilim nə.

Deyirlər heç nə unudulmur, heç nə yaddan çıxmır. Belə bir söz də var, adətən, bu sözləri Vətən yolunda şəhid olanlara deyirlər: “Vətən səni heç vaxt unutmaz!” Boş sözdü, çox qəşəng unudur Vətən belə oğulları, yaddan çıxarır. Belə oğullar Vətənin yaddaşında deyil, millətin yaddaşında deyil, arxivlərdə yaşayır. Haçansa, Vətənin bir oğlu arxivdən bunu tapır və yenidən millətin yadına salır.

Çıxaq bu ölkənin şəhərlərində bir sorğu keçirək. Aygün Kazımova ilə Namiq Qaraçuxurlunu bu millətin pişikləri də tanıyır, amma Məhəmməd Hadini tanımırıqlar. Əgər o zaman ulu öndərimiz, general Heydər Əliyev Həsən Seyidbəyli, İmran Qasımovu çağırıb bu faktı söyləməsəydi və bunun sayəsində Mehdi Hüseynzadə tanınmasaydı, onun həyatından bəhs edən “Uzaq sahillərdə” filmi çəkilməyəydi, heç Mehdi Hüseynzadəni də qəhrəman kimi tanıyan olmayacaqdı. İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Heybət Heybətovu tanıyan varmı? Yoxdu! Heç ölkənin bir faiz əhalisi də tanımır. Deməli, insan unudulur. Vaqif Cəbrayılzadə çox gözəl yazır ki, bu dünyada unudulanda ölümlər də gerçək olur. Yəni xalqımızın unudub ölümlərini gerçəkləşdirdiyi oğulları çoxdur və onlardan biri də Aydın Məmmədovdur, beş min adam tanısa, sevinərəm. Məhəmməd Hadi bir az uzaq keçmişdədi, Allahverdi Bağırovu (Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı) görəndə neçə adam tanıyır? Tanımırıq, qardaş, tanımırıq! Bu, Allahverdinin bədbəxtçiliyi deyil, millətin bədbəxtçiliyidi. Allahverdi Vətən yolunda vuruşdu, şəhid oldu, cənnətdədi. O yerdədi ki, bizi ora buraxmayacaqlar. Ən azı ona görə ki, xalqımızın cənnətlik oğullarını tanımırıq. Eləcə də Aydın Məmmədovu.

İctimai Televiziyanın rəhbərliyinə, əməkdaşlarına necə təşəkkür edirəm?! Onlar birdən-birə bu xalqın peyğəmbər ola bilməyən, amma peyğəmbər övladı Aydın Məmmədovu yenidən arxivlərdən tapdılar, çıxardılar və millətə göstərdilər ki, sənənin belə bir

oğlun da var. Elə təkcə bu verilişi ərsəyə gətirmək kifayətdir ki, İctimai Televiziya bir daha xalqın, millətin televiziyası olduğunu təsdiqləsin.

Aydın Məmmədov mənim üçün həmişə yaşayan bir adamdır. Rəşad Məcid şahiddir, Zakir Fəxri şahiddir, digər dostlarım şahiddir ki, biz Bakıdan durub Şəkiyə, Aydın Məmmədovun məzarını ziyarət etməyə gedirik. Düzdür, son 1-2 ildə getməmişik, bu da bizim bir günahımız. İctimai Televiziya bir daha bizə günahımızı xatırlatdı, qandırdı.

Evimdə tez-tez bu qeyri-adi adam haqqında söhbətlər gedir.

Dəhşətlişi odur ki, Aydın Məmmədov şair deyildi ki, tez-tez şeirlərini oxuyaydılar, Aydın Məmmədov yazıçı deyildi ki, romanları, povestləri haqqında danışaydılar, kitablarını çap edəydilər (Bir Vidadi Məmmədov da vardı, onu sevənlər üçün həmişə var, inşallah, bir gün onun haqqında da sözüümüzü deyərik, hələ bir Vidadi Paşayev də vardı). Alim idi, tənqidçi idi, bunlar da çox kiçikdi İNSAN sözünün yanında. Aydın Məmmədov İNSAN idi, peyğəmbər ola bilməyən İNSAN. Həm də ictimai xadim idi. İctimai xadim idi ey, ictimai xadim deyildi.

Bir dəfə Leninqraddan (Sankt-Peterburq onda Leninqrad idi) iki akademik gəlmişdi. Elmlər Akademiyasında simpozium keçirirdilər və sübut eləmək istəyirdilər ki, azərbaycanlılar türk deyil, farsdı. Onda Aydın Məmmədov (Azərbaycanın böyük alimləri Ziya Bünyadov da, Mirəli Seyidov da onlarla mübahisədə məğlub oldular) həmin akademikləri, loru dildə desək, elmlə soxdu itin qılçına. Və çox qəribə bir hadisə oldu. Aydın Məmmədov həmin akademiklərdən birinin öz sözlərini inkar eləyən, yəni azərbaycanlıların türk olduğunu sübut eləyən bir faktı misal gətirdi. Akademik dedi ki, o heç bir əsərində, heç bir kitabında belə bir fikir söyləməyib. Aydın Məmmədov qalxdı getdi yazı taxtasına, təbaşiri götürdü və həmin alimin təxminən iki kitab səhifəsi

həcmində yazdığı fikri yazı taxtasına yazdı. Dedi ki, bu sizindir və filan kitabınızda, filan səhifədə yazılıb. Alim dedi ki, yox, mən belə şey yazmamışam! Aydın Məmmədov məndən xahiş elədi ki, gedim onların evinə, həmin alimin filan kitabını gətirim. Dərhal oturdum maşına, gedib kitabı gətirdim.

Aydın Məmmədov kitabı götürdü və həmin alimdən xahiş elədi ki, buyur, özün oxu. Alim həmin yeri oxudu, məlum oldu ki, Aydın Məmmədovun yazı taxtasına yazdığı həmin alimin fikirlərində bircə vergül səhvi də yoxdu.

Aydın Məmmədov ucaboylu adam idi. Həmin iclasda tez-tez yerindən durub etiraz eləyirdi. Leninqraddan gələn akademiklərdən biri dedi ki, siz oturun danışın, onsuz da siz bizdən uzunsunuz (bu, rusca daha gözəl çıxır, amma mən rusca yazmıram), Aydın Məmmədov da güldü, dedi ki, mən sizdən uzun deyiləm, mən sizdən ucayam.

Şair Sabir Rüstəmxanlı bir dəfə dedi ki, Moskvada SDL-də iki rus şairi sübut etmək istəyirdi ki, Azərbaycan dili poeziya dili deyil, poeziya dili rus dilidi və bizi küncə sıxışdırmışdılar. Bu vaxt Aydın Məmmədov gəldi. Təxminən yarım saatın içində nəinki sübut elədi ki, Azərbaycan dili dünyanın ən gözəl poeziya dilidi, hətta sübut elədi ki, ümumiyyətlə, rus dili yoxdu, bu dil türk dilinin bir qoludur. Və hər iki rus şairi əlinin dalını yerə qoydu.

Aydın Məmmədov bizim adət etdiyimiz çərçivədə yaşaya bilmirdi və bəlkə də yaşamaq istəmirdi. Çünki Aydın Məmmədov bəzən ətrafındakı adamların nadanlığını görəndə dəli olurdu.

Oxucu, yormuram ki, səni? Söhbət sənin tanımadığın Aydın Məmmədovdan gedir. Özü də bildiklərimin hamısını yaza bilmirəm, axı. Aydın Məmmədov haqqında on kitab yazarsan, qurtarmaz. Bir balaca qəzet səhifəsində bunu necə yazım, axı? Ona görə birdən dağa gedirəm, birdən arana gəlirəm, birdən də Aydın Məmmədovun Şəkidəki məzarının iyirmi addımlığındakı Kiş çayında batıram.

...1990-cı il. Ali Sovetə deputat seçkiləriydi. Aydın Məmmədov Nərimanov rayonundan namizədliyini irəli sürüb, daha doğrusu, onda namizədliyini irəli sürürdülər, hansısa bir təşkilat, nə bilim nə. Aydın Məmmədovla eyni dairədən bir cəbhəçi də namizədliyini irəli sürmüşdü. Hamı Aydın Məmmədovdan tələb edirdi ki, o, namizədliyini cəbhəçinin xeyrinə geri götürsün. Onda cəbhəçilər dəbdəydi və kimliyindən asılı olmayaraq cəbhəçiydinsə, sən hamıdan yuxarıdaydın, lap indiki YAP-çılar kimi.

Aydın Məmmədov cavanlığında yeyib-içən oğlan olmuşdu. Çox pullu bir kişinin oğlu idi. Aydın Məmmədovun Moskvadakı tələbə yoldaşları deyirdi ki, o illərdə Aydın pul çıxarmırdı, qızıl onluq, qızıl beşlik çıxarırdı hesab verəndə. Sonra həbsxanaya düşdü, elmi atdı. Həbsxanadan çıxandan sonra elmə qayıtdı və qayıdan kimi də “Ulduz” jurnalında böyük bir məqaləsi dərc olundu, özü də bir neçə nömrədə: “Zamanla səsleşən şeirlər soruşğında”. Və həmin məqalədə Azərbaycanın ömrü boyu tənqid görməyən, həmişə təriflənən, sığallanan xalq şairlərini belə, loru dillə desək, yıxdı-sürüdü. Təbii ki, məntiqlə, ilahi poeziyanın gözüylə və bizim, yəni ictimaiyyətin gözləmədiyi bir baxışla. Hamı düşdü üstünə. Amma Aydın Aydın idi, sındıra bilmədilər, əzə bilmədilər, əzab verdilər, amma yenə deyirəm, əzə bilmədilər. Nə isə. Həbsxanadan çıxandan sonra şərab içmirdi.

1990-cı il, yenə seçkilər vaxtı. Birdən-birə Etibar Məmmədovun xalqa bir müraciətini (onda da Etibar Məmmədovun Comolunqma zirvəsi olan vaxtı idi) bütün Bakıya yaydılar, divara yapışdırdılar ki, Aydın Məmmədova deyil, həmin cəbhəçiyə səs verin.

Bakıda “Gülnarə” kafesi var. Məmməd Arazın evi həmin kafə olan binanın 11-ci mərtəbəsində idi. Və mən də Məmməd Arazın yanında, kişi kimi desək, qoltuğunda yaşayırdım, amma pulum-pərəm vardı. Bütün qonaqları “Gülnarə”yə aparırdım. Seçkilər vaxtı bir otağı da daimi saxlayırdım ki, Aydın Məmmədov

və onun vəkilləri orda yeyib-içsinlər və sabahkı planlar da məhz burada tutulurdu. Kişi gərək düzünü desin, restoranın hesabına da şair Rəşad Məcidlə şərikiydik.

Axşam yenə hamı ora yığışmışdı. Aydın Məmmədov gəldi, dedi ki, Rəşad, deynən mənə 100 qram konyak gətirsinlər. Hamımız təəccübləndik. Təxminən 9 iliydi çörək yediyimiz, dostluq etdiyimiz Aydın Məmmədov ilk dəfə içmək istəyirdi. Konyak gətirdilər, gördü hamımız təəccüblə baxırıq, dedi:

– Etibar Məmmədovun müraciətini oxumusunuz?!

Sonra da içdi (Və ondan sonra hərdən 100 qram yox, 50 qram konyak içirdi). Və dedi:

– Mən sabaha görüş təyin eləmişəm və Əbülfəz bəyi də dəvət etmişəm, həmin cəbhəçi ilə ikimiz bir yerdə görüş keçirəcəyik. Qoy həmin cəbhəçi yox, o uşaqdı, onun ağsaqqalları, Bəy, Etibar gəlsin mənə dialoqa, görək bu xalqa daha çox kim lazımdır.

Görüş oldu. Təbii ki, görüşdə Əbülfəz bəy də yoxuydu, Etibar bəy də yoxuydu və millət ayaq üstə Aydın Məmmədovu alqışladı.

Çox qəribəydi ki, Aydın Məmmədovu nə Vəzirov hakimiyyəti sevirdi, nə ondan sonra Mütəllibov hakimiyyəti sevirdi, nə də cəbhəçilər. Aydın Məmmədov nə hakimiyyətdə olanlara, nə də hakimiyyətə can atanlara lazım deyildi. Aydın Məmmədov bu xalqa lazım idi. Çünki o, bu xalqın peyğəmbər ola bilməyən peyğəmbər övladı idi. Çünki onu yalnız və yalnız bu xalqın taleyi maraqlandırır. Onun üçün ailə də yoxuydu, övlad da yoxuydu, elm də yoxuydu, ömrünü sərf elədiyi türkologiya vardı, türkçülük vardı və bu millət vardı. Və bu millət Aydın Məmmədovu qoruya bilmədi.

Hakimiyyətdəkilərin və hakimiyyətə gəlmək istəyənlərin qurbanı oldu Aydın Məmmədov. Dərdə bax, bir donuz balası çıxır yola, sürücü (hansısa bir rayonun 1-ci katibinin sürücüsü – Qaxıydı, Qəbələydi, Zaqatalaydı, yadımdan çıxıb) donuz balasına qıymır,

maşını yoldan çıxarır və Azərbaycanın iki böyük övladını – Aydın Məmmədovu və Dilarə Əliyevanı öldürür. Və bu cinayət işi də basdırılır, sürücü də salamat qalır...

Aydın Məmmədov əslində həmin hadisədən təxminən bir həftə əvvəl ölməliydi. Yadınıza düşürsə (bilirəm ki, millətin yadından çoxdan çıxıb), Şuşada Aydın Məmmədovun mindiyi vertolyotu vurdular, amma o, vertolyotdan sağ çıxdı. Ölümündən iki gün əvvəl dəniz qırağında “Venesiya” deyilən yeməxanada Aydın Məmmədovun sağ qalması ilə əlaqədar bir qonaqlıq da verdik. Orda cibindən bir topa sənəd çıxardı, dedi ki, məni öldürmək istəyirdilər. Xüsusilə qeyd elədi ki, bunu Polyaniçko təşkil edib, bilirdilər ki, mən bu sənədi parlamentin növbəti iclasında üzə çıxaracam, amma gücləri çatmadı, Allah qorudu, inşallah, növbəti iclasda mən iqtidarı da, müxalifəti də məhv edəcəm.

Növbəti iclasa üç gün qalmışdı. İkinci günü Aydın Məmmədov həlak oldu. O sənəd də getdi, filan da getdi, bəhmən də getdi... O sənədlərdə nə vardı, bu gün də heç kim bilmir və heç vaxt da bilinməyəcək!

Aydın Məmmədovu nə iqtidardakılar sevirdi, nə də müxalifətdəkilər. Aydın Məmmədov bir rayona çıxış etməyə gedəndə həm iqtidar öz emissarlarını göndərirdi, həm müxalifət ki, Aydın Məmmədovun dediklərini təkzib eləsinlər. Amma gücləri çatmırdı.

Çox istərdim ki, Aydın Məmmədovun Ali Sovetin iclaslarında etdiyi çıxışların stenoqrafik mətnini çap eləsinlər. Mən onun tənqidçi kimi, alim kimi, türkoloq kimi yazılarını qoyuram bir kənara - onda görərlər millətini sevən kişi necə olurmuş?

Arxivimə əl atıram, görüm Aydın Məmmədovun məşhur “4-cü mikrofon”dakı çıxışı zamanı çəkilən bir şəklini tapa bilərəmmi? Tapa bilsəm, həmin şəkli verəcəm, tapa bilməsəm, Aydın Məmmədovun şəklini verməyəcəm.

Mən sözümlü bitirmədim. Bu mövzuya qayıdacam. Bir daha İctimai Televiziyaya minnətdarlıq edirəm ki, məni və Aydınsevərləri “danladı”.

Sözümün axarında.

Aydın Məmmədovun nəşini həyətdə çiyinizə qaldırıb qəbiristanlığa aparırıq. Darvazadan çıxanda atası bir söz dedi:

– Mən bir də Bakıya oğul vermərəm!

Mənim üçün çox dəhşətli bir söz idi. Aydın Məmmədov ailənin yeganə oğlu idi. Və atasının da indən belə oğul əkmək imkanı yoxuydu. Ata bu sözü dedi, özü də ağlayıb-eləmədən dedi. İlahi, bu nə deməkdi, bu nə ağrıdı, bu nə acıdı, bu nə faciədi, bu nə söyüşdü: “Mən bir də Bakıya oğul vermərəm!”

Mən bunun fəlsəfəsini açə bilərəm, açmaq istəmirəm. Bəlkə hansısa bir yazıda bu mövzuya qayıdaram.

Amma ağsaqqal səhv edirdi. O, Aydın Məmmədovu Bakıya verməsəydi, Azərbaycan xalqının Aydın Məmmədov kimi bir oğlu olmazdı. O, ata kimi Bakıya övlad verməklə bir oğul itirdi, amma əvəzində mən, sən, o, biz, bu MİLLƏT bir Aydın Məmmədov qazandı.

Rəhmətlik Vidadi Məmmədovun 1980-ci ildə Ağdamda toyda dediyi bir sağlığı olduğu kimi yazıram (düzdü, mən Aydın Məmmədov kimi fenomen yaddaşa malik deyiləm):

– Biz Ağdama gələndə Bərdədən keçdik. Mən Bərdədə doğulmuşam. Maşında gizləndim ki, Bərdə torpağı məni görməsin. Utandım bu torpaqdan. Çünki Bərdə məni Bakıya göndərmişdi ki, Bərdəyə şərəf gətirim, şöhrət gətirim, şən gətirim, gətirə bilmədim. Ona görə utandım Bərdə torpağından. Amma Vaqif Cəbrayılzadə Cəbrayılzadə dik yeriyə bilər, Əbülfəz bəy də Azərbaycanda!

İndi Aydın Məmmədov Azərbaycanda dik yeriyə biləcək bir oğlan idi. Bağışla, Aydın Məmmədov, biz sənə olan sevginin

yüzdə birini qaytara bilməmişik. Eybi yox, əsas odur ki, cən-
nətdəsən və əsas odur ki, səni sevməyənlərin və səni öldürənlərin
heç vaxt üzünü görməyəcəksən.

Dəhşətlisi odur ki, biz onları tanıyıırıq və demək olar ki, tez-
tez görürük.

P.S. Bağışla, hörmətli oxucu, bütün arxivimi axtardım, sizə
vəd etdiyim şəkli tapa bilmədim. Belədir də dünya... Aydın Məm-
mədov demişkən, “Yaşamaq lazımdır sabaha qədər”.

Bilirsinizmi niyə? Peyğəmbər ola bilməyənlərin peyğəmbər-
liyindən yazmaq üçün...

Aqil ABBAS,
yazıçı, millət vəkili

AYDIN “NİŞANLANMIŞ” ADAM İDİ...

Aydın ölümüylə özünə haqq qazandırdı. Bir daha sübut elədi ki, o, bu xalqın böyük oğludur. Mən bu sözləri o vaxt da demişdim, indi də həmin fikirdəyəm. Aydınla danışmaqdan, bir yerdə oturmaqdan, bir küçə ilə gəzməkdən çəkinən adamlar vardı – indi belələrinin çoxu Aydınla dost olmağından dəm vurur.

Repinin bir tablosu var: İvan Qroznı öz oğlunun gözlərini çıxarır. Oradakı qan tamaşaçıların diqqətini çəkir və ümumi tabloya baxmaqdan adamı yayındırır. Hər gün işə gələrkən Aydının barelyefinə baxıram və barelyefdəki “alim-türkolor” sözləri o qan kimi fikrimi çəkir. İndən belə Aydın kimi yüz deputat yetişə bilər, ancaq Aydın kimi “alim-türkoloq”u bu xalq bəlkə yüz ildən sonra da yetişdirə bilməyəcək. Və ən böyük faciə orasıdadır ki, bu xalq Aydını bir millət vəkili kimi tanıdı, onu alim-türkoloq kimi qiymətləndirə bilmədi.

Aydının son günlərini gözəl xatırlayıram. Və qəti deyirəm ki, onun ölümü labüdü idi. Aydın son günlər oturub ölümünü gözləyirdi, sadəcə olaraq, ölümünün vaxtını dəqiq bilmirdi. Çünki Aydın “nişanlanmış” adam idi artıq. Təsadüfi deməmişdi ki, “başıma bəla başım...” O “baş” nişanlanmışdı və Aydın da bunu hiss etmişdi. Vertolyotdan sağ çıxdı, maşın qəzasından qurtara bilmədi.

Amma qurtara bilsəydi də, fərqi yoxdur, “qəzaya uğrayan” növbəti vertolyotdan çıxacaqdı...

* * *

Yola çıxmışdıq. “Ən gözəli yolda olmaqdı” deyən Aydın Məmmədovun anadan olmasının 50 illiyi münasibətilə yanvarın 16-da Şəkidə keçiriləcək “Xatirə günü”nə tələsirdik. Şamaxı yolu boyunca hər tərəfimizdə kökündən kəsilmiş ağacları görəndə adamın ürəyi ağrıyırdı. Maşınımız bu laqeydlik zolağından keçdikcə, Şuşada baş vermiş vertolyot qəzasından tutmuş Qax yolunda maşının çırpıldığı ağaca qədər, Aydının mənalı ömür yolunda gördüyü işlərdən tutmuş ölümündən sonra bizim üçün müəmmalı qalan suallara qədər hər şeyə cavab verməyə çalışırdıq. Və həmin gün Kiş kəndinin qədim qəbristanlığına bir az qalmış yaşlı bir ağacın da kəsildiyinin şahidi olandan sonra Aydının məzarı başında Mirsaleh kişinin dediyi sözlərdə bir ata ürəyinin nisgilini, ağrısını eşidəcəkdik: “İl üstünə il gəldikcə Aydının yoxluğunu daha aydın hiss eləyirəm, bir də onun böyüklüyünü dərk eləməyə başlamışam...”

Və Aydının ata ocağındakı xatirə məclisində kəsilib-doğranan ağaclardan söhbət düşəndə kimsə dedi ki, bir ağac böyüdüb boya-başa yetirmək bir övlad böyütmək qədər çətin işdir. Həmin anda Aydının o nurani atasının başını aşağı salıb çox yavaşca köksünü ötürdüyünü eşitdim...

Və 1991-ci ilin apreldən üzü bəri Aydın aqlının gücünə inanmayanlar da, inanmayanlar da artıq özlərində bir şeyi yəqin ediblər ki, AYDIN XALQIN KİSƏSİNDƏN GEDİB. Həmin Aydının ata ocağında dinməz-söyləməz bir-birinin üzünə baxanlar da, gün batanda Şəki Dram Teatrında xatirələr ilgimində onun haqqında danışanlar da hər şeyi bilməyə tələsirdilər. Bu suallar dolu çuvalar kimi açıldıqca hamıya gün kimi aydın olurdu ki, Aydını ilk

dəfə tribunada, televizorda, parlament kürsüsündə bir siyasətçi kimi tanıyanlar artıq onu əsl ədəbiyyat adamı kimi itirdiklərini duymağa başlayıblar.

Yanvarın 17-də “Xatirə günü”nə gəlmiş adamları Bakıya yola salmaq üçün gələn şair Vaqif Aslan qəfildən dedi: “Bilirsiniz, Aydın müəllimgilin Qax yolunda qəzaya uğradıqları maşının çırpıldığı ağacı da sonralar kəsiblər...” Qəribədir, illər boyu yollara kölgə salan ağacların vəhşicəsinə qırılmasını qışın bu soyuğunda donan qaçqınların adına yaza bilirik, amma o ağac çoxdan kəsilib, özü də yayda. Hadisədən bir ay sonra... Hələ Azərbaycanı qaçqın seli bürüməmiş...

Eh, gidi dünya! Aydın Məmmədovun son monoloqlarında olduğu kimi, “beləcə, özündən getmiş, yarıbihuş halda qarmaqarışlıq yuxularla sabah adlanan üzüntülü bir dünya qapısını açır, ayağa durur, tələm-tələsik yenə dünyanın mənzilboyu suallarını çiyimizə alıb, qapımızdan çıxıb, şəhər adlı böyük bir dünyanın, qalmaqalın, qələbəliyin içindən keçib dünənki iş yerimizə, dünənki intriqaların, sözlərin, söhbətlərin yuvasına qayıdırıq”. Yollarda qəzaya səbəb olmuş ağacları kəsə-kəsə, doğraya-doğraya!..

*Əlisəmid KÜR,
şair*

BALACA OĞLAN

İstedadlı türkoloq-alim Aydın

Məmmədovun xatirəsinə

İndi anlayıram səni nə qədər çox istəyirmişəm, Aydın. Gərək bunu sağlığında anlayaydım, deyəydim sənə. Axı görürdüm, bir-cə isti sözə nə boyda ehtiyacın var.

Hər səhər uşaq kimi otağıma gəlib üzbəüz kreslodada otururdun, gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dinməz-söyləməz, uzun-uzadı fikrə dalırdın. Onda balaca, lap balaca, ağıllı oğlana oxşayırdın. Sonra ortaya çökən yöndəmsiz sükutdan darıxdığımı görüb qol-qanadı sınımış quş kimi ayağa qalxırdın, pərişan saçlarını qatıb qarışdıra-qarışdıra, pərt-pərt gülümsəyə-gülümsəyə:

– Burda oturanda dincəlirəm... Sən Allah, bağışla, – deyirdin. Sonra qapıya çatıb geriyyə çönür: – Mənim bu dünyada heç kimim yoxdu, – deyirdin. – Elə bilirəm, bacım da sənsən, qardaşım da, dostum da.

Sonra bir müddət də qapının ağzında fikrə dalıb fikir içində də çıxıb gedirdin.

Səninlə bir dəfə də olsun, özün dediyin kimi, «sədr – müavinlikdən» çıxıb «iki qardaş» kimi söhbət eləmədik. Nə mane oldu buna, bilmədim. Bunun günahı, yəqin ki, mənəydi. Hövsələsizliyiylə, səbirsizliyiylə, başımı nə sənə, nə mənə dəxli olmayan

xırda işgüzar söhbətlərlə qatıb səni də «ora» salmaq istəyirdimsə də, alınmırdı. Sən gedirdin... Dalğın gözlərinlə, üzündəki həyata laqeyd, küskün ifadəylə.

Sən düz bir il idi gedirdin və hər bir hərəkətin, hər sözün, üzünün hər ifadəsi düz bir il idi ancaq bunu deyirdi. Deyirdi: «Gedirəm... gedirəm... gedirəm...»

Biz, görünür ki, sən olduğun Yerdən çox-çox aşağıda idik. Odu ki, dünyadan küskün əhvalının, ala gözlərinin dərinliyində gizlənən qorxu ifadəsinin mənasını anlamırdıq. Buna kamilliyimiz çatmırdı, ya cavanlığımız mane olurdu?!..

Ölümünə çox şeyi başa saldı bizə.

Elə bil, illərlə balaca ada bilib üstündə şad-xürrəm yaşadığımız nəhəng əjdahaydın, suya girib bizi də özünlə bir dənizin qaralıq dərinliklərinə apardın. Niyə belə elədin, Aydın?..

Niyə daim darıxırdın?.. Nədən darıxırdın?.. Səhərin gözü açılmamış iş gəlirdin, mərkəz sığmayan hündür, qəmgin boyunla kimsəsiz dəhlizlərdən tək-tənha ötüb dustaqxanaya oxşayan nəhəng otağına girir, orda yuxarı başdakı yazı masanın arxasına keçib bir yığın dinməz telefonla təkbətək qalırdın. Mərkəz adamla dolana qədər orda tək-tənha oturub hey fikirləşirdin, fikirləşirdin, fikirləşirdin...

Sən nə fikirləşirdin, Aydın?.. Sənin o hündür alim alınının o üzündə nələr vardı?..

Nəşr, kağız-kuğuzla bağlı səbrsiz tələblərimə başını yelləyib: - Eh... Afaq, Afaq, Afaq... – deyirdin və ardını demirdin.

Deyə bilmirdin. Dustaq kimi susurdun. Niyə susurdun?.. Sən kimin dustağıydın, nəyin dustağıydın?.. Niyə dərdini açıb bizə demirdin, ay Aydın?.. Niyə o dərdi tək çəkirdin?.. Bizə inanmırdın, ya bilirdin ki, deyib-deməməyindən onsuz da heç nə dəyişməyəcək?!..

Sən niyə elə darıxırdın?.. Bir yerdə duruş gətirə bilmirdin, canını gizləməyə yer tapmırdın... Gözünün lap dərinliyində nöqtələnmiş dəhşətli qorxunu da gizləyə bilmirdin. O nöqtəni mən həmişə görürdüm. Sən güləndə də, danışanda da, rəsmi kürsülərdən nitq iradələyəndə də o nöqtə gözlərinin dərinliyindən yanıb-sönürdü... Olsun ki, yaxınlaşmaqda olan təhlükədən xəbər verirdi...

Sən nədən qorxurdun, Aydın?.. Kimdən qorxurdun?.. Bəlkə o qorxu idi səni darıxdıran?.. Bəlkə o uşaq qorxuna görə Allahın Rəhmi gəldi sənə?..

Axı səni çox incidirdilər?!.. Hamımız incidirdik səni. Gah küsürdük, gah barışırdıq. Amma sən bir cür qalırdın. Gözünün içi heç vaxt dəyişmirdi. Bizim küsüb-barışmağımız gözündəki o qorxunu azaltmırdı, artırmırdı. İndi anlayıram, sən dəhşətli tənhaydın...

Sənin tənhalığını kəndinizdə də - balaca yarıqaranlıq evinizdə, cənazənin başına yığılan qohum-əqrəbanın, doslarının, minlərlə pərəstişkarlarının arasında da gördüm. Sən o qədər adamın içində yenə tək idin... Nə o adamların, nə o evin, nə də dörd bir yanı səfalı mənzərələr saçan kəndinin sənə aidiyyəti yox idi, görürdüm. Cənazədə uzana-uzana, səni dövrəyə alan o qədər gözüyaşlı adamın arasından, o ah-nalənin altından qəmli gözlərinlə balaca pəncərənidən görünən göyün bir parçasına baxırdın, görürdüm. Baxa-baxa yenə fikirləşirdin... Yoxsa Allahla danışırıdın?!..

...Mən sənin üçün həmişə ağlayıram, Aydın... Mərkəzin dəhlizləri boyu dolaşan tənha ruhunun hənirtiləri hələ də qulağımdan getmir. Mən indi səninlə bir ağlayıram.

Heyif səndən. Ağillı, istedadlı, qüvvətli, zəif Aydın. Balaca oğlan...

*Afaq MƏSUD,
yazıcı; 1991*

GÖYQURŞAĞININ NAĞILI

Telli bir oğlan günlərin bir günü Kiş kəndinin dağlarında göyqurşağı gördü. Ürəyində bir dilək tutub, əvvəl-əvvəl ayağıyalın, başıaçıq, daha sonra da saçlarında dən, sinəsində tövşək göyqurşağına sarı qaçmağa başladı. Aydın 46 yaşının demək olar ki, bütün illərində göyqurşağına inamını saxlayırdı. İnanırdı, inanırdı ki, göyqurşağına çatacaq. Aydın elə bu inamla yaşayırdı, elə bu inamıyla Aydın da qəribə bir uşaqlıq vardı. Sən demə, elə bu inamıymış Aydının faciəsi...

Savadla, erudisiya ilə, dünyagörüşüylə, çevik, ayıq siyasi təfəkkürlə, vətəndaşlıqla, yanan ürəklə yanaşı, Aydın da uşaq sadəlövhlüyü vardı. Onu asanlıqla aldatmaq olardı. Əksər hallarda aldanıldığını başa düşürdü, amma aldanılmasına imkan yaradırdı. Aldanıldığı anda da aldananın görmədiyini, görə bilmədiyini göyqurşağı Aydını səsləyirdi. Onda Aydın həyatın bicliklərini, çirkini-çirkabını, xəbisliklərini unudurdu, ürəyindəki göyqurşağına sarı gedirdi.

Əvvəlləri deyə bilmərəm, amma mən tanıdığım vaxtlardan Aydının üz-gözündən, yerləşindən-duruşundan əzab yağırı. Aydın hətta bərkdən, qəhqəhə çəkib güldüyünü də görməmişdim. Gözlərini qıyıb bığaltı qımışanda da qəflətən Aydın fağırlaşırdı, suçunu özü bilən adamlar kimi bir anlığa onun baxışlarına qəm, kədər çökürdü.

Aydın qısa ömründə bir neçə ömrə çatacaq qədər əziyyət görmüşdü, amma axır vaxtlar Aydın daha artıq əzab çəkirdi. Özü də, mənəcə, Aydının əzabı çəkdiyi əziyyətlərindən dəfələrlə ağır, göynərtili və sarsıdıcı idi. Aydın təkliyin, tənhalığın, köməksizliyin, gücsüzlüyün, anlanılmamağın əzabını çəkirdi. O, tək qala bilmirdi, yanında həmişə adamlar olurdu. Tək qalanda kimisə tapırdı, qoluna girir, təkliyini onunla öldürürdü. Əksər vaxtlarda özü danışdı, elə yana-yana danışdı ki, bu yangı sənə də sirayət edirdi, istəsən belə etiraza gücün çatmırdı, həvəsin qalmırdı. Amma onun danışqlarının böyük əksəriyyəti təkliyini öldürmək, təkliyini və özünü aldatmaq istəyən bir insanın söhbətləri idi. Bəzən mənə elə gəlirdi ki, bu söhbətlərin çoxu Aydının içində yaşayan və içini səbrlə xırda-xırda yeyən böyük, müqəddəs bir söhbətə girişdi, zəmindir. Aydın bu böyük və müqəddəs girişdən, zəmindən o yana keçmək istəmirdi. Bəzən adama yuxuda elə gəlir ki, qışqırırsan, bağırırsan, amma səsin çıxmır, səsin eşidilmir. Mənəcə, Aydın da nə vaxtsa girişdən, zəmindən o yana keçibmiş, səsinə eşitməyiblər, qışqırığına kar qalıblar və ona elə gəlib ki, yuxudadı, səsi çıxmır. Tərin içində yuxudan oyanan Allahını çağırmaqla özünə təskinlik verir, Aydınrsa iynənin ucu boyda qoruyub saxladığı təsəllisini, təskinliyini itiribdi. Girişdən, zəmindən o yanla içində danışmamaq üçün Aydın tək qalmaqdan qorxurdu.

Aydın bütün faciəsi göyqurşağına inamıydı. O, tək qalmaqdan qorxurdu. Qorxurdu ki, göyqurşağının absurdluğunu dərk edər. Aydın özüylə, içiylə danışmaqdan qaçırırdı, darıxırdı, əzab çəkirdi. Onda tədricən göyqurşağına çatmağın mümkünsüzlüyünə şübhə yaranırdı. Aydın şübhələrindən qaçırırdı. Onu yaşadan göyqurşağına çəkən dilək idi. Mənəcə, Aydın diləyinə də, göyqurşağına da artıq inamını itirməyə başlamışdı. Göyqurşağı Aydını aldatdı. Aydın həlak olmalıydı, çünki inamsız yaşaya bilməzdi. “Qrenye:

– Bəs necə həlak olmaq lazımdır? Folkner: – Mümkün olandan artıq eləməyə cəhd göstərməklə həlak olmaq lazımdır. Qaçılmaz olsa belə, məğlubiyyətə meydan oxumaqla həlak olmaq lazımdı”. Aydın göyqurşağına, məğlubiyyətə meydan oxumaqla həlak oldu. Amma göyqurşağı daha amansızdı, yeni qurbanlar – yəni Aydınlar ehtirası ilə Aydının dəfninə gəlmişdi. Amma Aydının ölümü diləyin qələbəsinə, göyqurşağının məğlubiyyətinə çevrildi. Aydın bizi inandırdı ki, əsas göyqurşağına çatmaq deyil, əsas diləklə göyqurşağına sarı getməkdir. Aydın göyqurşağını da bizə tanıtdı.

*Arif MƏMMƏDOV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

YOLDA ÖLMƏYİ ARZULAYAN ADAM

Aydın Məmmədovla ilk tanışlığımız çayxanada olub... Lap yaxın dost olmamışıq... Baxmayaraq ki, onun ölümündən sonra çoxlu “dostları” meydana çıxdı. Ümumiyyətlə, Aydının çox dostu vardı. Bilmirdim onların hansı həqiqi, hansı elə belə, adi tanış idi. Aydın hamıya dost deməyi bacarırdı...

Mən Aydınla tanış və yol yoldaşı, məslək və əqidə yoldaşı olmuşam. Çoxlu səfərlərimiz olub. Aydınla uzun, bitib-tükənməz yollar getmişəm. Qarabağa, Ağdama, Şəkiyə... Mən çox adamla yol getmişəm, xeyli yerlər gəzmişəm – Orta Avropadan tutmuş, keçmiş SSRİ-nin əksər bölgələrinə kimi. Aydın yol adamı kimi heç kəsə bənzəməirdi – o, əvəzsiz insan idi. Söz var ki, insanı yolda tanıyırlar. Özü də yol getməyi yaman çox sevərdi. Deyirdi ki, mən yəqin yolda öləcəyəm. Deyirdik, nəhs gətirmə, a Aydın, qoy yolumuzu gedək... Həmişə yollarda fikirli olurdu. Görürdün, “Raf” maşınının arxa cərgəsində oturaraq dərin fikrə gedib. Adama elə gəlirdi yatıb, ya da mürgüləyir. Sonra qəfil söhbətə qarışır, özünəməxsus şəkildə nəyisə analiz edir, fikir söyləyirdi. Deyirdi ki, ən yaxşı, ağıllı fikirlər yolda beynimə gəlir.

Biz o vaxtlar tez-tez Qarabağa gedirdik. Qarabağın müdafiəsi üçün xeyli iş görürdük. Heç kimsiz, səssiz-səmirsiz... Öz ətrafımıza

müəyyən sağlam qüvvələr toplaya bilmışdık. Heyif ki, mane olur, bizə imkan vermirdilər. Bir maraqlı hadisə də o vaxt oldu. Ağdam bazarının qarşısında, maşında oturmuşduq. Gördük ətrafımızda xeyli adam toplaşıb. Biz hamımız saqqallı idik. Bu, adamlarda şübhə oyatmışdı. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Aydın maşından düşüb camaata dedi:

– Bunlar da bizim saqqallılarımızdı...

Adamlar arasında ruh yüksəkliyi yarandı. Sonralar müəyyən kanallarla eşitdik ki, bundan ermənilər də təşvişə düşüblər.

Aydın son vaxtlar tək-tənha idi. Harasa işləyən adam kimi onu mitinqlərə, yığıncaqlara yaxın buraxmırdılar. Hətta onun dostlarına, tanışlarına da deyirdilər ki, sən Aydın kimi harasa işləyirsən... Biz gecələr Aydınla zəngləşir, ona təskinlik verirdik.

Mən Aydını böyük siyasətçi hesab eləmirəm. Onu böyük ədəbiyyatçı, gözəl insan kimi xatırlayıram. Onun gözəl beyni, analiz eləmək, natiqlik qabiliyyəti vardı. O vaxt siyasətçilərimiz az idi, biz də meydana atılmışdıq. Şükür Allaha, indi siyasətçilərimiz var deyə mən də yaradıcılıqla məşğulam. Amma o vaxt bizə mane olmasaydılar, Qarabağ məsələsi qətiyyən belə olmayacaqdı.

Aydın ziddiyyətli adam idi. Onun həm hökumət, həm də müxalifət arasında çoxlu dostları vardı. Lakin elə şey var ki – yəni mən bilirəm – onu hələ açmaq olmaz. Çoxları bir vaxt Aydınla şübhə ilə yanaşırdı: əlbəttə, bunlar açılsa, Aydının xeyrinə olar.

Aydın son vaxtlar ölüm haqda çox danışırdı. Son səfərimiz Şəkiyə idi. O vaxtlar “Ələmlər” mövzusu ətrafında fikirləşirdim. Məncə, ələmlər qədim türklərdən islama keçmişdi. Bu haqda Aydınla məsləhətləşmək istədim. O, fikrimi təsdiq etdi və sonra gülə-gülə: “Avşar bəy, – dedi, – mən öləndə o ələmlərdən qəbrim üstə qoyarsan...”

Aydın çox ehtiyatsız adam idi. Neçə dəfə yol gedəcəyimiz maşından tanımadığım adam düşürmüşəm. “Kimdi?” – soruşurdum ondan. “Dostumdur”, – deyirdi.

Ölüm xəbərini çox qəribə vəziyyətdə eşitdim. Şənbə günü idi. Televizorda “Retro”ya baxırdım. Qəfil telefon zəng çaldı. Sankt-Peterburqdan tələbə yoldaşım idi, deyirdi ki, pis yuxu görmüşəm səninlə bağlı. Salamatçılıqdımı? Mən də heç bir hadisə olmadığını dedim. Dəstəyi qoyan kimi... televizordakı veriliş dayanır və elan edirlər ki, A.Məmmədov yol qəzasında həlak olub.

Tələbə yoldaşımın yuxusu çin çıxmışdı. Mənə ağır itki üz vermişdi.

Aydın Məmmədovun həyatdan getməsi mənimçün dost itkisi, gözəl yol yoldaşının, məslək, əqidə dostunun itirilməsidir.

Məzahir AFŞAR,

rəssam

AYDIN MƏMMƏDOVLA SON GÖRÜŞ

...90-cı il dekabrın 4-ü, ya 5-iydi.

“Kommunist”dəki iş otağında oturub işləyirdim. Tutqun, sərin havalı bir gündü. Mənsə, adətim üzrə, balaca otağın qapısını yenə aralı qoyub işləyirdim.

Ayaq səsindən qarşımdakı kağız-kuğazdan nəzərlərimi ayırıb qarıya tərəf boylananda həmin dövrdə respublikada az qala Əbülfəz Elçibəy qədər, rəsmi dairələrdə isə ondan da çox populyar olan filoloq-tənqidçi Aydın Məmmədovu gördüm. Aramızda 6-7 il yaş fərqi vardı, amma təxminən on beş ildi ki, çayxana tanış idik: professor Kamil Vəlinin, yazmaqdan daha çox şəbədə qoşmağa meyilli olan və xeyli əvvəl “Ulduz” jurnalında çap etdirdiyi “Çarpaz bucaqlar” hekayəsi ilə tanınan Vidadi Məmmədovun (Vidoşun), “eMVeDe” Oqtayın (Məmmədovun), can-bir qəlbədə olduğum qələm dostum Pərviz Əliyev-Elsevərin, məşhur “Roma” – Ramizin, Gənc Tamaşaçılar Teatrının artistləri Niyazi və Vahidin tez-tez, şairlər Ramiz Rövşənin və Vaqif Bayatlının isə təsadüfən-təsadüfə yığışdığı Filarmoniya bağındakı çayxanadan.

Ən son görüşümüz 90-cı il yanvarın... gərək ki, 25-i axşamı “Kommunist” nəşriyyatının mətbəəsində olmuşdu – məşhur qazax

yazıçısı Oljas Süleymenovla qəzet sexinə, təkcə “Kommunist”in növbəti nömrəsinin hazırlandığı sexə gəlmişdi: oradakı işçilərə, mətbəə fəhlələrinə ürək-dirək, öyüd-nəsihət vermək üçün. O mənada ki, “bu qan yerdə qalan deyil”, “işləmək lazımdır, qəzeti buraxmaq, bu faciəni tarix üçün əbədləşdirmək lazımdır”.

Aydın elə həmin Qara Yanvar hadisələri ilə bağlı MK-da keçirilmiş hansısa yığıncaqdakı ağıllı, təmkinli, dərin məzmunlu, qeyri-standart nitqi ilə məşhurlaşmışdı, təkcə onun “filoloji təfəkkür” ifadəsi nəyə desən dəyərdi...

İndi isə 90-cı il başa çatmaqda idi, sentyabrın 30-da Ali Sovetə seçkilər bizim kim olduğumuzu bir daha özümüzə sübut eləmişdi, məsələn, əvvəlki 45 il ərzində sovet hökumətinə də boyun əyməyən ALİM-QƏHRƏMAN Ziya Bünyadovu həmin seçkilərin birinci turundaca (ikinci tur oktyabrın 14-də keçirilmişdi – Ş.Y.) uduzdurmaqla.

“Ölərik, Qarabağı vermərik” deyə-deyə Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin sədr müavini həmin Aydın Məmmədovu da “qarı dalında” qoymuşduq. Mən o dövrdə bilavasitə reportyorluqla məşğul olmasam da, redaksiyanın “ştab”ına – katibliyə rəhbərlik elədiyim üçün respublikada gedən proseslərə dair məlumatlardan, necə deyərlər, kimin əlinin kimin cibindən çıxmasından yetərincə xəbərdar idim.

...Aydını otağa dəvət elədim, rəsmi hal-əhval tutduq və gəlişinin səbəbini soruşdum, əli ilə yuxarı mərtəbəyə işarə edərək:
– Vaqifin yanına gəlmişdim, – dedi.

Heç yadımda deyil ki, səbəb nəydi: saat təxminən 11 olardı, adi, qeyli-qalsız iş günü idi, amma redaksiyada son dərəcə az adam vardı, Vaqif, yəni Bəhmənli Vaqif beşinci mərtəbədə otururdu, mən isə üçüncüdə – bu qədər məsafədə məskən salmağa Aydın özünə bab olan bir otaq-adam tapa bilməmişdi.

– Vaqiflə... xeyirdimi, – çəkinə-çəkinə soruşdum. Onacan həmişə odlu-odlu, əl-qolunu ölçə-ölçə danışan gördüyüm Aydın çox sönük tərzdə, hətta mən deyərdim ki, ümitsizcəsinə:

– Özüynən sözləşmişdik, məndən yazayıdı, – dedi.

Mən anladım: bir sıra dairələr üzrə Ali Sovetdə boş qalan deputat yerlərinə dekabrın 16-da təkrar seçkilər keçiriləcəkdə, Aydın da sentyabrın 30-da keçmədiyi dairənin əvəzinə yeni dairədən – Nərimanov rayonundakı 37 nömrəli Cıdır seçki dairəsindən namizədliyini irəli sürmüşdü və o düşüncədəydi ki, əgər “Komunist” qəzetində onun haqqında yazı verilmiş olsa, yəqin ki, bu, onun namizədliyinin ən yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinin göstəricisi olacaq və xalq deputatı (o vaxtkı seçkilərdə parlament üzvlərinin rəsmi statusu belə idi – Ş.Y.) seçilməsinə ağıllı-başlı yardım edəcək. Həmin an mən bu məqama sidq-ürəkdən şübhə eləsəm də, bunun əksini düşünənlər xeyli çoxuydu və görünür, elə Aydın da onlardan biriydi.

Mən düşündüyümü dilimə gətirdim:

– Sənə nə yazı?! Nəyin varsa, göz qabağındadır, daha sənə də seçməyib, bəs kimi seçəcəklər?

Aydın hər halda mənim də bu redaksiyada həlledici söz sahiblərindən biri olduğumu və sanki bu sözlərlə Vaqifin yazısına mane olacağımı zənn edərək ümitsizcəsinə:

– Baxma da, yazı da bir dəstəkdir, hər halda xeyri olmamış olmaz, – dedi.

Necə deyərlər, daha uzatmağın yeri deyildi, həm də bir daha təkrar edirəm ki, Aydının həmin andakı çarəsizlik əhvali-ruhiyyəsi məndən mövzunu qapatmağı tələb edirdi. Ona görə də qətiyyətlə dedim:

Sən arxayın ol, Vaqif gələn kimi ona çatdıraram, tapşıraram ki, işi sürətləndirsin. Tərtibatına isə bacarığımız dairəsində “maya qoyarıq”...

Görünür, həqiqətən də, mənim otağında oturmağın mənasızlığını başa düşərək xudahafizləşib getdi.

...Vaqif Bəhmənlinin deputatlığa namizəd Aydın Məmmədov barədə o yazını yazıb-yazmadığını xatırlamıram. Amma Aydın dekabrın 16-da xalq deputatı adını qazandı...

1991-ci il fevralın 5-də Ali Sovetin birinci sessiyası açıldı. Aydın ilk gündən məntiqli çıxışlarıyla yenə önə çıxdı, parlamentin millətlərarası münasibətlər üzrə daimi komissiyasının sədri seçildi və...

Deputatlığı cəmi iki ay yarım çəkdi – aprelin 19-da elm və siyasət üzrə həmkarı Dilarə xanım Əliyeva ilə ata yurdu Şəkiyə gedərkən avtomobil qəzasında həlak oldu.

Mən isə canlı Aydın Məmmədovun simasında sonuncu dəfə gördüyüm o məhzunluğu, o ümitsizliyi, o yazıqlığı 22 ildir ki, unuda bilmirəm...

Şakir YAQUBOV

ESSEDƏN SƏTİRLƏR

...Dissertasiya işimi rus dilinə çevirməyi Aydın boynuna götürəndə başqa tərcüməçilərlə müqayisədə ödəyəcəyim əməkhaqqının daha sərfəli olmasından başqa mənim dissertasiya işimdə qüsur sayılmış bədii üslubumun onun tərcüməsində bir cümlə, bir ifadə, bir sözün belə dəyişdirilib, yaxud əlavə edilib elmi üslubda səslənəcəyini güman etdiyimdən içimdə gizli bir arxayınlıq, sevinc duyurdum. Ancaq dissertasiyamı tərcümə edib mənə verəcəyi ayı, günü – dəqiq vaxtı dəfələrlə təyin edib, vaxt bitəndə isə birinci dəfə sözləşirmiş kimi, son dərəcə arxayın soyuqqanlıqla yeni bir müddət təyin edirdi. Müdafiəmin vaxtına lap az qaldığından mən əsəbiləşib onunla mübahisəyə girir, sözləşir, üz-göz olurdum.

“Əgər bu dəfə də aldatsa, onunla dalaşib dissertasiyamı geri alacağam” – düşünürdüm.

Akademiyanın beşinci mərtəbəsində uzaqdan mənə sarı gəldiyini görəndə, bu dəfə onun üzünə gülümsəmədim, Ədəbiyyat İnstitutu direktorunun kabinetinin önündə ayaq saxlayıb məni gözləyirdi. Ona çatanda soyuqqanlıqla əlini mənə uzatdı, sonra qoluma girdi: “Qurtarmışam, bir az qalıb, – başıyla direktorun kabinetinə işarə etdi, – Əziz müəllim çağırıb, bir dəqiqəyə girib çıxıram. Gedək bir yerdə qurtarım verim”.

Onun iş otağındakı masanın üstündə yazılarımın və onun vərəqin yarısınıncan elədiyi tərcümə işini yazıb davam etməyə başlayanda bir az toxtadım. Ancaq vərəqi yenidən yazıb doldurmuşdu, qapı açıldı. Moskvadan qonaqların gəldiyi, yenidən direktorun yanına çağırıldığı bildiriləndə o, narazılıqla başını bulayıb sakitcə:

– Görürsən də, – dedi. Ayağa qalxıb qapıdan çıxanda: – Otur gəlirəm, darıxma, çətini başlayıncadı, iki günə qurtaracam, – söylədi.

Bundan sonra Aydın hər dəfə bir-birinə bənzəməyən, orijinal səbəblər söyləyib, bir neçə dəfə yenidən vaxt təyin etsə də, məni həyəcan və narahatçılıqdan qurtara bilmədi. Hər dəfə onun yanından əliboş qayıdanda əsəbiləşir, qanım qaralır “gələn dəfə yalançı çıxsa”, ona ağır sözlər söyləmək və onunla dalaşmaq, lap yumruq davasına çıxıb münasibətlərimizə son qoymaq ağıma gəlsə də, onunla qarşılaşanda bunları bacarmırdım. Bəlkə səbəbi bir vaxt Yazıçılar Birliyinin “Natəvan” klubunda kürsüyə qalxıb bir nəfəsə söylədiyi dərin məzmunlu, parlaq bir çıxışının, ədəbi jurnallarda oxuduğum bənzərsiz tənqidi, nəzəri, analitik yazılarının, bəlkə inanıb hörmət bəslədiyim alimlərin onun barəsində söylədikləri “qeyri-adi təfəkkürü var” fikirlərinin, bəlkə birgə yarışdığı dostları, həmkarlarını on üç il irəli – qabağa buraxandan sonra gəlib onlara çatması, onları ötməsi, onları çox-çox arxada qoymasının xofu idi məni basan?..

Yox, yox, bunlar deyildi, sonralar, çox sonralar ağıma gəldi ki, dilimin bağlanmasının əsas səbəbi, yamyaşıl, işıqlı may günü ilanlar qabığından çıxan tək adamı istəyən qış paltarlarını yenidən soyunub quş kimi yüngülləşdiyi, uçmaq istədiyi bir vaxt Sabir bağının yanındakı küçədə qabağımıza çıxıb ruhu bədəndən oynadan gözəllər barəsində şirin-şirin, bir az da yangı və həsrətlə danışa-danışa Nizami muzeyinə sarı sallanarkən, bəlkə məni

özünə doğma, məhrəm bilib ürək qızdırdığından, inanıb etibar etdiyindən, onun dediklərini heç vaxt, heç kimə söyləməcəyimə əmin olduğundan (tanışlar, dostlar, deyəsən, həm də bu xüsusiyyətimə görə mənə hörmət edir) içindəki azadlıqdan, demokratik hisslərinin hüdudsuzluğundan, son dərəcə müasir-avropasayağı olmasındandı. Özünü məndən və yaşadığımız yüzillikdən min il qoca – qosqocaman sandığındandır ki, ata-anaya, bacı-qardaşa, dost-sirdaşa belə deyilməsi mümkün olmayan bir intim sirrini asanlıqla, çox asanlıqla, sanki onun həyatına dəxli olmayan bir xəbəri – “sabah havanın yağacağını” sakitcə mənə söylədi. Bu vaxtacan heç yerdə, heç kimə demədiyim və indən belə də heç yerdə, heç kimə deyə bilməyəcəyim həmin sirin qeyri-adiliyindən çox, onun bu gizli əhvalatı, bu sirri dostu və doğması olmayan mənə inanıb etibar etməsi idi. Məncə bu intuisiya, bu fəhm və qeyri-adi bu cəsarət Aydın fenomeninin bənzərsiz çalarlarından, komponentlərindən biri idi. Əslində, Aydın Məmmədov barəsində yazmaq istədiklərim bunların heç biri deyildi...

*Azər ABDULLA,
2001-ci il*

ƏBƏDİ BİR SƏFƏRDƏ

20 aprel, 1991-ci il...

Aydın Məmmədovla Dilarə Əliyevanın hələ də “müəmmalı” olduğu güman edilən avtomobil qəzası nəticəsində həlak olduqları tarix...

Onlar bu günü görmədilər, qismət deyilmiş. Ancaq bugünkü müstəqilliyimizdə Onların danılmaz xidmətləri var. İndən belə bu müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində də, dövlət quruculuğunun başa çatdırılmasında da, digər uğurlarımızda da Onların ayrıca xidmətləri olacaq. Çünki Onlar bu böyük hərəkətin təməl daşlarını qoyanlardandır. Üstəlik də, Onların sözü, xatirəsi bu gün də ürəklərimizdə, xatirələrimizdə yaşayır, bizə yol göstərir, əlimizdən tutur.

*“İnsan dünyaya bənzər –
Səfərdədir əbədi.*

*...Hətta məzardadırsa,
Xatirəsi dostlara
Bir təpə aşmaq üçün
Qüvvə verirsə əgər,
O yenə səfərdədir.
Mənzilə çox var hələ...
Səfərdədir, yol gedir...”*

...Xatirəsi dostlara neçə-neçə dağlar, təpələr aşmağa, neçə-neçə çətinliklərdən adlamağa qüvvə verən ONLAR son səfərlərindən geri qayıtmısalarsa da, şair Əli Kərim demiş, yenə də səfərdədilər. Mənzilə isə hələ çox var - əbədiyyətə qədər uzanan mənalı bir insan ömrü...

Mehman CAVADOĞLU,
publisist

BİRCƏ AYDINIMIZ

O, bizim bircə Aydınımız idi, təkimiz idi. Mən bir də Aydın qəzaya düşüb heyif olandan sonra bilmişdim ki, o, evin bircəsi imiş, anasının, atasının gözünün ağrı-qarası imiş.

Tək uşaqlar böyümürlər, dahi olsalar belə, onlar qəbirdə də atanın-ananın bircə balası, körpəcə uşağı kimi qalırlar.

İlk dəfə onu Yazıçılar İttifaqının “Natəvan” klubunda gördüm. Arıq, qəribə görkəmi heç də ona qarşı məhəbbət duyğuları oyatmırdı. Çıxış elədi və məni heyrət bürüdü. Yəqin ki, çoxlarını... İnsan yalnız öz içində, özü ilə belə danışa bilərdi. O çağa qədərki hesabıma görə, onun dediyi mətləbləri ifadə eləməyə dilin gücü çatmamalı idi. Aydın sözü, kəlməni fikrinə, düşüncəsinə qul eləməyi bacarırdı.

Aydın yuxarı dairələrə yaxın olmaq şəkəri vardı. Məncə, bu ondan irəli gəlirdi ki, Aydın xalqa sözün geniş mənasında xidmət göstərmək üçün ictimai mövqeyin inkar olunmaz əhəmiyyətini başa düşürdü.

Yaz ağzı onu sahildə, Səbayelin girəcəyində, çiçəklənmiş ərik ağaclarının yanında gördüm. Qarabağdan qayıtmışdı. Uçduqları vertolyot qəzaya uğramışdı. Təsadüfən sağ qalmışdılar.

Ara çox az çəkdi.

Eşidəndə ki, Aydın Məmmədov Qaxda avtomobil qəzasına düşüb... və dünyasını dəyişib, hönkür-hönkür ağladım.

Səbəbi yadıma gəlmir. Mən bir yol da uşaqlıqda eynilə bu sa-yaq ağlamışdım.

Vaqif BƏHMƏNLİ,
şair

AYDININ AXIRINCI SƏFƏRİ

1991-ci il aprel ayının 20-də Aydın Məmmədov müəmmalı avtomobil qəzası nəticəsində faciəli surətdə həlak oldu.

Adətən belə hallarda deyirlər: “O, həyatının çiçəkləndiyi bir vaxtda dünyadan köçdü”. Aydın arzularının çiçəkləndiyi bir vaxtda dünyadan köçdü. Uzun illərin ağrısından-acısından, sağdan-soldan aldığı zərbələrdən sonra o, nəhayət ki, dərin ağlını, güclü araşdırma və hadisələri qabaqcadan görmə qabiliyyətini, gözəl natiqlik bacarığını sərf etməyə imkan və yer tapa bilməmişdi. Parlamentdə elə ilk çıxışları ona Azərbaycanda siyasi xadim şöhrəti qazandırmışdı. Aydının bu çağadək sanki qırıq-qırıq musiqi parçalarından ibarət olan həyatı indi vahid, əzəmətli simfoniyanı xatırladırdı. Heyf ki, bu simfoniya çox qısa oldu...

...Aydının axırncı səfəri – əhədi kəsilmiş atın axırncı qaçışı idi. Aydın şəhərdən, işdən, arzuların əlindən baş götürüb qaçmışdı.

Arif ƏLİYEV

KİMİN ƏVVƏLİ, KİMİN AXIRI...

Yadıma səksəninci illərin ortaları düşür.

Dilçilik İnstitutunun dəhlizində qolumdan tutub məni boş otaqların birinə çəkərək Oljas Süleymenovdan aldığı məktubu oxudu. Çox təriflər yazmışdı elmi-tədqiqatları, onun haqqında, bəyəndiyini, sevindiyini bildirirdi. Son cümlə isə belə idi: “Mən xoşbəxtəm ki, Azərbaycan var...” O zaman demokratiya, istiqaliliyyət, suverenlik məfhumları hələ dəbdə deyildi, dərya hələ təlatümə gəlməmişdi. Lakin həmin cümlənin tək bir yozumu var idi. Türk xalqlarının önündə gedən Azərbaycan olacaq, Azərbaycan xalqının önündə gedənlərdən biri də sən.

Aydın, dostum, qardaşım, təkə bir şeylə təsəlli tapıram. Bəlkə yazıların, çıxışların kimi sənün bu qaranlıq ölümün də xalqa, vətənə aydınlıq gətirir. Amin!

Çingiz HÜSEYNZADƏ

BU GÜN AYIN İYİRMİSİ...

“Xalq istəyir ki, sevdiyi şəxslər həmişə gözünün qabağında olsunlar: tribunada, ya dar ağacında – fərqi yoxdur. Bu da eyni taxta parçalarından istəyəndə tribuna, istəyəndə dar ağacı qurmağı bacaran adamların işini yüngülləşdirir...”

Aydın MƏMMƏDOV

Aydın 20-də aldıq ölüm xəbərini. Xatırlayıram. Xatırlayırıq. Amma ayın 20-sini qarğımağa dilimiz dönməsin gərək. Ayın 20-si həm də o gün idi ki, həmin gün sən vardın. Sənli gün idi 91-in 20 apreli. Və həmin o gün saysız-sanaqsız günlərin yeganəsiydi ki, həm varlığın vardı o gündə, həm də yoxluğun. Aprelin 19-u yalnız varlığın olan gün idi, aprelin 21-i yalnız yoxluğun olan gün. Həm varlığına, həm yoxluğuna tutulan o yeganə günü – 91-in 20 aprelini qarğımağa dilimiz dönməsin gərək.

Bəlanın adamı hardan pusduğu bir müşkül!

Nazim Hikmətin sözlərindən, qəfil sürüşüb düşdü kağıza. Qoy olsun. Və elə bu andaca səni 88-ci ilin noyabr mitinqində çixış eləyən yerdə xatırladım. Səhv eləmirəmsə, noyabrın 20-si idi. Sən kövrələ-kövrələ, qəhərlənə-qəhərlənə danışırdın. Və mən

onda sənin səmimiliyinə ilk dəfə kövrəldim. İcimdən anlaşılmaz bir gizilti keçdi. İnanırım öləcəyinə...

Sən o 20 noyabr günü ölmədin. Qanlı 20 Yanvarın xatası da səndən sovuşdu. 20 aprel dolanıb gəldi, xatası da başında çatladı. 20 aprelin xatasından sovuşsaydın, Əlisəmid Kür demiş, 20 noyabrda qəzaya uğrayan vertolyotdan külün çıxacaqdı. Bəlkə də yox. Amma nə fərqi?! Bir ay öncə, martın 19-da, saat 13.45 dəqiqədə “20 yanvar” metrosunun birinci vaqonunda, Rafiq Babayevin bircə addımlığında uçuşan qəlpələrə tuş gələcəkdin və martın 20-də yenə də varlığın yox, yoxluğun var olacaqdı.

Bəla hardan pusur səni, bilmək olmur!

Və qarşıdakı günlərdən biri aprelin 20-si olasıdır. 20 aprel 1994-cü il. Sənin yoxluğunun üçüncü ilinin var olduğu gün. Və sən yenə gözümlə önündəsən. Sən yenə tribunada – yenə başımızın üstündə, yenə ayağımızın altında, yenə güllələnmiş yarpaqların arasında, yenə külə dönmüş vertolyotda, yenə partladılmış vaqonda, yenə Kiş kəndindəki balaca qəbiristanlıqdakı qaranlıq məzarında – Sən yenə dar ağacındasan...

*...Eşidirsənmi, Aydın?!..
“Amma necə eşidəsən? –
İki il yeddi ayın ayrılığıyla
tutulub qulaqlarımız,
bir yandan da bu yağış...”
...Görürsənmi, Aydın?!..
“Amma necə görəsən? –
Qurtarmayıb hələ də
aramızdan keçib gedən
qatarın vaqonları,
bir yandan da...”*

Vaqif Səmədoğlunun misralarıdır, qəfil sürüşüb düşdü kağıza. Qoy olsun. Və elə bu andaca...

* * *

“Onun maşını ağaca dəyəndə o hələ də axtarır və özü-özündən cavab tələb edirdi. İnanmıram ki, həmin anda o, axtardığı cavabı tapmış olaydı. İnanmıram ki, o suallara cavab tapmaq ümumiyyətlə mümkün olsun...”

İlk baxışdan çox adi görünən bu sözlərin müəllifi mən olmadığım kimi, ilkin ünvanı da şəxsən Aydın Məmmədov olmayıb. Və mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, bu sözlərin mənim qələmimdən çıxmadığına haqlı olaraq zərrə qədər də təəccüblənməyən oxucular onların Aydın Məmmədov barəsində söylənilmədiyini oxuyanda bərk təəccübləndilər: hər halda XX əsrin nəhəng sənətkarı Uilyam Folknerin XX əsrin digər nəhəng sənətkarı Albar Kamyu haqqında otuz il öncə söylədiyi bu sözlərin Aydın Məmmədovun boyuna yüzdə yüz biçilmiş olduğunu onu insancasına tanıyıb insancasına duyanların bu gün ən azı hər beşindən dördü, hər onundan doqquzu təsdiqləyə bilər: bəli, onun maşını ağaca dəyəndə o hələ də axtarır və özü özündən cavab tələb edirdi...

Aydın Məmmədov haqqında yazanların, danışanların, onu xatırlayanların əksəriyyəti Aydının darıxdığını qeyd edirlər və bu, insafən çox dəqiq müşahidədir. Aydın həqiqətən darıxırdı. Çünki Aydın tək idi. Tək və tənha. Aydın tək və tənha idi, ona görə də özünü Aydının dostu sayanlara şəxsən mənim yazdığım, Aydının “dostluqda bivəfa çıxdığından gileylənən” inciklərə isə gülməyim gəlir. Bizim heç birimiz Aydının dostu olmamışıq, baxmayaraq ki, Aydına bircə yol dilucu salam verənlər indi özlərini onun

yaxın tanış, adicə tanışları isə özlərini onun ən yaxın dostları, sirdaşları kimi qələmə verirlər. Bizim heç birimiz Aydının dostu olmamışıq, baxmayaraq ki, hamımıza “dost” deyirdi. Və əslində heç mümkün də deyildi ki, biz onun, yaxud o bizim dostumuz olsun. Çünki Aydın yaxınımı, uzaqımı, keçmişimi, gələcəkmi, pismi, yaxşımı – ancaq istənilən halda tamamilə ayrı bir dünyanın adamı idi və bütün ömrü boyu sirr dolu gözləri, sual dolu baxışları, möcüzə dolu varlığıyla həmin dünyaya sarı addımlayırdı; bizsə ondan ötrü bu yolda geyib köhnələtdiyi kostyumu, sürtüb dağıtdığı ayaqqabısı, yaxud udduğu hava, içdiyi çay kimi adicə vasitələr idik. Biz sadəcə olaraq adicə vasitələr idik, o isə öz yolu, öz cığı-rıyla otu da, ağacı da, suyu da, havası da, adamları da, quşları da bizdən olmayan öz ayrıca dünyasına sarı addımlayırdı: sıxıla-sıxıla, tələsə-tələsə, darıxa-darıxa. Beləcə sıxıla-sıxıla, tələsə-tələsə, darıxa-darıxa aramıza düşüb alınına yazılmış tək və tənha taleyini, qismətinə düşən qərib və kimsəsiz ömrünü yaşayırdı – cırtdanlar arasındakı nəhəng Qulliver kimi!

...Və günlərin bir günü onun məşını ağaca dəyəndə biz səksənib yuxudan ayılan kimi olduq və bir göz qırpmında Aydınla bağlı içimizi gəmirən min bir sualın cavabını tapdıq. Aydın isə bizə bəlli olmayanlar hamısı çoxdan bəlli idi və bu dünyada ona bəlli olmayan tək bircə sualın cavabı qalmışdı.

...Və mən gün işığına inandığım kimi inanıram ki, son dəfə əyləşdiyi o məşın o ağaca çırpılan anda Aydın o sualın cavabını bilməyə imkan tapdı. Gün işığına inandığım kimi inanıram...

Mahir N. QARAYEV

HEYİF SƏNƏ...

“Sən nə istəyirsən, Aydın Məmmədov?”

Bu sualı son söhbətlərindən birində özün vermişdin özünə.

“Rahat oturub dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələr yazmaq istəyirəm. Bir ata kimi uşaqlarımın dərdiylə, səriylə məşğul olmaq istəyirəm”.

Ancaq başqa dərd-sərlər uşaqlarının dərдинi, sərinə üstələyirdi. Həmin söhbətdən yarım ay sonra Dağlıq Qarabağda, taleyinə duman çökmüş Şuşanın üstündə hava yolunda qəzaya uğradığını eşitdik... Bu, qurulmuş qəsdidiymi, qərəzsiz yol hadisəsiydiymi, qədərin xəbərdarlığıydımı, deyə bilmərik, ancaq ölüm onda sənə bir az da yaşamaq imkanı vermişdi.

Gözdənlığı verəndə sözün arasına söz qatırdın, elə bil heç ölümün səndən sovuşduğuna sevinmirdin.

“Səfərdən qayıdım, “Yol”a bir məqalə yazmaq fikrim var. Siyasətdən, ədəbiyyatdan, dilçilikdən kənar. Balalarım qarşısında etirafımı yazmaq istəyirəm. Dünya ölüm-itimdir”.

Uğursuz son səfərin üstündə bunu da sən demişdin, Aydın müəllim.

Bəzən dediyini eləyə bilmirdin. Nə qədər yarımçıq işlər qoyub getdin balalarına, dostlarına, yoldaşlarına, elmə, ədəbiyyata, Azərbaycan xalqına. Başladığın yolun çoxu yarıda qırılırdı. Ömrün kimi.

Yol səni çəkirdi. Kimin ağına gələ bilərdi ki, yarım ay əvvəl
sənə aman verən ölüm səni ata yurduna, dədə-baba ocağına ge-
dən yolun üstündə gözləyərmiş? Son səfərin səni, dünyanın
yarısını gəzən, çox uzaq yolları yorğun salan Aydın Məmmə-
dovu Kiş kəndinin qəbiristanlığına aparırmış?

Heyif sənə, Aydın Məmmədov!

Mətin OSMANOĞLU,
Vələh HÜSEYNOĞLU

UCUZ ÖLÜMLƏRLƏ ÖLÜRÜK

*Faciəli şəkildə həlak olmuş Dilarə Əliyeva
və Aydın Məmmədovun xatirəsinə*

Ucuz ölümlərlə ölürük, Allah,
Yaman nəzərlərə gəlirik, Allah!
Bu ağır oturan, bu batman gələn,
Kədəri həmişə yaxından gələn
Bu xalqın başına bir az duz dola,
Yandır, yanğın düşən ocağımızda.
Ucuzca ölümlər çıxıblar yola,
Meydan sulayırlar torpağımızda.

Biz niyə son vaxtlar belə olmuşuq?
Ucuz ölümlərlə ölənlər olmuşuq.
Bəs deyil, nə qədər ölmüşük, Allah?!
Kimin qəzəbinə gəlmişik, Allah?!
Nakam gedənlərin ruhudur, yoxsa
Çəkib sınaqlara qırır bizləri?!
Dəyişən tarixin çarxıdır, yoxsa,
Yetişib dövrəni abırsızların?!

Niyə qismətimiz belədir, Allah?
Bu nədi, bu nədi, bu nədi, Allah?
Yoxsa səhvimizin qaxıncıdımı,
Yoxsa Xətənin qılıncıdımı?
Bəlkə tiyəsinə göstərir bizə,
Deyir, düşməmişəm kəsərdən hələ.
Deyir, qatmayıbsız ürəyinizə
Yadigar qoyduğum hünərdən hələ.

Bu axı kimlərin ruhudu, Allah,
Yuxusa, nə cürə yuxudu Allah?!
Bu qədər günahsız ölüm olarmı?
Bu qədər cavabsız ölüm olarmı?
Boş yerə nə qədər qırılmaq olar,
Bu qanlar Allahın bəsidə bəlkə?!
Ucuz ölümlərdə başqa səbəb var,
Boş qalan yurdların səsidir, bəlkə?!

Nə deyər bu ucuz ölümlər bizə?
Bəlkə at çapmağı yadırgamışıq,
Qılınca oynatmağı yadırgamışıq?
Başımız qarışıb qurban verməyə,
Qələbə çalmağı yadırgamışıq.

Təzə qurbanları vermişik indi,
Təzə dağ çəkilib ürəyimizə.
Sual qarşısında durmuşuq indi,
Nə deyir bu ucuz ölümlər bizə?

Paşa BABAKƏRLİ

KÖRPÜSALAN

1987-ci ildə gənc şairlərin Alma-Atada keçirilən Ümumittifaq festivalına yola düşməzdən bir gün əvvəl təsadüfən çayxanada Aydın Məmmədovla rastlaşdım. Onda hələ təzə-təzə tanış olurduq. Oljas Süleymenova salam göndərdi. Heç güman etməzdim ki, Aydının salamı bu görkəmli ədiblə tanışlığımıza körpü salacaq, sonradan Oljasın şeirlərini pis-yaxşı Azərbaycan dilinə çevirəndə əlimdən tutacaq, hər dəfə Oljasla görüşəndə o, birinci növbədə Aydından hal-əhval tutacaq, salam göndərəcək. Üstəlik, hər dəfə bu iki ədibin arasındakı ünsiyyətin, doğmalığın yalnız şəxsi dostluq yox, eyni zamanda Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri arasında körpü olduğunu hiss edəcəksən. Nə yaxşı yer üzündə körpüsəlanlar varmış...

*Akif ƏHMƏDGİL,
şair-tərcüməçi*

SƏNİ YOL ÇƏKİRMİŞ...

Əziz bir adamımızı, Aydın Məmmədovu itirdik. İş yoldaşımız idi (Tərcümə Mərkəzində onu sədr qiyafəsində görən bir nəfər də tapılmaz), oturub dərhləşirdik, söz-söhbətimizlə dünyanın sağından vurub solundan çıxırıdım, amma çay içə-içə o baş-bu başa ələk-vələk elədiyimiz bu dünyanın fani olduğu nə onun yadına düşərdi, nə bizim.

Əslində, mən hələ də özümü bu acı həqiqətə inandıra bilmirəm. Çünki ölümün yaddaşı bir göz qırpmı, ömrün yaddaşı zamanın ucu – sonu görünməyən baxışıdır. Bu mənada, Aydın ömrünün boşluğuna öyrənmək mümkün deyil.

Axır vaxtlar, nədənsə, üz-gözünə bir tutqun kədər qonmuşdu. Amma o kədərlə tək-təkinə qalmaqdan yaman qaçırdı, bütün günü bir yerdə qərar tuta bilməzdi, elə bil, beləcə, öz kədərinin başını qatmaq istəyirdi. Ya bəlkə yorulmuşdu. Amma nədən yorulmuşdu? Onu bir Allah bilirdi, bir də özü.

Səni yol çəkirmiş, Aydın Məmmədov. Mən bunu “Xəzər” jurnalında sənin tərcüməndə dərc olunacaq “Kərbəla” povestini bir də əvvəldən axıracan oxuyanda başa düşdüm. Sən yola, əbədiyyətə qovuşdun, biz sənsiz qaldıq.

YAŞAR,
yazıçı

AYDININ YUXUSU

Aydın bəy vertolyot qəzasının ciddi təsiri altında idi. Elə bil hadisə dünən baş vermişdi – heç unuda bilmirdi. Və elə hey deyirdi ki, Polyaniçkonun işidir. Zarafatından da qalmırdı. Deyirdi, pilot cəld tərپənməsəydi, siz parlamentdə məni bir dəqiqəlik sükutla yad edəcəkdiniz. Bu sözlər heç zarafata da oxşamırdı – çünki Aydın bəy həmin gün ovunmaq bilmirdi. Yaxşı yadımdadır ki, həmin günlər Aydın bəy ölüm barədə və özü haqqında yaman çox danışırdı...

...Ertəsi gün biz onunla əvvəlcə yuyunmağa getməliydik. Amma Aydın bəy fikrini dəyişdi. Dedi, qanım qaradı, pis yuxu görmüşəm. Soruşdum ki, nə yuxudu o elə? Dedi ki, guya mən ölmüşəm, yasımdır. Çox pis yuxuydu... Oyananda sağ olduğuma sevindim, Allahın balalarına yazığı gəlib.

Yuxu yaman təsir eləmişdi ona. Yadımdadır ki, heç üzünü də qırxmadı. Aprelin 20-də biz Qax məktəblərinin birində görüş keçirdik. Üçümüz də çıxış etdik. Aydın çıxış eləyəndə yerdən dedilər ki, biz bu raykom katiblərini deputat seçmişik, amma üzrlərini görə bilmirik. Aydın da yarıciddi, yarızarafat və hamının yanında qalan bir cavab verdi: “Siz çox xoşbəxt adamlarsınız ki, onların üzünü görmürsüz, biz bədbəxtlərsə, hər gün onlarla üz-üzə gəlməyə məcburuq”.

Nə illah elədimsə, onu evə apara bilmədim. Əvvəlcə danışmışdıq ki, bizə gedəcəyik. Sonra fikrindən daşındı, dedi ki, sənin oğlun təzə doğulub, qoy qırxı çıxsın, hədiyyə alıb gələrəm...

Yaxşı yadımdadır, tez-tez deyirdi ki, çiyələk mürəbbəsiylə yaxşı bir çay içərdim. Dedim, gedək bizə, evə qalxmazsan, elə həyətdə oturarıq, anam da sənə çiyələk mürəbbəsiylə yaxşı bir çay verər. Razılaşmadı...

...Aydın bəyi axtarmağa çıxdım. Dedim, indi qayıdaram. Nə ağılıma gəlirdi ki, Aydın bəy daha yoxdur və bir azdan Dilarə xanım da keçinəcək. Heç kəs Aydın bəydən mənə bir söz demirdi. Həyətdə düşəndə təcili yardım maşınını gördüm. Tez yaxınlaşıb baxdım və gördüyümdən dəhşətə gəldim: Aydın bəy eləcə qan içində uzanmışdı və pencəyinin üstü qanlı idi. Yadımdadı ki, möhkəm qışqırdım... Və yenə də inanmırdım ki, o sağ deyil; elə bilirdim yaralıdır...

*Arif HACIYEV,
səbiq millət vəkili*

AYDIN MƏMMƏDOVSUZ QIRX GÜN

Aydın Məmmədovun ölüm xəbərindən gün-gün, həftə-həftə ayrıldıqca, dünya get-gedə öz axarına düşdükcə ötən günlərə qayıdıram, yaxın, doğma adamları, onu tanıyanları və sevənləri ürəyimdə ağrıyla dindirməyə, dəfələrlə danışdığım xatirələri ağ vərəqlərə köçürməyə başlayıram.

Aydın müəllimin son aylarda keçirdiyi və çəkdiyi ağrıları danışdığı adamlardan biri də mən olmuşam. Onun dilindən eşitdiyim səmimi və böyük həqiqətlər hələ də məndən ötrü diridir. Bu uzaqgörən, siyasətdə və iqtisadiyyatda ölkənin və respublikanın vəziyyətilə bağlı verdiyi proqnozların dəfələrlə düz çıxdığını görüb heyrətləndiyim adamın birdən çaşıb bu siyahıya öz ölüm duyğusunu da qatması indi-indi mənə çatdıqca, bir vaxt zarafata salıb üstündən keçdiyim, indi yadıma düşdükcə içimi göynədən sözləri dipdiri məxluq kimi görürəm.

Tərcümə Mərkəzi yaranandan dəfələrlə mənə iş təklif etmişdi və həmişə də bu təklifin mənim üçün nə qədər dəyərli olduğunu anlasam da, etiraz edirdim. Axırınıcı dəfə ötən ilin avqustunda yenə bu söhbətin üstünə qayıdanda etiraza heç bir yer qalmamışdı.

Təskinliyim odur ki, birgə işlədiyim bir neçə ay müddətində bizim onu tez-tez incitdiyimiz, durduğu, dayandığı yerdən, məşğul

olduğu işlərdən çox-çox aşağı şeylərlə başını qatdığımız, vaxtını aldığımız günlərdə həmişə, hər dəqiqə Aydın Məmmədovun böyüklüyünü hiss etmişəm. Onunla işləmək adamdan böyük daxili mədəniyyət, qanacaq və ağıl tələb edirdi. Tərcümə Mərkəzində heç vaxt Aydın müəllimin sədrliyi hiss olunmazdı, xırda idarə işlərinə o qədər də fikir verməzdi. Amma mən bir neçə ay müddətində müxtəlif təşkilatlarla əlaqələrdə həmişə onun adının mərkəzə necə dayaq olduğunu hiss etmişəm. İşçilərinin orta yaşı otuzdan aşağı olan Tərcümə Mərkəzinə Aydın müəllim istedadlı cavanları seçib yığmışdı. Etimad göstərirdi, müstəqilliyə, sərbəst düşünməyə və işləməyə yönəldirdi.

Otağının qapısı heç vaxt bağlı olmazdı. Mərkəzin ən səsliliküylü yeri də buraydı.

– Aydın müəllim, sən Allah, bu qapını ört.

– Darıxıram, tək qalanda darıxıram. Neyləyim ki, xasiyyətimi dəyişə bilmərəm. Buradakıların çoxu mənim dostumdu, yoldaşımıdı... Mən onları heç nəyə dəyişməyəm.

Təxminən dörd ay çəkən seçki kampaniyasında Aydın müəllimlə birgə olmuşam. Seçkilər zamanı onun sarsıntılarının, ağrıların şahidiyəm. Camaatın seçkiabağı görüşlərə və seçkilərə az gəlməyindən, üzə vurmaya da, hiss edirdim ki, narahatdı. Əgər hamının tanıdığı və sevdiyi Aydın Məmmədova bu cür “etimad” göstərilirdisə, o biri “namizədlərin” vəziyyətini təsəvvür edirəm. Görünür, sessiyadakı çıxışlarında “necə seçildiyimizi axşamlar öz-özümüə hesabat verək” deməyi də o seçkilərdə Aydın müəllimin keçirdiyi əzab və ağrılardan irəli gəlirdi. O əzabın yolu mənə tanış idi. Seçkiabağı görüşlərdə arabir ona deyilən haqsız sözlərə dözməyəndə bayaqdan təmkinlə dinlədiyi adamlara öz həqiqətlərini elə səmimiyyətlə və ağırla deyirdi ki, hətta o haqsız sözləri deyən kəs də tab gətirmirdi. Neçə belə hadisələrin sonu həmin adamların üzrxahlığı ilə nəticələnmişdi.

Təskinlik tapdığım bir də odur ki, seçkiqabağı günlərdə, populyar siyasətçinin onun rəqibinə səs verməyə çağırdığı məktubuna əsəbiləşdiyi vaxtlarda da onu tək qoymamışam.

Deputat seçiləndən sonra Qarabağa getdik. Ağdamda, Ağcabədidə olduq. Bərk yorulmuşdu. Cabirlə çalışırdıq, əlimizdən gələni edirdik ki, onu bu haldan qurtaraq. Amma bizim bütün cəhdlərimiz onun canına hopmuş uzun illərin yorğunluğunu çıxara bilmirdi. Əslində özü də dinclik həsrətindəydi. Amma, görünür, dinclik onun üçün nəsə əlçatmaz bir şey idi.

Təbiətin gözəlliklərinə aludə deyildi, təəccüblənmirdi. Amma deyirdi ki, təbiətin ən çox sevdiyim vaxtı otların təzə-təzə göyərdiyi, ağacların tumurcuqladığı çağlardı, elə istəyirəm ki, yaz-qabağı gedəm, kürəyimi söykəyəm tumurcuqlayan ağaca, mənim yorğunluğum ancaq o cür çıxar. Neçə dəfə bu barədə söhbətimiz olmuşdu və çalışırdım ki, onun arzusunu ürəyində qoymayam. Otların təzəcə göyərdiyi, ağacların təzəcə tumurcuqladığı vaxtı, yəni aprelin axırlarını gözləyirdim.

Rayonlara səfər etməyi çox sevirdi. Dəfələrlə kefi yaxşı olan da günün hər hansı bir vaxtında “çıxaq gedək” deyirdi. Gedirdik rayona, amma orda da dura bilmirdi. “Mənimki yoldu”, – deyirdi. “Ən gözəli yolda olmaqdı, yol getməkdi”. İndi dəfələrlə dilindən eşitdiyim bu sözləri yolda faciəli ölümündən sonra yadıma salanda tüküm ürpəşir.

Şuşada vertolyot qəzasından sonra bazar günü, aprelin 7-si görüşdük, oturub dərhləşdik. İşdən, mərkəzdən hal-əhval tutdu. Vertolyot qəzasına işarə edib:

– Heç pis oldular, sən Allah? – soruşdu.

Cəmi iki həftə sonra, o dəhşətli xəbərdən Tərcümə Mərkəzində bir-birinə dəyən işçilərin, hönkür-hönkür ağlayan qızların, kişilərin sifətlərinə baxa-baxa gözümün yaşını boğa bilməyib üzümü divara çevirəndə o söz yadıma düşdü:

– Çox pis oldular, Aydın müəllim! – dedim.

O zamansa “Allaha şükür, salamatçılıqdı” təskinliylə bir-birimizi ovutmağımızdan, onu sevən adamlardan danışıb: “Vallah, səni çox istəyirlər”, – demişdim.

Onu, doğrudan da, çox istəyirdilər. Küçədə, bazarda, rayonda, şəhərdə onun başına yığışan camaatın “axırımız necə olacaq” suallarına bu “Allah sevən”, yaxşı adam təmkinlə, müdrikliklə cavab verirdi.

“Mənim sözüm hələ qabaqdadır”, – deyirdi. O nə sözüydü, görənlər? Dəfələrlə ağrıyla danışdığı, mənim tablaya bilmədiyim acı həqiqətlərdənmi, yoxsa insani münasibətlərdən, səmimiyyətin yoxa çıxmasındanmi? Jurnalist dostlarımıza həmişə deyirdi: “Məndən həmişə tənqidçi kimi, ədəbiyyatşünas kimi, siyasi xadim kimi müsahibə götürmüsünüz. Bir insan kimi, ata kimi ailədən, evdən-əşikdən danışmaq istəyirəm”. Bunu Aqilə də demişdi, Mehmana da, lap sonda Mətiyə də. Və hər dəfə də o yazılmamış müsahibədən danışır. Həmişə də onun söhbətləri həmin müsahibəni sonraya saxlayır. Görünür, bir insan kimi son müsahibələrini vermək qisməti deyilmiş.

Dünyada hər şeydən çox üç balasını sevirdi. “Öz balalarına rəva bilmədiyini başqalarına da rəva bilmə”, – söyləyirdi.

Həmin o 7 apreldə çox şeylərdən danışdıq. Bayılda “gecəqondu” evdə yaşayırdı. Tikdirmək, genişləndirmək istəyirdi. Deyirdim, Aydın müəllim, sənin bu hökumətdən ev almağa haqqın yoxdumu?

– Rəşad, mən deyə bilmərəm ki, mənə ev verin. Desəm, danışa bilmərəm. Bir də ki, ölərəm, yaqın yasıma gələcəklər, evimi görəcəklər. Onda görənlər necə yaşamışam, yadlarına düşər, bari balalarımçün fikirləşərlər.

Bunu aprelin 7-də demişdi. Təxminən beləcə söyləmişdi. On beş-iyirmi gün sonra, onun faciəli ölümündən bir neçə gün keçmiş gəlib şəhərin müxtəlif yerlərində Aydın müəllimin ailəsinə ev təklif eləyirdilər. Və mənim yadıma onun sözləri düşürdü.

Həmin 7 aprel günü, demək olar ki, bir yerdə olduq. Dəniz qırağına getdik. Çox adamlarla görüşdü. Ağsaqqal Abdulla İbrahimov onu qucaqlayıb kövrək səslə: “Şükür Allaha, salamatsan”, – dedi.

Hamı “çox şükür, salamatsan” deyirdi və hamı da deyirdi ki, gözəlləşmişən (O doğrudan da gözəlləşmişdi). Və Aydın müəllim də neçə dəfə həmin o vertolyot qəzasının necə baş verdiyini hər soruşsana danışırdı.

“Vertolyotdan atılandan sonra bunu (cibindəki balaca, yaşıl cildli Quranı göstərirdi) cibimdən çıxartdım və hamı bir-bir gəlib öldü. Bizi Allah saxladı və nə yaşayırıqsa qənimətdir”, – deyirdi.

Aprelin 18-də Bakıdan çıxanda həmin kostyumu, paltonu geyinməmişdi. Və mən indiyəcən də bilmirəm, ayın 20-də o yaşıl cildli Quran Aydın müəllimin cibində olub, yoxsa yox.

Sonrakı günlərdə hiss edirdim ki, hələ vertolyot qəzasının təsirindən tam ayrılmayıb.

Aydın müəllimin son saatlarının, son dəqiqələrinin şahidi olan dostum Arif Hacıyev bu günlərdə gəlmişdi. Və Aydın müəllimin sonuncu gecə gördüyü yuxusundan, sonuncu saatlarda elədiyi söhbətlərdən danışırdı. Həmin sözlərdən də ölümqabağı hissələrin ovqatı duyulurdu. Arif deyirdi ki, həmin gün danışmağa həvəsi yox idi.

Aprelin 20-də, dəfn günü qədim Kiş kəndinin başının üstündə gəzən tənha bulud da ağlayırmış. Onu torpağa qoyanda kəndin başının üstünü alan və dəfnə toplaşanların hamısını heyrətləndirən göyqurşağının çıxması da, bəlkə, Tanrı salamıydı.

Bu gün Aydınısızlığın qırxıncı günüdür. Şəkiddə, qədim Kiş kəndində, artıq boy atan yaşıl otların, yarpaqlayan ağacların arasında, Aydının məzarı başındaydıq. Və mən soruşmaq istəyirəm:

– Yorğunluğun çıxdımı, AYDIN müəllim?

*Rəşad MƏCİD,
şair; 1991*

ONU HƏMİ TANIYIRDI...

Bu çayxana Tərcümə Mərkəzinin beş addımlığındadı. Mərkəzin işçilərinin hamısı Səmayə xalanı, Vəqifi yaxşı tanıyırlar. Sağlığında Aydın Məmmədov da bura gələrmiş – iş yoldaşlarıyla, tanışlarıyla, dostlarıyla. Hərdən də tək gələrmiş...

Səmayə Hüseynova:

– Bir də görürdün səhər saat 7-də, 8-də gəlirdi... Çox vaxt da bircə stəkan çay içib dururdu. Çox az danışardı, rəhmətlik. Həmişə eyni stulda oturardı. Tez-tez Qarabağı, baş verən hadisələri soruşardım ondan. Hər dəfə: “Səbr eləyin”, – deyərdi... Sakit-sakit danışması vardı. 90-cı ilin yanvarından sonra soruşanda dedi: “Bir ildən sonra bir-bir bizi şəhid eləyib xiyabanı genişləndirəcəklər!..” Bax bu sözlər Aydın müəllimin sözləriydi... Çox mehriban adamıydı, kasıbın tərəfkeşi idi. Mən sadə, savadsız qadınam. Həmişə suallarına cavab verərdi. Deyirəm, kaş ki, onu heç tanımayaydım... Onun ölümü çox yandırdı bizi. Qəbrinin üstə getmişdik. Aydının anası da oradaydı. Qəbrin qarşısında çöküb ağladım. Anası şax, başını dik tutub dayandı. Aydın kimi... (Səmayə xala ağlayır). Aydınım da o cür başını dik tutub yeriməsi, oturması vardı. Onu televizorda o cür göstərəndə, o verilişdə... (ağlayır) 3 gün... ağladım... (“Ağlı-qaralı dünya” verilişi nəzərdə tutulur. Bir də o məsələyə qayıtmaq istəməzdim. Bu haqda o vaxt qəzetlər yazmışdı. Rejissorun ayrı-ayrı kadrları montaj etməklə

qəsd xarakterli “ustalıǵı” A.Məmmədovu tanıyan və sevənlərin hiddətinə səbəb olmuşdu – Q.Y.). Aydın kimi adamlar dünyaya tək-tək gəlir.

Vaqif Məmmədov:

– Mehriban adam idi. Səhər tezdən gəlirdi çayxanaya. Məndə həmişə təzə qəzetlər olurdu, onlara baxırdı. Daha çox mərkəzi qəzetləri, “İzvestiya”nı oxuyurdu. Bizimlə çox yaxın idi. Səmayə dediyi kimi, həmişə eyni yerdə oturardı. Qəribədi ki, Aydın Məmmədovun ölümündən sonra ilk dəfə onun oğlu çayxanaya gələndə həmin yerdə oturdu.

Bir daha Aydın Məmmədovun o çayxanaya “yolu düşmədi”. Bütün ruhlar kimi son nəfəsdən sonra uca maviliyə doğru uçdu.

Qurban YAQUBOĞLU,
şair-publisist

AYDIN HAQQINDA DEMƏK İSTƏDİKLƏRİMDƏN BİR YARPAQ

Bu məmləkətin övladlarında qan yaddaşı deyilən şey varsa, deməli, bu dünyada nə vaxtsa Aydın Məmmədov kimi ziyalının olduğu unudulmamalıdır. Aydın öz narahat dünyası ilə əlləş-əlləşə bacarığını xalqının maariflənməsinə yönəltdi. O bu xalqa alim olmaqla yanaşı, siyasətçi kimi də gərəkli olduğunu anlayırdı. Hələ 1990-cı ilin iyul ayında Aydın deyirdi: “Son zamanlar hamı başlayıb siyasətdən danışmağa. Məncə, bunun əsas səbəblərindən biri peşəkar siyasətçilərimizin olmamasıdır. Əgər biz şairlər, tənqidçilər, rəssamlar görsək ki, söz deyən gözəl siyasətçilərimiz var, onda ən azı etika xatirinə ağzımıza su alardıq. İndi isə nə qədər ki, belə siyasətçilərin bolluğuna düşməmişdik, qoy mən də öz fikrimi söyləyim”. Və bu zərurət qarşısında siyasətə qoşulan Aydın Məmmədovun ən gərgin anlarda dediyi sözlər, fikirlər bir çox mətləblərə aydınlıq, duruluq gətirərdi. Onun Ali Sovetin tribunasından, 4-cü mikrofondan etdiyi çıxışlar ayağını yerə döymək, fit çalmaq yarışına qoşulan kommunist bloku susmağa, heyranlıqla qulaq asmağa məcbur edərdi.

Aydın Məmmədov 1988-ci ilə qədər tanıyanlar üçün o həm də ədəbi mühitin ən ipə-sapa yatmaz tənqidçisi idi. O zamanlar Aydın biz tələbələrə daha çox oturub-durmaqdan zövq aldığını bildirərdi. Deyərdi: “Sizin sözlərinizin işığı yaşlılarıminkindən gurdur. Onlarla uzaqbaşı bir saat söhbət eləmək olur, sonra darıxıram”. Bəli, Aydın Məmmədov həm də belə bir adam idi. Bəzən onun səmimiyyətindən, səxavətindən başımız gicəllənər, hərdən lap ağını çıxarardıq. Bu şıltaqlıqlar sanki ona təsir etmirdi. Belə anlarda deyərdi: “Durun gedəyin, sizə bir qonaqlıq verim”. Səya gəlməyən bu “qonaqlıq”larda biz öz aramızda sözləşərdik ki, heç kim Aydının sağlığına tost deməsin. Görək özü dilə gələcəkmi? Aydınə kələk gəlməyin bu dünyanın özünə kələk gəlmək qədər çətin bir iş olduğunu hamımız gözəl anlasaq da, uğursuz cəhdlərimizi inadkarlıqla davam etdirməkdən yorulmurduq. Və təbii ki, hər dəfə də Aydın bizim ssenarimizə daxil olan “tələdən” ustalıqla yayınıb, tələ yiyələrini, yəni bizləri tələyə salardı. Yarıpərt, başımız dumanlı halda dağılışırdıq.

Son vaxtlar hər şeyin onu yorduğundan gileylənərdi. Biz isə bunu sözgəlişi hesab edib deyərdik: “Nə yorulmaq salmısan, səni siyasi olimpin zirvələri gözləyir”. Gülərdi... Deyərdi ki, hələ çox cavansınız, elə buna görə də bilmirsiniz Aydının istəyi nədir. Bax elə beləcə də deyərdi...

Bəs nə istəyirdi bu dünyadan Aydın Məmmədov? Çox şey istəmirdi Aydın! İstədiyi isə ancaq bunlar idi: “Mən rahat oturub dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələr yazmaq istəyirəm. Bir ata kimi uşaqlarımın dərdiylə, səriylə məşğul olmaq istəyirəm. Əfsus ki, buna imkanım çatmır”.

...Aydının imkanı ancaq öz əcəlinə tələsməyə, ölümünə qovuşmağa çatdı.

Elçin SƏLCUQ

AYDININ ŞƏKLİ ÖNÜNDƏ

Bu gün sənin qələm dostlarından biri mənə deyəndə ki, İlham, sən Aydını yaxından tanıyısan, onunla dostluq etmişən, yadımda qalan xatirələrini yaz – fikirləşdim nə var ki, səndən yazmağa, axı mən sənənin həyatının çox səhifələri ilə tanışam. Ancaq səhv edirəmmiş, səndən xatirə söyləmək çox-çox çətinmiş.

Sən çox mürəkkəb həyat sürmüşən. Əlinin pulla oynadığı vaxtların da olub, pulsuz-parasız günlərin, kasıbçılığın da. Ancaq bir-birinə zidd olan bu hallar səndəki olan sadəliyi, insanpərvərliyi itirməmişdi. Ona görə harda olsa da adamlar səni görməyə, eşitməyə çalışırdılar. Yadımdadır, sənənlə Şəkidən gəlirdik. Yolda maşının benzini qurtardı. İstirahət günü idi. Hansı sürücüdən xəbər aldım, dedilər ki, Bakıya qədər heç bir yerdə benzin yoxdur. Xeyli vaxt durduq yolun kənarında. Yanımızdan sürətlə keçən maşınlardan biri dayandı. Avtobusdan sərnəşin düşürdü. Mən cəld sürücüyə yaxınlaşdım:

– Qardaş, bəlkə mənə bir az benzin verəsən, qalmışam yolda. O bildirdi ki, benzin yoxdur. Mən əl çəkmədim.

– A kişi, bir bax maşında kimi aparıram, axı o, sabah parlamentdə olmalıdır.

Sürücü dedi ki, Peyğəmbərin bacısı oğlu olsa da verə bilmərəm. Sürücünün yoldaşı avtobusdan düşmüşdü. O, bizim “Volqa”ya baxanda səni gördü. Tez qaçdı sürücünün yanına:

– Nazim, maşında oturan Aydın Məmmədovdur.

– De sən öl?

Sürücü səni görən kimi:

– Belə bir oğlanı yolda qoymaq günah olardı, – dedi.

O, avtobusun çəmində qalmış benzini süzdü bizim “Volqa”ya. Sərnişinlərin heç biri etiraz etmədi. Onların hamısının üzü gü-lürdü, sevinirdilər ki, sənin işinə yarayıblar.

Yaxınlıqdakı yeməxanadan çıxan adamlar, avtobusun sər-nişinləri “Volqa”nı əhatə etmişdilər.

Yola düşdük – yol uzun, yanacaq az. Ucara az qalmış bir milis müfəttişinin maşını dayanmışdı. “Volqa”nı onun yanında saxladım.

– Serjant, artıq benzinin var?

– Məni dolamısan nədir? Benzin satanam sənin üçün?

Düzdü, sən belə səhnələri sevməzdin. Ancaq neyləmək olar, yoxun üzü qara olsun. Mən başımla müfəttişə işarə etdim ki, maşına bax. O, səni görən kimi maşından düşdü: “Xoş gəlmisi-niz, Aydın müəllim, sizin üçün tapılmayan şey yoxdur”.

– Sür arxamca, – deyib oturdu maşına. Yoldan bir qədər aralı hansısa bir kolxozda Bakıya gəlib çıxmaq üçün bizə benzin verdilər. Müfəttiş özü də o sərnişinlər kimi sevinirdi. Yol boyu, Bakıya qədər susdun, danışmadın. Küsmüşdün məndən. Axı bi-zim maşında benzinin az olması mənim günahım idi. Günahım olsa da, nədənsə ürəyimdə sevinirdim!..

...Aprel ayının 17-si idi. Səninlə maşında harasa isə gedirdik. Yolumuz “Kubinka”dan keçirdi.

– Saxla, bir siqaret alım, – dedin.

Qapının şüşəsini aşağı salan kimi cavan bir oğlan əlində si-qaret qutuları ilə maşına yaxınlaşdı. “Qutusu 25-dəndi”, – dedi. Mən istədim yolumuza davam edək. Bizdən aralanmaq istəyən alverçi oğlan ilan vurmuş kimi geri qayıtdı. Tanıdı səni:

– Bağışlayın, Aydın müəllim, tanımadım sizi:

Danışa-danışa bizim maşına bir blok “Marlboro” siqareti qoydu. Mən düşdüm maşından ki, onun pulunu verəm. “Allahsız al-verçi” adlandırdığımız oğlan almadı ki, almadı.

– “Marlboro”nu gərək onun kimi oğlanlar çəkə, – dedi. Maşına oturub dedim ki, verdim siqaretin pulunu. Yalan dedim sənə, yoxsa atardın bloku bayıra. O oğlan üçün yaxşı düşməzdi. Həmin gün sənin heç kefin yox idi. Gün ərzində üç-dörd dəfə:

– İlham, sür gedək Şəkiyə, özümü yorğun hiss edirəm, – dedin.

Həmin vaxt mən hardan biləydim ki, sən artıq bu dünyada üç günün qonağısan, kaş həmin gün səni aparaydım rayona.

Kişdə dəfn günü Mirsaleh kişi ağlaya-ağlaya üstümə gəlib: “Ay İlham, nə üçün onu tək buraxdın?” – deyəndə bilsəydin özümü nə qədər günahkar hiss etdim...

İlham FEYZULLAYEV

SABAHIN XEYİR, ƏZİZ AYDIN MÜƏLLİM!

Düz 21 ildir ki, hər gün işə gələndə Tərcümə Mərkəzinin divarda vurulmuş xatirə lövhəsinin qarşısında bir anlıq dayanıram, Aydın müəllimlə salamlayıb əvvəllər olduğu kimi, lakin ruhən söhbət edib sonra binaya daxil oluram.

Sağlıq olsun, gələn ilin yanvar ayında Aydın Məmmədovun 70 illik yubileyi qeyd olunacaq.

Aydın Məmmədov 1944-cü il yanvar ayının 16-da Şəkinin Kiş kəndində anadan olmuşdu. Orta məktəbi qonşu Oxud kəndində qızıl medalla bitirdikdən sonra Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdu. 1965-ci ildə universiteti bitirən Aydın keçmiş Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş və oradan Moskvaya ezam edilmişdi (1966-1969). Sonra həmin institutda qısa fasilələrlə elmi işçi vəzifəsində işləmişdi (1969-1981). Ağdaş rayonunun Ağcayazı kənd 8 illik orta məktəbində müəllim, Bakı Dövlət Universitetinin hesablama mərkəzində baş mühəndis vəzifələrində çalışmışdı. Bundan sonra o, Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət

bölməsinin elmi katibi və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun ümumi və tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri olmuşdu (1981-1986).

A.Məmmədov 1980-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü idi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdı. Ədəbi fəaliyyətə 1979-cu ildə “Ulduz” jurnalında çıxan “Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi” məqaləsi ilə başlamışdı. A.Məmmədovun 1978-ci ildə müdafiə etdiyi “Türk dillərində samit səslərin dəyişmələri” adlı namizədlik dissertasiyası, 1985-ci ildə çapdan çıxmış “Türk dillərində samit səslər: sözünü və səs birləşmələri” monoqrafiyası və türk dillərinin ilkin vəziyyətinin bərpasına aid məqalələri, tarixi müqayisəli türkologiyada tamamilə yeni bir baxışın formalaşmasına təkan verdi. Ondan sonrakı illər A.Məmmədovun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü oldu. Respublikamızın bir sıra nüfuzlu qəzet və jurnalları onu ədəbiyyatımızın bilicisi kimi bir çox redaksiya heyətlərinə üzv seçdilər.

1987-ci ildən etibarən O, “Sovetskaya türkologiya” jurnalının baş redaktorunun I müavini kimi çalışdı.

A.Məmmədov uzun illər tərcüməçilik sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Son vaxtlar Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin sədri vəzifəsində çalışırdı. O, əsl vətəndaş qayəsi ilə respublikamızda baş verən hadisələrə biganə qala bilmirdi.

Azərbaycan xalqının şanlı elçisi, xalqın çətin günlərində canından, qanından keçən, xalqını ürəkdən sevən və xalqı tərəfindən dərin məhəbbətlə sevilən sadə bir insan. O insan ki, xalqının bütövlüyü, azadlığı uğrunda canından keçir, haqq-ədalət, millətinin sabahı uğrunda vuruşurdu.

Aydın müəllim bizim qəlbimizdə həmişə yaşayır. Onun nurlu siması heç vaxt gözümüz önündən getməyəcək.

Nəriman VEYSƏLOĞLU,
naşir-publisist

SƏN GEDƏLİ BİR İL OLDU...

Dünyanın, yaşamağın əsası budur? Həyat – gülməyin, ağlamağın, sevinməyin, üzülməyin, yaşamağın, gördüyümüz və bəlkə də sandığımız hər şeyin gəlib keçəcəyi üzərində qurulub. Sən gedəni bir ildir, hər şey yenə də həmişə olduğu kimi bir başlanğıcdan bir sona doğru yüyürməyə doğru gedir. Səndən sonra bəşiyimizə nələr gəlməyib bu bir ildə?.. Bu bir il içində canımızdan, qanımızdan olan eləgullarımız getdi əlimizdən; sən kimi çox oğlanlar itirdik öz torpaqlarımızda... Ağladıq və hələ də ağlayırıq. Lakin hər şeyin sona doğru yetişdiyini düşünsəydik, həyatımızın mənası itərdi.

Sən torpağımız uğrunda vuruşurdun, bu vuruşların nə olduğunu bəlkə də əvvəlcədən bilənlərdən biri sən özün idin. Millətimizin torpağını, soydaşlarını azad görmək istəyirdin, azadlığa qovuşmağımızı istəyirdin. Torpağımızın çıxayının, otlarının öz gözəlliyini daşıyacağına inanırdın. Bu gün millətinin yaşadığı torpağın çiçəklərinin, otlarının boynu bükük qalıb: qapılarımız bağlı qalmasın – bu başı bələli millətimizin könüllüləri arasındakı qapılar ki, açıqdır. Sən bunun üçün çalışırdın, düşmən isə qapılarımızı bağlamaq, ürəyimizi qırmaq üçün əlbəyaxa olub bizimlə...

Sən insanlığı seçmişdin... Sən insanlara inanırdın, amma çox vaxt hər şeyin tərsi sənə başına gəlirdi. Sən düşünməyi sevir-din... Dostluğu, birliyi... Dostların bir yerə yığılanda sevinirdin, həmişə kədərli olan üzün gülürdü; doğma bir istəklə söhbət edə-rdik... Bir gün belə bir söhbətə biz də yığışdıq, ilk kitabımızı “Əmir Teymurun vəsiyyətləri” ilə bağlı sevincimizlə sənə də ru-hunu şərik etdik. Amma... Sonra televiziyada görüb eşitdikləri-mizə məəttəl qaldıq. Nə olaydı, qalxaydın ayağa – haqqın üzünə baxaydıq hamılıqla bir yerdə.

İndi bir il də keçdi: beləcə ötəcək illər, insanlar arasında mü-nasibətlər dəyişsə də yaddaşdan heç nə silinməyəcək. Hər şey davam edəcək. Hələ ki, davamız xarici düşmənlərdir. Sənsə ra-hat uyu, hər şeyin tərsi qismətinə pay düşən eloğlu!

Fəridə ÇİBARI,
Natəvan ARİFQIZI

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Bu dünyanın Aydın hadisəsi..... 6

AYDIN VƏ EŞİDİLƏN SÖZ

Eşidilən sözlər..... 15

Poeziya haqqında

Zamanla səsleşən şeirlər sorasında. *I məqalə*..... 20

Zamanla səsleşən şeirlər sorasında. *II məqalə*..... 54

Nəsr haqqında

Bugünkü nəsrimizin poetik mənzərəsi..... 81

Şeirdən gələn notlar..... 104

Nəsrin çətin yolları, tənqidin dolanbacları..... 122

Dəniz, dolça və cüllüt..... 151

Söz ardı. Tənqidçi sözünün kəsəri..... 160

Tərcümələr

B.Kuznetsov. Eynşteyn və Dostoyevski..... 166

Qırğız xalq eposu "Manas"..... 206

Bəkir Yıldız "Kərbəla" (romandan parça)..... 215

DÜŞÜNCƏLƏR, SÖHBƏTLƏR, DİALOQLAR, MÜSAHİBƏLƏR

Belə düşünürəm ki... 223

Yaşadan söz, yandıran söz, yanan söz..... 228

Prinsipiallıq və xeyirxahlıqla..... 237

Problemələr, qayğılar... (<i>Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda çıxış</i>).....	249
Təkcə güldürmək azdır.....	257
O, niyə Habili seçdi? (<i>Lev Qumilyovla dialog</i>).....	266
Gəlin, açıq danışaq... (<i>Ə.Əylisli ilə dialog</i>).....	275
Sözümüz eşidilənədək (<i>Yazıçı ilə tənqidçinin dialogu</i>).....	297
Gərək özümüzə dinclik verməyək.....	336
Sən nə istəyirsən, Aydın Məmmədov?.....	351
Son müsahibə.....	359

XALQIN AYDINI

Az və DT.....	364
Əhədi kəsilməmiş atları güllələyirlər, elə deyilmi?.....	366
1990-cı il yanvarın 27-də AKP MK-da keçirilmiş ziyalılarla görüşdə Aydın Məmmədovun çıxışı.....	370
Faciə belə olub.....	375
Aydının məzarı başında.....	385
Aman ayrılıq.....	386
Aydın surəti.....	389
Nə günah etdim ki... ..	395
Ruhunuz şad olsun, ölümdaşlar... ..	403
Aydın bir insan: Aydın Məmmədov.....	407
Aydın indi yaşasa ydı.....	412
Aydın Məmmədovun dəfn günündə.....	414
O, uçub getdi... ..	416
Başımızın üstündə dolaşan narahat ruh.....	417
Sən elə bu dünyada da darıxırdın... ..	431
Tabut (<i>Aydın xatirəsinə</i>).....	432
Dilini saxlaya bilməyən adam.....	434
Aydın üçün son söz.....	438
Yaşadan söz.....	444

Yaman günün yaxşısı var dalınca.....	454
“Aydın” (Poemadan parçalar).....	457
Bağışla bizi, Aydın!.....	462
Aydın “nişanlanmış” adam idi... ..	472
Balaca oğlan.....	475
Göyqurşağının nağılı.....	478
Yolda ölməyi arzulayan adam.....	481
Aydın Məmmədovla son görüş.....	484
Essədən sətirlər.....	488
Əbədi bir səfərdə.....	491
Bircə Aydınımız.....	493
Aydının axırıncı səfəri.....	494
Kimin əvvəli, kimin axırı... ..	495
Bu gün ayın iyirmisi.....	496
Heyif sənə... ..	500
Ucuz ölümlərlə ölürük.....	502
Körpüsəlan.....	504
Səni yol çəkirmiş... ..	505
Aydının yuxusu.....	506
Aydın Məmmədovsuz qırx gün.....	508
Onu hamı tanıyırdı... ..	513
Aydın haqqında demək istədiklərimdən bir yarpaq.....	515
Aydının şəkli önündə.....	517
Sabahın xeyir, əziz Aydın müəllim!.....	520
Sən gedəli bir il oldu... ..	522

Bədii tərtibat: Mürsəl Mirzəyev

Texniki redaktor: Nəriman Veysəloğlu

Kompüter tərtibatı: Sevda Nərimanqızı

**Korrektorlar: Rəfiqə Mirzəyeva,
Əsmər Əlizadə, Afət Quliyeva**

Çapa imzalanmışdır: 10.03.2015, Formatı: 84x108 1/32,
Ofset çapı, Fiziki çap vərəqi: 16.5, Tiraj: 500,
Sifariş: ... Qiyməti: 7 AZN

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi
Ə.Topçubaşov küç. 74,

Təqdim olunmuş hazır fayldan “**Təhsil Nəşriyyat-
Poliqrafiya**” müəssisəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ 1052, Bakı, Fətəli Xan Xoyski küçəsi, 121^A

SÖZÜN AYDINI

*(məqalələr, tərcümələr və müsahibələr
toplusu)*

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında

Tərcümə Mərkəzi

Bakı – 2015